

Πάντειο Πανεπιστήμιο
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας
ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία»

Τριαντάφυλλος Πετρίδης
ΑΜ: 1110Μ023

Μεταπτυχιακή εργασία

**Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των μειονοτικών
μουσουλμάνων της δυτικής Θράκης
(δεκαετία 1950 – δεκαετία 1970)**

Επιβλέπων καθηγητής: Στέφανος Πεςμαζόγλου

Αθήνα 2013

Εικόνα εξωφύλλου: φωτογραφία από τα εγκαίνια του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής «Τζελάλ Μπαγιάρ»· προέρχεται από το βιβλίο του Κ. Γ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Η μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης*, έκδ. Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών/Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 108.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Περιεχόμενα	3
Συντομογραφίες	5
Πρόλογος	6
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή	8
Κεφάλαιο 2: Μουσουλμάνοι της Θράκης: όψεις του μειονοτικού πλαισίου	17
2.1 Η συγκρότηση της μειονότητας	17
2.2 Οι ονομασίες για τη μειονότητα και τους μειονοτικούς	18
2.3 «Μουσουλμανική» - Ένας προβληματικός προσδιορισμός	19
2.4 Ο πληθυσμός της μειονότητας	25
2.5 Η μειονοτική εκπαίδευση στο Μεσοπόλεμο	31
2.5.α Το οθωμανικό παρελθόν	31
2.5.β Η μειονοτική εκπαίδευση στο Μεσοπόλεμο	32
2.6 «Παλαιομουσουλμάνοι» και νεωτεριστές (1923 – 1949)	35
2.7 Ελλάδα και μειονότητα (1950 – τέλη δεκαετίας του 1970)	44
2.7.α Η «χρυσή εποχή» (1950 – 1955)	44
2.7.β Τα «πέτρινα χρόνια» (1955 – τέλη δεκαετίας του 1970)	48
2.8 Το ζήτημα των πομάκων	58
2.9 Η νομοθεσία για τη μειονοτική εκπαίδευση	67
Κεφάλαιο 3: Τα δευτεροβάθμια μειονοτικά της σχολεία της Κομοτηνής και της Ξάνθης	71
3.1 Μειονοτικά γυμνάσια: ίδρυση και λειτουργία	71
3.1.α Μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής «Τζελάλ Μπαγιάρ»	71
3.1.β Ιδιωτικό μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης	79
3.1.γ Οι παρεμβάσεις στη δεκαετία του 1970	81
3.2 Μειονοτικά γυμνάσια: ζητήματα διδακτικού προσωπικού	83
3.2.α Καθηγητές πλειονοτικοί και μειονοτικοί	83
3.2.β Καθηγητές αποσπασμένοι και μετακλητοί	84
3.2.γ Το ζήτημα του διευθυντή και του υποδιευθυντή	93
3.3 Μειονοτικά γυμνάσια: μαθητές και σχολείο	97
3.3.α Μειονοτικά γυμνάσια: ο μαθητικός πληθυσμός	97
3.3.β Ζητήματα μαθητικής μέριμνας: τα οικοτροφεία	102
3.3.γ Από το μειονοτικό δημοτικό στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση	105
3.3.δ Οι απόφοιτοι των μειονοτικών γυμνασίων	111
3.4 Μειονοτικά γυμνάσια: αναλυτικό πρόγραμμα και βιβλία	117
Κεφάλαιο 4: Τα μειονοτικά ιεροσπουδαστήρια της Κομοτηνής και του Εχίνου Ξάνθης	130
4.1 Μειονοτικά ιεροσπουδαστήρια: ίδρυση και λειτουργία	130
4.2 Το πρόγραμμα σπουδών	138

4.3 Ζητήματα μαθητικού δυναμικού	145
4.4 Ζητήματα εκπαιδευτικού προσωπικού	154
Κεφάλαιο 5: Διαπιστώσεις και επισημάνσεις	160
Πίνακες	165
Αρχειακές πηγές	175
Βιβλιογραφία	185

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΣΓΜΣ:	Αρχείο Συντονιστικού Γραφείου Μειονοτικών Σχολείων
ΓΑΚ:	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΔΘ:	Γενική Διοίκηση /Γενικός Διοικητής Θράκης
ΓΔΜ:	Γενική Διοίκηση Μακεδονίας
ΓΕΜΣΔΣΕ:	Γενική Επιθεώρηση/Γενικός Επιθεωρητής Μειονοτικών Σχολείων Δευτεροβάθμιας και Στοιχειώδους Εκπαίδευσης
ΓΕΞΜΣ:	Γενική Επιθεώρηση/Γενικός Επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων
ΔΕΜΠ:	Διαχειριστική Επιτροπή Μουσουλμανικής Περιουσίας
ΔΕΜΣΜΔΕ:	Διοικητική Επιθεώρηση/Διοικητικός Επιθεωρητής Μειονοτικών Σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης
ΕΠΑΘ:	Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης
ΕΣΥΕ:	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας
ΙΕΠ:	Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής
ΙΚΥ:	Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών
ΚΕΜΕ:	Κέντρο Εκπαιδευτικών Μελετών και Επιμόρφωσης
ΠΔΑΜ-Θ:	Περιφερειακή Διοίκηση Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης
ΠΙ:	Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
ΣΣΘ:	Συντονιστικό Συμβούλιο Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης
ΥΒΕ:	Υπουργείο/Υπουργός Βόρειας Ελλάδας
ΥπΕξ:	Υπουργείο/Υπουργός Εξωτερικών
ΥπΕσ:	Υπουργείο/Υπουργός Εσωτερικών
ΥΠΕΠΘ:	Υπουργείο/Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων

Στις συνεντεύξεις τα έντονα στοιχεία δηλώνουν την αύξηση της έντασης στη φωνή και οι παύλες μέσα σε αγκύλες [-----] τις παύσεις των ομιλητών.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία μου από το 1995 έως το 2001 ως καθηγητής σε ένα ελληνόφωνο λύκειο στην περιοχή της Ξάνθης, το μαθητικό δυναμικό του οποίου στο σύνολό του το αποτελούσαν μαθητές και μαθήτριες από τη μειονότητα της Θράκης, και η παραμονή μου για έξι χρόνια στην περιοχή με έφεραν σε επαφή με τη μειονοτική εκπαίδευση. Την περίοδο αυτή ξεκίνησε και η πρώτη φάση του προγράμματος «Εκπαίδευση των παιδιών της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη» (1997-2000) και είχα την ευκαιρία να γνωρίσω και την επιστημονική του υπεύθυνο και να συνδεθώ με τους άλλους επιστημονικούς συντελεστές του, οι οποίοι όχι μόνο με περιέβαλλαν με την εμπιστοσύνη τους, αλλά με στήριζαν και έμπρακτα υποδεικνύοντάς μου τρόπους να διαχειριστώ σε επαγγελματικό και σε προσωπικό επίπεδο τη δύσκολη και συχνά συγκρουσιακή συνθήκη που διακρίνει την ανάδειξη και τη διαχείριση της ετερότητας. Στη συνέχεια, η προσωπική μου εμπλοκή στο παραπάνω πρόγραμμα, ως μέλος της ομάδας που ανέλαβε τη δημιουργία νέων εγχειριδίων για το μάθημα της ιστορίας στο γυμνάσιο, εδραίωσε και ενδυνάμωσε αυτή τη σχέση.

Η επιλογή του θέματος αυτής της εργασίας οφείλει πολλά στην προσωπική μου εμπλοκή με τη μειονότητα της Θράκης, αλλά και στη συμμετοχή μου στο παραπάνω Πρόγραμμα και στα βιώματα που αποκόμισα από αυτά.

Για την ολοκλήρωσή αυτής της εργασίας συνεισέφεραν πολλοί άνθρωποι τους οποίους και ευχαριστώ πολλαπλώς. Τον επιβλέποντα καθηγητή μου Στέφανο Πεσμαζόγλου τόσο για τις συνεχείς υποδείξεις του σε σχέση με τους τρόπους επεξεργασίας των υλικών και τις συμβουλές του για τη θεωρητική τεκμηρίωση τους, όσο και για την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλλε. Την Έφη Αβδελά για τη βοήθεια που μου πρόσφερε κατά τη διαδικασία συγκρότησης της ερευνητικής πρότασης, αλλά κυρίως για την προθυμία της να συζητήσει μαζί μου ανά πάσα στιγμή απορίες και προβλήματα που αντιμετώπιζα σε διάφορες φάσεις, προσφέροντάς μου όχι μόνο λύσεις, αλλά και τη στήριξη της. Την Άννα Φραγκουδάκη για την ενασχόλησή της και τις υποδείξεις της στο θέμα των συνεντεύξεων, αλλά κυρίως για το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειχνε και συνεχίζει να δείχνει. Τη Νέλλη Ασκούνη για τη διάθεσή της να συζητήσει εκτενώς μαζί μου τις κατευθύνσεις που θα μπορούσε να πάρει η έρευνα και τις πολύ χρήσιμες συμβουλές της για το πώς θα έπρεπε να οργανωθεί αυτή. Την Αλεξάνδρα Ανδρούσου για την προθυμία της να συζητήσει μαζί μου κάθε στιγμή τις όποιες απορίες είχα από το πεδίο και όχι μόνο. Τη Θάλεια Δραγώνα για την όλη στάση της και για το βιβλιογραφικό υλικό που μου προσέφερε και τη Μαρία Ζωγραφάκη για τη δυνατότητα να τη συμβουλευόμαι για πολλά και διαφορετικά πράγματα. Με όλους τους παραπάνω όλα αυτά τα χρόνια αναπτύχθηκε και μια προσωπική σχέση. Ωστόσο, αυτή δεν αποτέλεσε εμπόδιο ούτε και πρόβλημα στη δυνατότητα μιας συνεργασίας που εδράζεται στη μεταξύ μας ειλικρίνεια και παρρησία.

Ξεχωριστά θέλω να ευχαριστήσω το γιατρό και πρώην βουλευτή του Συνασπισμού Μουσταφά Μουσταφά για τη βοήθεια που μου προσέφερε στην αναζήτηση των συνομιλητών μου από το χώρο της μειονότητας. Η συνεισφορά του αποδείχτηκε πολύτιμη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στους μειονοτικούς που δέχθηκαν να συνομιλήσουν μαζί μου και να μοιραστούν τις μνήμες τους, τις ανησυχίες τους και τους προβληματισμούς τους· για λόγους δεοντολογικούς δεν μπορώ να τους αναφέρω παρά μόνο με τα αρχικά τους: Α.Κ., Ε.Α, Ε.Χ., Ι.Μ., Μ.Α. και Ν.Ε.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στον Κ. Λυκουρίνο και το υπόλοιπο προσωπικό των ΓΑΚ Καβάλας για τη βοήθειά που μου προσέφεραν στη συγκέντρωση του αρχειακού υλικού, στο Χρήστο Ηλιάδη για την προθυμία του να με εφοδιάσει με αρχειακό υλικό, όταν ακόμα η πρόσβαση στο αρχείο του Συντονιστικού γραφείου μειονοτικών σχολείων δεν ήταν επιτρεπτή και στην Όλγα Κατσιάνη για την όλη στήριξή της κατά την παραμονή μου στην Κομοτηνή.

Τέλος, ξεχωριστά θέλω να ευχαριστήσω τον Σπύρο Κοσκινά, για την υπομονή του και την προσφορά του σε όλες τις φάσεις και σε πολλά επίπεδα.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2013
Τριαντάφυλλος Πετρίδης

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Το ιστορικό πλαίσιο συγκρότησης της μειονότητας στη δυτική Θράκη είναι η Συνθήκη της Λοζάνης (1923) και η σύμβαση για την αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών που τη συνοδεύει. Οι μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα που ζούσαν στη δυτική Θράκη εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία και πλέον θα ζούσαν στο ελληνικό κράτος ως μειονότητα, κάτω από ένα ιδιαίτερο καθεστώς προστασίας¹. Εκείνο όμως που καθορίζει τη μειονοτική υπαγωγή των μουσουλμάνων ελλήνων πολιτών της Θράκης είναι οι σχέσεις τους με την κυρίαρχη πλειονοτική κοινωνία και με τις επικρατούσες θεωρήσεις εντός της τελευταίας, καθώς σε μεγάλο βαθμό αυτές καθορίζουν τη θέση που επιφυλάσσεται στη μειονότητα.

Σύμφωνα με τον J. P. Ogbu, από τη θεωρία του οποίου υιοθετούμε πολλά στοιχεία, η μειονότητα μπορεί να οριστεί με βάση τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε μια ομάδα με διαφορετικά εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά και γλώσσα και την κυρίαρχη ομάδα στην κοινωνία και το κράτος, όπου ζουν και οι δύο. Η μειονότητα, αντιμετωπίζοντας φραγμούς και εμπόδια στην πρόσβασή της στα οικονομικά και κοινωνικά αγαθά, είναι αποκλεισμένη από την εξουσία και ως εκ τούτου ζει στο περιθώριο βιώνοντας μια κατώτερη κοινωνική θέση². Σε αυτή τη θεώρηση τα ποσοτικά κριτήρια για το μέγεθος του πληθυσμού των διαφορετικών ομάδων δεν καταλαμβάνουν σημαντική θέση. Ωστόσο, δε συμβαίνει πάντα όλες οι ομάδες που διακρίνονται για τα διαφορετικά εθνοπολιτισμικά τους χαρακτηριστικά από άλλες να καθίστανται μειονότητες. Σημαντική παράμετρος αποτελεί η μειονοτικοποίηση της ομάδας που διαφοροποιείται από την κυρίαρχη³. Σε αυτήν την περίπτωση τα βασικά χαρακτηριστικά της πρώτης ομάδας αξιολογούνται από τη δεύτερη ως έμφυτα «αρνητικά», με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζει συλλογικές διακρίσεις και πολλαπλούς αποκλεισμούς, εξαιτίας αυτών των διαφορετικών χαρακτηριστικών της ταυτότητάς της, και να περιθωριοποιείται⁴.

Ο Ogbu προτείνει ένα σχήμα κατάταξης των μειονοτήτων σε τρεις ομάδες: τις «αυτόνομες» μειονότητες, τις «ακούσιες» (involuntary) μειονότητες ή «μειονότητες κάστα» (castelike ή pariah minorities) και τις «εκούσιες» (voluntary) ή «μεταναστευτικές» (immigrant) μειονότητες⁵. Στις «αυτόνομες» μειονότητες ανήκουν εκείνες οι κοινωνικές ομάδες που μπορεί να έχουν διαφορετική εθνοπολιτισμική ταυτότητα, αλλά αυτή η διαφοροποίηση δεν εκλαμβάνεται από την κυρίαρχη ομάδα ως στοιχείο κατωτερότητας και δεν οδηγεί στην περιθωριοποίησή τους και στον αποκλεισμό τους από την εξουσία και τα κοινωνικά αγαθά, αν και μπορεί τα μέλη τους να αντιμετωπίζουν σε ορισμένες περιπτώσεις διακρίσεις και περιορισμούς⁶. Στην ακριβώς αντίθετη θέση βρίσκονται οι «ακούσιες» μειονότητες. Στην

¹ Για τη Συνθήκη της Λοζάνης και την ανταλλαγή των πληθυσμών βλ. ενότητα 2.1 στην παρούσα εργασία.

² OGBU – SIMONS 1998, σ. 162-163 όπου παρουσιάζεται συνολικά η θεωρία του Ogbu στην εξέλιξή της και ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σ. 47-58, όπου παρουσιάζονται οι θεωρήσεις του του Ogbu και άλλων ερευνητών αναφορικά με την έννοια της μειονότητας και τη διασύνδεσή της με την εκπαίδευση.

³ ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 18 και κυρίως TRUBETA 2003, σ. 95-112.

⁴ ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σ. 49, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵ OGBU – SIMONS 1998, σ. 164-167. Σε παλαιότερα έργα του ο Ogbu οι «ακούσιες» μειονότητες κατονομάζονται ως «μειονότητες κάστα» · βλ. OGBU – SIMONS 1998, σ. 166.

⁶ OGBU – SIMONS 1998, σ. 162-164.

περίπτωσή τους όλα τα στοιχεία που συγκροτούν τη διαφορετική εθνοπολιτισμική τους ταυτότητα θεωρούνται από την κυρίαρχη ομάδα ως παράμετροι που διαμορφώνουν την «έμφυτη» κατωτερότητα της μειονότητας και οδηγούν στην πολλαπλή κοινωνική και οικονομική της περιθωριοποίηση και στον αποκλεισμό της από την εξουσία. Οι «ακούσιες» μειονότητες βρέθηκαν στο μειονοτικό status, στο οποίο και αναγκάστηκαν να ζουν, *«αντίθετα με τη βούλησή τους»* και για μια σειρά από ιστορικούς λόγους⁷. Επιπλέον, η συνέχιση των διακρίσεων συντέλεσε με τη σειρά της στη διαμόρφωση μιας ταυτότητας αντίθετης προς την κυρίαρχη, η οποία συχνά χαρακτηρίζεται από ένα έλλειμμα εμπιστοσύνης προς την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα και τους θεσμούς της, ενώ το αίσθημα ανασφάλειας και προστασίας της μειονοτικής ταυτότητάς τους τις κάνει επιφυλακτικές και καχύποπτες σε όποιες πρωτοβουλίες της κυρίαρχης ομάδας τις αφορούν. Ανάμεσα στις «αυτόνομες» και τις «ακούσιες» μειονότητες μπορούν να τοποθετηθούν οι «μεταναστευτικές»⁸.

Σε αυτή τη θεώρηση θα πρέπει να προστεθεί και η παράμετρος της διεκδίκησης από την πλευρά της μειονότητας· η διεκδίκηση εστιάζει στην προάσπιση εκείνων των στοιχείων της μειονοτικής ταυτότητας, τα οποία θεωρούνται ότι τη θεμελιώνουν και για τα οποία η μειονότητα πιστεύει ότι απειλούνται από την κυρίαρχη ομάδα και τις αφομοιωτικές στρατηγικές και πρακτικές που ενδεχομένως αναπτύσσει η τελευταία⁹.

Σε ό,τι αφορά τη σχέση των «ακουσίων» μειονοτήτων με την εκπαίδευση σε αυτή, σύμφωνα με τη θεωρία του J.P. Ogbu, μπορούμε να διακρίνουμε τρία χαρακτηριστικά. Το πρώτο αφορά στις χαμηλές προσδοκίες που συχνά τρέφουν αυτές οι μειονότητες για την εκπαίδευση, αντίληψη που σε μεγάλο βαθμό μπορεί να οφείλεται στην εσωτερίκευση των όποιων περιορισμών αντιμετώπιζαν και εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν από την κυρίαρχη ομάδα¹⁰. Το δεύτερο σχετίζεται με τον αντιφατικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται η εκπαίδευση από τους γονείς και τις κοινότητες: αν και αναγνωρίζεται γενικά η αξία του μορφωτικού αγαθού και των δυνατοτήτων που αυτό προσφέρει στα υποκείμενα να βελτιώσουν τη ζωή τους, η αποτυχία σε αυτόν το τομέα αποδίδεται στο σύστημα και δεν περιλαμβάνει κανένα στοιχείο κριτικής προς τα ίδια τα υποκείμενα¹¹. Τέλος, το τρίτο χαρακτηριστικό αφορά στα διλήμματα που συχνά έχουν να αντιμετωπίσουν οι μαθητές ανάμεσα στον αφομοιωτικό ρόλο που θεωρούν ότι τους επιφυλάσσει η πειθαρχία στο σχολείο του «άλλου», της κυρίαρχης ομάδας, με αντάλλαγμα το ενδεχόμενο μιας καλύτερης ζωής στο μέλλον, ή στην απόρριψη αυτής της πειθαρχίας, με κίνδυνο να μείνουν κοινωνικά στάσιμοι, παρά τις προσδοκίες και τη γενικότερη ρητορική που μπορεί να αναπτύσσουν περί του αντιθέτου¹².

Η παραπάνω θεώρηση περί μειονοτήτων παρά την κριτική που της έχει ασκηθεί και τις γενικεύσεις της, κοινό χαρακτηριστικό εξάλλου όλων των αντίστοιχων θεωρήσεων, νομίζουμε ότι προσφέρει δύο βασικά θεωρητικά εργαλεία για την προσέγγιση του φαινομένου των μειονοτήτων¹³. Αφενός μεν δίνει έμφαση στην ιστορική διάσταση της συγκρότησής των μειονοτήτων, παράμετρος που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τις αντιλήψεις, τις

⁷ OGBU – SIMONS 1998, σ. 165-166. Ο Ogbu αναφέρει την κατάκτηση, τη σκλαβιά και την αποικιοκρατία.

⁸ Περισσότερα για τις «μεταναστευτικές» μειονότητες βλ. OGBU – SIMONS 1998, σ. 170-171 και ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σ. 50-51.

⁹ CHRISTOPOULOS 2000, σ. 149-172 και ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σ. 129-132.

¹⁰ OGBU 1992, 10-13, OGBU – SIMONS 1998, σ. 177-179 και ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σ. 51-53, η οποία παρουσιάζει και τις αντιλήψεις των «αυτόνομων» και των «μεταναστευτικών» μειονοτήτων στο ζήτημα της εκπαίδευσης.

¹¹ OGBU 1992, 14-17.

¹² OGBU 1992, 18-23.

¹³ OGBU 1992, 10-13, OGBU – SIMONS 1998, σ. 183. Για την κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία του J. P. Ogbu βλ. ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σ. 53.

συμπεριφορές, τις στρατηγικές και τις πρακτικές τους μέσα στο χρόνο. Αφετέρου δε οι μειονότητες, ως κοινωνικές ομάδες, δε θεωρούνται στατικές, αλλά αντίθετα δυναμικές, εξελίξιμες και μεταβαλλόμενες μέσα στο χρόνο. Αυτό σημαίνει ότι η αλλαγή των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών και συσχετισμών μπορεί να σηματοδοτήσει αλλαγές και στο εσωτερικό της μειονότητας, στις στάσεις και τις αντιλήψεις της. Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέπεται ότι οι όποιες αλλαγές σημειώνονται δε διαμορφώνονται και δεν εκδηλώνονται μονοδιάστατα, αλλά αποτελούν την απάντηση της μειονότητας στις εξελίξεις, μια απάντηση που προέρχεται από την εσωτερική του κοινωνικού γίνεσθαι και στη διαμόρφωση της οποίας συντελούν πολλαπλοί παράγοντες και κυρίως η ίδια η μειονοτική ταυτότητα των υποκειμένων, που σε κάθε περίπτωση πρέπει να γίνεται σεβαστή.

Η μειονότητα της Θράκης μπορεί να θεωρηθεί μια «ακούσια» μειονότητα. Σημαντική παράμετρος στη συγκρότηση και τη διατήρηση της ταυτότητάς της αποτελεί η μειονοτική εκπαίδευση. Με αυτόν τον όρο αναφερόμαστε σε ένα σύνολο ιδιαίτερων εκπαιδευτικών δομών και ιδρυμάτων που απευθύνονται στα μέλη της μειονότητας και αποσκοπούν να καλύψουν τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες¹⁴. Η ύπαρξη της μειονότητας μετράει από το 1923, αλλά η διαμόρφωση του δομικού και λειτουργικού πλαισίου της μειονοτικής εκπαίδευσης είναι προϊόν μιας μεταγενέστερης, σύνθετης και μακρόχρονης διαδικασίας. Η συστηματική παρέμβαση του ελληνικού κράτους σε νομοθετικό επίπεδο άρχισε στη δεκαετία του 1950, ενώ η μειονοτική εκπαίδευση πήρε –σε μεγάλο βαθμό– τη μορφή με την οποία τη γνωρίζουμε σήμερα μόλις στη δεκαετία του 1970. Σε ό,τι αφορά την ιστορία της μειονοτικής εκπαίδευσης μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις (04) περιόδους:

- α) από τη Συνθήκη της Λοζάνης μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1940,
- β) από τη δεκαετία του 1950 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970,
- γ) από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι το 1991,
- δ) από το 1991 μέχρι και σήμερα.

Στη σχετική με τη μειονότητα επιστημονική έρευνα τα εκπαιδευτικά ζητήματα κατέχουν σημαντική θέση και αρκετές πτυχές του παρελθόντος έχουν μελετηθεί και αναδειχθεί. Τα τελευταία χρόνια δημοσιεύτηκαν αρκετές μελέτες με αντικείμενο τη μειονότητα, αλλά και τη μειονοτική εκπαίδευση ειδικότερα. Οι περισσότερες από αυτές εστιάζουν κυρίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς αυτή είναι από τα σημαντικότερα μέρη της.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση των μειονοτικών της Θράκης την περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η χρονική περίοδος που εστιάζουμε ξεκινά με την επαναλειτουργία του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής (1949) και με την ίδρυση του πρώτου δευτεροβάθμιου μειονοτικού σχολείου, του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» (1952), δύο σχολεία που με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετικό πλαίσιο επιχείρησαν να ικανοποιήσουν τις εκπαιδευτικές ανάγκες των μειονοτικών για σπουδές μετά το μειονοτικό δημοτικό. Ως χρονικό πέρας της εργασίας επιλέχτηκε το τέλος της δεκαετίας του 1970, καθώς το χρονικό διάστημα 1977-1979 η ελληνική πολιτεία προχώρησε στην παραγωγή ενός ικανού αριθμού νομοθετικών κειμένων σχετικών με τη μειονοτική εκπαίδευση, επιχειρώντας να διευθετήσει πολλά από τα εκκρεμή ζητήματα με τους όρους και τις προϋποθέσεις που αυτή έκρινε ότι τη συνέφεραν¹⁵.

¹⁴ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 62-63.

¹⁵ Για τη νομοθετική παραγωγή σχετικά με τη μειονοτική εκπαίδευση βλ. ενότητα 2.9 της παρούσας εργασίας.

Στην εργασία αυτή επικεντρωνόμαστε στα δύο μειονοτικά γυμνάσια, της Κομοτηνής και της Ξάνθης, και στα δύο ιεροσπουδαστήρια, της Κομοτηνής και του Εχίνου Ξάνθης. Αν και σε όλη την περίοδο που μελετάμε (και μέχρι το 1998) τα δύο ιεροσπουδαστήρια λειτουργούσαν σε ένα ιδιότυπο καθεστώς, ως αδιαβάθμητα σχολεία και έξω από τις δομές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, επιλέξαμε να τα περιλάβουμε στη μελέτη μας, καθώς αποτελούσαν μειονοτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα που απευθύνονταν σε όσους μειονοτικούς επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους μετά το δημοτικό σχολείο σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από αυτό των μειονοτικών γυμνασίων.

Επιμέρους θέματα στα οποία εστιάζουμε αφορούν:

- Στο καθεστώς της ίδρυσης και της λειτουργία των δευτεροβάθμιων μειονοτικών σχολείων.
- Στο νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τα δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία και στο πώς διαμορφώθηκε αυτό.
- Στο περιεχόμενο της δευτεροβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης (αναλυτικό πρόγραμμα, ελληνόφωνα και τουρκόφωνα μαθήματα, σχολικά εγχειρίδια).
- Στο μαθητικό δυναμικό των παραπάνω σχολείων (αριθμός μαθητών και μαθητριών, σχολική διαρροή από την πρωτοβάθμια στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση, ενδοσχολική διαρροή, πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ζητήματα μαθητικής μέριμνας).
- Στο εκπαιδευτικό δυναμικό των μειονοτικών γυμνασίων («κατηγορίες» καθηγητών και εργασιακό καθεστώς αυτών, το ζήτημα των διευθυντών και των υποδιευθυντών).
- Στην ελληνική εκπαιδευτική πολιτική απέναντι στα μειονοτικά δευτεροβάθμια σχολεία (προσανατολισμοί αυτής της πολιτικής, φορείς και πλαίσιο διαμόρφωσης και εκτέλεσής της, οι παρεμβάσεις που επιχειρήθηκαν και η αποτελεσματικότητά τους).
- Στις στάσεις, τις αντιλήψεις και τις αντιδράσεις των μειονοτικών απέναντι στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση, αλλά και στη σχετική ελληνική πολιτική.

Η συγκέντρωση του απαιτούμενου υλικού για τη διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων αποδείχτηκε μια διαδικασία που έκρυβε αρκετές εκπλήξεις, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στις προθέσεις και τα όρια των ελληνικών αρχών να επιτρέψουν την πρόσβαση σε αρχειακά υλικά που ενδεχομένως θα οδηγούσαν στην ανάδειξη ζητημάτων, για τα οποία, όπως διαπιστώσαμε εκ των υστέρων, δεν ήταν μάλλον επιθυμητή η δημοσίευση στοιχείων.

Στην παρούσα εργασία αξιοποιούμε κατά κύριο λόγο δύο ομάδες πηγών:

- Το Αρχείο του Συντονιστικού Γραφείου Μειονοτικών Σχολείων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (ΑΣΓΜΣ) που βρίσκεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχείο Νομού Καβάλας (ΓΑΚ Καβάλας), με ενδείξεις Αριθμός βιβλίου εισαγωγής: 215 και Αριθμός ειδικού ευρετηρίου: Διοικ[ητικά] 53-01. Το ΑΣΓΜΣ περιλαμβάνει τα αρχεία της πρώην επιθεώρησης ξένων, τεχνικών και μειονοτικών σχολείων της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και της πρώην Γενικής επιθεώρησης ξένων και μειονοτικών σχολείων (ΓΕΞΜΣ), δύο φορέων που διαχειρίζονταν, πριν τη δημιουργία του Συντονιστικού γραφείου μειονοτικών σχολείων, τα ζητήματα τη μειονοτικής εκπαίδευσης στη Θράκη. Τα παλαιότερα έγγραφα του ΑΣΓΜΣ χρονολογούνται στο 1932 και τα νεώτερα στο 1992¹⁶.
- Μια σειρά συνεντεύξεων που έγιναν με μειονοτικούς, οι οποίοι φοίτησαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση την περίοδο στην οποία αναφέρεται αυτή η εργασία.

Το ΑΣΓΜΣ άνοιξε στους ερευνητές το 2002, αλλά έκλεισε το 2006, όταν και μεταφέρθηκε από τα ΓΑΚ Καβάλας, στα κεντρικά ΓΑΚ στην Αθήνα για «συντήρηση και ταξινόμηση». Το

¹⁶ Περισσότερα για το ΑΣΓΜΣ βλ. ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 22-23 και κυρίως ΗΛΙΑΔΗΣ 2008, σ. 344-360· ο Χρ. Ηλιάδης ήταν ο πρώτος που μελέτησε το συγκεκριμένο αρχείο. Συμπληρωματικά βλ. επίσης ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. ii-iii και 22-23, ΙΟΣ 2006 και ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 60-69.

φθινόπωρο του 2012 επέστρεψε στα ΓΑΚ Καβάλας και ξανάνοιξε στην έρευνα. Στο ερώτημα αν το αρχείο επέστρεψε «ολόκληρο» ή αφαιρέθηκαν από αυτό έγγραφα μπορεί να απαντηθεί μάλλον από τους ερευνητές που το μελέτησαν πριν τη μεταφορά στην Αθήνα. Το ΑΣΓΜΣ, σύμφωνα με τον κατάλογο που τέθηκε υπ' όψη μας στα ΓΑΚ Καβάλας, περιλαμβάνει 133 φακέλους με έγγραφα και 17 βιβλία. Ειδικότερα περιλαμβάνει:

- α) Έγγραφα της ΓΕΞΜΣ (εκθέσεις, υπομνήματα, αναφορές, σημειώματα και άλλη σχετική με την υπηρεσία αλληλογραφία).
- β) Πρακτικά των συνεδριάσεων του Συντονιστικού Συμβουλίου Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης (ΣΣΘ) από το 1962 έως το 1969 καθώς και την αλληλογραφία του προέδρου του με διάφορες υπηρεσίες και τους κυβερνητικούς φορείς του ελληνικού κράτους.
- γ) Πρακτικά συνεδριάσεων του ΥΒΕ, της ΠΔΑΜ-Θ, των Γραφείων Πολιτιστικών Σχέσεων των νομαρχιών Ροδόπης και Ξάνθης· πρόκειται για πρακτικά συσκέψεων διάφορων φορέων οι οποίοι μετά το 1969 είχαν την ευθύνη της εφαρμογής και της παρακολούθησης της μειονοτικής πολιτικής.
- δ) Διάφορα έγγραφα του ΥπΕξ, του ΥΠΕΠΘ, της ΓΔΘ, των αστυνομικών διευθύνσεων της περιοχής, της ΚΥΠ, των νομαρχιών Ξάνθης, Ροδόπης, Έβρου, των επιθεωρήσεων των μουσουλμανικών/ τουρκικών/μειονοτικών σχολείων της Θράκης, παραγόντων της μειονότητας.

Στην παρούσα εργασία εστιάσαμε κυρίως στη μελέτη ορισμένων κατηγοριών από τα παραπάνω έγγραφα: στο υλικό που προέρχεται από τη ΓΕΞΜΣ, στα πρακτικά των συσκέψεων του ΣΣΘ για την περίοδο 1962 – 1969 και στα πρακτικά των άλλων φορέων που το διαδέχτηκαν στη μειονοτική πολιτική. Στο χρονικό διάστημα από 26.5.1962 έως 12.2.1969 το ΣΣΘ πραγματοποίησε 39 συνεδριάσεις. Στο αρχειακό υλικό του ΑΣΓΜΣ εντοπίστηκαν τα πρακτικά 34 συνεδριάσεων του (δεν ανευρέθηκαν τα των συνεδριάσεων 29, 34, 54, 56 και 60). Σύσταση των υπευθύνων των ΓΑΚ Καβάλας ήταν να αποφευχθεί η αναφορά ονομάτων, κυρίως ατόμων από τη μειονότητα και από την πλειονότητα που στοχοποιήθηκαν από τις ελληνικές αρχές για τις απόψεις και τη δράση τους ή που λειτούργησαν ως «πληροφοριοδότες».

Η δεύτερη ομάδα πηγών είναι μια σειρά συνομιλιών που είχαμε με έξι (06) μειονοτικούς άντρες, οι οποίοι υπήρξαν μαθητές σε σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης την περίοδο από το 1967 και μέχρι το 1980 περίπου. Πρόκειται για έξι ημιδομημένες συνεντεύξεις που πάρθηκαν στην Κομοτηνή (3-5.1.2013) και στην Αθήνα (16.1.2013). Ένας από τους συνομιλητές μας, ο οποίος φοίτησε σε ελληνόφωνο γυμνάσιο, δε δέχτηκε να μαγνητοφωνηθεί η συνομιλία μας· στην περίπτωση του κρατήσαμε αναλυτικές σημειώσεις αμέσως μετά το πέρας της συζήτησης που είχαμε μαζί του. Αυτόν τον αποκαλούμε «πληροφορητή», ενώ όταν αναφερόμαστε στους υπόλοιπους, για τους οποίους διαθέτουμε το απομαγνητοφωνημένο κείμενο της συνομιλίας μαζί τους, χρησιμοποιούμε τον όρο συνομιλητές. Τα κριτήρια με τα οποία αναζητήσαμε τους συνομιλητές/πληροφορητές μας ήταν δύο: αφενός μεν αυτοί έπρεπε να ήταν μαθητές στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην περίοδο που μελετούμε (είτε στη μειονοτική είτε στην ελληνόφωνη) και να ήταν διατεθειμένοι να μιλήσουν για την περίοδο εκείνη αφετέρου δε ο λόγος τους να μην ήταν «αναμενόμενος», με την έννοια ότι αυτός θα διαφοροποιούταν ή, έστω, θα επιχειρούσε να διαφοροποιηθεί, από τον επίσημο λόγο της μειονοτικής ηγεσίας. Εντούτοις και παρ' όλες τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν, το δείγμα δεν μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτικό, καθώς σε αυτό δεν εκπροσωπείται το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης και δεν περιλαμβάνει άτομα που να έχουν αποφοιτήσει από τα ιεροσπουδαστήρια της Κομοτηνής και του Εχίνου, παράμετροι που πρέπει να επισημανθούν.

Ειδικότερα και σε ό,τι αφορά τα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και την περίοδο φοίτησης των συνομιλητών μας σε αυτά η εικόνα είναι η εξής:

	Περίοδος φοίτησης	Σχολείο φοίτησης	Μαγνητοφώνηση
Συνέντευξη 1 ¹⁷	1972-1980	Μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής	Ναι
Συνέντευξη 2	1970-1977	Μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής	Ναι
Συνέντευξη 3	1974-1980	Μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής	Ναι
Συνέντευξη 4	1967-1973	Ελληνόφωνα γυμνάσια Ροδόπης	Ναι
Συνέντευξη 5	1975-1981	Μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής	Ναι

Σε ό,τι αφορά στον τόπο καταγωγής τους, στον τόπο σπουδών τους και στην επαγγελματική κατάσταση των γονέων τους η εικόνα έχει ως εξής:

	Τόπος καταγωγής	Επάγγελμα πατέρα – μητέρας	Τόπος σπουδών σε ΑΕΙ
Συνέντευξη 1	Αγροτική περιοχή	Αγρότες – Οικιακά	Τουρκία
Συνέντευξη 2	Πόλη	Καφετζής – Οικιακά	Τουρκία
Συνέντευξη 3	Αγροτική περιοχή	Αγρότες – Οικιακά	Τουρκία
Συνέντευξη 4	Αγροτική περιοχή	Αγρότης/Ξυλοκόπος – Οικιακά	Τουρκία
Συνέντευξη 5	Αγροτική περιοχή	Αγρότες – Οικιακά	Τουρκία

Πρέπει να επισημανθεί ότι η αναφορά σε «αγρότες» αφορά και στους δύο γονείς των συνομιλητών μας, χωρίς να παραβλεφθεί σε αυτή την περίπτωση ότι η αγρότισσα μητέρα ήταν υπεύθυνη και για το νοικοκυριό του σπιτιού.

Σε ό,τι αφορά, τέλος, τη σημερινή επαγγελματική κατάσταση των συνομιλητών μας και τους τόπους κατοικίας και εργασίας τους αυτή έχει ως εξής:

	Επάγγελμα	Τόπος κατοικίας	Τόπος εργασίας
Συνέντευξη 1	Επιστήμονας/Ελεύθερος επαγγελματίας	Πόλη	Πόλη
Συνέντευξη 2	Επιστήμονας/Ελεύθερος επαγγελματίας	Πόλη	Πόλη
Συνέντευξη 3	Δημόσιος υπάλληλος	Αγροτική Περιοχή	Πόλη
Συνέντευξη 4	Επιστήμονας/Ελεύθερος επαγγελματίας	Αγροτική περιοχή	Αγροτική περιοχή
Συνέντευξη 5	Επιστήμονας/Ελεύθερος επαγγελματίας	Πόλη	Ημιαστική περιοχή

Σε σχέση με τον πληροφορητή μας, αυτός κατάγεται από αγροτικό οικισμό του ν. Ροδόπης, φοίτησε σε ελληνόφωνο γυμνάσιο της Κομοτηνής την περίοδο 1967-1973 και συνέχισε τις σπουδές τους σε ιδιωτική σχολή στη Θεσσαλονίκη, όπου βρέθηκε για να δώσει εισαγωγικές εξετάσεις στο εκεί πανεπιστήμιο. Σήμερα διατηρεί κατάσταση στην Κομοτηνή, όπου και διαμένει.

Παράλληλα, υποβλήθηκε από την πλευρά μου αίτηση στο υπουργείο παιδείας/ειδική γραμματεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (31.7.2012) να μας επιτραπεί η πρόσβαση στα αρχεία των μειονοτικών σχολείων στα οποία εστιάζουμε στην παρούσα εργασία, κυρίως των δύο δευτεροβάθμιων μειονοτικών σχολείων και δευτερευόντως των δύο ιεροσπουδαστηρίων¹⁸. Το αίτημά σχετιζόταν με την υπόθεση εργασίας ότι η μελέτη των αρχειακών υλικών που υπάρχουν στα εν λόγω σχολεία (βιβλία πράξεων του συλλόγου καθηγητών, βιβλία μαθητολογίου κ.ά.), θα μας επέτρεπε να διασταυρώσουμε πληροφορίες που προέκυψαν από τη μελέτη του αρχειακού υλικού ή από τις συνομιλίες που είχαμε με τους μειονοτικούς, όπως για παράδειγμα το μέγεθος της ενδοσχολικής διαρροής, τις ημερομηνίες ανάληψης υπηρεσίας των καθηγητών και τον υπολογισμό των απωλειών των ωρών διδασκαλίας συγκεκριμένων μαθημάτων, τη σχολική επίδοση, την προέλευση και την εθνοτική σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού κ.ά.

Στις 10.8.2012 η ειδική γραμματεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης ζήτησε με e-mail της «να μας αποστείλετε και τη νομοθεσία βάσει της οποίας δικαιούστε να έχετε πρόσβαση στα εν λόγω

¹⁷ Η αρίθμηση των συνεντεύξεων έγινε με τη σειρά που αυτές δόθηκαν.

¹⁸ Η αίτηση απευθυνόταν προς τη Ζ1 – Διεύθυνση παιδείας ομογενών και διαπολιτισμικής εκπαίδευσης του υπουργείου παιδείας, είχε ημερομηνία 31.7.2012 και έλαβε αριθμό πρωτοκόλλου: 87773.

αρχεία», πράγμα και το οποίο κάναμε (26.8.2012)¹⁹. Σε όλο το χρονικό διάστημα Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 2012 δεν υπήρχε καμιά πληροφόρηση από την εν λόγω υπηρεσία. Στα μέσα Οκτωβρίου, μετά από προφορικές οχλήσεις προς το υπουργείο παιδείας για την πορεία και την αντιμετώπιση του αιτήματός μας μας ανακοινώθηκε προφορικά ότι αυτό έχει διαβιβαστεί στο Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ), το διάδοχο φορέα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (ΠΙ), το οποίο και είναι αρμόδιο να εγκρίνει έρευνες στο χώρο της εκπαίδευσης. Ακολούθησε επίσκεψη στο ΙΕΠ, όπου και μας γνωστοποιήθηκε ότι, καθώς στον εν λόγω φορέα δεν υπάρχει διοικητικό συμβούλιο και διευθυντής, αυτό δεν μπορεί να προχωρήσει στην έγκριση αδειών έρευνας στο χώρο της εκπαίδευσης και όλα τα αιτήματα που προωθούνται σε αυτό επιστρέφονται στο υπουργείο παιδείας χωρίς να ικανοποιηθούν ώστε εκείνο, ως προϊστάμενη αρχή, μέσω των συμβούλων του, να τα εγκρίνει ή όχι. Ωστόσο, στον έλεγχο που έγινε στο βιβλίο πρωτοκόλλου του ΙΕΠ για την περίοδο Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 2012 δε βρέθηκε καμιά εγγραφή που να αφορούσε το αίτημά μας, μολοντί η σχετική αλληλογραφία ανάμεσα στις δύο υπηρεσίες για αιτήματα έρευνας στο χώρο της εκπαίδευσης φαινόταν «πλούσια». Μετά από αυτά σε νέα επικοινωνία με το υπουργείο παιδείας μας κατέστη γνωστό ότι αυτό είχε την πρόθεση να προχωρήσει στην απαιτούμενη νομοθετική ρύθμιση για τη συγκρότηση διοικητικού συμβουλίου στο ΙΕΠ, το οποίο και θα καθόριζε τις επιτροπές, που με τη σειρά τους θα αναλάμβαναν την έγκριση ή την απόρριψη των αιτημάτων έρευνας στο χώρο της εκπαίδευσης. Εκτιμώντας ότι το αίτημά μας να εγκριθεί η πρόσβαση στα αρχεία των δευτεροβάθμιων μειονοτικών σχολείων δεν επρόκειτο να ικανοποιηθεί ζητήθηκε έγγραφη απάντηση για όλα αυτά²⁰. Τέλη Νοεμβρίου 2012 μας κοινοποιήθηκε έγγραφο της Ειδικής γραμματείας διαπολιτισμικής εκπαίδευσης προς το ΙΕΠ με το οποίο η πρώτη ζητούσε από αυτό να γνωμοδοτήσει για το αίτημά μας²¹. Το Μάρτιο του 2013 ζητήθηκε από το ΙΕΠ να υποβληθεί νέα νέα αίτηση, πράγμα το οποίο έγινε. Μέχρι στιγμής που γράφονται αυτές οι γραμμές αναμένεται η απάντησή.

Αναφερθήκαμε εκτενώς σε όλα τα παραπάνω όχι από διάθεση μεμνιμοιρίας για τον τρόπο που λειτουργεί η ελληνική γραφειοκρατία, αλλά κυρίως γιατί νομίζουμε ότι η αντιμετώπιση που είχε το συγκεκριμένο αίτημά αναδεικνύει ότι ακόμα και σήμερα και, μολοντί εδώ και μια εικοσαετία έχει αλλάξει η στάση και η πολιτική της ελληνικής πολιτείας απέναντι στη μειονότητα, η πρώτη εξακολουθεί να παραμένει αρνητική σε όποια δημοσιοποίηση αριθμητικών/ποσοτικών δεδομένων αφορούν τη μειονότητα. Η εκτίμησή μας είναι ότι η τεκμηρίωση ή μη ζητημάτων σχετικών με τη μειονότητα με αριθμητικά/ποσοτικά δεδομένα, καθώς οι αριθμοί σε μια πρώτη ανάγνωση θεωρούνται «αξιόπιστοι» δείκτες, εξακολουθεί να αποτελεί ένα ζήτημα που οι ελληνικές αρχές δεν επιθυμούν να δει το φως της δημοσιότητας.

Η παρούσα εργασία αναπτύσσεται σε πέντε (05) κεφάλαια με πρώτο αυτό της εισαγωγής. Στο επόμενο, κεφάλαιο 2, διερευνώνται ορισμένες πλευρές του μειονοτικού πλαισίου. Ειδικότερα εξετάζονται οι διαδικασίες συγκρότησης της μειονότητας, οι διαφορετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τον προσδιορισμό της είτε στη βάση της θρησκείας των μελών της είτε στη βάση της εθνικής ή εθνοτικής τους υπαγωγής, παρέχονται ορισμένα στοιχεία για το πληθυσμιακό της μέγεθος, κυρίως για τη δεκαετία του 1960, ενώ στη συνέχεια γίνεται μια

¹⁹ E-mail της ειδικής γραμματείας διαπολιτισμικής εκπαίδευσης με ημερομηνία 15.8.2012.

²⁰ E-mail προς την Ειδική γραμματεία διαπολιτισμικής εκπαίδευσης με ημερομηνία 15.11.2012.

²¹ Έγγραφο της Ειδικής γραμματείας διαπολιτισμικής εκπαίδευσης/Γραφείο Ειδικής Γραμματείας (Αθηνά Λινού) προς το ΙΕΠ/Τμήμα Ερευνών, Τεκμηρίωσης και Εκπ/σης Τεχνολογίας με αριθμό πρωτοκόλλου: ΑΣ 685/149397/Ζ1 και ημερομηνία 28.11.2012.

σύντομη ιστορική επισκόπηση των βασικών εξελίξεων από τη δεκαετία του 1940 μέχρι τα τέλη του 20ού αιώνα· τέλος, ξεχωριστά αναφερόμαστε στο ζήτημα των πομάκων και στη σχετική με τη μειονοτική εκπαίδευση νομοθετική παραγωγή.

Στο 3ο κεφάλαιο διαπραγματευόμαστε τα σχετικά με τα δύο δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία, το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» στην Κομοτηνή και το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης. Ειδικότερα, εστιάζουμε στο καθεστώς ίδρυσης και λειτουργίας τους, σε θέματα που άπτονται του εκπαιδευτικού και μαθητικού τους δυναμικού, στο ζήτημα του προγράμματος σπουδών και των σχολικών εγχειριδίων.

Αντικείμενο του 4ου κεφαλαίου αποτελούν τα δύο μειονοτικά ιεροσπουδαστήρια, της Κομοτηνής και του Εχίνου Ξάνθης: μελετώνται τα σχετικά με την ίδρυση και τη λειτουργία των δύο αυτών μειονοτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, το πρόγραμμα σπουδών τους και ζητήματα σχετικά με το μαθητικό και το εκπαιδευτικό τους δυναμικό.

Τελευταίο το 5ο κεφάλαιο, όπου προχωράμε στην καταγραφή των συμπερασμάτων μας σε σχέση με τα ερωτήματα που προαναφέρθηκαν σχετικά με τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των μειονοτικών της Θράκης για την περίοδο από το 1950 μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970.

Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε ότι επιλέξαμε την παράθεση των αποσπασμάτων που κάθε φορά αξιοποιούμε από το αρχειακό υλικό και από τις συνεντεύξεις, αν και γνωρίζουμε ότι η επιλογή αυτή έχει ως αποτέλεσμα να μεγαλώσει το μέγεθος της εργασίας.

Επιλογικά, θεωρούμε ότι πρέπει να αναφερθούμε σε ένα συγκεκριμένο συμβάν, που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της έρευνας μας, καθώς το θεωρούμε ενδεικτικό για το χαρακτήρα των μειονοτικών ζητημάτων, αλλά και για τα όρια και τα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η έρευνα με αυτά. Λόγω του βιωματικού χαρακτήρα του συμβάντος στις παρακάτω παραγράφους υιοθετούμε το α' πρόσωπο.

Μετά την ολοκλήρωση μιας από τις συνεντεύξεις και κατά την επιστροφή μου στην Κομοτηνή δέχτηκα ένα τηλεφώνημα από το συνομιλητή μου, τον οποίο είχα αποχαιρετήσει και ευχαριστήσει για τη βοήθειά του πριν από λίγη ώρα. Στο τηλεφώνημά του αυτό με αμεσότητα και σαφήνεια με ρώτησε για ποιο λόγο δεν του έκανα καμία ερώτηση για τα νηπιαγωγεία. Του εξήγησα εκ νέου ποιο ήταν το αντικείμενο της έρευνάς μου, ότι αυτή επικεντρώνεται στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση και ότι τα νηπιαγωγεία είναι εκτός των ενδιαφερόντων μου. Μου ανταπάντησε με τη σειρά του αναρωτώμενος κατά πόσο αυτή η παράλειψη από πλευράς μου ήταν «εσκεμμένη» και για αυτό το λόγο επέμενε να μου πει «ένα ανέκδοτο, μια πραγματική ιστορία που συνέβη στον εγγονό μου, διδακτικού περιεχομένου» και η οποία είναι η εξής: «μου είπε ο εγγονός μου: στο νηπιαγωγείο οι δασκάλες μιλάνε τούρκικα, εμείς normal, αλλά δε συνεννοούμαστε. Αντιλαμβάνεστε τι μου είπε; Ποιο είναι το περιεχόμενο;». Τον διαβεβαίωσα ότι αντιλήφθηκα το περιεχόμενο όσων μου είπε, αν και εκείνη τη στιγμή δεν ήταν ακριβώς έτσι, αναφερόμενος για ακόμη μια φορά στο περιεχόμενο της έρευνάς μου και ότι η προσχολική εκπαίδευση και αγωγή των μειονοτικών δεν αποτελούν σε καμιά περίπτωση αντικείμενό της. Στην πραγματικότητα όμως δε θεωρώ ότι τον έπεισα.

Το ζήτημα της προσχολικής αγωγής των μειονοτικών και αν αυτή θα είναι δίγλωσση στα ελληνικά και στα τουρκικά, όπως συμβαίνει στα μειονοτικά δημοτικά, ή αποκλειστικά στην ελληνική γλώσσα είναι ένα από τα μείζονα θέματα που απασχολούν τους μειονοτικούς αυτήν την περίοδο. Η ηγεσία της μειονότητας τάσσεται και διεκδικεί δίγλωσσα νηπιαγωγεία, ενώ η πολιτεία δε φαίνεται διατεθειμένη να ικανοποιήσει αυτό το αίτημα των μειονοτικών,

προσανατολιζόμενη προς τα μονόγλωσσα ελληνόφωνα νηπιαγωγεία²². Επί της ουσίας είναι ένα πολιτικό θέμα που άπτεται των ορίων και των προθέσεων της πλειονότητας και της μειονότητας να προχωρήσουν σε αναθεωρήσεις του υφιστάμενου πλαισίου που διέπει τη μειονοτική εκπαίδευση και του τρόπου που εντάσσεται η τουρκική γλώσσα σε αυτήν. Ως ερευνητικό πεδίο ωστόσο είναι πολύ μακριά από το αντικείμενο της δικής μου έρευνας και σε καμιά περίπτωση δε θεώρησα ότι έπρεπε να το περιλάβω, πολύ περισσότερο αφού οι ερωτήσεις προς τους συνομιλητές μου εστίαζαν στο «τότε» και όχι στο «τώρα».

Τελικά, αυτή η παράλειψή ερμηνεύθηκε από το συνομιλητή μου ως μια εσκεμμένη *σιωπή* μου, την οποία αυτός *άκουσε* και για την οποία θεώρησε ότι έπρεπε όχι τόσο να διαμαρτυρηθεί (αν και οι πρώτες σκέψεις μου με αυτόν τον τρόπο δοκίμασαν να ερμηνεύσουν το συγκεκριμένο συμβάν), όσο να *μιλήσει* για να θέσει το πλαίσιο και την οπτική του μειονοτικού. Όπως έχει επισημάνει η Α. Ανδρούσου από τις πιο σημαντικές παραμέτρους για την κατανόηση του μειονοτικού πλαισίου αποτελεί η διαπίστωση της άρρητης και αποσιωπημένης απόστασης ανάμεσα στους πλειονοτικούς και τους μειονοτικούς, η ακρόαση της σιωπής όπως την έχει αποκαλέσει²³. Μια απόσταση τελικά που μπορεί να αναφύεται, ακόμη και αν οι πλειονοτικοί ξεκινούν με τις καλύτερες των προθέσεων τους. Στην περίπτωση μας, η ανάδειξή της μας δημιούργησε άγχος και ενοχές, προσπαθώντας να εξηγήσουμε το γιατί, και δημιούργησε ερωτήματα για την επάρκεια και τις δυνατότητές μας να ανταπεξέλθουμε στο όλο εγχείρημα.

Αναστοχαζόμενοι ωστόσο το συγκεκριμένο συμβάν αντιληφθήκαμε και κάτι άλλο: ότι στη μελέτη των μειονοτικών ζητημάτων, ειδικά αν αυτή περιλαμβάνει και έρευνα πεδίου, πρέπει να λαμβάνεται συστηματικά υπ' όψη η απόσταση που μπορεί να ανακύψει ανάμεσα στην πλειονότητα και στη μειονότητα. Η κατανόηση αυτής της απόστασης είναι από κάθε άποψη διαφορετική από την αποστασιοποίηση που επιβάλλει η επιστημονική δεοντολογία ανάμεσα στο «τότε» και στο «τώρα», ανάμεσα στον ερευνητή και στο αντικείμενό του, πολύ περισσότερο αν ο πρώτος προέρχεται από την πλειονότητα και ο δεύτερος από τη μειονότητα. Αν και πρόκειται για δύο λέξεις που μοιάζουν ηχητικά, είναι διαφορετικές. Και στην περίπτωση μας έπρεπε να αξιοποιήσουμε τη μια για να πετύχουμε την άλλη, ισορροπώντας και με τις δύο· αν το επιτύχαμε και σε ποιο βαθμό βαθαίνει αποκλειστικά εμάς.

²² Για τις θέσεις της ηγεσίας της μειονότητας στο ζήτημα της προσχολικής αγωγής των μειονοτικών βλ. ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ/ΑΖΙΝΛΙΚ ΕĞİTİMİ 2002, σ. 8-9, 16-17 και ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2008, σ. 69-71.

²³ ΑΝΔΡΟΥΣΟΥ 2005, σ. 65-73.

Κεφάλαιο 2

Μουσουλμάνοι της Θράκης: όψεις του μειονοτικού πλαισίου

2.1 Η συγκρότηση της μειονότητας

Η Συνθήκη της Λοζάνης και η Σύμβαση για την αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών της 30ής Ιανουαρίου 1923 που τη συνοδεύει διαμορφώθηκαν και, σε ένα σημαντικό βαθμό, αναπαρήγαγαν ένα πλαίσιο αναφοράς με όρους προεθνικούς: τα κριτήρια που καθορίστηκαν για να προσδιοριστεί ποιοι πληθυσμοί θα περιλαμβάνονταν στην ανταλλαγή και ποιοι θα παρέμεναν, ως μειονότητες πλέον, στην Ελλάδα και στην Τουρκία, αντανακλούσαν στην οργάνωση του οθωμανικού κράτους σε διακριτές θρησκευτικές κοινότητες, τα μιλέτ²⁴. Για τους βαλκανικούς εθνικισμούς εξάλλου η παράμετρος της θρησκείας αποτελούσε σημαντικό στοιχείο για τον προσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας²⁵. Όμως στην υιοθέτηση του θρησκευτικού κριτηρίου για την ανταλλαγή φαίνεται ότι έπαιξαν ρόλο ο στόχος των κεμαλικών να αποφύγουν την αναγνώριση εθνικών μειονοτήτων στο εσωτερικό της Τουρκίας, αλλά και οι σχέσεις τους εκείνη την περίοδο με τις ισλαμικές χώρες²⁶. Έτσι εξαιρέθηκαν της ανταλλαγής οι ελληνορθόδοξοι/ρωμιοί κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης/Ισταμπούλ (İstanbul) και των νησιών Ίμβρος (İmroz και αργότερα Gökçeada) και Τένεδος (Bozcaada) και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της δυτικής Θράκης, οι οποίοι παρέμειναν στο ελληνικό κράτος, όπου θα ζούσαν πλέον ως μειονότητα, απολαμβάνοντας ένα ειδικό καθεστώς προστασίας και αυτονομίας των κοινοτικών, θρησκευτικών και εκπαιδευτικών τους θεσμών, το πνεύμα και τα πλαίσια του οποίου ορίστηκαν με τη Συνθήκη της Λοζάνης²⁷.

Οι μουσουλμάνοι που δεν ανταλλάχθηκαν και παρέμειναν στη δυτική Θράκη συνιστούσαν ένα κοινωνικό μόρφωμα με έντονα ακόμη προεθνικά χαρακτηριστικά. Μιλούσαν διαφορετικές γλώσσες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία εξακολουθούσαν να προσδιορίζονται με βάση τη θρησκεία τους, η οποία και εκλαμβάνόταν ως το βασικό συνεκτικό τους στοιχείο, ενώ στο μεγαλύτερο μέρος τους δε συμμετείχαν στις διαδικασίες «εθνικής αφύπνισης» και στα αντίστοιχα κινήματα της βαλκανικής. Η μη συμμετοχή τους στα εθνικά κινήματα των Βαλκανίων οφείλεται αφενός στο ότι ως μουσουλμάνοι ανήκαν στο κυρίαρχο μιλέτ του οθωμανικού κράτους αφετέρου στο ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου των νεοτουρκικών μεταρρυθμίσεων, αλλά και στην επόμενη περίοδο της κατάλυσής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της δημιουργίας του τουρκικού κράτους, κατά την οποία διαμορφώθηκε κατά κύριο λόγο η τουρκική εθνική ιδεολογία, αυτοί βρίσκονταν εκτός των εξελίξεων, καθώς τελούσαν υπό βουλγαρική κυριαρχία (1913-1919), υπό Διασυμμαχική

²⁴ ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2008, σ. 33-37, 61-62.

²⁵ ΛΕΚΚΑΣ 1996, σ. 178-193, ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ 1997, σ. 103-117.

²⁶ ΑΚΓÖNUL 1999, σ. 26-27, ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 32-36.

²⁷ Οι κάτοικοι των νησιών Ίμβρος και Τένεδος δεν περιλαμβάνονταν στη Σύμβαση για την ανταλλαγή των πληθυσμών, αλλά εξαιρέθηκαν εκ των υστέρων με τη Συνθήκη της Λοζάνης, άρθρο 14. Ειδικότερα για τις πληθυσμιακές ομάδες που δεν ανταλλάχθηκαν, αλλά εξασφάλισαν το δικαίωμα να παραμείνουν στις περιοχές όπου κατοικούσαν βλ. ενδεικτικά ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ 1988, σ. 39. Οι ρωμιοί της Κωνσταντινούπολης ανήκαν σε δύο κατηγορίες, στους πρώην Οθωμανούς υπηκόους (73.000 άτομα) και σε αυτούς που είχαν ελληνική υπηκοότητα (30.000 άτομα): οι κάτοικοι της Ίμβρου και της Τένεδος ανέρχονταν σε 8.200 άτομα. Πρέπει να σημειωθεί ότι μεταξύ αυτών που τελικά δεν ανταλλάχθηκαν περιλαμβάνονταν οι μουσουλμάνοι αλβανόφωνοι της Ηπείρου (Τσάμηδες) και οι ορθόδοξοι αραβόφωνοι της Κιλικίας («Αντιοχείς»)· ΚΟΥΙΔΗΣ 2009, σ. 38-39.

Διοίκηση (1919-1920) και, τέλος, υπό ελληνική κυριαρχία (1920). Επιπλέον, οι όποιες διεργασίες σημειώνονταν στους κόλπους των μουσουλμάνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άγγιζαν κατά κύριο λόγο τις οθωμανικές ελίτ και είχαν πολύ μικρή επίδραση, αν είχαν, στους αγροτικούς πληθυσμούς της υπαίθρου²⁸. Με την υπογραφή των συμφωνιών για την ανταλλαγή ένα σημαντικό τμήμα από τα ανώτερα στρώματα των δυτικοθρακιωτών μουσουλμάνων μετανάστευσε στην Τουρκία (κυρίως κάποιοι γαιοκτήμονες και μέλη των αστικών στρωμάτων των πόλεων). Οι μουσουλμάνοι που παρέμειναν στη Θράκη ήταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία αγρότες που κατατάσσονταν στα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας²⁹.

2.2 Οι ονομασίες για τη μειονότητα και τους μειονοτικούς

Για την ελληνική πολιτεία η μειονότητα είναι θρησκευτική και η ονομασία της είναι αυτή που προκύπτει από τη Συνθήκη της Λοζάνης, δηλαδή μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης. Ωστόσο, για ένα μικρό χρονικό διάστημα (1954-1956/1957) το ελληνικό κράτος αποδέχτηκε το χαρακτηρισμό της μειονότητας ως τουρκικής³⁰. Στη συνέχεια όμως η ελληνική πολιτεία επανήρθε στην επίσημη ονομασία της μειονότητας και κάθε χρήση του εθνικού προσδιορισμού τούρκος ή των παραγώγων του για την ονομασία της μειονότητας ή των συλλόγων και οργανώσεων της δεν ήταν και εξακολουθεί να μην είναι επιτρεπτή. Ιδιαίτερα από το 1974 και μετά επιδιώχθηκε από τις ελληνικές αρχές και δικαστική απαγόρευση της δημόσιας χρήσης των όρων τούρκος/τουρκικός³¹. Από την άλλη, για την Τουρκία η μειονότητα είναι μία και χαρακτηρίζεται τουρκική.

Ο μειονοτικός πληθυσμός της Θράκης μπορεί να διακριθεί με κριτήριο τη γλώσσα σε τρεις εθνοτικές ομάδες: η πρώτη, που είναι και πολυπληθέστερη, περιλαμβάνει όσους μιλάνε τουρκικά, στη δεύτερη, αριθμητικά σημαντική αλλά εμφανώς μικρότερη από την προηγούμενη, ανήκουν οι σλαβόφωνοι/βουλγαρόφωνοι (πομάκοι) και στην τρίτη, και μικρότερη από τις άλλες δύο, όσοι μιλάνε ρομανί. Η ελληνική άποψη, αν και δε δηλώνεται σε επίσημα κείμενα, αποδέχεται και προβάλλει το διαχωρισμό της μειονότητας σε τρεις διαφορετικές εθνοτικές ομάδες, ώστε αυτή να παρουσιάζεται ανομοιογενής, γεγονός που μειώνει την τουρκικότητά της και ενισχύει την ελληνική άποψη ότι το μόνο κοινό στοιχείο που ενώνει τα μέλη της είναι το ισλάμ³². Αλλά και σε αυτήν την περίπτωση η χρήση των όρων τούρκος και τουρκικός για την κατονομασία εκείνης της μειονοτικής ομάδας που μιλά τουρκικά δεν είναι για τις ελληνικές αρχές ούτε επιτρεπτή ούτε αποδεκτή.

Ως προς τις ονομασίες, που κάθε φορά χρησιμοποιούνται για να περιγραφεί η ενδομεινονοτική γλωσσική και εθνοτική διαφοροποίηση και να προσδιοριστούν τα μέλη της κάθε ομάδας, αυτές

²⁸ ΚΟΝΟΡΤΑΣ 2000, σ. 188-190, KEYDER 2006, σ. 25-34.

²⁹ ΤΡΟΥΜΠΙΕΤΑ 2001, σ. 36-37, 112.

³⁰ Βλ. παρακάτω ενότητα 2.6.α της παρούσας εργασίας.

³¹ Ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση απαγόρευσης δημόσιας χρήσης από τη μειονότητα των όρων τούρκος και των παραγώγων είναι οι ονομασίες των διαφόρων συλλόγων των μειονοτικών, αφού τα καταστατικά τους πρέπει να τύχουν την έγκριση της ελληνικής δικαιοσύνης. Το 1928 ιδρύθηκε στην Ξάνθη η «Ενωση των Νέων Τούρκων», το 1936 η «Ενωση Τούρκων Διδασκάλων Ροδόπης – Έβρου», το 1938 στην Κομοτηνή η «Ενωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής» (που λειτουργούσε ανεπίσημα από το 1928), το 1948 στην Ξάνθη η «Τουρκική Ένωση Ξάνθης» βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1956, σ. 25, ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ 1995, σ. 153-155, αλλά και ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2002α, σ. 471-475 και ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008, σ. 492-494, όπου και μια παρουσίαση και αποτίμηση του «πολέμου των ονομάτων», της όλης προσπάθειας που κατεβλήθη από την ελληνική διοίκηση να απαγορεύσει δικαστικά τη χρήση του όρου τούρκος και τουρκικός στις οργανώσεις και τα σωματεία της μειονότητας.

³² Βλ. ενδεικτικά ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ 1995, σ. 43-45.

παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και είναι ενδεικτικές για τα κριτήρια, με τα οποία επιχειρείται να περιγραφεί αυτή η διαφοροποίηση, αλλά και για τις ιδεολογικές καταβολές που τα διαμορφώνουν. Στην ελληνική βιβλιογραφία γίνεται λόγος μεταξύ άλλων για τουρκόφωνους και «τουρκογενείς» (κατ' αναλογία προφανώς με τους «ομογενείς»), για πομάκους, αχριάνες/αγριάνες, πομακόφωνους, σλαβόφωνους, βουλγαρόφωνους, βουλγαρορωμαεθανούς, βουλγαρομουσουλμάνους, για αθίγγανους, τσιγγάνους, γύφτους και κατσίβελους³³. Στην τουρκική βιβλιογραφία οι αναφορές στις ενδομειονοτικές γλωσσικές και εθνοτικές συνιστώσες της μειονότητας στη Θράκη είναι περιορισμένες και η μειονότητα χαρακτηρίζεται γενικά ως τουρκική ή τουρκο-μουσουλμανική³⁴, ενώ εντοπίστηκε και ο χαρακτηρισμός τουρκοπομάκοι³⁵. Οι όροι όμως αυτοί, σε μεγάλο βαθμό, ετεροπροσδιορίζουν τα μέλη της μειονότητας υποβαθμίζοντας το τι πιστεύουν τα ίδια τα υποκείμενα για τον εαυτό τους, αν και το πώς αυτοπροσδιορίζονται οι μειονοτικοί εξαρτάται από το πλαίσιο μέσα στο οποίο καλούνται κάθε φορά να εκφραστούν και κατά πόσο αυτό τους επιτρέπει να νιώσουν ασφαλείς, ώστε να μιλήσουν ελεύθερα για τον εαυτό τους και για τους άλλους μειονοτικούς³⁶. Μπορεί αυτοί ή οι άλλοι να είναι μουσουλμάνοι, αλλά και τούρκοι, πομάκοι, τσιγγάνοι ή γύφτοι.

Στην παρούσα εργασία οι όροι που χρησιμοποιούνται για να προσδιοριστούν τα μέλη της μειονότητας στη Θράκη είναι αυτός τους μειονοτικού (σε αντιδιαστολή με τον όρος πλειονοτικός), καθώς, παρά τον περιγραφικό του χαρακτήρα, αποτυπώνει σε ένα βαθμό το κοινωνικό status των μουσουλμάνων το θρήσκευμα ελλήνων πολιτών της δυτικής Θράκης³⁷. Σε ενδομειονοτικό επίπεδο οι όροι που χρησιμοποιούνται είναι: μειονοτικός τούρκος, όταν αναφερόμαστε σε εκείνα τα μέλη της μειονότητας που δηλώνουν τουρκική ταυτότητα, πομάκος, όταν αναφερόμαστε στους σλαβόφωνους μειονοτικούς και μειονοτικός ρομά ή μειονοτικός ρομανίφωνος. Η χρήση των προσδιορισμών μειονοτικός για τους τούρκους και τους ρομά υπαγορεύθηκε από την ανάγκη να προσδιοριστούν αντίστοιχα αυτοί από τους τούρκους της Τουρκίας και τους υπόλοιπους ρομά της Ελλάδας³⁸.

2.3 «Μουσουλμανική» - Ένας προβληματικός προσδιορισμός

Οι διαφοροποιήσεις, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, πολύ περισσότερο αποτυπώνουν ιεραρχήσεις, κοινωνικές και άλλες, φαντασιακές και πραγματικές, μεταξύ πλειονοτικών και μειονοτικών αλλά και στο εσωτερικό της μειονότητας, εγγράφοντας τα πλαίσια, τις δυνατότητες και τα όρια μετακίνησης που έχουν τα υποκείμενα. Και αν τα όρια μεταξύ πλειονοτικών και μειονοτικών φαινόταν δεδομένα και σχεδόν ανυπέρβλητα να ξεπεραστούν, δε συνέβαινε και δε συμβαίνει το ίδιο μεταξύ των εθνοτικών ομάδων στο εσωτερικό της μειονότητας, καθώς το μειονοτικό status, έστω και αν εκφράζεται μέσω της κοινής θρησκευτικής υπαγωγής, λειτουργεί ως το στοιχείο που διευκολύνει την κινητικότητα μεταξύ των μελών της μειονότητας από τη μια γλωσσική και εθνοτική ομάδα στην άλλη. Όμως, το πώς επιλέγουν να αυτοπροσδιοριστούν τα μέλη της μειονότητας, δεν παύει να είναι μια πράξη καθορισμού της θέσης τους και της σχέσης τους με τους άλλους, είτε αυτοί είναι οι πλειονοτικοί είτε οι άλλοι μειονοτικοί, μια πολιτική

³³ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ – ΛΙΟΝΑΡΑΚΗ 2002, σ. 75, ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 31-42 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 54-59.

³⁴ Βλ. ενδεικτικά ΑΚΓÖNUL 1999, σ. 14

³⁵ ΜΕΜΙΣÖÖLU 1991, σ. 11-40. Για μια παρουσίαση μέρους της τουρκικής βιβλιογραφίας βλ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ – ΛΙΟΝΑΡΑΚΗ 2002, σ. 153-168.

³⁶ ΠΛΕΕÖΥΣΑΚΗ 2009, σ. 223-243.

³⁷ ΑΝΔΡΟΥΣΟΥ 2005, σ. 73.

³⁸ ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 20-23 και ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008, σ. 492.

πράξη, η οποία δε λαμβάνει σχεδόν ποτέ σε συνθήκες ισότητας, ενώ ως τέτοια ενέχει και τη διεκδίκηση και την οριοθέτηση³⁹.

Η θρησκευτική μουσουλμανική ταυτότητα μπορεί κατά το οθωμανικό παρελθόν να ενέτασσε τους μειονοτικούς στο κυρίαρχο μιλέτ (millet-i hakime), αλλά στο μειονοτικό παρόν τους διαφοροποιούσε από τους ελληνικούς πληθυσμούς και την ελληνική εθνική ιδεολογία⁴⁰. Η ένταξή τους ως μειονότητα στο ελληνικό κράτος σήμαινε την πολλαπλή τους περιχαράκωση από την πλειονοτική κοινωνία και τον αποκλεισμό τους από την ελληνική ταυτότητα, καθώς αυτή κυριαρχείται από το δόγμα της γλωσσικής και θρησκευτικής ομοιογένειας και της «ιστορικής συνέχειας» και αδυνατεί να αποδεχτεί και να ενσωματώσει το γλωσσικά και θρησκευτικά διαφορετικό⁴¹.

Ο θρησκευτικός προσδιορισμός της μειονότητας είναι προβληματικός, καθώς δεν αντιστοιχεί σε αυτό που θέλει να προσδιορίσει. Η ίδια η έννοια, η ύπαρξη και η πολιτική διαχείριση της μειονότητας μέσα στο ελληνικό κράτος έγινε και συνεχίζει να γίνεται με βάση τις λογικές και τα ιδεολογήματα του έθνους-κράτους στο οποίο εντάσσεται⁴². Η εθνική ιδεολογία, όπως έχει υιοθετηθεί στην εθνοτική της εκδοχή και από την Ελλάδα και από την Τουρκία, απορρίπτει τους μειονοτικούς από την ελληνική εθνική ταυτότητα, ενώ ταυτόχρονα τους επιτρέπει να υιοθετήσουν την αντίστοιχη τουρκική⁴³. Για τον ελληνικό εθνικισμό οι διαφορές, μεταξύ άλλων, στη γλώσσα, τη θρησκεία, την «καταγωγή», την «ιστορική συγγένεια», τους όποιους πολιτισμικούς κώδικες, δεν επιτρέπουν την ένταξη των μειονοτικών στο ελληνικό εθνικό φαντασιακό και στην πλειονοτική «ομοιογένεια», αλλά αντίθετα εκλαμβάνονται ως διασπαστικές της ενότητας του έθνους και επικίνδυνες για το κράτος του⁴⁴. Οι διαφορές αυτές εντούτοις μπορεί να αποτελέσουν τις απαιτούμενες συγγένειες που επιτρέπουν την ένταξη τους σε ένα άλλο εθνικό φαντασιακό, το τουρκικό, και την ενσωμάτωσή τους σε μια ευρύτερη τουρκική «ομογένεια»⁴⁵. Επιπλέον, η εθνοτική εκδοχή του εθνικισμού καλλιεργεί ένα μονιστικό λόγο για την εικόνα του πολίτη και το περιεχόμενο που έχει η έννοια εντός του εθνικού

³⁹ JENKINS 2007, σ. 156-169, 173-185, ΔΡΑΓΩΝΑ 2008, σ. 426-432.

⁴⁰ FEATHERSTONE – PAPADIMITRIΟΥ κ.ά. 2011, σ. 36.

⁴¹ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 40-42. Η ελληνική εθνική ταυτότητα δομήθηκε σε άμεση συνάφεια με την ορθοδοξία και σε αντιπαράθεση με τους άλλους επίδοξους διεκδικητές του εθνικού χώρου, τους μουσουλμάνους «τούρκους» και τους άλλους ορθόδοξους των Βαλκανίων· ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ 1997, σ. 117-119, ΜΑΤΑΛΑΣ 2003, σ. 311-320, ΒΕΝΤΟΥΡΑ 2009, σ. 106-109.

⁴² Για μια αποτίμηση της ελληνικής πολιτικής απέναντι στη μειονότητα και κυρίως των χαρακτηριστικών που τη διακρίνουν βλ. ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ 2001, σ. 312-325 και ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ 2004, σ. 43-57.

⁴³ Για τον εθνοτικό εθνικισμό βλ. ενδεικτικά SMITH 2000, σ. 123-126 και ΛΕΚΚΑΣ 1996, σ. 170-173, 178-186 και κυρίως 210-214· για τον τουρκικό εθνικισμό βλ. ενδεικτικά SMITH 2000, σ. 151-152, ΜΗΛΛΑΣ 2001, σ. 30-41, KEYDER 2006, σ. 31-45.

⁴⁴ Είναι ενδεικτικά όσα αναφέρει το 1967 ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. Μαντζουράνης σε μια θεώρησή του για τη θέση της μειονότητας και το ρόλο της μειονοτικής εκπαίδευσης: «Πάσα άλλη ξένη προς το Κράτος, το οποίο προστατεύει το έθνος, διείσδυσις αποτελεί απειλήν. Όταν θεωρούμεν διάσπασιν της ενότητας του έθνους την διάδοσιν, έστω και εις περιωρισμένον βαθμόν, μιας θρησκευτικής κινήσεως ή αιρέσεως, ως είναι ο παλαιοημερολογισμός ή η Ευαγγελική Εκκλησία ή ο Χιλιασμός, και κατ' ακολουθίαν της διασπάσεως μείωσιν των δυνάμεων αντιστάσεως, όταν η διάδοσις μιας ξένης γλώσσας και της ανηκούσης εις αυτήν λογοτεχνίας μετά της συμπαρομαρτούσης συμπαθείας προς το έθνος τούτο τυχάνει της ιδιαίτερας προσοχής μας και εις μεγάλον βαθμόν είσοδος ξένων στοιχείων ως παραμορφωτικών της εθνογραφικής εικόνας ενός τμήματος του πληθυσμού της χώρας προκαλεί εναγώνιον ανησυχίαν, η επέκτασις του εκπαιδευτικού συστήματος μιας γείτονος χώρας επί τμήματος εθνικού εδάφους, κατοικουμένου κατά το τρίτον από άτομα της αυτής κατά πλειονότητα η παρομοίας εθνικής προελεύσεως, της αυτής κατά πλειονότητα, ως προς την βάσιν, γλώσσης αποτελεί αυτόχρημα άμεσον εθνικόν κίνδυνον», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.3.1967, σ. 3-4.

⁴⁵ Για τον τουρκικό εθνικισμό οι μειονοτικοί της Θράκης θεωρούνταν «τούρκοι εκτός (Τουρκίας)» (Diş Türkler), «σκλαβωμένοι τούρκοι» (Esir Türkler), «συγγενείς» (Soydaş) και «ίδια φυλή» (İrkdaş): FEATHERSTONE – PAPADIMITRIΟΥ κ.ά. 2011, σ. 2-3.

κράτους⁴⁶. Το νεωτερικό έθνος-κράτος αναγνωρίζει υποκείμενα-πολίτες που είναι φορείς ατομικών δικαιωμάτων⁴⁷. Τα ερωτήματα που εγείρονται είναι δύο. Το πρώτο έχει να κάνει με το κατά πόσο το ελληνικό έθνος-κράτος θεωρεί τους μειονοτικούς μέλη της εθνικής κοινότητάς του και πολίτες του, αναγνωρίζοντας πράγματι τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτή την έννοια. Το δεύτερο αφορά στο κατά πόσο οι μειονοτικοί μπορούν να θεωρηθούν και να θεωρήσουν τον εαυτό τους μέλος της εθνικής κοινότητας του κράτους στο οποίο ανήκουν ασκώντας ταυτόχρονα τα δικαιώματα που έχουν ως πολίτες αυτού του κράτους, να έχουν δηλαδή μια ατομική ταυτότητα διαφορετική από την επικρατούσα. Απέναντι σε μια τέτοια θεώρηση του εθνικού που τους θέτει στο περιθώριο της ελληνικής κοινωνίας, αν όχι εκτός αυτής, οι μειονοτικοί έχουν επιλέξει να αυτοπροσδιορίζονται το πλέον συχνό ως τούρκοι. Η διεκδίκηση, ωστόσο, του δικαιώματός τους να αυτοπροσδιορίζονται διαφορετικά σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και πολύ περισσότερο η αποδοχή αυτού του δικαιώματος από τους πλειονοτικούς παραμένει ένα ζήτημα ανοιχτό μέχρι σήμερα⁴⁸.

Η τουρκική ταυτότητα καθώς μπορεί να αντιπαρατεθεί απέναντι στην ελληνική, κατείχε και κατέχει μια δεσποζούσα θέση μεταξύ των μειονοτικών. Αντίθετα οι άλλες εθνοτικές ταυτότητες, του πομάκου και του μειονοτικού ρομά, θεωρούνται υποδεέστερες κοινωνικά και πολλαπλώς περιθωριοποιημένες, με την τελευταία να βρίσκεται στο κατώτερο σημείο της μειονοτικής κοινωνίας. Η μετακίνηση από αυτές τις εθνοτικές ταυτότητες σε αυτή του μειονοτικού τούρκου ήταν μια διαδικασία αναπροσαρμογής και αναδόμησης της ατομικής ταυτότητας των υποκειμένων με την υιοθέτηση (τουλάχιστον στη δημόσια σφαίρα) μιας νέας γλώσσας, νέων κωδίκων και αναφορών, και το πλέον συχνό αυτή συνδεόταν με την όποια προσπάθεια κατέβαλλαν τα υποκείμενα να βελτιώσουν τους όρους και της προοπτικές της ζωής τους. Επιπλέον, αν και οι μετακινήσεις αυτές ενίσχυαν τον τουρκικό της χαρακτήρα μειονότητας, δεν ήταν πάντοτε εύκολες καθώς σήμαιναν ενδεχόμενες αλλαγές και ανακατατάξεις στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο, που μπορεί να αλλοίωναν την υφιστάμενη τάξη εντός της μειονότητας ή – έστω– αυτό που ο κυρίαρχος λόγος εντός της μπορεί να αντιλαμβανόταν ως τέτοια. Ενδεικτικό αυτών των στάσεων είναι και το παρακάτω παράδειγμα: όταν το 1962 η ελληνική διοίκηση σε μια προσπάθεια *«εκμεταλλεύσεως μιας ευκαιρίας επιδείξεως ευνοίας προς τους Αθιγγάνους των οποίων η επιρροή οσημέραι αυξάνει και δημιουργίας προστριβών μεταξύ αυτών και των Τούρκων το γένος»*, ζήτησε από το κεντρικό μουσουλμανικό σχολείο της Κομοτηνής να δεχθεί μειονοτικούς ρομά, η ΔΕΜΠ Κομοτηνής αρχικά αρνήθηκε επικαλούμενη οικονομικούς λόγους, αλλά τελικά αναγκάστηκε να πειθαρχήσει στις υποδείξεις της ελληνικής διοίκησης, καθώς *«γνωστόν είναι ότι ο πραγματικός λόγος της αποπείρας αποκλεισμού των Αθιγγανοπαίδων δεν είναι οικονομικός, αλλ' η δυσφορία την οποία αισθάνονται διότι τα Σχολεία των κατακλύζονται από Αθιγγανόπαιδα οι οποίοι κατά την έκφρασιν του Διευθυντού του Κεντρικού Μουσουλμανικού Σχολείου Κομοτηνής "θα μας πνίξουν και θα μας μεταβάλλουν εις Μειονότητα γύφτων"»*⁴⁹. Το συγκεκριμένο συμβάν, ακόμα και έτσι όπως καταγράφεται από έναν εκπρόσωπο της ελληνικής διοίκησης, είναι ενδεικτικό όχι μόνο για τις αντιλήψεις της ελληνικής πολιτείας για τη διαχείριση της μειονότητας και των ιεραρχήσεων στο εσωτερικό της, αλλά και γιατί σκιαγραφεί τα όρια και τις δυσκολίες των μετακινήσεων εντός της μειονότητας. Η ελληνική διοίκηση επιδιώκει να δημιουργήσει «προστριβές» μεταξύ των μειονοτικών τούρκων και των μειονοτικών ρομά, καθώς η είσοδος των τελευταίων στο σχολείο σημαίνει και μια σειρά αλλαγών που θα

⁴⁶ BIRTEK 2006, σ. 92-93, 98-99, ΜΟΥΖΕΛΗΣ – ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ 2006, 175-176, 185.

⁴⁷ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σ. 31-32, 35-36, 108-109.

⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά ΣΚΟΥΛΑΡΙΚΗ 2009, σ. 69-93.

⁴⁹ Αναφορά Προέδρου ΣΣΘ 22.2.1963, σ.1

επηρεάσουν όλους που σχετίζονται με αυτό. Οι αλλαγές αυτές εκλαμβάνονται από την κυρίαρχη στο εσωτερικό της μειονότητας ομάδα ως απειλή για μια περαιτέρω υποβάθμιση και περιθωριοποίησή της, απειλή που θεωρείται και ανεπιθύμητη και επικίνδυνη για τη δική της κοινωνική θέση, «ομοιογένεια» και «καθαρότητα», και η οποία εξωτερικεύεται και προβάλλεται πάνω στους ομόθρησκους μεν, αλλά κοινωνικά και οικονομικά ακόμα πιο περιθωριοποιημένους μειονοτικούς ρομά⁵⁰.

Η υιοθέτηση από τους μειονοτικούς μιας άλλης διαφορετικής εθνικής υπαγωγής ήταν μια σταδιακή διαδικασία, η οποία εκφράστηκε μέσα από τη διαμάχη «παλαιομουσουλμάνων» και νεωτεριστών⁵¹, και για μεγάλα τμήματα του μειονοτικού πληθυσμού είχε επιτελεστεί μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Οι απαρχές της μετεμφυλιακής Ελλάδας βρήκαν σημαντικό μέρος των μειονοτικών να έχουν συμφιλιωθεί με τις νεωτεριστικές ιδέες, όπως αυτές εκφράζονταν στο χώρο της μειονότητας, και να εγκαταλείπουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία την προνεωτερική, σε μεγάλο βαθμό, ταυτότητα του μουσουλμάνου επιλέγοντας να υιοθετήσουν αυτή του τούρκου μειονοτικού της δυτικής Θράκης. Πρόκειται για τη συμβολική και ουσιαστική τους μετακίνηση από το πρότερο παρελθόν τους σε ένα νέο παρόν, αυτό του μειονοτικού πολίτη εντός ενός εθνικού κράτους.

Στις εξελίξεις αυτές συνετέλεσαν με τον τρόπο τους πολλοί και διαφορετικοί παράγοντες, η αναλυτική διερεύνηση των οποίων ξεφεύγει από τους στόχους αυτής της εργασίας. Αυτοί πρέπει να αναζητηθούν στη στενή σχέση που υπήρχε και υπάρχει μεταξύ της μειονότητας και της Τουρκίας, μια σχέση που είναι και θεσμικά κατοχυρωμένη με τη Συνθήκη της Λοζάνης. Τη συστηματική στήριξη και προστασία που προσέφερε το τουρκικό κράτος, το οποίο επιδίωκε την ιδεολογική χειραγωγή της μειονότητας για τους δικούς του λόγους. Τις πιέσεις που ασκήθηκαν στο εσωτερικό της μειονότητας από τις μειονοτικές ελίτ, οι οποίες στο σύνολό τους ήταν και εξακολουθούν να είναι προσανατολισμένες προς την Τουρκία. Στον ομογενοποιητικό ρόλο της τουρκικής γλώσσας μεταξύ των διαφόρων εθνοτικών ομάδων της μειονότητας, καθώς αυτή συνδέεται με μια ταυτότητα κύρους, η οποία μπορεί να αντισταθμίσει τον πολλαπλό αποκλεισμό της μειονότητας από της πλειονοτική κοινωνία και ιδεολογία, η οποία σχεδόν πάντοτε τη θεωρούσε ως «ξένο σώμα» εντός της⁵².

Στην περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά η δυναμική αυτή κυριάρχησε εντός της μειονότητας· η εδραίωση της πρέπει να συσχετισθεί τόσο με τις πολιτικές του ελληνικού κράτους απέναντι στους μειονοτικούς όσο και με τις εξελίξεις στο εσωτερικό της Τουρκίας την ίδια περίοδο. Από το 1955 και μετά τα Σεπτεμβριανά η σταδιακή αλλαγή της ελληνικής πολιτικής με την υιοθέτηση μιας σκληρής στάσης, η οποία εκφράστηκε μέσα από μια σειρά περιορισμών και περιστολής των δικαιωμάτων των μειονοτικών, αποτέλεσε ένα σημαντικό παράγοντα που οδήγησε τους τελευταίους να προσδιορίσουν εκ νέου τη θέση τους και τη σχέση τους με την ελληνική κοινωνία και να προσανατολιστούν στην υιοθέτηση της τουρκικής ταυτότητας⁵³. Τα βιώματα των μειονοτικών από αυτήν την κατάσταση των απαγορεύσεων που υφίσταντο ενδυνάμωσαν τα μεταξύ τους κοινά αισθήματα και δημιούργησαν μια κοινή θεώρηση του παρόντος, παράμετροι που με τη σειρά τους αποτέλεσαν τη βάση για μια νέα συλλογική μνήμη, η οποία, βασιζόμενη, σε αυτά κατασκεύασε τη δική της αφήγηση για το παρελθόν και την ιστορία της μειονότητας⁵⁴.

⁵⁰ ΔΡΑΓΩΝΑ 2004, σ. 27-29, ΔΡΑΓΩΝΑ 2008, σ. 431-432. Βλ. ακόμα ΔΡΑΓΩΝΑ 1997, σ. 72-105.

⁵¹ Για τη διαμάχη «παλαιομουσουλμάνων» και νεωτεριστών βλ. ενότητα 2.6 της παρούσας εργασίας.

⁵² ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 39-42. Πρβλ. και HERSANT 2008.

⁵³ Βλ. ενότητα 2.7.β της παρούσας εργασίας.

⁵⁴ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008, σ. 494-498.

Στους νέους αυτούς προσανατολισμούς των μειονοτικών συνέδραμαν μέχρι ενός βαθμού και οι εξελίξεις που σημειώθηκαν την ίδια εποχή στην Τουρκία. Η άνοδος στην εξουσία του Αντνάν Μεντερές (Adnan Menderes) σχετιζόταν και με μια άλλη όψη της επιχειρούμενης πολιτικής φιλελευθεροποίησης του τουρκικού κράτους, τις «*λαϊκιστικές παραχωρήσεις στο παραδοσιακό ισλάμ*», που εξέφραζαν μια μετριοπαθέστερη στάση απέναντι στο ρόλο της θρησκείας στην τουρκική κοινωνία⁵⁵. Η επιθετική στάση απέναντι στα θρησκευτικά πράγματα που χαρακτήριζε την κεμαλική Τουρκία έδωσε τη θέση της σε μια «τουρκομουσουλμανική» θεώρηση της τουρκικής ταυτότητας, στην οποία αναγνωριζόταν μια θέση και στο ισλάμ, όσο αυτό παρέμενε υποταγμένο στους στόχους του τουρκικού εθνικισμού⁵⁶. Η νέα αυτή θεώρηση εξυπηρετούσε και τους προβληματισμούς και τα διλήμματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι μειονοτικοί στη Θράκη, καθώς προσέφερε ένα πλαίσιο συνύπαρξης θρησκείας και εθνικών/εθνοτικών προσανατολισμών, αμβλύνοντας την ένταση που χαρακτήρισε τη μεταξύ τους σχέση κατά το πρόσφατο παρελθόν τόσο στην Τουρκία, όσο και στη μειονότητα της Θράκης.

Αυτή την πραγματικότητα η ελληνική πολιτεία, παρόλο που έχει αποδεχτεί το δικαίωμα στον ατομικό αυτοπροσδιορισμό, την παραβλέπει και εμμένει στο θρησκευτικό και μόνο προσδιορισμό της μειονότητας. Πρέπει να επισημανθεί ότι στο αρχειακό υλικό ανιχνεύθηκαν αρκετά σημεία στα οποία οι ελληνικές αρχές τουλάχιστον μέχρι το 1967 φαίνεται να αναγνωρίζουν τον τουρκικό χαρακτήρα της μειονότητας στη Θράκη, τον οποίο αποδίδουν στην «καταγωγή» της, η οποία και τη συνδέει με το τουρκικό έθνος⁵⁷. Μετά το 1967 στο σχετικό αρχειακό υλικό εντοπίστηκε μόνο μία σχετική αναφορά, ενώ η μειονότητα συστηματικά προσδιορίζεται ως «μουσουλμανική»⁵⁸. Παράλληλα καταβλήθηκε προσπάθεια από διάφορες ελληνικές συλλογικότητες να αναδειχτούν οι διαφορετικές εθνοτικές ταυτότητες εντός της μειονότητας και η διαίρεσή της σε «τουρκογενείς», πομάκους και αθίγγανους. Όμως η διατύπωση αυτή στηρίζεται σε μια αντίφαση. Οι «τουρκογενείς» προσδιορίζονται ως τέτοιοι με

⁵⁵ ΓΚΙΟΥΒΕΝ 2006, σ. 15.

⁵⁶ POULTON 2000, σ. 216-222, ZÜRCHER 2004, σ. 304-306, ΓΚΙΟΥΒΕΝ 2006, σ. 289-303, KIZILYÜREK 2006, σ. 111-117, ΜΟΥΔΟΥΡΟΣ 2012, σ. 105-109.

⁵⁷ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 32η/16-17.9.1963, σ. 9: «Το θέμα 'Μουσουλμανικός' ή 'Τουρκικός', δέον να εξετασθή υπό το πρίσμα των διατάξεων του συγχρόνου Διεθνούς Δικαίου το οποίον αγνοεί τας διατάξεις "Περί Μειονοτήτων". Ανεξαρτήτως του τι λέγει μία Συνθήκη, εκάστη Μειονότης έχει και μίαν καταγωγήν και τούτο εξεταστέον εκ προκειμένου. Ο όρος "Μουσουλμανικός" έχει μίαν ευρύτεραν έννοιαν», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 33η/6-7.4.1964: «να μην το αισθάνεται η Ελλάς ως ιδιαιτέρως ενοχλητικόν θέμα [την ύπαρξη της μειονότητας στη Θράκη], προκαλούν ζητήματα και προστριβάς με τα του ομόρου έθνους, ούτινος αποτελούν εθνικήν μειονότητα», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 44η/6.4.1966: «Το εκ της πρακτικής διατυπώσεως της Συνθήκης της Λωζάνης επιχείρημα δεν ευσταθεί. Η συνθήκη ομιλεί περί "των εν Τουρκία με Μουσουλμανικών Μειονοτήτων" διότι εν Τουρκία υπήρχαν και υπάρχουν Ελληνικάί, Αρμενικάί Γαλλικάί κλπ. μη Μουσουλμανικές Μειονότητες. Εν Ελλάδι υπάρχει μόνον Μουσουλμανική η οποία όμως είναι συγχρόνως και Εθνική Μειονότης. Εφ' όσον δεν έχομεν το θάρρος ως Κράτος να είπωμεν μικρότερα δεν ελπίζω ότι θα είπωμεν τόσο μεγάλα. Φοβούμεθα να ομιλήσωμεν περί Πομάκων και Αθιγγάνων ενώ αυτού πρέπει να τείνωμεν. Οι Τούρκοι αρνούνται να αποκαλέσουν την Μειονότητα "Γιουνάν" ή "HELLENES". Βεβαίως το Ρουμ είναι και Εθνικόν αλλά το Έθνος είναι Ελληνικόν όχι ρωμείο», Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 27.9.1963: «Το θέμα του όρου "Μουσουλμανικός" και "Τουρκικός" προσήλκυσε πάντοτε πολλήν και έντονον την προσοχήν ενίοτε και υπερβολικήν. Είναι αληθές ότι η χρήσις του πρώτου ή του δευτέρου όρου χαρακτηρίζει την Μειονότητα Θρησκευτικήν ή Εθνικήν αλλ' είναι εξ ίσου αληθές ότι πάσα μειονότης έλκει εξ ενός Έθνους το γένος, ότι οι Τούρκοι την Ελληνικήν Μειονότητα Κων/πόλεως ονομάζουν "Ρουμ" και το Ρουμ είναι όνομα Εθνικόν, ότι δε εφ' όσον ο Νόμος [ΒΔ 3065/6-10-1954] ομιλεί περί "Τουρκικών Σχολείων" η απαίτησις της Τουρκίας στηρίζεται επί Ελληνικού Νόμου».

⁵⁸ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Ροδόπης 27.2.1974, σ. 3: «αν και Έλληνες υπήκοοι [οι μειονοτικοί δάσκαλοι που σπούδασαν στην Τουρκία], όχι μόνον δεν εξυπηρετούν τα Εθνικά Συμφέροντα, αλλά αποκαλύπτως έχουν ταχθή υπέρ της εφαρμοζόμενης εκάστοτε πολιτικής του Τουρκικού Προξενείου και συμβάλλουν υπέρ της διαβρώσεως του Μ/κού Στοιχείου προς τας Κεμαλικάς Αρχάς και τον Τουρκισμόν εργαζόμενοι ούτω ενσυνειδήτως υπέρ του κράτους της καταγωγής των».

κριτήριο την καταγωγή (γένος/φυλή), ενώ οι πομάκοι και οι ρομά με εθνοτικά κριτήρια. Η άρση αυτής της αντίφασης θα σήμαινε τη χρήση του ίδιου κριτηρίου για όλες τις εθνοτικές ομάδες εντός της μειονότητας. Αν αυτό θα ήταν η καταγωγή θα έπρεπε να γίνεται λόγος για «τουρκογενείς», «πομακογενείς» και «αθίγγανογενείς». Αν αυτό είναι η εθνοτική ταυτότητα θα πρέπει να γίνεται λόγος για τούρκους, πομάκους και αθίγγανους⁵⁹.

Η επιμονή στο θρησκευτικό προσδιορισμό της μειονότητας αναπαράγει και διαιωνίζει το διαχωρισμό των πολιτών με βάση μια «μιλετίστικη» αντίληψη, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη και τη δημόσια ομολογία της θρησκευτικής πίστης, που με αυτόν τον τρόπο καθίσταται το βασικό κριτήριο απόδοσης στα υποκείμενα συγκεκριμένων δικαιωμάτων, ενώ εγείρεται και το ερώτημα κατά πόσο μπορεί να προσδιορίζονται με βάση το θρήσκευμα εκείνοι οι μειονοτικοί που έχουν απομακρυνθεί από τη θρησκεία –αν δεν έχουν διαρρήξει τις σχέσεις τους μαζί της– και θεωρούν ότι αυτή η παράμετρος δεν πρέπει να τους προσδιορίζει περισσότερο από την κοινωνική τους θέση, την οικονομική τους κατάσταση, την εθνοτική τους υπαγωγή ή το φύλο⁶⁰. Μια τέτοια όμως θεώρηση δε συνάδει ούτε με την καθιερωμένη και συνταγματικά ανεξιθρησκία ούτε και με την ιδιότητα του πολίτη και των δικαιωμάτων που αυτόματα απορρέουν από αυτήν⁶¹. Στην περίπτωση των μειονοτικών η μη αποδοχή του θρησκευτικού τους προσδιορισμού ως μουσουλμάνων σημαίνει και την απώλεια των ιδιαιτέρων δικαιωμάτων τους που τους αναγνωρίζονται⁶².

Η επιμονή αυτή αποτελεί ένδειξη της αδυναμίας και της αμηχανίας της ελληνικής πολιτείας να διαχειριστεί τις εξελίξεις, αλλά και της ανάγκης της να αμυνθεί σε όποια αλλαγή προκύπτει από την ουσιαστική επαφή με την ετερότητα, καθώς πρόκειται, είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, για μια επώδυνη αποδομητική διαδικασία, που επιβάλλει στα υποκείμενα μετατοπίσεις και αλλαγές, αφού τα φέρνει αντιμέτωπα με τις πραγματικές, φανερές και κρυμμένες, αλήθειες και βεβαιότητες. Στην ουσία πρόκειται για τον αναστοχασμό πάνω στο περιεχόμενο μιας νέας εθνικής ταυτότητας που θα είναι προσανατολισμένη στο μέλλον και θα στηρίζεται περισσότερο στην πολιτική επιλογή της αναγνώρισης και της συνύπαρξης των πολλαπλών και διαφορετικών ταυτοτήτων των υποκειμένων, είτε ατομικών είτε συλλογικών, και

⁵⁹ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008, σ. 492-494.

⁶⁰ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σ. 120-123

⁶¹ ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 35-36, ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2007, σ. 354-372, ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2008, σ. 82-88 και ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2012, σ. 106-118.

⁶² Ίσως από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα διαιώνισης αυτής της αντίληψης είναι ο τρόπος και οι προϋποθέσεις που έχουν τεθεί για την εφαρμογή μιας καθόλα θετικής διάκρισης υπέρ των μειονοτικών της Θράκης, αυτής της ειδικής ποσόστωσης του 0,5% για την εισαγωγή των μειονοτικών μαθητών και μαθητριών στην ελληνική ανώτατη εκπαίδευση, καθώς στην περίπτωση τους η συμμετοχή στην όλη διαδικασία εξαρτάται από την επιβεβαιωμένη δήλωση του θρησκευμάτος τους, η οποία τους εντάσσει σε μια συγκεκριμένη και διακριτή ομάδα του ελληνικού πληθυσμού. Σύμφωνα με όσα προβλέπονταν στην παρ. 3 της ΥΑ Φ. 152.11/Β3/790 της 28.2.1996 (που εκδόθηκε σε εφαρμογή όσων προβλέπει ο Ν 2341/1995, άρθρο 2, παρ. 1): «Για την υπαγωγή στο ποσοστό των θέσεων της παραγράφου 1 της παρούσης οι υποψήφιοι που προέρχονται από τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, εκτός των απαιτούμενων δικαιολογητικών, σύμφωνα με τις οικείες κάθε φορά διατάξεις για τη συμμετοχή τους στις γενικές εξετάσεις, πρέπει να συνυποβάλουν και πιστοποιητικό Δήμου ή Κοινότητας των Νομών Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου από το οποίο να πιστοποιείται η εγγραφή τους στα Δημοτολόγια του Δήμου ή της Κοινότητας αυτής». Σύμφωνα με το περιεχόμενο αυτής της διάταξης αν κάποιος μειονοτικός είχε εγκατασταθεί μόνιμα εκτός Θράκης και είχε μεταφέρει στο νέο τόπο κατοικίας του την οικογενειακή του μερίδα θα στερούνταν αυτής της δυνατότητας· με παρόμοιο τρόπο στην περίπτωση που κάποιος μειονοτικός ήθελε να εγκατασταθεί εκτός Θράκης όφειλε να διατηρήσει τα «δικαιώματά» του στον παλιό τόπο κατοικίας του στη Θράκη, για να μπορέσει μελλοντικά είτε αυτός είτε τα παιδιά του να κάνουν χρήση του μέτρου αυτού. Τελικά, αυτός ο περιορισμός άρθηκε, αλλά μόνο εν μέρει· σύμφωνα με την ΥΑ Φ.151/17104/Β6 της 17-2-2006, άρθρο 1, παρ. 7 ο μειονοτικός που έχει μεταδημοτεύσει σε άλλο δήμο της χώρας μπορεί να κάνει χρήση του μέτρου της ποσόστωσης, αρκεί να αποδείξει ότι ήταν εγγεγραμμένος σε κάποιον από τους δήμους της Θράκης, δηλαδή ότι ανήκε στην «κοινότητα των μουσουλμάνων» της περιοχής.

λιγότερο στο παρελθόν· κάτι όμως τέτοιο θα σήμαινε πρωτίστως μια αναθεώρηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας και του βασικού της δόγματος περί συνέχειας και ομοιογένειας⁶³.

2.4 Ο πληθυσμός της μειονότητας

Η αποτύπωση του αριθμητικού μεγέθους της μειονότητας αποτελεί σε μεγάλο βαθμό, όπως και η ονομασία της, ένα διακύβευμα. Τα τελευταία επίσημα στοιχεία είναι αυτά της απογραφής που διενήργησε το ελληνικό κράτος το 1951· έκτοτε στις ελληνικές απογραφές δεν περιέχονται στοιχεία για τη γλώσσα και τη θρησκεία των πληθυσμών της χώρας. Πολύ δε δυσκολότερο εγχείρημα καθίσταται η αποτύπωση των όποιων γλωσσικών διαφοροποιήσεων μπορεί να εγγράφονται στο εσωτερικό της μειονότητας, αφού σε αυτές λανθάνει τόσο η μετατόπιση των υποκειμένων από τη μια γλώσσα σε άλλη, όσο και η δυνατότητα να εκφράσουν και να παραδεχτούν αυτά όποια γλωσσική τους μετατόπιση, καθώς και να γίνει αυτή αποδεκτή⁶⁴.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1951 οι μειονοτικοί στη Θράκη αριθμούσαν 105.092 άτομα (πίνακας 2.1) και αποτελούσαν το 31,2% του συνολικού πληθυσμού της περιοχής⁶⁵. Στο μεγαλύτερο μέρος τους οι μειονοτικοί βρίσκονταν εγκαταστημένοι στο ν. Ροδόπης (ποσοστό 56,1%) και ακολουθούσε ο ν. Ξάνθης, όπου κατοικούσε το 38,3% του μειονοτικού πληθυσμού, ενώ στο ν. Έβρου ζούσε το υπόλοιπο 5,6% (πίνακας 2.2). Σε ό,τι αφορά στη σχέση του μειονοτικού πληθυσμού ως προς τον πλειονοτικό, οι μειονοτικοί αποτελούσαν το 55,8% του πληθυσμού στο ν. Ροδόπης, το 44,7% στο ν. Ξάνθης και το 4,1% στο ν. Έβρου (πίνακας 2.1). Στο μεγαλύτερο μέρος του ο μειονοτικός πληθυσμός, και σε ποσοστά αρκετά μεγαλύτερα από τον πλειονοτικό, βρισκόταν εγκαταστημένος σε αγροτικούς και ημιαστικούς οικισμούς (πίνακας 2.3)⁶⁶. Τέλος, σε ό,τι αφορά τη γλωσσική διαφοροποίηση των μειονοτικών το 81,8% δήλωσε ως μητρική γλώσσα τα τουρκικά, το 17,8% τα πομακικά, το 0,3% τα ρομανί και ένα ακόμη μικρότερο ποσοστό 0,2% άλλες γλώσσες (πίνακας 2.4)⁶⁷. Οι περισσότεροι τουρκόφωνοι ήταν εγκαταστημένοι στο ν. Ροδόπης, ενώ οι περισσότεροι πομακόφωνοι εγγράφονταν στο ν. Ξάνθης.

Οι μεταγενέστερες ελληνικές απογραφές περιορίζουν τις όποιες αναφορές τους στο σύνολο του πληθυσμού της Θράκης. Ο συνολικός πληθυσμός της περιοχής σύμφωνα με την απογραφή του 1961 σημείωσε, σε σχέση με αυτήν του 1951, αύξηση της τάξης του 5,8% (πίνακας 2.5). Η αύξηση αυτή εγγράφεται κατά κύριο λόγο στο ν. Έβρου, ενώ ο ν. Ξάνθης παρουσιάζει μια μικρή μείωση της τάξης του 0,3%. Η εικόνα αυτή ανατρέπεται στην απογραφή του 1971, καθώς ο συνολικός πληθυσμός της Θράκης παρουσιάζεται, σε σχέση με τα δεδομένα του 1961, μειωμένος κατά 7,6%. Αυτή η μείωση εγγράφεται κατά κύριο λόγο στο ν. Έβρου και στο ν. Ξάνθης, ενώ ο ν. Ροδόπης φαίνεται να κρατάει τον πληθυσμό του, καθώς στο διάστημα 1961-1971 εγγράφει μείωση της τάξης του 1,4%. Σε ό,τι αφορά την κατανομή του πληθυσμού σε αστικούς, ημιαστικούς και αγροτικούς οικισμούς από τα στοιχεία των Απογραφών του 1961 και

⁶³ ΑΒΔΕΛΑ 1997, σ. 49-71 και ΑΒΔΕΛΑ 1998, σ. 39-61.

⁶⁴ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 42-46, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Σύμφωνα με την απογραφή που έγινε από τους Γάλλους της Διασυμμαχικής Διοίκησης Θράκης (1919-1920) οι μειονοτικοί ήταν 100.491· σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής που διενεργήθηκε το 1920, μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, ήταν 105.600 άτομα· σύμφωνα με αυτήν του 1928 ήταν 106.621 άτομα. Βλ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 273-275 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 31. Για το ζήτημα της γλωσσικής σύνθεσης της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη βλ. ενδεικτικά ΣΕΛΛΑ-ΜΑΖΗ 1997, σ. 379-401.

⁶⁵ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 279-280.

⁶⁶ Σύμφωνα με την ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1951β, σ. vii – viii αστικοί οικισμοί θεωρούνται όσοι έχουν πάνω από 10.000 κατοίκους, ημιαστικοί όσοι έχουν πληθυσμό 2.000-9.999 κατοίκους και αγροτικοί κάτω από 2.000 κατοίκους.

⁶⁷ Σύμφωνα με την ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1951β, σ. 208-211 σε αυτές τις άλλες γλώσσες περιλαμβάνονται τα ελληνικά, τα σλαβικά, τα αλβανικά και «λοιπαί γλώσσαι».

του 1971 (πίνακες 2.6, 2.7, 2.8) οι περισσότεροι κάτοικοι της Θράκης της εξακολουθούσαν να είναι εγκαταστημένοι στην ύπαιθρο.

Για την περίοδο μετά το 1951 η ελληνική βιβλιογραφία δίνει πολύ διαφορετικές πληροφορίες τόσο για το αριθμητικό μέγεθος της μειονότητας όσο και για τη γλωσσική διαφοροποίηση των μελών της. Ο συνολικός πληθυσμός της κυμαίνεται από 80.000 μέχρι 170.000, ενώ παντού το ποσοστό των τουρκόφωνων/μειονοτικών τούρκων είναι το υψηλότερο (κυμαίνεται μεταξύ 45%-62%) και ακολουθούν οι πομακόφωνοι/πομάκοι (27%-36%) και οι μειονοτικοί ρομανίφωνοι (11%-22%)⁶⁸. Αντίστοιχες αναφορές από την πλευρά της μειονότητας ή από την τουρκική δεν παρέχουν στοιχεία για τη γλωσσική διαφοροποίηση των μειονοτικών, συνεπείς με τη θέση, όπως σημειώνει η Νέλλη Ασκούνη, «ότι η μειονότητα είναι αμιγώς τουρκική»⁶⁹.

Μια επιπλέον πηγή για το μειονοτικό πληθυσμό αποτελούν οι όποιες καταγραφές διενεργήθηκαν από κρατικές υπηρεσίες. Στο αρχειακό μας υλικό εντοπίστηκαν τέσσερις τέτοιες καταγραφές: α) από τη Γενική διεύθυνση αλλοδαπών του ΥΠΕΣ το 1952, β) από τη νομαρχία Ροδόπης το 1965, γ) από το ΣΣΘ το 1966, δ) από το ΣΣΘ το 1969. Η καταγραφή του 1966 περιλαμβάνει αρκετά στοιχεία της απογραφής του 1961, για τα οποία θα γίνει λόγος.

Η πρώτη από αυτές τις καταγραφές περιλαμβάνεται σε έκθεση του 1952 της Γενικής διεύθυνσης αλλοδαπών του ΥΠΕΣ για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς που ζούσαν στην Ελλάδα και περιέχει στοιχεία τόσο για το σύνολο του μειονοτικού πληθυσμού της Θράκης όσο και για τις όποιες ενδομειονοτικές γλωσσικές διαφοροποιήσεις. Σύμφωνα με αυτήν ο μειονοτικός πληθυσμός το 1949 ανερχόταν σε 119.700 άτομα και το 1952 σε 106.147 άτομα, αριθμός που πλησιάζει αυτόν της απογραφής του 1951, τα στοιχεία της οποίας πρέπει να ήταν γνωστά στο συντάκτη ή τους συντάκτες της έκθεσης (πίνακας 2.9)· η διαφορά αυτή αποδίδεται «εις μετανάστευσιν και λαθρομετανάστευσιν εις Τουρκίαν»⁷⁰. Από τα 106.147 άτομα του μειονοτικού πληθυσμού το 38,4% κατοικούσε στο ν. Ξάνθης, το 57,4% στο ν. Ροδόπης και το υπόλοιπο 4,2% στο ν. Έβρου, κατανομή που βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτή της απογραφής του 1951 (πίνακες 2.9, 2.2). Σε ό,τι αφορά στην ενδομειονοτική γλωσσική διαφοροποίηση, πρέπει να σημειωθεί ότι τα στοιχεία που αναφέρονται στην εν λόγω Έκθεση αφορούν το 1949· σύμφωνα με αυτά το 72,4% του μειονοτικού πληθυσμού το αποτελούσαν μειονοτικοί τούρκοι, το 23,8% πομάκοι και το υπόλοιπο 3,8% μειονοτικοί ρομά (πίνακας 2.10)⁷¹. Οι περισσότεροι μειονοτικοί τούρκοι ήταν εγκαταστημένοι στο ν. Ροδόπης και οι περισσότεροι πομάκοι στο ν. Ξάνθης⁷².

Τα στοιχεία της απογραφής του 1961 που περιλαμβάνονται στην καταγραφή του ΣΣΘ το 1966 αφορούν μόνο στους ν. Ροδόπης και Ξάνθης. Σύμφωνα με αυτά ο συνολικός πληθυσμός στους δύο νομούς ανερχόταν σε 198.795 άτομα (πίνακας 2.11). Ειδικότερα, ο ν. Ροδόπης

⁶⁸ DALÈGRE 1997, σ. 167-168, ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 44, ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 32 και ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 286-291.

⁶⁹ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 45.

⁷⁰ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 2 και σ. 22-23· πρέπει να σημειωθεί ότι το σχετικό σχόλιο του συντάκτη ή των συντακτών της εν λόγω Έκθεσης για το ότι «η απογραφή του 1951 παρουσιάζει τούτους [τους μειονοτικούς] επί έλαττον 10.000 περίπου» δεν αναγράφεται στη σ. 2, όπου γίνεται λόγος για 119.700 μειονοτικούς της Θράκης, αλλά στη σ. 22-23 όπου παρατίθεται ένας πίνακας του συνόλου των μουσουλμάνων που ζούσαν στην Ελλάδα.

⁷¹ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 2: «Οι –εν Ελλάδι– Μουσουλμάνοι είναι εγκαταστημένοι κυρίως, εις 200 αμιγή Μουσουλμανικά χωρία και 111 μικτά τοιαύτα (Έλληνες – Μουσουλμάνοι) των Νομών Έβρου – Ροδόπης και Ξάνθης, εις τας πόλεις Αλεξανδρούπολιν – Κομοτηνήν – Ξάνθην – Ρόδον και Κω και ελάχιστοι εγκαταστημένοι κατά περιοχάς εις λοιπήν Ελλάδα».

⁷² Στο ν. Ροδόπης οι μειονοτικοί τούρκοι αποτελούσαν το 85,3% του μειονοτικού του πληθυσμού, οι πομάκοι το 14,4% και οι μειονοτικοί ρομά το 3,3%, ενώ στο ν. Ξάνθης τα αντίστοιχα ποσοστά ανέρχονταν σε 57,4%, 41,6% και 1,0% (πίνακας 2.10).

αριθμούσε συνολικά 109.201 κατοίκους, από τους οποίους το 47,2% ανήκε στην πλειονότητα και το 52,8% στη μειονότητα, και ο ν. Ξάνθης αντίστοιχα 89.594 κατοίκους, από τους οποίους το 59,8% ανήκε στην πλειονότητα και το 41,2% στη μειονότητα. Συγκρίνοντας τα στοιχεία των απογραφών του 1961 και του 1951 (πίνακες 2.1, 2.11) διαπιστώνεται ότι στο χρονικό διάστημα 1951-1961 ο συνολικός πληθυσμός του ν. Ροδόπης αυξήθηκε, ενώ αυτός του ν. Ξάνθης μειώθηκε. Επίσης, και στους δύο νομούς το ποσοστό των πλειονοτικών σημείωσε αύξηση, ενώ το ποσοστό των μειονοτικών μειώθηκε. Σύμφωνα με την απογραφή του 1951 στο ν. Ροδόπης οι πλειονοτικοί αποτελούσαν το 44,2% του πληθυσμού του και οι μειονοτικοί το 55,8%, ενώ σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1961 τα αντίστοιχα ποσοστά διαμορφώνονταν στο 47,2% και στο 52,8%· εγγράφεται δηλαδή μια μείωση του μειονοτικού πληθυσμού, οποίος όμως εξακολουθεί να υπερτερεί έναντι του πλειονοτικού. Σε ό,τι αφορά στο ν. Ξάνθης στην απογραφή του 1951 οι πλειονοτικοί αποτελούσαν το 55,3% του πληθυσμού του και οι μειονοτικοί το 44,7%, ενώ στα στοιχεία της απογραφής του 1961 τα αντίστοιχα ποσοστά διαμορφώνονταν στο 58,8% και στο 41,2%.

Με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1961 στο ν. Ροδόπης το 70,8% του συνολικού του πληθυσμού κατοικούσε σε αγροτικούς και ημιαστικούς οικισμούς και το 29,2% σε αστικούς, ενώ για το ν. Ξάνθης τα αντίστοιχα δεδομένα διαμορφώνονταν στο 69,0% και στο 31,0% αντιστοίχως (πίνακες 2.12, 2.14). Τα στοιχεία αυτά συμφωνούν με την απογραφή του 1961 για την κατανομή του πληθυσμού των ν. Ροδόπης και Ξάνθης σε αστικούς, ημιαστικούς και αγροτικούς πληθυσμούς (πίνακας 2.7). Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1961, στο ν. Ροδόπης το 59,0% των πλειονοτικών και το 81,4% των μειονοτικών κατοικούσαν σε αγροτικούς και ημιαστικούς οικισμούς και το υπόλοιπο 41,0% των πλειονοτικών και 18,6% των μειονοτικών στην Κομοτηνή (πίνακας 2.13). Στο ν. Ξάνθης το 58,1% του πλειονοτικού και το 84,4% του μειονοτικού του πληθυσμού κατοικούσε σε αγροτικούς και ημιαστικούς οικισμούς, ενώ το υπόλοιπο 41,9% των πλειονοτικών και 15,6% των μειονοτικών στην πόλη της Ξάνθης (πίνακας 2.15).

Η δεύτερη καταγραφή διενεργήθηκε από τη νομαρχία Ροδόπης το 1965. Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν ο συνολικός πληθυσμός του νομού ανερχόταν σε 120.977 άτομα (πίνακας 2.16), εκ των οποίων το 44,2% ανήκε στην πλειονότητα και το 55,8% στη μειονότητα⁷³. Συγκρίνοντας τα στοιχεία αυτής της καταγραφής του 1965 με εκείνα της απογραφής του 1961 διαπιστώνεται ότι ο συνολικός πληθυσμός του ν. Ροδόπης αυξήθηκε κατά 11.776 άτομα (ποσοστό 10,8%). Η αύξηση όμως αυτή ήταν μεγαλύτερη για το μειονοτικό πληθυσμό της περιοχής από ό,τι για τον πλειονοτικό, γεγονός που ανησύχησε το νομάρχη Ροδόπης⁷⁴. Αντιπαραβάλλοντας την καταγραφή

⁷³ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965, σ. 6-7.

⁷⁴ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965, σ. 7-8. Τα αποτελέσματα της καταγραφής, σύμφωνα με το νομάρχη Ροδόπης έδειξαν ότι «από θρησκευτικής πλευράς παραλληλιζόμενος ο πληθυσμός παρουσιάζει παθητικόν αξιοσημείωτον εις βάρος των Ελληνορθόδοξων καθ' όσον επί 53.428 χριστιανών, ορθώνεται η μάζα των 67.549 μουσουλμάνων, δηλ. οι τελευταίοι υπερτερούν των Χριστιανών κατά 14.121 κατοίκους». Αυτή η αριθμητική υπεροχή των μειονοτικών απέναντι των πλειονοτικών αποδίδεται από το νομάρχη Ροδόπης στην τάση των αγροτικών μειονοτικών πληθυσμών να παντρεύονται σε μικρή ηλικία και να μην ελέγχουν την τεκνοποιία τους και στην ανάσχεση του μεταναστευτικού ρεύματος των μειονοτικών προς την Τουρκία, συνεπεία της εκεί κακής οικονομικής κατάστασης αλλά και «και της παρά της Τουρκικής Κυβερνήσεως παρεμποδίσεως του εντεύθεν μεταναστευτικού ρεύματος, όπερ εχρησιμοποιείτο παρ' ημών ως ασφαλιστική δικλείς, προς μη αύξησιν του μουσουλμ. πληθυσμού», καθώς «η Τουρκική Κυβέρνησις, ως φαίνεται εκ των πραγμάτων, επιδιώκει την αύξησιν τούτων, προφανώς διά να επιδιώξη εν καιρώ την προβολήν ζητημάτων παρεμφερών προς τα της Κύπρου και επ' αυτού του σημείου, χωρίς να είμεθα Ιερεμιάδες, κροθόμεν τον κώδωνα του κινδύνου, εις τρόπον, ώστε τούτο ν' αποτελέση θέμα σοβαρόν, προς λήψιν εκ μέρους του Κράτους μέτρων αυξήσεως του Ελληνικού Πληθυσμού του Νομού».

της νομαρχίας Ροδόπης του 1965 με τα στοιχεία της απογραφής του 1961 διαπιστώνεται ότι το χρονικό διάστημα 1961-1965 ο πλειονοτικός πληθυσμός του ν. Ροδόπης ενέγραψε αύξηση της τάξης του 3,6% και ο μειονοτικός του 17,2% (πίνακας 2.18). Ως προς την όποια γλωσσική διαφοροποίηση του μειονοτικού πληθυσμού του ν. Ροδόπης, σύμφωνα με την εν λόγω καταγραφή του 1965, οι μειονοτικοί τούρκοι αποτελούσαν το 74,8% του μειονοτικού πληθυσμού, οι πομάκοι το 13,9%, οι μειονοτικοί ρομά αριθμούσαν «περί τους 7.000 περίπου» (ποσοστό 10,3%) ενώ καταγράφονται και «περί τους 650 ερυθρίνοι ή ερυθροκέφαλοι (κιζιλμ[π]άσηδες)» (ποσοστό 1,0%)⁷⁵. Το άθροισμα ωστόσο των προαναφερθέντων μειονοτικών πληθυσμών ανέρχεται σε 67.731 άτομα και υπερβαίνει (κατά 182 άτομα) τον αριθμό 67.549, που δίνεται από το νομάρχη Ροδόπης ως μειονοτικός πληθυσμός της περιοχής.

Η πρωτοβουλία αυτή της νομαρχίας Ροδόπης βρήκε συνέχεια: στην 45η συνεδρίαση του ΣΣΘ (12.5.1966) αποφασίστηκε οι νομάρχες Ροδόπης και Ξάνθης να «προβούν εις την μυστικήν συλλογήν πραγματικών στοιχείων παρά των γραμματέων των Δήμων και Κοινοτήτων όσον αφορά τον αριθμόν των μουσουλμ[άνων] κατοίκων των Νομών των κατά φυλάς, τόσον από πραγματικής όσον και από νομικής πλευράς του πληθυσμού». Η καταγραφή περιορίστηκε στους ν. Ροδόπης και Ξάνθης, «εγένετο δε υπό των Νομαρχιών διά των Κοινοτήτων», αφορούσε στον ημιαστικό και τον αγροτικό πληθυσμό των δύο νομών και δεν παρείχε «στοιχεία των πόλεων Ξάνθης και Κομοτηνής διότι η μέτρησις δεν είναι ευχερής»⁷⁶. Έξι μήνες αργότερα (4.11.1966) ο Πρόεδρος του ΣΣΘ υπέβαλε προς τα μέλη της κυβέρνησης ένα πολυσέλιδο υπόμνημα σχετικά με τον πληθυσμό των ν. Ξάνθης και Ροδόπης⁷⁷. Στο Υπόμνημα αυτό αξιοποιούνται στοιχεία, όπως προαναφέρθηκε, αρκετά στοιχεία της απογραφής του 1961.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της καταγραφής του 1966, στους αγροτικούς και ημιαστικούς οικισμούς του ν. Ροδόπης κατοικούσαν συνολικά 81.115 άτομα. Από αυτά το 37,2% ανήκε στην πλειονότητα και το 62,8% στη μειονότητα (πίνακας 2.19). Παραπέρα, συγκρίνοντας τα δεδομένα αυτά με τα αντίστοιχα στοιχεία της απογραφής του 1961, διαπιστώνεται την περίοδο 1961-1966 μια αύξηση του πληθυσμού του ν. Ροδόπης που ζούσε σε ημιαστικούς και αγροτικούς οικισμούς της τάξης του 4,9%. Η αύξηση όμως αυτή αφορούσε μόνον τον ημιαστικό και αγροτικό μειονοτικό πληθυσμό του ν. Ροδόπης, ο οποίος, σύμφωνα με τα στοιχεία της καταγραφής του 1966, σημείωσε αύξηση της τάξης του 8,6%· αντίθετα ο αντίστοιχος πλειονοτικός πληθυσμός της περιοχής ενέγραψε μείωση της τάξης του 1,0%. Ανάλογη είναι και η εικόνα που παρουσιάζεται και για το ν. Ξάνθης. Συγκρίνοντας τα στοιχεία της καταγραφής του 1966 με τα αντίστοιχα στοιχεία της απογραφής του 1961, διαπιστώνεται στο σύνολο του ημιαστικού και αγροτικού πληθυσμού του νομού μια αύξηση της τάξης του 2,4% (πίνακας 2.20). Η αύξηση όμως αυτή αφορούσε μόνον το μειονοτικό ημιαστικό και αγροτικό πληθυσμό του ν. Ξάνθης, ο οποίος παρουσίασε αύξηση της τάξης 8,7%· αντίθετα ο αντίστοιχος πλειονοτικός πληθυσμός της περιοχής την ίδια περίοδο υπέστη μείωση της τάξης του 3,8%.

Επειδή όμως η καταγραφή του 1966 από το ΣΣΘ δεν περιλάμβανε στοιχεία για τις πόλεις της Κομοτηνής και της Ξάνθης, ο πρόεδρος του ΣΣΘ προχώρησε σε μια «σύνθεση» της συνολικής εικόνας του πληθυσμού για τους ν. Ροδόπης και Ξάνθης αξιοποιώντας τα στοιχεία που είχε διαθέσιμα από την Απογραφή του 1961 για τις δύο πόλεις, τα οποία και προσέθεσε σε αυτά της

⁷⁵ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965, σ. 8: «ερυθρίνοι ή ερυθροκέφαλοι (κιζιλμ[π]άσηδες), λόγω του ερυθρού σαρκίου όπερ επεβάλλετο να φορούν παρά των τούρκων, προς διάκρισίν των παρ' αυτών, ότε αιρετικών της μουσουλμ. θρησκείας και οπαδών του ΑΛΗ, όπως οι Πέρσαι».

⁷⁶ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 45η/12-5-1966, σ. 6· ο νομός Έβρου εξαιρείται από την όλη διαδικασία «λόγω του μικρού αριθμού των μουσουλμάνων» κατοίκων του.

⁷⁷ Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 4.11.1966.

καταγραφής του 1966, ώστε να εξαγάγει γενικότερα συμπεράσματα ως προς την πληθυσμιακή «σύνθεση» των δύο νομών (πίνακας 2.21). Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί, ότι, όπως αναφέρεται και από τον ίδιο τον πρόεδρο του ΣΣΘ, το ίδιο έπραξε και σε έντεκα περιπτώσεις οικισμών του ν. Ροδόπης, για τους οποίους δεν είχε στη διάθεσή του στοιχεία από την καταγραφή του 1966, και χρησιμοποίησε τα αντίστοιχα δεδομένα της απογραφής του 1961⁷⁸. Εκείνο όμως που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι αυτή η «σύνθεση» του πληθυσμού των ν. Ροδόπης και Ξάνθης από τον πρόεδρο του ΣΣΘ, κατασκευασμένη κατά ένα μέρος, αξιοποιήθηκε ως δεδομένο για την πραγματική πληθυσμιακή σύνθεση των δύο περιοχών. Στο αρχειακό μας υλικό εντοπίσαμε δύο περιπτώσεις που τα στοιχεία αυτά αξιοποιούνται σε αυτό το πλαίσιο, και μάλιστα στη μία εξ αυτών από τον ίδιο τον πρόεδρο του ΣΣΘ, ο οποίος γνωρίζει μεν τον τρόπο «κατασκευής» τους, αλλά παραλείπει να τον αναφέρει⁷⁹.

Ως προς την ενδομειονοτική διαφοροποίηση η καταγραφή του ΣΣΘ του 1966 δίνει τα εξής στοιχεία: το 73,1% των μειονοτικών που ζούσαν σε αγροτικούς και ημιαστικούς οικισμούς του ν. Ροδόπης ήταν μειονοτικοί τούρκοι, το 19,0% πομάκοι και το υπόλοιπο 7,9% μειονοτικοί ρομά. Για το ν. Ξάνθης τα αντίστοιχα ποσοστά διαμορφώνονταν στα 36,5% μειονοτικοί τούρκοι, 58,0% πομάκοι και 5,5% μειονοτικοί ρομά (πίνακας 2.22).

Η τέταρτη καταγραφή αποφασίστηκε από το ΣΣΘ το Σεπτέμβριο του 1968, τα αποτελέσματά της παρουσιάστηκαν τον Αύγουστο του 1969 και αφορούσε και στους τρεις νομούς της

⁷⁸ Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 4.11.1966, σ. 1: «κατεβλήθη προσπάθεια διά την εξακρίβωσιν των στοιχείων, χωρίς βεβαίως να ισχυρίζομαι ότι επετεύχθη απόλυτος ακρίβεια αδύνατος άλλως εις πάσαν απογραφήν. Οπωσδήποτε όμως λάθη, εάν υπάρχουν, είναι υπέρ των Μουσουλμάνων. Η Νομαρχία Ροδόπης πχ. δεν ανέφερε τους Μουσουλμάνους του Οικισμού Αρσακείου Σαπών, ούτε ανέγραψε τον πληθυσμόν των αμιγώς Μουσουλμανικών οικισμών Μουσοχωρίου, Ορφανού, Πετρωτού, Χαμηλού της Κοινότητος Σώστου, Κάτω Καμπής, Κέχρου, Πλαγιάς, Αρριανών, Αγοράς, Φιλύρας. Τον πληθυσμόν των οικισμών αυτών εσημείωσα εις τους πίνακας βάσει των στοιχείων της απογραφής του 1961 ενώ είναι φυσικόν να παρατηρείται και εις τούτους η αύξησις 8% ως εις τους λοιπούς». Από τον έλεγχο που έγινε στα στοιχεία που παραθέτει για τους οικισμούς αυτούς πρέπει να επισημανθεί ότι για τους οικισμούς Κέχρου, Αρριανών και Φιλύρας δίνονται διαφορετικά πληθυσμιακά δεδομένα για το 1961 και διαφορετικά για το 1966, ενώ στις άλλες περιπτώσεις είναι τα ίδια. Ενδεχομένως για αυτές τις τρεις περιπτώσεις ο πρόεδρος του ΣΣΘ να είχε τελικά στοιχεία για το 1966 (οι συγκεκριμένοι αριθμοί που δίνονται σε κάθε περίπτωση συνηγορούν μάλλον προς αυτήν την κατεύθυνση). Στην περίπτωση που για τον υπολογισμό του πληθυσμού και των έντεκα προαναφερθέντων οικισμών χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία της απογραφής του 1961 αυτό αφορά συνολικά 3.838 μειονοτικούς (ποσοστό 7,5%) από το σύνολο των 50.969 μειονοτικών του νομού Ροδόπης που ήταν κάτοικοι ημιαστικών και αγροτικών οικισμών. Στην περίπτωση που οι οικισμοί για τους οποίους χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία της απογραφής του 1961 περιοριστούν σε οκτώ, τότε ο αριθμός μειώνεται σε 1.465 μειονοτικούς (ποσοστό 2,9%): Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 4.11.1966, σ. 16-18.

⁷⁹ Η πρώτη περίπτωση αφορά έγγραφο που υπέβαλε ο πρόεδρος του ΣΣΘ προς τον πρόεδρο της κυβέρνησης και τον Υπεξ όπου παρατίθεται αυτούσιος ο πίνακας 2.21 (Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 28.1.1967, σ. 3). Η δεύτερη αφορά μια παρέμβαση του εκπροσώπου της ΚΥΠ στην 52η Συνεδρίαση του ΣΣΘ της 15.5.1967, όπου γίνεται επίκληση των πληθυσμιακών δεδομένων του πίνακα 2.21 ως επιχείρημα για την πρόταση της ΚΥΠ προς το ΣΣΘ «να θεσπισθή η επιδότησις εκάστου γεννωμένου τέκνου Ελλήνων γονέων διά ποσού τοιούτου, ώστε να ενθαρρύνονται οι γονείς δια την τεκνοποίησιν», και η οποία επιδότηση θα «δικαιούνται μόνον οι έλληνες μόνιμοι κάτοικοι των Νομών Ροδόπης και Ξάνθης, αποκλεισμένων πάντων των λοιπών ήτοι: Μουσουλμάνοι, Αρμένιοι, Ισραηλίται και Έλληνες, προσωρινώς οικούντες εις τους ανωτέρω Νομούς» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 52η/15.5.1967, σ. 7). Και καθώς μπορεί να ανέκυπταν προβλήματα, ακόμη και συνταγματικά, αφού ορισμένες ομάδες Ελλήνων πολιτών θα εξαιρούνταν από το μέτρο, «μία κάποια λύσις θα ήτο η εξής: Εφ' όσον αποφασισθεί η θέσπισις του μετρου από πλευράς Κράτους, να εμφανισθή η υλοποίησις όλως ιδιωτικώς αποδοιδόμενης της ιδέος του θεσμού εις τινα Έλληνα βαθύπλουτον ομογενή εκ Δ. Θράκης καταγόμενον, εκφράσαντα –δήθεν– προς την Ελληνικήν Κυβέρνησιν την τοιαύτην επιθυμίαν του, φιλανθρωπική παρορμήσει, αναλαμβάνοντα δε να καλύψη τας σχετικές δαπάνας εκ της προσωπικής του περιουσίας. Αν παρουσιασθή δυσκολία εις την εξεύρεσιν ενός –έστω και εικονικού βαθύπλουτου φιλανθρωπού ομογενούς– δυνάμεθα να καταφύγωμεν εις το τέχνασμα ότι αποβιώσας –δήθεν– βαθύπλουτος Έλληνας εκ Δυτ. Θράκης, κατέλιπεν διαθήκην δι' ης κατέστησεν εκτελεστήν της υστάτης θελήσεως του το Ελληνικόν Κράτος, ελλείψει οιουδήποτε συγγενούς του» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 52η/15.5.1967, σ. 8-9)· για τη δεύτερη περίπτωση βλ. και ΙΟΣ 2005.

Θράκης⁸⁰. Το «καινούριο» της καταγραφής αυτής είναι ότι περιλαμβάνει στοιχεία και για τους «εγγεγραμμένους» και για τους «διαβιούντες» κατοίκους της περιοχής.

Προχωρώντας σε μια σύγκριση των «εγγεγραμμένων» με τους «διαβιούντες» διαπιστώνεται ότι η καταγραφή των «εγγεγραμμένων» δίνει μικρότερες αποκλίσεις στα ποσοστά μεταξύ πλειονοτικού και μειονοτικού πληθυσμού από ό,τι η καταγραφή των «διαβιούντων» (πίνακας 2.23). Ειδικότερα, στο ν. Ροδόπης, σύμφωνα με την καταγραφή των «εγγεγραμμένων», οι πλειονοτικοί αποτελούσαν το 45,4% του πληθυσμού του και οι μειονοτικοί το 54,6%, ενώ, σύμφωνα με την καταγραφή των «διαβιούντων», τα ποσοστά αυτά διαμορφώνονταν στο 56,4% και 43,6% αντίστοιχα. Ομοίως και στο ν. Ξάνθης, σύμφωνα με την καταγραφή των «εγγεγραμμένων», οι πλειονοτικοί αποτελούσαν το 54,3% του πληθυσμού του και οι μειονοτικοί το 45,7%, ενώ, σύμφωνα με την καταγραφή των «διαβιούντων», τα αντίστοιχα ποσοστά διαμορφώνονταν στο 52,4% και 47,6%. Τέλος, ο μειονοτικός πληθυσμός του νομού Έβρου παρέμενε πολύ μικρός, καθώς αποτελούσε το 1,8% των «εγγεγραμμένων» και το 1,4% των «διαβιούντων».

Σε ό,τι αφορά στις διαφορές στα ποσοστά μεταξύ «εγγεγραμμένων» και «διαβιούντων» στο σύνολο του πληθυσμού του κάθε νομού παρατηρείται ότι μεγαλύτερες διαφορές καταγράφονται στο ν. Ξάνθης, στον οποίο η διαφορά μεταξύ του «εγγεγραμμένου» και του «διαβιούντος» πληθυσμού είναι της τάξης του 26,1%, ακολουθεί ο ν. Έβρου με 23,0% και έπεται ο ν. Ροδόπης με 12,5% (πίνακας 2.24). Στον πλειονοτικό πληθυσμό οι μεγαλύτερες διαφορές στα ποσοστά μεταξύ «εγγεγραμμένων» και «διαβιούντων» παρατηρούνται στο ν. Ξάνθης, όπου η διαφορά είναι της τάξης του 28,7%, ακολουθεί ο ν. Έβρου 22,7% και έπεται ο ν. Ροδόπης με 16,0%. Στο μειονοτικό πληθυσμό η μεγαλύτερη διαφορά στα ποσοστά μεταξύ «εγγεγραμμένων» και «διαβιούντων» καταγράφεται στο ν. Έβρου και είναι της τάξης του 39,4%, έπεται ο ν. Ξάνθης με 23,0% και ακολουθεί ο ν. Ροδόπης με 9,6%. Δηλαδή, οι διαφορές μεταξύ των «εγγεγραμμένων» και των «διαβιούντων» πλειονοτικών είναι μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες διαφορές μεταξύ των «εγγεγραμμένων» και των «διαβιούντων» μειονοτικών, γεγονός που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια ένδειξη για το μέγεθος της μετανάστευσης (εσωτερικής και εξωτερικής), αλλά κυρίως της δυνατότητας για μετανάστευση, των πλειονοτικών και των μειονοτικών πληθυσμών των περιοχών αυτών.

Αντιπαραβάλλοντας, τέλος, τα στοιχεία της απογραφής του 1961 με αυτά της καταγραφής του ΣΣΘ το 1969 για το «διαβιούντα» πληθυσμό διαπιστώνεται ότι στο χρονικό διάστημα 1961-1969 ο πληθυσμός του ν. Ξάνθης κατέγραψε μείωση της τάξης του 4,4% (πίνακας 2.25)· η μείωση αυτή αφορούσε μόνο στον πλειονοτικό πληθυσμό του νομού και ήταν της τάξης του 14,8%, ενώ αντίθετα ο μειονοτικός πληθυσμός του σημείωσε την ίδια περίοδο αύξηση της τάξης του 10,3%. Σε ό,τι αφορά στο ν. Ροδόπης, από τη σύγκριση των στοιχείων της απογραφής του 1961 με αυτά της καταγραφής του ΣΣΘ του 1969 για το «διαβιούντα» πληθυσμό, διαπιστώνεται ότι συνολικός πληθυσμός του νομού στη δεκαετία του 1960 ενέγραψε μείωση της τάξης του 2,4% και η οποία οφείλεται στη μείωση του πλειονοτικού του πληθυσμού (πίνακας 2.26). Ο

⁸⁰ ΣΣΘ/59η Συνεδρίαση/9.9.1968, σ. 9: «Προ dietίας είχε διενεργηθή μυστικώς όλως και διά των κατά τόπους Κοινοτικών Γραμματέων απογραφή αριθμητική του πληθυσμού της Αυτ. Θράκης. Αύτη βεβαίως μας έδωκε μίαν εικόνα γενικώς, δεν υπήρξε όμως τόσο σαφής, ιδία εις την πόλιν της Κομοτινής. Ανάγκη επιτακτική όθεν παρίσταται, όπως είμεθα ενήμεροι επί της κινήσεως του πληθυσμού και δη της αναλογίας των Μουσ/νων. Δι' ο εισηγούμαι [ο Πρόεδρος του ΣΣΘ], όπως επαναληφθή η απογραφή όλων των κατοίκων, η οποία να είναι ονομαστική, διά καταστάσεων κεχωρισμένων εις Έλληνας και Μουσουλμάνους και να στηρίζεται επί των δημοτολογίων. Εκείνο όπερ δυσκολεει την διαπίστωσιν, είναι η απογραφή των κατοίκων της Κομοτινής, η οποία δύναται να γίνη δια μέσου Ιερέων και Ιμάμηδων και κατά συνοικίας». Τα αποτελέσματα της απογραφής παρουσιάστηκαν σε σύσκεψη του ΥΒΕ στην Καβάλα, Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 2.8.1969, σ. 4-5.

πλειονοτικός πληθυσμός του ν. Ροδόπης στο χρονικό διάστημα 1961-1969 υπέστη μείωση της τάξης του 9,9%⁸¹, ενώ ο μειονοτικός του πληθυσμός, παρ' όλες τις αυξομειώσεις⁸², σημείωσε αύξηση της τάξης του 4,3% (πίνακες 2.26, 2.27).

2.5 Η μειονοτική εκπαίδευση στο Μεσοπόλεμο

2.5.α Το οθωμανικό παρελθόν

Η εκπαίδευση των μουσουλμάνων στη δυτική Θράκη την εποχή της ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος ήταν αυτή των ομόδοξών τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το οθωμανικό εκπαιδευτικό σύστημα, όπως διαμορφώθηκε από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, αποτελούνταν από δύο παράλληλες «δομές», τα σχολεία των μιλέτ και τα κρατικά κοσμικά σχολεία.

Τα παιδιά των μουσουλμάνων στη συντριπτική τους πλειοψηφία φοιτούσαν σε πρωτοβάθμια θρησκευτικά σχολεία, τα mekteb. Τα σχολεία αυτά ελέγχονταν από τους κατά τόπους μουσουλμάνους θρησκευτικούς λειτουργούς, οι οποίοι ήταν και οι δάσκαλοι, λειτουργούσαν συνήθως εντός ενός τζαμιού, και τα μαθήματα περιορίζονταν στη διδασκαλία ανάγνωσης, γραφής και στη μελέτη του κορανίου. Ελάχιστα μόνο αγόρια συνέχιζαν μέσες και ανώτερες σπουδές αυτού του είδους φοιτώντας στα ιεροσπουδαστήρια, τους μεντρεσέδες. Τα θρησκευτικά σχολεία χρηματοδοτούνταν από τις κατά τόπους μουσουλμανικές κοινότητες ή ήταν βακούφια. Πρόκειται για ένα σύστημα με έντονα προνεωτερικά χαρακτηριστικά, θρησκευοκεντρικό, που περιοριζόταν σε βασικές γνώσεις, αναπαρήγε την κοινωνική στασιμότητα και δεν παρείχε εφόδια για την εξέλιξη των μαθητών⁸³.

Το κοσμικό, κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα περιλάμβανε πρωτοβάθμια σχολεία (sibyan okul ή iptidaiye), σχολεία μέσης εκπαίδευσης και ανώτερες και ανώτατες σχολές. Τα σχολεία μέσης διακρίνονταν σε κατώτερα και σε ανώτερα· στην πρώτη κατηγορία ανήκαν τα rüşdiye, όπου φοιτούσαν μαθητές 12-16 ετών και στη δεύτερη τα idadi/idadiye⁸⁴. Στην Ξάνθη λειτουργούσε rüşdiye και στην Κομοτηνή rüşdiye και idadiye⁸⁵. Η χρηματοδότηση αυτών των σχολείων γινόταν στο μεγαλύτερο μέρος από τις τοπικές κοινωνίες και μόνο μέρος των αναγκών τους καλύπτονταν από κρατικούς πόρους. Το κρατικό οθωμανικό σύστημα ήταν δημιούργημα των πολιτικών του Tanzimat και συνδέθηκε με την όλη προσπάθεια για τον εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη διάδοση της ιδέας του οθωμανισμού. Παρ' όλες όμως τις προσπάθειες που έγιναν, η κρατική εκπαίδευση παρέμεινε περιορισμένη στις πόλεις του οθωμανικού κράτους. Οι αγροτικοί μουσουλμανικοί πληθυσμοί είχαν πρόσβαση σχεδόν μόνο στα κοινοτικά θρησκευτικά σχολεία. Το σύστημα και στις δύο περιπτώσεις ήταν αποκεντρωμένο

⁸¹ Στο χρονικό διάστημα 1961-1965 ο πλειονοτικός πληθυσμός του ν. Ροδόπης αυξήθηκε κατά 3,6%, ενώ στην επόμενη περίοδο 1965-1969 υπέστη μείωση της τάξης του 13,1% (πίνακας 2.27).

⁸² Στο χρονικό διάστημα 1961-1965 ο μειονοτικός πληθυσμός του ν. Ροδόπης αυξήθηκε κατά 17,2%, ενώ στην επόμενη περίοδο 1966-1969 υπέστη μείωση της τάξης του 11,0% (πίνακας 2.27).

⁸³ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 149-150,

⁸⁴ LEWIS 2001, σ. 251-252, 267-268, 369-373.

⁸⁵ Στην Ξάνθη το rüşdiye λειτουργούσε στο κτίριο που στεγάζει σήμερα το 1ο Μειονοτικό Δημοτικό Σχολείο (Υδρας 4) και στην Κομοτηνή στο κτίριο που σήμερα στεγάζεται η Λέσχη Αξιωματικών Φρουράς Κομοτηνής (Αγχιάλου 2). Το idadiye στην Κομοτηνή λειτουργούσε στο κτίριο που σήμερα στεγάζεται το 1ο Μειονοτικό Δημοτικό Σχολείο Κομοτηνής (Π. Μαυρομιχάλη 29)· εξάλλου οι μειονοτικοί Κομοτηναίοι, όταν αναφέρονται στο 1ο μειονοτικό δημοτικό σχολείο της πόλης τους, χρησιμοποιούν ακόμη την ονομασία idadiye.

σε μεγάλο βαθμό⁸⁶. Το οθωμανικό κράτος ασκούσε μικρό έως ελάχιστο έλεγχο στα θρησκευτικά σχολεία, τα οποία ήταν και η πλειοψηφία, ενώ οι μουσουλμάνοι θρησκευτικοί λειτουργοί αντιδρούσαν στην επιχειρούμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την εκκοσμίκευση της παιδείας, καθώς την εκλαμβάνανε ως απειλή για τη θέση και το ρόλο τους⁸⁷.

2.5.β Η μειονοτική εκπαίδευση στο Μεσοπόλεμο

Μετά την ενσωμάτωση της δυτικής Θράκης στην ελληνική επικράτεια και την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το ελληνικό κράτος, κινούμενο στο πνεύμα της Συνθήκης, αποδέχτηκε το υφιστάμενο δίκτυο των σχολείων της μειονότητας και παραχώρησε στους μειονοτικούς της Θράκης σχεδόν πλήρη αυτονομία να διαχειριστούν μόνοι τα της εκπαίδευσής τους, αρκεί να μη δημιουργούνταν προβλήματα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις· μια στάση που υπαγορεύθηκε από τις προτεραιότητες της ελληνικής εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Για την Ελλάδα την εποχή αυτή το βασικότερο πρόβλημα ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων και δεν είχε ούτε τους ανθρώπινους ούτε τους οικονομικούς πόρους να σχεδιάσει και να υλοποιήσει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την εκπαίδευση των μειονοτικών στη Θράκη⁸⁸.

Την περίοδο της ενσωμάτωσης της δυτικής Θράκης στο ελληνικό κράτος λειτουργούσαν στην περιοχή 86 πρωτοβάθμια κοινοτικά σχολεία, τα οποία στη συνέχεια αυξήθηκαν σημαντικά⁸⁹, επαναλειτούργησαν τα *rüşdiye*⁹⁰, καθώς και ένας αριθμός ιεροσπουδαστηρίων (μεντρεσέδες).

Με μια σειρά νομοθετημάτων το ελληνικό κράτος κατοχύρωσε την υποχρεωτική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία της μειονότητας⁹¹, το δικαίωμα των μειονοτικών που επέλεξαν να φοιτήσουν σε δημόσια ελληνικά σχολεία να διδάσκονται τη μητρική τους γλώσσα και τη θρησκεία τους⁹², το δικαίωμα των κοινοτήτων να επιλέγουν τους δασκάλους για τα σχολεία τους (αν και η οριστική τους τοποθέτηση τελούσε υπό την αίρεση του ΓΔΘ)⁹³, καθόρισε τις προϋποθέσεις για τη θέση των επιθεωρητών μουσουλμανικών σχολείων και προέβλεπε την ίδρυση στη Θράκη τριτάξιου υποδιδασκαλείου για τη μόρφωση των μειονοτικών δασκάλων,

⁸⁶ Στην περίπτωση των κρατικών σχολείων σε κάθε επαρχία συγκροτούνταν ένα Συμβούλιο της Εκπαίδευσης στο οποίο εκχωρούνταν αρμοδιότητες, κρατικοί πόροι και το οποίο ήταν υπεύθυνο για τα περισσότερα εκπαιδευτικά ζητήματα· ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 152-153.

⁸⁷ Οι Νεότουρκοι στηρίζαν και στηρίχτηκαν στο κοσμικό εκπαιδευτικό σύστημα καθώς αυτό αποτελούσε ένα μηχανισμό για τη διάδοση της τουρκικής εθνικής ιδέας. Καθιέρωσαν τη δωρεάν και υποχρεωτική πρωτοβάθμια εκπαίδευση, την οποία με νόμο έθεσαν υπό τον έλεγχο του οθωμανικού υπουργείου παιδείας (1913), περιορίζοντας έτσι την επιρροή που είχαν σε αυτήν οι μουσουλμάνοι θρησκευτικοί λειτουργοί, ενώ διεύρυναν τις δυνατότητες εκπαίδευσης για τις νεαρές μουσουλμάνες· LEWIS, σ. 457-458 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 153-154.

⁸⁸ Για τους στόχους και τις προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής την περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ 1988, σ. 69-84 και ΔΙΒΑΝΗ 1995, σ. 68-92. Για το πώς επηρέασαν αυτοί τη στάση της Ελλάδας στο ζήτημα της μειονοτικής εκπαίδευσης βλ. ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ 2004, σ. 9-10.

⁸⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το σχολικό έτος 1923-1924 λειτούργησαν 128 σχολεία, 126 το 1924-1925, 240 το 1925-1926, 240 ή 262 το 1927-1928, 241 το 1929-1930 και 300 το σχολικό έτος 1934-1935. Βλ. ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ 2004, σ. 13-15 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 155 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁹⁰ Τα *rüşdiye* της Ξάνθης και της Κομοτηνής και το *idadiye* Κομοτηνής διέκοψαν, ως κρατικά οθωμανικά σχολεία, την περίοδο της βουλγαρικής κυριαρχίας στη δυτική Θράκη (1913-1919). Όταν η περιοχή ενσωματώθηκε στην Ελλάδα επαναλειτούργησαν μόνο τα *rüşdiye*. Βλ. ΘΡΑΚΙΚΗ ΣΤΟΑ 1932, σ. 258, AARBAKKE 2000, σ. 128, ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 155.

⁹¹ Ν 1242Β/1919, άρθρο 22, παρ. 1. Για τη νομοθετική παραγωγή σχετικά με τη μειονοτική εκπαίδευση στο μεσοπόλεμο βλ. ΤΣΙΟΥΜΗΣ 1997, σ. 141-158.

⁹² Ν 1242Β/1919, άρθρο 22, παρ. 4.

⁹³ Ν 3179/1924, άρθρο 2, παρ. στ'.

καθορίζοντας τη δομή και τη λειτουργία του⁹⁴. Όμως η πιο σημαντική παρέμβαση σχετικά με τη μειονότητα αποτέλεσε ο Ν 2345/1920 με τον οποίο το ελληνικό κράτος καθόρισε ανάμεσα στα άλλα και τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες των μουφτήδων, οι οποίοι θα εκλέγονταν από τις κατά τόπους μουσουλμανικές κοινότητες. Αυτοί, εκτός από τη γνωμοδότηση για ζητήματα θρησκευτικά, κληρονομικά και οικογενειακά των μουσουλμάνων που ζουν στην Ελλάδα σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο, απέκτησαν και την εποπτεία των θρησκευτικών λειτουργιών της περιφέρειάς τους⁹⁵. Ο Ν 2345/1920 ψηφίστηκε πριν την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία και την ανταλλαγή των πληθυσμών, όταν στο ελληνικό κράτος ζούσε ακόμα σημαντικός αριθμός μουσουλμάνων, και στην ουσία έθετε τις μουσουλμανικές κοινότητες υπό τον έλεγχο των θρησκευτικών τους λειτουργών στη βάση μιας «μιλετίστικης» αντίληψης. Πολύ περισσότερο από το ότι αυτό το μοντέλο διοίκησης ήταν γνωστό, ο συγκεκριμένος νόμος στόχευε στη δημιουργία μιας μειονοτικής ελίτ από εκείνες τις δυνάμεις που ήταν, για τους δικούς τους λόγους, αν όχι αντίθετες, οι λιγότερο επιρρεπείς στα κάθε είδους τουρκικά εθνικά κελεύσματα. Ο Ν 2345/1920 δεν ίσχυσε τουλάχιστον ως προς τα άρθρα του που προέβλεπαν την εκλογή των μουφτήδων· ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί, παρέμεινε σε ισχύ για εβδομήντα χρόνια. Αναθεωρήθηκε με το Ν 1920/1991, με τον οποίο νομοθετήθηκε η επιλογή και ο διορισμός των μουφτήδων από την ελληνική διοίκηση, ενώ μεταξύ των αρμοδιοτήτων τους πλέον δεν περιλαμβάνονται η εποπτεία των μουσουλμάνων εκπαιδευτικών λειτουργών, κάτι που στην πράξη είχε ήδη συμβεί πολύ καιρό πριν⁹⁶. Η μεγάλη διάρκεια που βρισκόταν σε ισχύ ο Ν 2345/1920, έστω και θεωρητικά, είναι ενδεικτική για τις αντιλήψεις και τις στάσεις της ελληνικής πολιτείας, αλλά κυρίως της αδυναμίας της να διαχειριστεί σε νέα βάση τις εξελίξεις που σημειώθηκαν όλο αυτό το διάστημα στο χώρο της μειονότητας.

Η πρώτη απόπειρα παρέμβασης της ελληνικής διοίκησης στη μειονοτική εκπαίδευση έγινε στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά. Τότε δημιουργήθηκε η Γενική Επιθεώρηση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων (ΓΕΞΜΣ), η οποία λειτούργησε με έδρα τη Θεσσαλονίκη και είχε τον έλεγχο όλων των ξένων και των μειονοτικών σχολείων που λειτουργούσαν στο ελληνικό κράτος⁹⁷. Πρώτος ΓΕΞΜΣ ανέλαβε ο Α. Παπαευγενίου⁹⁸. Η δικτατορία του Μεταξά εφάρμοσε

⁹⁴ Βλ. Ν 3179/1924 άρθρο 2, παρ. δ' και άρθρα 8-10 αντίστοιχα.

⁹⁵ Ν 2345/1920, άρθρο 10, παρ. 1: «εποπτεύουν τους εν τη περιφέρεια των θρησκευτικούς και εκπαιδευτικούς λειτουργούς των Μουσουλμανικών κοινοτήτων, ως και την υπό των κοινοτήτων τούτων διαχείρισιν των βακουφικών περιουσιών». Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών και την αναχώρηση της συντριπτικής πλειοψηφίας των μουσουλμάνων από την Ελλάδα θεωρήθηκε ότι εξέλειπαν οι λόγοι για την εκλογή αρχιμουφτή που προέβλεπε ο Ν 2345/1920. Συστάθηκαν όμως στην Ελλάδα τέσσερις μουφτείες: στην Ξάνθη, στην Κομοτηνή στην Αλεξανδρούπολη και στο Διδυμότειχο. Το 1927 η μουφτεία της Αλεξανδρούπολης ενσωματώθηκε σε αυτή του Διδυμοτείχου και από τότε υπάρχουν στην Ελλάδα τρεις μουφτείες· ΣΟΛΤΑΡΙΔΗΣ 1997, σ. 80-81. Στην πράξη όμως η εκλογή του μουφτή που προέβλεπε ο Ν 2345/1920 ουδέποτε εφαρμόστηκε και η ελληνική πολιτεία συνέχισε αυτή να επιλέγει και να διορίζει τους μουφτήδες.

⁹⁶ Ο Ν 1920/1991 κύρωσε προηγούμενη Πράξη νομοθετικού περιεχομένου του υπουργικού συμβουλίου στις 24.12.1990. Με την ψήφιση των συγκεκριμένων νομοθετημάτων, με την οποία και τυπικά καταργήθηκε ό,τι στην πράξη δεν ίσχυσε ποτέ, η ελληνική πολιτεία προσπάθησε να δώσει μονομερώς ένα τέλος στη σύγκρουσή της με τη μειονότητα για το ζήτημα του τρόπου που θα καλύπτονταν οι θέσεις των μουφτήδων. Για μια αναλυτική παρουσίαση του σχετικού ζητήματος που προέκυψε μετά το θάνατο του μουφτή Κομοτηνής (1985) και, κυρίως, του μουφτή Ξάνθης (1990) και το οποίο αποτέλεσε ένα από τα ζητήματα που συγκρούστηκε η μειονότητα με την ελληνική πολιτεία βλ. κυρίως AARBAKKE 2000, σ. 326-338, 504-519· βλ. ακόμα και ΣΟΛΤΑΡΙΔΗΣ 1997, σ. 104-117, ως μια ενδεικτική περίπτωση του τρόπου με τον οποίο προβάλλονται τα συγκεκριμένα ζητήματα σε σημαντικό μέρος της ελληνικής βιβλιογραφίας, για όσα κυρίως παραλείπονται και αποσιωπώνται.

⁹⁷ Η ΓΕΞΜΣ δημιουργήθηκε με τον ΑΝ 248/1936. Πρβλ. και HUSEYINOGLU 2012, σ. 142-145.

⁹⁸ Ο θεολόγος και φιλόλογος Αθανάσιος Παπαευγενίου γεννήθηκε το 1889 στη «Μακρά Γέφυρα Ανατολικής Θράκης» (Uzunköprü), όπως σημειώνει ο ίδιος σε σχετικό *Απογραφικό Δελτίο Νομαρχίας Θεσσαλονίκης* 3.6.58 που εντοπίστηκε στο ΑΣΓΜΣ. Την περίοδο 1921-1922 υπηρέτησε «παρά τη Γενική Διοίκησει Θράκης ως

μια πολύ σκληρή πολιτική απέναντι στις μειονότητες που ζούσαν στην Ελλάδα από ό,τι οι προηγούμενες κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου, επιδιώκοντας την καταστολή της αλλογλωσσίας και την αφομοίωση των μειονοτήτων⁹⁹. Σε ό,τι αφορά τη μειονότητα της Θράκης κύρια μέριμνα της ελληνικής διοίκησης ήταν να θέσει υπό τον έλεγχο της τη μειονοτική εκπαίδευση, περιορίζοντας την όποια αυτονομία τη διέκρινε μέχρι τότε, την «ασυδοσία» σύμφωνα με τα λεγόμενα του ΓΕΞΜΣ¹⁰⁰. Οι προσπάθειες αυτές έγιναν εντονότερες από το 1939 και μετά, καθώς άρχισε να διαγράφονται με βεβαιότητα οι προθέσεις του γερμανικού κράτους και το ξέσπασμα του πολέμου, αλλά και το πώς αξιοποιήθηκαν σε αυτή την περίπτωση οι γερμανικές μειονότητες, προκαλώντας διενέξεις που προσέφεραν τις κατάλληλες αφορμές. Το Σεπτέμβριο του 1939 οι μειονοτικοί δάσκαλοι σε εφαρμογή του Ν 818/1937 υπεβλήθησαν σε εξετάσεις ελληνομάθειας και μπροστά στο ενδεχόμενο να χάσουν την άδεια διδασκαλίας τους αναγκάστηκαν να συμμορφωθούν στις υποδείξεις της διοίκησης. Ακόμη, έγιναν αυστηρές συστάσεις να αποφεύγεται η χρήση του όρου τούρκος και τουρκικός στα σχολεία, καθώς η μειονότητα είναι «μουσουλμανική», ειδάλως θα ακολουθούσαν ποινές. Επιπλέον, ο υπεύθυνος για τη μειονοτική εκπαίδευση επιθεωρητής ζήτησε να του υποβάλλονται με την έναρξη της σχολικής χρονιάς τα τραγούδια που θα διδάσκονταν οι μειονοτικοί μαθητές στην τουρκική γλώσσα· επίσης, ζήτησε να ελέγχει εκ των προτέρων το περιεχόμενο των σχολικών εορτών, ενώ ό,τι σχετικό εκπαιδευτικό υλικό υπήρχε αναρτημένο στις σχολικές τάξεις έπρεπε πλέον να είναι γραμμένο στην ελληνική γλώσσα. Παραπέρα, επιδίωξε να θέσει υπό τον άμεσο έλεγχο του τα σχολεία και τους μειονοτικούς εκπαιδευτικούς που υπηρετούσαν σε αυτά, επικοινωνώντας άμεσα μαζί τους και επιβάλλοντας ποινές, παρακάμπτοντας τις μουσουλμανικές κοινότητες που μέχρι τότε επόπτευαν τους μειονοτικούς εκπαιδευτικούς και τα μειονοτικά σχολεία¹⁰¹. Η μειονότητα, σαφώς δυσανεκτή από την όλη αντιμετώπιση που έτυχε, δεν πρόλαβε να αντιδράσει, αφού ένα χρόνο μετά ξέσπασε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος¹⁰².

Τμηματάρχης των Θρησκευμάτων και της Εκπαιδεύσεως Μειονοτήτων (ΠΑΠΑΕΥΓΕΝΙΟΥ 1926, σ. 3) και το 1936 ανέλαβε τη θέση του ΓΕΞΜΣ, την οποία και διατήρησε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Για τη ΓΔΘ και το διοικητικό της έργο στην εν λόγω περιοχή το χρονικό διάστημα 1920-1922 βλ. ΓΕΡΑΓΑΣ 1925, σ. 114-123.

⁹⁹ Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων 20.9.1945, σ. 11: «Διότι μετ' ευγνωμοσύνης δυνάμεθα να σημειώσωμεν ότι το Ελληνικό Κράτος, ειδικώς διά τους εν τη Δυτική Θράκη Τούρκους, από του 1922 μέχρι του 1936 δεν ηκολούθησε πολιτικήν αφομοιώσεως. Με την 4 Αυγούστου 1936, η ολοκληρωτική και δικτατορική κυβέρνησις έθεσεν ως πρόγραμμά της την αφομοίωσιν των μειονοτήτων. Ο Γεν. Διοικητής μάλιστα κ. Καύδος προέβη μέχρι του να απαγορεύση την τουρκικήν γλώσσαν εις τους δρόμους και εις τα καταστήματα των δημοσίων Αρχών, διό και επιτιμήθη υπό της Κεντρικής Κυβερνήσεως. Η πολιτική όμως αυτή ήρχισεν εφαρμοζομένη υπούλως επί της τουρκικής μειονότητος τη υποδείξει του Επιθεωρητού της Εκπαιδύσεως κ. Μηναιδίου». Για την πολιτική της δικτατορίας του Μεταξά σε ό,τι αφορά στη γλωσσική αφομοίωση των μειονοτήτων βλ. όσα αναφέρει ο ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2000, σ. 162-180 για τους σλαβόφωνους και την απαγόρευση της σλαβοφωνίας στην ελληνική Μακεδονία την περίοδο αυτή.

¹⁰⁰ Ο Α. Παπαευγενίου αναφερόμενος στα της μειονοτικής εκπαίδευσης την περίοδο 1920-1937 σημειώνει: «είδομεν κατάπληκτοι, ότι πανταχού εις ταύτα εγένετο λόγος περί της Τουρκικής Πατρίδος και Σημαίας, περί Κεμάλ, περί ηρωισμών και ανδραγαθήματα των Τούρκων, περί ... περί Και εις μίαν Γεωγραφία εσημειούτο: «Η Ελλάς είναι εις εκ των πλέον γνωρίμων εχθρών μας ...» Και τα εδιδάσκοντο αυτά οι Έλληνες πολίται Μουσουλμανόπαιδες και επώπτευν εις όλα αυτά οι άνθρωποι της Μουσουλμανικής Κοινότητος. Αυτή λοιπόν την ασυδοσίαν ζητούσιν; Α ... όχι. Κανείς λογικός, σεβόμενος εαυτόν και κηδόμενος των πραγματικών συμφερόντων της Χώρας του, δεν θα επέτρεπε το τοιοῦτον» (Σημείωμα Παπαευγενίου 28.9.1945, σ. 3).

¹⁰¹ Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων 20.9.1945, σ. 11-12.

¹⁰² Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων 20.9.1945, σ. 12-13: «Η μειονότης ημών κατενόησε το άσκοπον της κινήσεως ταύτης, ήτις εγένετο έκδηλος κατά το έτος 1939, ήτο δε βεβαία ότι τούτο δεν ήτο δυνατόν να εξακολουθήση, αφού είχε το δικαίωμα της αντιρρήσεως. Το μυστήριον τούτο τώρα μόνον αποκαλύπτομεν ένεκα των κατωτέρω λόγων: Το έτος 1939 ήτο εποχή θυελλώδης, ήτο έτος καθ' ο εκηρύχθη ο πόλεμος. Η Ιταλία με την πρόφασιν ενός Νταούτ Χότζα, ήρχισεν με λύσαν αγρίου θηρίου να επιτίθετο κατά του κράτους ημών. Λόγω των μειονοτήτων οι Γερμανοί προέβησαν εις τας γνωστάς ενεργείας των, κηρύξαντες τον πόλεμον, οι βούλγαροι μετεχειρίσθησαν και την ελαχίστην ευκαιρίαν με σκοπόν να ληστεύσωσι την Ελλάδα. Κατά τας δυσκόλους εκείνας

Συνοψίζοντας, στη διάρκεια του Μεσοπολέμου σημειώθηκαν περιορισμένες παρεμβάσεις της ελληνικής διοίκησης στην εκπαίδευση της μειονότητας της Θράκης. Η διδασκαλία της ελληνικής, η επαρκής γνώση της οποίας αποτελούσε βασική προϋπόθεση για την ενσωμάτωση του μειονοτικού πληθυσμού στην ελληνική κοινωνία, παρέμενε περιορισμένη, αφού αυτή εξαρτιόταν από την οικονομική δυνατότητα των κοινοτήτων να μισθοδοτήσουν τους απαιτούμενους δασκάλους, ενώ το ελληνικό κράτος κάλυπτε τις αμοιβές μικρού μόνο αριθμού δασκάλων ελληνικής¹⁰³. Η έλλειψη θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων, το γεγονός ότι το περιεχόμενο και το πρόγραμμα σπουδών, οι υποδομές, τα βιβλία κτλ. εξαρτιόνταν από τις κοινότητες και τις δυνατότητες τους, το ότι η πλειοψηφία των μειονοτικών δασκάλων προέρχονταν από τα ιεροσπουδαστήρια παρέμεναν ζητήματα εκκρεμή σε όλο το Μεσοπόλεμο, με αποτέλεσμα τα σχολεία της μειονότητας να μην έχουν αναγνωριστεί από το κράτος¹⁰⁴.

2.6 «Παλαιομουσουλμάνοι» και νεωτεριστές (1923 – 1949)

Το βασικό πρόβλημα που απασχόλησε τη μειονότητα στο Μεσοπόλεμο ήταν η αντιπαράθεση ανάμεσα στους «παλαιομουσουλμάνους», «παλαιότουρκους» ή συντηρητικούς (*muhafazakârlar, gericiler*), τους μειονοτικούς δηλαδή που αντιδρούσαν στις κεμαλικές μεταρρυθμίσεις στην Τουρκία και δεν επιθυμούσαν ανάλογες στη μειονότητα της δυτικής Θράκης, και τους νεωτεριστές (*inkılâpçılar, ilericiler*), τους μειονοτικούς που τάσσονταν υπέρ αυτών των μεταρρυθμίσεων εκκοσμίκευσης της τουρκικής κοινωνίας και ήθελαν να υιοθετηθούν ανάλογες και στη μειονότητα. Για το τουρκικό κράτος και τον τουρκικό εθνικισμό οι μειονοτικοί της Θράκης, όπως και μεγάλα τμήματα του τουρκικού πληθυσμού, έπρεπε να εγκαταλείψουν πολλές από τις αντιλήψεις και τις πρακτικές του παρελθόντος που αντιστρατεύονταν στις νέες θεωρήσεις και στα νέα πρότυπα που υπαγόρευε το τουρκικό κράτος ως εθνικό κέντρο, ώστε να ενσωματωθούν στο φαντασιακό του τουρκικού έθνους και να συγχρονιστούν μαζί του¹⁰⁵. Για τους μειονοτικούς η διαμάχη αυτή μπορεί να εννοηθεί και ως μια διαδικασία προσδιορισμού της σχέσης τους με την Τουρκία, το κράτος διάδοχο του οθωμανικού, «κέντρο» και βασικό σημείο αναφοράς στη συγκρότηση της ταυτότητάς τους¹⁰⁶.

Η ενδομειονοτική αυτή σύγκρουση εκφράστηκε κυρίως μέσα από τη διαμάχη για τον έλεγχο της μειονοτικής εκπαίδευσης, για την υιοθέτηση του λατινικού αλφάβητου για τη γραφή της τουρκικής γλώσσας, για την κατάργηση πολλών στοιχείων της μουσουλμανικής παράδοσης. Οι βασικότεροι εκπρόσωποι των «παλαιομουσουλμάνων» προέρχονταν από τους θρησκευτικούς λειτουργούς της μειονότητας και η θέση τους ενισχύθηκε όταν, με την κατάργηση του χαλιφάτου στην Τουρκία (3.3.1924), κατέφυγε στη δυτική Θράκη ένα σημαντικό τμήμα των

στιγμάς του Κράτους ημών, δεν εθωρήσαμεν πρέπον, ακολουθούντες τας πράξεις ενίων σχολαστικής διανοήσεως κρατικών υπαλλήλων, να προβώμεν εις ενεργείας, δυναμένας να βλάψωσι την εδαφικήν ακεραιότητα του Κράτους, τας δε επικρίσεις μας ανεβάλλομεν μέχρι σήμερον».

¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ 2004, σ. 20-21.

¹⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ 2004, σ. 13-24 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 159.

¹⁰⁵ Οι βασικές αρχές της κεμαλικής ιδεολογίας κωδικοποιούνται στα εξής σημεία: ρεμπουπλικανισμός (*cumhuriyetçilik*), εθνικισμός (*milliyetçilik*), εκκοσμίκευση (*laiklik*), επαναστατικότητα (*devrimçilik*), κρατισμός (*devletçilik*), λαϊκότητα/λαϊκός συντεχνιασμός (*halkçılık*), ριζοσπαστικότητα (*inkılâpçılık*)· βλ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 1993α, σ. 268-285 και KIZILYÜREK 2006, σ. 55-57.

¹⁰⁶ FEATHERSTONE – PAPADIMITRIOU κ.ά. 2011, σ. 41-45, ΛΕΠΙΔΑ 2011, σ. 65-96, HUSEYINOGLU 2012, σ. 125-142, ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2011β, σ. 576-581, 122-128, ΜΑΛΚΙΔΗΣ 2004, σ. 73-87 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 41-50, ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ 2004, σ. 11-12, ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 40-42, AARBAKKE, 2000, σ. 77-83, ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ 1998, σ. 63-68.

αντικεμαλικών¹⁰⁷. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι των νεωτεριστών ήταν ορισμένοι γαιοκτήμονες της περιοχής και ορισμένοι πρώην κρατικοί υπάλληλοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁰⁸. Η ελληνική πολιτεία στη δεκαετία του 1920 στήριξε τους «παλαιομουσουλμάνους» εκτιμώντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα ενίσχυε τη θρησκευτική παράμετρο ως το βασικό συνεκτικό στοιχείο των μελών της μειονότητας και θα μείωνε την όποια διασύνδεση της τελευταίας με το τουρκικό κράτος¹⁰⁹. Η ελληνοτουρκική προσέγγιση στη δεκαετία του 1930 ενίσχυσε τη θέση της Τουρκίας απέναντι στους μειονοτικούς και τους νεωτεριστές, που υποστηρίζονταν από αυτήν, γεγονός που εκφράζεται κυρίως με την υιοθέτηση από όλο και μεγαλύτερο μέρος της μειονότητας του λατινικού αλφαβήτου για τη γραφή της τουρκικής γλώσσας, ενώ οι «παλαιομουσουλμάνοι» αποδυναμώθηκαν σε σχέση με προηγουμένως¹¹⁰.

Η δεκαετία του 1940 έθεσε τους μειονοτικούς μπροστά σε νέα προβλήματα και νέα διλήμματα. Η δυτική Θράκη καταλείφθηκε από τις βουλγαρικές δυνάμεις (εκτός από ένα τμήμα του ν. Έβρου). Η προσπάθεια της Βουλγαρίας να προσεταιριστεί τους βουλγαρόφωνους πομάκους συσπείρωσε το μειονοτικό πληθυσμό. Από την άλλη, το ΕΑΜ σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής δεν μπόρεσε να οργανώσει στις περιοχές της Ξάνθης και της Ροδόπης, όπου και ζούσαν οι περισσότεροι μειονοτικοί, ένα ισχυρό αντιστασιακό κίνημα που θα ενέτασσε σε ένα κοινό πλαίσιο δράσεων τον πλειονοτικό και το μειονοτικό πληθυσμό. Η μειονότητα προσπάθησε να επιβιώσει στη δύσκολη πραγματικότητα, μη συνεργαζόμενη με τις κατοχικές δυνάμεις¹¹¹. Επιπλέον, η κατάρρευση της ελληνικής διοίκησης, τα προβλήματα ασφάλειας, η όλο και επιδεινούμενη οικονομική κατάσταση και το ζήτημα της επιβίωσης που αντιμετώπιζαν οι κατακτημένοι πληθυσμοί της περιοχής προσέφεραν στο ουδέτερο στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τουρκικό κράτος τη δυνατότητα να ασκήσει, μέσω του Προξενείου του στην Κομοτηνή, μια πολιτική προστασίας της μειονότητας, ενώ αρκετοί μειονοτικοί μετανάστευσαν στην Τουρκία. Όλα αυτά ενίσχυσαν την εικόνα και τη θέση των νεωτεριστών και της Τουρκίας εντός της μειονότητας, πολλαπλασιάζοντας τα όποια ερείσματα διέθετε αυτή μεταξύ των μειονοτικών¹¹².

¹⁰⁷ Το 1924 η τουρκική κυβέρνηση κατάρτισε έναν κατάλογο εκατόν πενήντα αντικεμαλικών, οι οποίοι εξαιρέθηκαν από την αμνηστία που παραχώρησε το τουρκικό κράτος, καθώς θεωρήθηκαν εχθροί της τουρκικής δημοκρατίας και ανεπιθύμητοι, αναγκάζοντάς τους να εγκαταλείψουν την Τουρκία. Οι «εκατόν πενήντα» (yüzellilikler), όπως πέρασαν στην τουρκική ιστορία, κατέφυγαν σε διάφορες χώρες, ανάμεσα στις οποίες και στην Ελλάδα, από όπου οι περισσότεροι συνέχισαν να δραστηριοποιούνται ενάντια στους κεμαλικούς. Μεταξύ αυτών που κατέφυγαν στην Ελλάδα και στη Θράκη ήταν και ο Μουσταφά Σαμπρί, ο τελευταίος σείχουλισλάμης (şeyhülislam) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· ΛΕΠΙΔΑ 2011, σ. 46-53 και 72-73, πρβλ. και ΣΟΛΤΑΡΙΔΗΣ 1997, σ. 197-203.

¹⁰⁸ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 42.

¹⁰⁹ ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 40, ΓΙΩΛΤΖΟΓΛΟΥ 2006, σ. 555-559 και ΛΕΠΙΔΑ 2011, σ. 132.

¹¹⁰ Για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και τις εξελίξεις στις μειονότητες, στην Κωνσταντινούπολη και τη δυτική Θράκη, την περίοδο 1930-1954 βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ 1998, σ. 69-144. Μετά την υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας (1930) η ελληνική κυβέρνηση ικανοποίησε το αίτημα της τουρκικής και απέλασε από την Ελλάδα τους αντικεμαλικούς οπαδούς του χαλιφάτου, οι οποίοι αναζήτησαν άσυλο σε χώρες της Μέσης Ανατολής· βλ. ΛΕΠΙΔΑ 2011, σ. 97-109, ΜΑΛΚΙΔΗΣ 2004, σ. 76-82 και ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 42.

¹¹¹ *Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων* 20.9.1945, σ. 13: «Κατά τας δυσκόλους εκείνας στιγμάς του Κράτους ημών, δεν εθωρήσαμεν πρέπον, ακολουθούντες τας πράξεις ενίων σχολαστικής διανοήσεως κρατικών υπαλλήλων, να προβώμεν εις ενεργείας, δυναμένας να βλάψωσι την εδαφικήν ακεραιότητα του Κράτους, τας δε επικρίσεις μας ανεβάλλομεν μέχρι σήμερον. Μία τουρκική παροιμία λέγει: “Φτύσαμε αίμα, είπομεν ότι φάγαμε κράνα”, δηλαδή δεν υπεβάλλαμεν παράπονα προς τους караδοκούντας την ευκαιρίαν εχθρούς της Ελλάδος, να ακούσωσι τοιαύτα από ημάς. Οι εχθροί εκείνοι ήλθον εδώ, είδον, εσχολίασαν, αλλ’ ημεῖς δεν τους ενεθαρρύναμεν».

¹¹² Μια αποτίμηση για τη στάση της μειονότητας την περίοδο της Κατοχής περιέχεται στην Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952 σ. 14-15: «Κατά την κατοχήν οι Μουσουλμάνοι, και ιδία οι Τούρκοι, εκτός των καιροσκοπών, πιστεύσαντες ίσως ότι η Ελλάς ηττήθη οριστικώς, εξεδήλωσαν μισελληνικά αισθήματα και ιδίως – αμέσως – μετά την αποχώρησιν εκ Θράκης των Ελληνικών Αρχών και την είσοδον των Γερμανικών στρατευμάτων. Προέβησαν εις διαρπαγὰς και λεηλασίας εγκαταλειφθησών Ελληνικών περιουσιών, Ναών κλπ., εις αποδοκιμασίας

Μετά την απελευθέρωση, στη διάρκεια της σύντομης διοίκησης της περιοχής από το ΕΑΜ (Δεκέμβριος 1944 – Μάρτιος 1945), η ισχυροποιημένη θέση των νεωτεριστών στη μειονοτική κοινωνία έγινε αισθητή¹¹³. Οι νεωτεριστές κυριάρχησαν στις εκλογές, που πραγματοποιήθηκαν υπό την αιγίδα του ΕΑΜ, για την ανάδειξη των ΔΕΜΠ (οι πρώτες μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης), θεσμό στον οποίο οι μειονοτικοί προσέδιδαν αυτοδιοικητικά χαρακτηριστικά, ενώ επιπλέον το ΕΑΜ ικανοποίησε το αίτημά τους για ελεύθερη κυκλοφορία σχολικών βιβλίων από την Τουρκία¹¹⁴.

Ελλήνων και διέδιδον ότι η Θράκη θα καταλαμβάνετο υπό των Τουρκικών [...] στρατευμάτων, αναμένοντες μάλιστα την άφιξιν της λεγομένης “Σιδηράς Μεραρχίας”. Η κάθοδος όμως των Βουλγάρων εις Θράκην τους απογοήτευσεν, διότι οι Βούλγαροι δεν εφήρμοσαν μόνον καθεστώς Κατοχής, αλλά πραγματικών πολιτικών τοιούτον, κατόπιν της προσαρτήσεως της Δυτικής Θράκης και Ανατολικής Μακεδονίας εις την Βουλγαρίαν. Εν αρχή εδοκίμασαν και οι Μουσουλμάνοι τας πιέσεις των Βουλγάρων, δι’ ο και πολλοί τούτων ανεχώρησαν λάθρα εις Τουρκία. Βραδύτερον όμως, κατόπιν παραστάσεων της Τουρκικής Κυβερνήσεως και του Τουρκικού Προξενείου Κομοτηνής προς τους Γερμανούς, και συστάσεων τούτων προς τους Βουλγάρους ήλλαξεν η τακτική των Βουλγάρων έναντι των Μουσουλμάνων, και παρεσχέθη εις τούτους μεγαλύτερα ελευθερία. [...] Κατά την αυτή ως άνω περίοδον η Μουσουλμανική Νεολαία δεν έπαυσε να κινήται κρυφίως προς διατήρησιν της συνοχής της και του εθνικού των φρονήματος, ως και αι συκοφαντίαι ωρισμένων Μουσουλμάνων κατά Ελλήνων προς τους Βουλγάρους.». Βλ. επίσης και FEATHERSONE – PAPADIMITRIOU κ.ά. 2011, σ. 101-119, 131-157· πρβλ. και HUSEYINOGLU 2012, σ. 145-154.

¹¹³ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 15: «Κατά την Εαμοκρατίαν η Νεολαία εκινήθη περισσότερον διά την ανάληψιν υπ’ αυτής της διοικήσεως του στοιχείου των, και γενικώς υπό Νεοτούρκων, επειδή η τότε Κομμουνιστική διοίκησης, παρέσχε φαινομενικήν ελευθερίαν εις τα της διοικήσεως της Μειονότητος, διορισθέντος μάλιστα του Προέδρου της Διαχειριστικής Επιτροπής Ξάνθης, του φιλοεαμικού, και νυν, Βουλευτού ΦΕΤΑ ΟΓΛΟΥ ΟΣΜΑΝ ΝΟΥΡΗ, όστις, εις λόγον του εις την Πλατείαν της Ξάνθης, κατηγόρησε την αστικήν Ελληνικήν Διοίκησιν, διά δήθεν κακήν μεταχείρισιν της Μειονότητος».

¹¹⁴ Παρ’ όλα όσα προέβλεπε ο Ν 2345/1920, άρθρο 1, παρ. 1 και άρθρο 12, παρ. 2 η ελληνική πολιτεία δεν προχώρησε στην έκδοση ενός νόμου για τη συγκρότηση κοινοτικών θεσμών που θα επιλαμβάνονταν την αυτοδιοίκηση της μειονότητας στη Θράκη (ανάλογο με το Ν 2456/1920 για τις εβραϊκές κοινότητες). Για τους μειονοτικούς οι ΔΕΜΠ ήταν το πιο κοντινό σε αυτό που θα μπορούσε να είναι ένα κοινοτικό όργανο αρμόδιο για την αυτοδιοίκησή τους· ενδεικτικά για το όλο ζήτημα είναι όσα αναφέρονται στην Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 8: «Τα δικαιώματα των Επιτροπών περιορίζονται εκ του Νόμου εις την διαχείρισιν των Κοινοτικών και Βακουφικών Μουσουλμανικών περιουσιών, ουδεμία δε νομική προσωπικότης αναγνωρίζεται εις αυτάς ή δικαίωμα εκπροσωπήσεως του Μουσουλμανικού στοιχείου. Παρά ταύτα αι Επιτροπαί θεωρούν εαυτάς ως Κοινότητες, ποιούνται χρήσιν εις τας επιγραφάς κλπ. του τίτλου «Κοινότης» εις την Ελληνικήν και την Τουρκικήν, εκδίδουν πιστοποιητικά και επικυρώνουν υπογραφάς κληρικών και διδασκάλων, δέχονται παράπονα Μουσουλμάνων και απευθύνονται διά διάφορα ζητήματα προς τας Ελληνικάς Αρχάς. Η Γενική Διοίκησης Θράκης ηναντιώθη κατ’ επανάληψιν εις τας τοιαύτας υπερβασίας καθηκόντων των Επιτροπών, άνευ όμως ανασταλτικού αποτελέσματος, της Ελληνικής Διοικήσεως μη επιθυμούσης, έντασιν σχέσεων μετά της Μειονότητος εκ της εξωθήσεως του ζητήματος τούτου». Μια επισκόπηση για το πώς χειρίστηκε το σχετικό ζήτημα η ελληνική διοίκηση την περίοδο 1923-1949 μας παρέχει το Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 4.9.1967, σ. 2: «Το 1923 ο Γενικός Διοικητής Θράκης εξέδοτο την υπ’ αριθ. 29979/7.5.1923 απόφασιν του δι’ ης συνιστά παρ’ εκάστη έδρα Νομαρχίας και Υποδιοικήσεως Βακουφικήν Επιτροπήν εκ 5 μελών. Η έκτοτε ιστορία είναι περίεργος. Αρχικώς ιδρύθησαν εν Κομοτηνή, Ξάνθη, Αλεξανδρουπόλει, Διδυμοτείχω, Γενησαία και Μελιβοίοις. Αι δύο τελευταίαι δεν προεβλέποντο ενώ προεβλέποντο αι Σαπών, Σουφλίου και Ορεστιάδος. Αι επιτροπαί αύτα ήσαν 5μελείς, επταμελείς ενίοτε εννεαμελείς και εν Ξάνθη 12μελείς. Εν Ξάνθη ήλλαξε μόνη την ονομασίαν και ωνομάσθη “Κοινοτικών και Βακουφικών Συμβούλιον Μουσουλμανικής Κοινότητος Ξάνθης”. Εν Κομοτηνή, πλην της 5μελούς, διωρίσθη και ιδιαίτερα 12μελής υπό την ονομασίαν “Κοινοτικών Συμβούλιον κλπ.” δια την διαχείρισιν των σχολικών περιουσιών. Το 1939 η Γενική Διοίκησης την κατήργησε και διώρισεν άλλην υπό τον τίτλον “Επιτροπή διοικήσεως και διαχειρίσεως Σχολικής Περιουσίας”. Οι Βούλγαροι εφήρμοσαν τον Βουλγαρικών Νόμον και διώρισαν 3μελή Συμβούλια. Ο Αρχιμουφτής Βουλγαρίας διώρισε και έτερα δύο πρόσωπα τα οποία ήσκουν καθήκοντα Σχολικών Εφορειών. Επί ΕΑΜ ενηργήθησαν δήθεν εκλογαί. Μετά την απελευθέρωσιν η Γενική Διοίκησης Θράκης επανέφερε τα υπ’ αυτής προ του 1940 διωρισμένα μέλη μόνον εις την Ξάνθην υπό το όνομα Επιτροπαί διαχειρίσεως και διοικήσεως περιουσίας Μουσουλμανικής Κοινότητος, δεν έθιξεν όμως το καθεστώς της Κομοτηνής ούτε καν το επί ΕΑΜ εκλεγέν Συμβούλιον παρά τας διαμαρτυρίας του Μουφτή». Βλ. επίσης και FEATHERSONE – PAPADIMITRIOU κ.ά. 2011, σ. 174-191.

Με την ανάληψη της διοίκησης της Θράκης από τις κυβερνητικές δυνάμεις η ΓΔΘ «αποφάσισε να ρυθμίση κατά τρόπον οριστικόν τας σχέσεις και την εξάρτησιν, ήτις δέον να υφίσταται, μεταξύ των εν Ελλάδι μουσουλμανικών κοινοτήτων» και προσπάθησε να παρέμβει στα εκπαιδευτικά πράγματα της μειονότητας και να επαναφέρει πολλά από αυτά που ίσχυαν αμέσως πριν από τον πόλεμο¹¹⁵. Στο αρχειακό μας υλικό δεν εντοπίσαμε το σχετικό έγγραφο της ΓΔΘ. Μπορούμε ωστόσο να σχηματίσουμε μια εικόνα για το περιεχόμενό του από δύο άλλα, σχετικά με αυτό, κείμενα, το *Υπόμνημα* που κατέθεσαν οι μουσουλμανικές κοινότητες Κομοτηνής, Ξάνθης και Διδυμοτείχου διαμαρτυρόμενες για τις πρωτοβουλίες της ΓΔΘ και από το *Σημείωμα* που συνέταξε ο ΓΕΕΜΣ για το παραπάνω *Υπόμνημα* των μειονοτικών¹¹⁶.

Στο *Υπόμνημα* τους οι μειονοτικοί διαμαρτύρονταν γιατί δεν τους αναγνωριζόταν το δικαίωμά να εποπτεύουν και να διευθύνουν, ως κοινότητα και μέσω των εκλεγμένων από τους ίδιους οργάνων, τα μειονοτικά σχολεία, αλλά και για τις επιχειρούμενες ρυθμίσεις στο αναλυτικό και το ωρολόγιο πρόγραμμα τους¹¹⁷. Για τους μειονοτικούς όλα αυτά συνιστούσαν παραβίαση των μειονοτικών τους δικαιωμάτων και προσπάθεια αφομοίωσης τους, ανάλογη με αυτή που επιχειρήθηκε στη μεταξική περίοδο, ενώ εξέφραζαν και τη θέση ότι η ελληνική πολιτική απέναντι τους δε θα έπρεπε να εμφορείται από τη ρήτρα της αμοιβαιότητας και «η τύχη ημών [να] συντονίζεται με την τύχη της εν Κων[νσταντινου]πόλει ορθοδόξου Ελληνικής Μειονότητας»¹¹⁸. Σύμφωνα με το *Υπόμνημα* οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες της ΓΔΘ συνδέονταν με «ψυχικάς τινάς εξάψεις, απόρροιαν της πολιτικής καταστάσεως», καθώς πριν από λίγους μήνες εμφανίστηκαν στην Κομοτηνή συνθήματα που στρέφονταν ενάντια στους μειονοτικούς, «ἐξ ὧν ἐσχηματίσαμεν την πεποίθησιν ὅτι πρόκειται περί ἐπιδράσεως

¹¹⁵ *Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων* 20.9.1945, σ. 1.

¹¹⁶ Το σχετικό έγγραφο της ΓΔΘ έχει αριθμό πρωτοκόλλου 10568 και ημερομηνία 29.8.1965. Η μουσουλμανική κοινότητα Κομοτηνής απάντησε σε αυτό με το δικό της *Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων* 20.9.1945, το οποίο υπογράφουν οι πρόεδροι των μουσουλμανικών κοινοτήτων Κομοτηνής, Ξάνθης και Διδυμοτείχου. Στο τελευταίο αναφέρεται το *Σημείωμα Παπαευγενίου* 28.9.1945.

¹¹⁷ Σύμφωνα με όσους συνέταξαν το *Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων* 20.9.1945 και με βάση τη Συνθήκη των Αθηνών (14.11.1913), το Ν 2345/1920 και τη Συνθήκη της Λοζάνης, οι εκλεγμένες από τους μειονοτικούς επιτροπές, άσχετα από την ονομασία τους, συνιστούσαν τα όργανα της κοινοτικής τους αυτοδιοίκησης και ήταν υπεύθυνες και για τη μειονοτική εκπαίδευση. Μεταξύ άλλων είχαν το δικαίωμα ίδρυσης μειονοτικών σχολείων, εποπτείας σε αυτά, ήταν υπεύθυνες για την πρόσληψη, τον έλεγχο και την απόλυση των μειονοτικών εκπαιδευτικών, αλλά «οι κοινότητες έχουν και το εξής δικαίωμα, ὅπερ ἐν Ἑλλάδι ἔχει μόνον ἡ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Υπουργείου τῆς Παιδείας. Τούτο εἶναι: ν' αποφασίζῃ τίνα τα διδασθησόμενα μαθήματα, τίνα κεφάλαια ἐξ αὐτῶν εἰς τίνας τάξεις θα διδασθῶσι, τίνα βιβλία θα εἰσαχθῶσι πρὸς διδασκαλίαν εἰς τα σχολεία, ἐν ἐνὶ λόγῳ να καταρτίξῃ καὶ ἐφαρμόξῃ αναλυτικὸν πρόγραμμα, ἐμφαίνον τὴν μέθοδον διδασκαλίας, τὸ σύστημα αγωγῆς καὶ τὸν σκοπὸν τῆς διδασκαλίας. Το 4ον ἄρθρον τοῦ Ὑμετέρου Ἐγγράφου ἀφαιρεῖ ἀπὸ ἡμᾶς τὸ δικαίωμα τοῦτο, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οὐδεμία ἐννοία σχολείου μειονότητος ἀπομένει» (σ. 7). Παραπέρα, ἀμφισβητούσαν τὴν ἐκχώρησιν αὐτῶν τῶν ἀρμοδιοτήτων στὴν Ἐπιθεώρησιν μουσουλμανικῆς ἐκπαίδευσης (σ. 8: «Προϊσταμένη ἀρχὴ τῶν διδασκάλων εἴμεθα μόνον ἡμεῖς. Αἱ ποιναὶ μέχρι καὶ τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπολύσεως ἀνήκει εἰς ἡμᾶς, ἡ δὲ Ἐπιθεώρησις δὲ δύναται νὰ θεωρεῖται Προϊσταμένη Ἀρχὴ τῶν διδασκάλων. Ἡ Ἐπιθεώρησις ἔχει χαρακτῆρα συνδέσμου, ἐξυπηρετοῦντος τὴν προσαρμογὴν τῶν κρατικῶν νόμων μετὰ τῆς αὐτονομίας διαχειρίσεως τῶν μειονοτήτων ἐπὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως»), τὴν ἀναγκαιότητα νὰ κατέχουν οἱ μειονοτικοὶ δάσκαλοι ἄδεια ἀσκήσεως ἐπαγγέλματος, ἡ ὁποία ἐκχωροῦνταν μετὰ ἀπὸ ἐξετάσεις πρὸς πιστοποιοῦσαν τὴν ἐπαρκὴ ἐλληνομάθειά τους, καὶ, τέλος, στρέφονταν προσωπικὰ κατὰ τοῦ Μηνᾶ Μηναιῖδη, Ἐπιθεωρητὴ μουσουλμανικῶν σχολείων δυτικῆς Θράκης, στὸν ὁποῖο καταλόγιζαν υπερβάλλοντα ζήλο στὴν ἐφαρμογὴ τῶν παραπάνω πρωτοβουλιῶν, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὴ διάθεσις ἀπέναντι στὴν μειονότητα καὶ σε καθετὶ τουρκικὸ καὶ ζητούσαν τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη θέση (σ. 12: «Ο κ. Μηναιῖδης, ὅστις καθ' ἃ λέγεται ἦρθεν ἐνταῦθα ἐκ τῆς Κων/πόλεως τρέφων, ἀδιάφορον διὰ τίνας λόγους, μνησικακίαν καὶ πάθος εἰς παν ὅ,τι ἀφορὰ τοὺς τούρκους καὶ παν τουρκικόν, ἀναλαβόν τὴν υπηρεσίαν τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῆς τουρκικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐπεξέτεινε τὰς ἐνεργείας του. Μὴ ἀρκούμενος εἰς τὰς προσηλαθείας ὅπως διὰ δολίας πολιτικῆς ἀφαιρέσεως ἀπὸ τὰ τουρκικὰ σχολεία τὴν ιδιότητα τοῦ "Τουρκικοῦ σχολείου" ἐθεώρησεν υπερβολὴν καὶ το νὰ λέγωνται "Τουρκικὰ Σχολεία"»): βλ. καὶ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 121-123.

¹¹⁸ *Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων* 20.9.1945, σ. 4.

προξενθείσης εκ σωβινιστικών και φατριαστικών διαθέσεων»¹¹⁹. Στη συνέχεια, και αφού γίνει επίκληση στην άμεμπτη στάση της μειονότητας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή, υποστηρίζεται ότι οι διενεργηθείσες από το ΕΑΜ εκλογές για τις ΔΕΜΠ πρέπει να εκληφθούν ως επιβεβαίωση της κατοχυρωμένης, και από τις Συνθήκες, κοινοτικής αυτονομίας των μειονοτικών και όχι ως παράμετρος που αμφισβητεί την εξουσία του ελληνικού κράτους στην περιοχή. Παράλληλα προσπάθησαν να αποστασιοποιηθούν από τις άλλες μειονότητες που ζούσαν εντός Ελλάδας και με τη δράση τους (όπως οι σλαβομακεδόνες) άφησαν περιθώρια για ανάλογες ερμηνείες και εκτιμήσεις, καθώς «τούτων ούτως εχόντων θα ήτο κατάφωρον έγκλημα να θεωρούμεθα ύποπτοι, να γίνεται σκέψις περί αφομοιώσεως μας, να καταβάλλεται προσπάθεια όπως εφαρμοσθώσιν προς τους κατά την διάρκειαν του πολέμου δημιουργηθέντας τόπους ημιελλήνων και ημιβουλγάρων συμπατριωτών ημών μη δυνηθέντας να συνδεθώσιν μήτε με τους Βουλγάρους μήτε με τους Έλληνας και όπως εμβολιασθώμεν με την νοοτροπίαν των τοιούτων ανθρώπων»¹²⁰.

Το Σημείωμα του ΓΕΞΜΣ απαντούσε στο Υπόμνημα των μειονοτικών, προβάλλοντας τις θέσεις της ελληνικής διοίκησης. Πρόθεση της ΓΔΘ ήταν να επαναφέρει τα εκπαιδευτικά πράγματα στο προπολεμικό τους status¹²¹, δεν έπρεπε να γίνει αποδεκτός ο προσδιορισμός «τουρκική μειονότητα»¹²² ούτε και η ύπαρξη μουσουλμανικών κοινοτήτων, αφού έργο των εκλεγμένων από τους μειονοτικούς επιτροπών ήταν μόνον η διαχείριση των οικονομικών της μειονότητας¹²³, ενώ αποτελούσε αναφαίρετο δικαίωμα του ελληνικού κράτους να ελέγχει τη μειονοτική εκπαίδευση, ώστε να μην υπηρετούνται σκοποί διαφορετικοί από εκείνους που αυτό θα επιθυμούσε, σεβόμενο πάντοτε τα στοιχεία που συνιστούν τη μουσουλμανική μειονοτική ταυτότητα¹²⁴. Σύμφωνα με τον ΓΕΞΜΣ το Υπόμνημα συνδεόταν με την ισχυροποίηση των νεωτεριστών εντός της μειονότητας, οι οποίοι, έχοντας κυριαρχήσει σε μεγάλο βαθμό στα αστικά κέντρα, επιδίωκαν να πετύχουν το ίδιο και στην ύπαιθρο, όπου όπως φαίνεται υπήρχαν

¹¹⁹ Το περιεχόμενο των συνθημάτων αυτών, σύμφωνα με το Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων 20.9.1945, σ. 10-11, ήταν: «Ένα στοιχείο δεν θέλομεν, δεν επιθυμούμεν ξένα έθνη εις τον τόπον μας. Η Ελλάς να μείνει ιδική μας, δεν θέλωμεν να βλέπωμεν ξένα έθνη, κάθε έθνος να πάγη στη μητέρα πατρίδα του».

¹²⁰ Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων 20.9.1945, σ. 13.

¹²¹ Σημείωμα Παπαευγενίου 28.9.1945, σ. 1: «Ουδέν αφηρέθη, ουδέν προσετέθη. Προφανώς πρόκειται περί συγκεκριμένου καθορισμού και διασαφήσεως. Μόνον κακή πίστις ή και σκοποί απώτεροι –κακοτέχνως– καθ' ημάς συγκεκριμένοι ήτο δυνατόν να οδηγήσουν εις τοιαύτην ερμηνείαν του εγγράφου της ΓΔ, οίαν δίδουσι οι άνω μνημονευθείσαι Κοινότητες».

¹²² Σημείωμα Παπαευγενίου 28.9.1945, σ. 2: «Ακόμη κακώς ομιλούσι περί Τουρκικής Μειονότητος [οι υπογραμμίσαις του συντάκτη του κειμένου] εν Θράκη. Δεν υπάρχει εν Θράκη Τουρκική Μειονότης. Υπάρχει Μουσουλμανική τοιαύτη. Και περί τοιαύτης Μειονότητος ομιλούσι αι Συνθήκαι και ουδαμού ποιούνται χρήσιν του όρου Τουρκική Μειονότης. Και τούτο διότι η Μουσουλμανική Μειονότης δεν περιλαμβάνει μόνον Τούρκους, αλλά και Πομάκους και Αλβανούς και Κιρκασίους και Αθιγγάνους κ.ά. Διεμαρτυρήθησαν πολλάκις Μουσουλμάνοι, μη Τούρκοι, διά την εκ μέρους Αρχών τινών χαρακτηρισμόν της Μουσουλμανικής Μειονότητος ως Τουρκικής προσθέσαντες εμφαντικώς και μετ' αγανακτήσεως, ότι το τοιούτον αποτελεί παραβίασιν των Συνθηκών εις βάρος των μη Τουρκικών Μουσουλμανικών στοιχείων».

¹²³ Το επιχείρημα του Α. Παπαευγενίου εδράζεται στο ότι μουσουλμανικές κοινότητες αναφέρονται μόνο στη Συνθήκη των Αθηνών (14.11.1913). Όμως η Συνθήκη της Λοζάνης δεν αναφέρεται σε κανένα σημείο της στη Συνθήκη των Αθηνών και σε ενδεχόμενη ισχύ ορισμένων άρθρων της. Η Συνθήκη της Λοζάνης μνημονεύει τη Συνθήκη των Σεβρών, στην οποία όμως –και πάλι– δεν εντοπίζεται καμιά αναφορά στη Συνθήκη των Αθηνών. Σημείωμα Παπαευγενίου 28.9.1945, σ. 2-3, για την ισχύ της Συνθήκης των Αθηνών βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2002β, σ. 104-110.

¹²⁴ Το ελληνικό κράτος έχει δικαίωμα να κανονίζει τα της μειονοτικής εκπαίδευσης και «αι κατ' ανοχήν όμως υφιστάμεναι τοιούται Κοινότητες δεν δικαιούνται να υπεισέρχωνται εις Κρατικές αρμοδιότητας αναφερομένας εις την λειτουργίαν των Σχολείων και την οποίαν λειτουργίαν το Κράτος έχει δικαίωμα να κανονίζει καθ' ον τρόπον βούλεται, υπό την βασικήν όμως πάντοτε προϋπόθεσιν, ότι θα σεβασθή απολύτως την θρησκείαν, την γλώσσαν, τα ήθη και τα έθιμα των Μουσουλμάνων, καθ' όν άλλως τε και έχει υποχρεώσιν έναντι ισχυουσών, βεβαίως, Συνθηκών» (Σημείωμα Παπαευγενίου 28.9.1945, σ. 2).

αρκετοί μειονοτικοί που δε συμμερίζονταν τις απόψεις τους¹²⁵. Τέλος, αυτή η κίνηση των νεωτεριστικών κύκλων αποδιδόταν σε υποκίνηση της Τουρκίας, χωρίς να παραβλέπεται και ένας ευρύτερος ρόλος της Αριστεράς¹²⁶.

Η ΓΔΘ, μετά την ανάληψη της εξουσίας στην περιοχή από τις κυβερνητικές δυνάμεις, αντιλαμβανόμενη προφανώς τη δυναμική που απέκτησαν οι νεωτεριστές εντός της μειονότητας και επιθυμώντας να περιορίσει αφενός μεν τον έλεγχο που θα μπορούσαν να ασκήσουν αυτοί στα εκπαιδευτικά ζητήματα, καθώς κυριαρχούσαν στις εκλεγμένες ΔΕΜΠ, αλλά ενδεχομένως και για να αποσυνδέσει οποιαδήποτε δυνητική ταύτιση των νεωτεριστικών αντιλήψεων με την Αριστερά, έκανε μια απόπειρα να περιορίσει την όποια αυτονομία μπορεί να χαρακτήριζε μέχρι τότε τη μειονοτική εκπαίδευση.

Στο χρονικό διάστημα μέχρι το τέλος του Εμφύλιου Πολέμου οι νεωτεριστές μπόρεσαν και ισχυροποίησαν περισσότερο τη θέση τους εντός της μειονότητας. Στις πρώτες μεταπολεμικές ελληνικές εθνικές εκλογές (31.3.1946) οι μειονοτικοί βουλευτές που εκλέχθηκαν εξέφραζαν στο σύνολό τους τις νεωτεριστικές αντιλήψεις. Ανάλογες ήταν και οι εξελίξεις και στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις μέχρι το 1951¹²⁷.

Ο Εμφύλιος Πόλεμος (1946-1949) δεν άλλαξε την κατάσταση στο εσωτερικό της μειονότητας. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι μειονοτικοί απέφυγαν να εμπλακούν σε αυτόν και προσπάθησαν να αποστασιοποιηθούν¹²⁸. Στη στάση αυτοί συνέβαλαν πολλοί και

¹²⁵ Η πλειοψηφία των μειονοτικών, «το άλλο τούτο στοιχείον, το υπερβαίνον κατά πολύ το 75% του συνόλου του Μουσουλμανικού πληθυσμού έχει χωρίς να είναι οργανωμένον εις Κοινότητες και τους ευκτηρίους οίκους του και τα Σχολεία του και διαβιοί Μουσουλμανιστί και ίσως –ας μη είπωμεν ασφαλώς– Μουσουλμανικώτερον των κυρίων αυτών, και χωρίς ποτέ να γεννηθή εις την κεφαλήν κανενός η ιδέα να διαμαρτυρηθή δι’ όσα διαμαρτύρονται και επικαλούνται –και μάλιστα καθ’ ον διαμαρτύρονται τρόπον– ούτοι. Όλοι ούτοι οι μη διαμαρτυρόμενοι – έχουσι υπέρ τα 200 Σχολεία και αι πόλεις τας οποίας ανεφέραμεν έχουσι μόνον 7 ή 8. Και όλα αυτά τα σχολεία λειτουργούσι συμφώνως προς τας οδηγίας της ΓΔ. [...] Είμεθα ηναγκασμένοι να παραδεχθώμεν ότι και οι αναφερόμενοι αναγνωρίζουσι και παραδέχονται το γεγονός [οι υπογραμμίσεις του συντάκτη του κειμένου] τούτο και διά τούτο εμφανίζονται ως εκπρόσωποι της Τουρκικής Μειονότητος Δυτ. Θράκης προς υποστήριξιν και δικαιολόγησιν μιας θέσεως την οποίαν αυθαιρέτως εις το παρ’ αυτών ανακινούμενον ζήτημα λαμβάνουσιν» (Σημείωμα Παπαευγενίου 28.9.1945, σ. 2).

¹²⁶ Σημείωμα Παπαευγενίου 28.9.1945, σ. 5-6: «Δεν αποκλείεται λοιπόν η σημειωθείσα εκδήλωσις των αναφερθεισών Κοινοτήτων να οφείλται εις παρώθησιν του Τούρκου Προξένου. Δεν αποκλείεται όμως και να οφείλται αυτή εις τας παρωθήσεις άλλων. Γνωστόν, ότι οι Μουσουλμάνοι Πρόεδροι και τα Κοινοτικά Συμβούλια Κομοτινής και Ξάνθης, ίσως και της Αλεξανδρουπόλεως και του Διδυμοτείχου – περί τούτου δεν είμεθα βέβαιοι – ανεδείχθησαν επί Εαμοκρατίας. Και ο Πρόεδρος Κομοτινής Γκαλήπ και οι τοιοῦτος Ξάνθης Νουρή (ο οποίος σημειωθῆτω ἔλαβε το χαρακτηριστικόν επώνυμον Γιλμάζ, δηλ. άκαμπτος) εκείθεν ἔλκουσι την καταγωγήν των. Και ίσως δεν θα ήτο άσκοπον να επεξετείνετο και ως προς αυτάς το διοικητικόν μέτρον να απομακρυνθώσι και επανέλθωσι τα προ του Απριλίου του 1941 Συμβούλια υπό του Χαμδή (Ξάνθης) και Χαϊρουλάχ (Κομοτινή) οι οποίοι, ως Πρόεδροι, δεν παρέσχον πράγματα, όσον αφορά την Εκπαίδευσιν των Μουσουλμάνων και οι οποίοι φαντάζομαι ότι και σήμερα δεν θα παράσχωσι τοιαῦτα. Αντικαθισταμένων των ρηθέντων Προέδρων και Συμβούλων καταπίπτει αφ’ εαυτού και το υποβληθέν υπόμνημα. Ας σημειωθῇ ακόμη, ότι ο Νουρή (Ξάνθης) εξεδηλώθη υπέρ του ΕΑΜ κατά τον πλέον εμφανή τρόπον και λέγεται, ότι εις συνέντευξίν του – τότε προς ξένους δημοσιογράφους δεν εδίστασε να διακηρύξη ότι το Μουσουλμανικόν στοιχείον διεβίου καλύτερον υπό τους Βουλγάρους παρά υπό τους Έλληνας. Δεν πρέπει να αποκλείσωμεν και το ενδεχόμενον να εξωθούνται οὔτοι παρά ξένων και ανατρεπτικών στοιχείων διά να παρουσιασθή και εις τον τομέα τούτον η Ελλάς ως πιέζουσα τας Μειονότητας; Έψαλαν τοσάκις το τροπάριον, περί πιέσεως των Μειονοτήτων».

¹²⁷ AARBAKKE, 2000, σ. 109-112, ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σ. 119-120, FEATHERSONE – PAPADIMITRIOU κ.ά. 2011, σ. 186-187.

¹²⁸ Οι μειονοτικοί δε στράφηκαν ενάντια στους πλειονοτικούς και, όταν οργανώθηκαν, αυτό έγινε με στόχο να υπερασπιστούν τα χωριά τους. Οι περισσότεροι μειονοτικοί προσπάθησαν να αποφύγουν τη στράτευση είτε στο πλευρό της Αριστεράς είτε στο κυβερνητικό στρατόπεδο και πολλοί από αυτούς επέλεξαν να μεταναστεύσουν, νόμιμα αλλά και παράνομα, στην Τουρκία, γεγονός που αντιμετωπίστηκε τουλάχιστον με ανοχή από την επίσημη ελληνική κυβέρνηση. Η Αριστερά, παρά τη στρατιωτική και πολιτική δράση της στην περιοχή, δεν κατάφερε να προσεταιριστεί την πλειοψηφία των μειονοτικών πληθυσμών. Η ένταξη του τούρκου αριστερού

διαφορετικοί παράγοντες, η διερεύνηση των οποίων ξεφεύγει από τους στόχους αυτής της εργασίας. Μεταξύ των άλλων αυτοί πρέπει να αναζητηθούν στην απομόνωση της μειονότητας από την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία, στην αντικομμουνιστική στάση του τουρκικού κράτους, αλλά και στην αδυναμία της ελληνικής Αριστεράς να παρουσιάσει μια αφήγηση που θα έπειθε τους μειονοτικούς ότι σε μια μελλοντική ελληνική κοινωνία αυτοί δε θα βρίσκονταν στο περιθώριο. Επιπλέον, και στις ορεινές περιοχές της Ξάνθης και της Ροδόπης, που ελέγχονταν από τις δυνάμεις της Αριστεράς, αυτή απέτυχε να προσεταιριστεί τους εκεί μειονοτικούς πληθυσμούς, καθώς πολλά από αυτά που επαγγέλονται και δοκίμασε να πράξει είχαν εκκοσμικευμένο χαρακτήρα και βρήκαν μικρή απήχηση στους συντηρητικούς και βαθιά θρησκευόμενους πομακικούς πληθυσμούς στους οποίους απευθύνονταν¹²⁹.

Κέντρο των νεωτεριστών ήταν η Κομοτηνή, όπου, πολλοί μειονοτικοί κάτοικοί της, «αντιθέτως προς τους Ξανθίους οι οποίοι από της εποχής των Οσμανλήδων οι Κομοτηναίοι οι οποίοι ήσαν ολίγο φανατικοί αντελήφθησαν το εν Τουρκία δημοκρατικόν κίνημα ως είδος επαναστάσεως»¹³⁰ και σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι έπαιξε η «Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής»¹³¹. Στα εκπαιδευτικά ζητήματα, σύμφωνα με τους αρμόδιους παράγοντες, βασικός στόχος των νεωτεριστών ήταν ο έλεγχος από αυτούς της μειονοτικής εκπαίδευσης και κύριο αίτημά τους η αναβάθμισή της. Για αυτό, κατηγορούσαν την ελληνική διοίκηση ότι δεν έδειχνε ενδιαφέρον για τα σχολεία της μειονότητας, επιδίωκαν την απομάκρυνση των δασκάλων που εμφορούνταν από «παλαιομουσουλμανικές» αντιλήψεις και την αντικατάστασή τους με νεωτεριστές, πρόθυμους να προωθήσουν εκείνη τη μειονοτική ταυτότητα που είχε ως βασικό σημείο αναφοράς την ενσωμάτωση των μειονοτικών στο τουρκικό εθνικό φαντασιακό μέσα από

Μιχρί Μπελί (Mihri Belli) στις δυνάμεις του ΔΣΕ («καπετάν Κεμάλ») και η δημιουργία ενός «οθωμανικού τάγματος» του ΔΣΕ, αποτελούμενο μόνο από μειονοτικούς, δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς η πλειοψηφία όσων συμμετείχαν σε αυτό το έκανε αναγκαστικά: βλ. FEATHERSONE – PAPADIMITRIOU κ.ά. 2011, σ. 193-229, 259-277, επίσης πρβλ. BELLI 2009, σ. 57-61, 78-81, 85-86, 93-94, 99-103, 127-128, 140-141, 173-174, 222-223, 226-227, 241 και ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 47-48.

¹²⁹ Η υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου, η έκδοση σχολικών βιβλίων και εφημερίδων με τη λατινική γραφή, η απονομή δικαιοσύνης μέσω των «λαϊκών δικαστηρίων», παρακάμπτοντας τη σαρία και παραβλέποντας τη σημασία που είχε αυτή για τους συγκεκριμένους πληθυσμούς, αποτέλεσαν στοιχεία που περισσότερο ξένισαν παρά ενέπνευσαν. Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 15-16: «Ο Κομμουνισμός εντός της Μουσουλμανικής Μειονότητας παρουσιάζεται πολύ εξασθενημένος. Το σπουδαιότερο εμπόδιο είναι η θρησκεία [οι επισήμάνσεις του συντάκτη του κειμένου]. [...] Κατά τον συμμοριτοπόλεμον, τινές τούτων εκ φόβου παρέσχον συνδρομήν προς τους Κ/Σ και άλλοι απήχθησαν βιαίως υπ' αυτών. Οι Κομμουνισταί, και ιδία το ΑΚΕ, ήσκησεν έντονον προπαγάνδαν διά τον προσεταιρισμόν των Μουσουλμάνων, άνευ όμως αποτελέσματος. Κατά τα έτη 1948 – 1949 οι Κ/Σ ίδρυσαν την “Μουσουλμανικήν Δημοκρατικήν Ένωσιν” αποσκοπύντες δι’ αυτής, την κομμουνιστικήν διείσδυσιν εις το Μουσουλμανικόν στοιχείον. Κατά την αυτή περίοδον οι Κ/Σ, καθώρισαν ίδιον διοικητικόν σύστημα διά τους Μουσουλμάνους εις τας υπ’ αυτών καταληφθείσας περιοχάς, διοργάνωσαν ιδία Σχολεία, εξέδωκαν διδακτικά βιβλία εις την Τουρκικήν με κομμουνιστικόν περιεχόμενον, εφημερίδας και σωρείαν προκηρύξεων. Συνεκρότησαν κατ’ επανάληψιν Μουσουλμανικά Συνέδρια και απέστειλαν ιδίους Μουσουλμάνους αντιπροσώπους εις το Συνέδριον της Αυτονομιστικής Οργάνωσεως ΝΟΦ. Το 1949 υποκινήσει των Κ/Σ, απέστειλαν διαμαρτυρία εις τον ΟΗΕ, περί δήθεν καταπίεσεως του Μουσουλμανικού στοιχείου υπό της Ελληνικής διοικήσεως». FEATHERSONE – PAPADIMITRIOU κ.ά. 2011, σ. 242-244, 250-258, 284-288, 297-301, επίσης πρβλ. BELLI 2009, σ. 49-50, 112-116.

¹³⁰ Έγγραφο Κέντρου Αλλοδαπών Ροδόπης 14.12.1951, σ. 1. Το απόσπασμα προέρχεται από το τουρκικό περιοδικό Γεσίλ Αντά (Πράσινο Νησί, εννοείται η Κύπρος). Το περιοδικό σχετιζόταν με κύκλους στην Τουρκία που δραστηριοποιούνταν στο κυπριακό. Για αυτό το παρακολουθούσαν οι αρχές ασφαλείας της Θράκης και ενημέρωναν την ελληνική διοίκηση για τις δημοσιεύσεις του. Πρβλ. και Έκθεση Παπαευγενίου 30.3.1946, σ. 1.

¹³¹ Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο Σημείωμα Παπαευγενίου 28.9.1945, σ. 5 οι τουρκικές λέσχες της νεολαίας Κομοτηνής, «ακολουθούσαι δε αι Λέσχαι αυταί εθνικιστικήν Τουρκικήν κατεύθυνσιν και ήρχισαν να επεκτείνωνται και εις τα χωρία και να υπεισέρχωνται εις οιαδήποτε κίνησιν και εκδήλωσιν του Μουσουλμανικού στοιχείου, διά να προσδώσωσι Τουρκικόν χρώμα εις όλα [...]».

την υιοθέτηση των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων¹³². Ο έλεγχος που ασκούσαν στις ΔΕΜΠ τους βοηθούσε να κατευθύνουν τη χρηματοδότηση που προερχόταν από την εκμετάλλευση της μειονοτικής περιουσίας σε εκείνα τα σχολεία που υιοθετούσαν τις θέσεις τους¹³³. Η προσπάθεια αυτή των νεωτεριστών σταδιακά επεκτάθηκε και έξω από τα αστικά κέντρα¹³⁴. Η υιοθέτηση του λατινικού αλφαβήτου για τη διδασκαλία των τουρκικών δε συνέδεε μόνον τους μειονοτικούς μαθητές με την Τουρκία, αλλά κυρίως τους εξασφάλιζε περισσότερες προσβάσεις, καθώς μπορούσαν να αποβλέπουν για συνέχεια των σπουδών τους εκεί¹³⁵. Παράλληλα, τονιζόταν και η ανάγκη για μορφωμένους μειονοτικούς δασκάλους, αίτημα που θα μπορούσε να ικανοποιηθεί με την ίδρυση στη Θράκη ενός διδασκαλείου για την εκπαίδευση τους. Παραπέρα, πρέπει να σημειωθεί, και η υιοθέτηση από ορισμένους μειονοτικούς νέων ονομάτων, τα οποία δεν παρέπεμπαν στο ισλάμ, αλλά προέρχονταν από την τουρκική γλώσσα και συνδέονταν με την τουρκική εθνική ιδεολογία· μια πρακτική που δε διαφεύγει της προσοχής των παραγόντων της ελληνικής διοίκησης¹³⁶. Τέλος, οι νεωτεριστικοί κύκλοι ήδη από το 1946 προέβαλαν το αίτημα για την ίδρυση ενός μειονοτικού σχολείου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ενός διδασκαλείου

¹³² Ενδεικτικά για το όλο θέμα μπορεί να θεωρηθούν όσα αναφέρονται στην Έκθεση Παπαευγενίου 30.3.1946, σ. 3: «*εϋρομεν δύο εκθέσεις μαθητών της Στ' Δημοτικού [στο Κεντρικό Σχολείο Κομοτηνής, που ελεγχόταν από τους νεωτεριστές] οι οποίοι πολλά δεικνύουσιν ως προς το κρατούν παρά τοις Μουσουλμάνοις διδασκάλοις πνεύμα και την ακολουθουμένην παρά τούτων κατεύθυνσιν. Εις μίαν έκθεσιν φέρουσιν την επιγραφήν "Η Τουρκική Γλώσσα" σημειούται μεταξύ άλλων ... αλλ' όμως ο το 1918 ακμάσας μέγας Τούρκος ήρως Γαζή Μουσταφά Κεμάλ, αφού εσάρωσεν το παλαιόν Κράτος εκ του μέσου και αφού απέβαλε τας μεταβολάς, τας γλωσσικάς, της παλαιάς εποχής, edίδαξεν εις το Τουρκικόν Έθνος την νέαν και γνησίαν Τουρκικήν ομιλίαν. Εις την δευτέραν με την επιγραφήν "Η ίδρυσις του Σχολείου μας Ιδαδιέ (= Γυμνάσιον, οποίον ήτο επί Τουρκοκρατίας)" "... όταν μεγαλώσωμεν, θα προσπαθήσωμεν να επαναφέρωμεν την Σχολήν μας εις την περιωπήν της και εις την εξύψωσίν της εις ό,τι εξαρτάται από ημάς. Το σχολείο μας edιοικείτο από του 1940-44 επί Βουλγαρικής Κατοχής παρά μερικών εν αλητεία φυγάδων, διωχθέντων εκ της μητρός Πατρίδος, διότι επέδειξαν αναξιοσύνη εις το Τουρκικόν Έθνος. Αλλ' όμως το Σχολείον μας απηλλάγη από τας χείρας τοιούτων αλητών ...". Πόσα δεν δύνανται να συναγάγη τις από τας ολίγας και απλάς αυτάς γραμμάς».*

¹³³ Ενδεικτικά είναι όσα σημειώνονται στην Αναφορά Μνηαΐδη 19.12.1949: «*Εκ των ανωτέρω μουσουλμ. σχολείων α) τα δύο πρώτα συντηρούνται παρά της λεγομένης Μουσ. Κοινότητος Κομοτηνής ήτις διαχειρίζεται άπασαν την ακίνητον περιουσίαν της Μειονότητος. Εις αυτά φοιτούν τα τέκνα των νεωτεριστών, διότι η διδασκαλία γίνεται στα λατινικά στοιχεία, μηδ' αυτού του Κορανίου εξαιρουμένου, β) εις τα συνοικιακά η διδασκαλία γίνεται δι' αραβικών στοιχείων, τα δε θρησκευτικά θεωρούνται ως το κατ' εξοχήν πρωτεύον μάθημα, γ) εις το του Ηφαιστου, ανήκον αποκλειστικά εις αθηγάνους και λειτουργούν από διετίας η διδασκαλία όλη γίνεται στα λατινικά στοιχεία. [...] Τα μουσουλμανικά σχολεία υπ' αύξοντας αριθμούς 3 – 8 στερούνται ακινήτου περιουσία, συντηρούμενα αποκλειστικώς εκ των διδάκτρων των μαθητών».*

¹³⁴ Έκθεση Παπαευγενίου 29.10.1948, σ. 2: «*Εκδήλωσις του άνω σημειωθέντος σχεδίου είναι η κατά το παρόν έτος πλέον ή σαφής κίνησις των Μουσουλμανικών χωρίων να μην προσλαμβάνωσι ως διδασκάλους Σαρικοφόρους, θεωρουμένους ως φορείς και εμπνευστάς της οπισθοδρομικότητος, αλλά νεαρούς –και λαϊκούς– ηλικίας μέχρι και 17 ετών, εμπνεομένους από τα συνθήματα της συστηματικώς οργανωμένης Τουρκικής [η υπογράμμιση του συντάκτη του εγγράφου] Νεολαίας» και Πόρισμα Συνσέψεως ΓΔΘ 1-2.12.1949, σ. 11: «*Είναι έκδηλος η ταραχή, η οποία εγεννήθη εις τους κύκλους των φανατικών Τούρκων οι οποίοι τελευταίως, και δη κατά το παρελθόν θέρος, ανέπτυναν χαρακτηριστικήν δράσιν παρά τοις προσκειμένοις τις αυτούς εις τα Μουσουλμανικά χωρία, όπως μη προσλαμβάνωσι ταύτα διά τα Σχολεία των ως διδασκάλους θρησκευτικούς λειτουργούς (σαρικοφόρους), αλλά νεαρούς Τούρκους, μέλη της οργανώσεως "Τουρκική Νεολαία" της τελούσης υπό την κακοτέχνως συγκεκαλυμμένην καθοδήγησιν του Τουρκικού Προξενείου».**

¹³⁵ Έκθεση Παπαευγενίου 29.10.1948, σ. 2: «*Και εις την αδιαφορίαν μας ταύτην στηρίζουσι την δικαιολογίαν διά τας υποτροφίας και την κατά το παρελθόν σχολικόν έτος δωρεάν Τουρκικών βιβλίων (βαγονίων ολοκλήρων) [η υπογράμμιση είναι του συντάκτη του εγγράφου] διά τους Μουσουλμανόπαιδας της Θράκης εκ μέρους της Τουρκικής Κυβερνήσεως».*

¹³⁶ Έκθεση Παπαευγενίου 30.3.1946, σ. 2: «*Πλείστοι Διδάσκαλοι και μαθηταί αφήνοντες τα επώνυμα αυτών, τα κατακεχωρημένα εις τα Ληξιαρχικά βιβλία, λαμβάνουσιν – άνευ τηρήσεως των νομίμων διατυπώσεων, άλλα δεικνύοντα το έμπεον τούτους πνεύμα, Ούτως ο Νουρή έλαβεν το επώνυμον άκαμπτος (εν μεταφράσει) ο εν Κομοτινή βιβλιοπώλης Γνήσιος Τούρκος κά.». Αναφορά στο συγκεκριμένο θέμα γίνεται και στην Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ 17-18.*

για την εκπαίδευση των μειονοτικών δασκάλων, αιτήματα που η ελληνική διοίκηση δεν ικανοποίησε, αλλά προχώρησε στην αναδιοργάνωση του ιεροσπουδαστηρίου της Κομοτηνής, από όπου πλέον θα προέρχονται και οι μειονοτικοί δάσκαλοι¹³⁷.

Για τις προϊστάμενες αρχές της μειονοτικής εκπαίδευσης η ανάδειξη και η επικράτηση των νεωτεριστών εντός της μειονότητας θεωρήθηκε κίνηση η οποία, αν δεν υποκινούνταν στο σύνολό της από το τουρκικό κράτος, είχε τη στήριξη και την κάλυψή του, αφού «η Τουρκική προπαγάνδα κινείται και δρα βάσει ωρισμένου σχεδίου και σαφούς κατευθύνσεως. Και είναι το σχέδιον τούτο και η κατεύθυνσις αυτή. Το εθνικόν ζήτημα της Μουσουλμανικής μάζας»¹³⁸. Η επιδεικνυόμενη ανοχή προς τους νεωτεριστές και η αποδοχή των πρωτοβουλιών τους από την ελληνική διοίκηση της Θράκης θεωρείτο ότι μείωνε το κύρος του ελληνικού κράτους στην περιοχή, ιδιαίτερα όταν συνδυαζόταν με τους περιορισμούς αντιμετώπιζε η ρωμαίικη μειονότητα της Κωνσταντινούπολης, ενώ δεν έπρεπε να παραβλέπονται και οι αντιδράσεις των μειονοτικών που δεν ασπάζονταν τις επιλογές των νεωτεριστών («παλαιομουσουλμάνοι» και πομάκοι), και οι οποίοι έπρεπε να τύχουν της στήριξης της ελληνικής πολιτείας, ώστε να παραμείνουν πιστοί στις ιδέες τους και να μη μετακινηθούν από αυτές¹³⁹.

Το τέλος της δεκαετίας του 1940 βρήκε τους νεωτεριστές να βγαίνουν κερδισμένοι στη διαπάλη τους με τους «παλαιομουσουλμάνους». Ο Εμφύλιος Πόλεμος ανανοηματοδότησε σε πολύ μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο των θεωρήσεων περί της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, εγείροντας εντονότερες διαχωριστικές γραμμές απέναντι στους εθνοτικά «διαφορετικούς», οι οποίοι καθίσταντο πλέον και επικίνδυνοι, ιδιαίτερα όταν έχουν επιλέξει μια διαφορετική εθνική υπαγωγή, την οποία και διεκδικούν. Μέσα σε αυτό το κλίμα εντάθηκε η ρητορική ενάντια στις μειονότητες και η ύπαρξή τους συνδέθηκε με απειλές (πραγματικές ή φανταστικές) ενάντια στο κράτος και στο «εθνικά συμφέρον», ενώ πολλές από τις μειονοτικές διεκδικήσεις χαρακτηρίστηκαν κομμουνιστικές και συνδέθηκαν με τα αιτήματα της Αριστεράς. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι ελληνικές αρχές, αντιλαμβανόμενες τη δυναμική που είχαν αποκτήσει οι νεωτεριστικές ιδέες εντός της μειονότητας, επέλεξαν τελικά να υποστηρίξουν τους «παλαιομουσουλμάνους». Η ενσωμάτωση της μειονότητας δεν αποτελούσε στόχο της ελληνικής πολιτικής, καθώς κάτι τέτοιο υπερέβαινε κατά πολύ τις ελληνικές θεωρήσεις περί της εθνικής της ταυτότητας¹⁴⁰. Η μειονότητα εξακολουθούσε να γίνεται αντιληπτή ως ένα σώμα διαφορετικό

¹³⁷ Για την ίδρυση και τη λειτουργία του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής βλ. ενότητα 4.1 της παρούσας εργασίας.

¹³⁸ Έκθεση Παπαευγενίου 29.10.1948, σ. 2.

¹³⁹ Έκθεση Παπαευγενίου 30.3.1946, σ. 1: «Πλέον ή προφανές όμως, ότι δεν επιτρέπεται η συνέχις της τοιαύτης καταστάσεως, μειούσης αυτό το Κρατικόν ημών κύρος και γόητρον. Εις στιγμήν καθ' ην η εν Κων/πόλει Ελληνική Μειονότης και σήμερον ακόμη, κατά τας εκείθεν πληροφορίας, σφαδάζει υπό τα διάφορα κατ' αυτής πιεστικά και περιοριστικά μέτρα και ως προς την Εκπαίδευσιν και ως προς άλλας, εκδηλουμένης διαβιώσεως και παρά τας Συνθήκας και παρά τα λεγόμενα και βεβαιούμενα περί αμοτεροβαρούς φιλίας και καλής συνεννοήσεως δεν είναι ανεκτόν, νομίζομεν, μία Μουσουλμανική Κοινότης, ασχημονούσα κυριολεκτικώς, να θέλη πεισμώνως ν' αγνοή τας προϊσταμένας Εκπαιδευτικάς Αρχάς κανονίζουσα τα της Εκπαιδεύσεως αυτής αυτοβούλως και αυθαίρετως. Και διά να μην περιορισθώμεν μόνον εις τα Εκπαιδευτικά ανάγκη να μνημονεύσωμεν, ότι και εις άλλας εκδηλώσεις αυτής η Κοινότης αυτή το αυτό πράττει. Διαχειρίζεται αυθαίρετως τα της Βακουφικής περιουσίας, παρά τας κειμένας, διατάξεις και παρά την κατακραυγήν νομιμόφρονος μερίδος Μουσουλμάνων, η οποία μερίς δεδικοιολογημένως, καθ' ημάς παραπονείται κατά της ανοχής των αυτόθι κρατικών οργάνων, τα οποία δεν θέλουν να λάβωσι μέτρα κατά της μερίδος των Μουσουλμάνων τούτων, οι οποίοι ακολουθούσι καθαρώς Τουρκικήν Εθνικιστικήν γραμμήν».

¹⁴⁰ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.12.1949, σ. 1-2: «Μη νομισθή όμως ότι κάμνοντες λόγον περί γλωσσικής αφομοιώσεως εννοούμεν την τοιαύτην των ξένων στοιχείων, οποίαι είναι αι ελάχισται εν Ελλάδι Φυλετικά Μειονότητες, αι οποίαι κατά τους πλέον υπερβολικούς υπολογισμούς δεν υπερβαίνουν σήμερον τα 2 ½ % του πληθυσμού τας χώρας. Μύρια όχι. Μας είναι αρκετόν διά τον εκπολιτιστικόν ρόλον τον οποίον θέλομεν να παίζομεν ως Φυλή να παίζωμεν εις τον κόσμον οι Έλληνες –φρονηματιζόμενοι και συνειδητοποιούμενοι – ώστε ουδ' επί στιγμήν καν να σκεφθώμεν περί της εξελληνίσεως, έστω και ως προς την γλώσσαν μόνον των

από την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία, αλλά για την ελληνική πολιτεία ήταν προτιμότερο η διαφορά αυτή να καθορίζεται με θρησκευτικά κριτήρια. Όμως, για αρκετούς μειονοτικούς η προηγούμενη θεώρηση εκλαμβάνονταν ότι αναπαρήγαγε το υφιστάμενο πλαίσιο στο οποίο ζούσαν και αντιστρατευόταν όποιες προθέσεις τους να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους, προθέσεις που θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν καλύτερα με την υιοθέτηση όσων ευαγγελίζονταν οι νεωτεριστές για μια διαφορετική εκπαίδευση και μια εκκοσμιευμένη μειονοτική κοινωνία. Η επικράτηση των νεωτεριστικών αντιλήψεων σήμαινε το πέρασμα σημαντικού μέρους της μειονότητας από το προεθνικό στο εθνικό και ενίσχυσε την τουρκική της ταυτότητα, ενώ εδραίωσε ακόμη περισσότερο το διαχωρισμό της από την πλειονοτική κοινωνία. Επιπλέον, μπορεί το πνεύμα της εκκοσμίκευσης να ήταν κοινό στις θεωρήσεις των νεωτεριστών και της Αριστεράς, αλλά αφορμάτο από διαφορετικές βάσεις και γινόταν αντιληπτό σε διαφορετικά πλαίσια· ωστόσο, εμπλούτισε τις «εθνικόφρονες» αντιλήψεις, που θα κυριαρχήσουν στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, με μια ακόμα διάσταση του τι μπορεί να συνιστά «εθνικό κίνδυνο»¹⁴¹.

2.7 Ελλάδα και μειονότητα (1950 – τέλη δεκαετίας του 1970)

Το βασικό ερώτημα στην παρούσα ενότητα αφορά στη διερεύνηση της αντιμετώπισης που έτυχε η μειονότητα από το ελληνικό κράτος την περίοδο από το 1950 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Ξεπερνά κατά πολύ τις προθέσεις και τους στόχους αυτής της εργασίας μια αναλυτική παρουσίαση αυτών των πολιτικών, όπως διαμορφώθηκαν σε διαφορετικές φάσεις και υλοποιήθηκαν σε διάφορα επίπεδα. Η προσέγγιση μας περιορίζεται στην παρουσίαση των βασικών σημείων στα οποία επικεντρώθηκε η ελληνική πολιτική απέναντι στη μειονότητα και απαρτίζεται από δύο μέρη. Στο πρώτο εξετάζεται η ελληνική πολιτική το χρονικό διάστημα από το 1950 μέχρι το ξέσπασμα των Σεπτεμβριανών στην Κωνσταντινούπολη το 1955 και στο δεύτερο την περίοδο από το 1955 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970.

2.7.α Η «χρυσή εποχή» (1950-1955)

Το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1950 χαρακτηρίζεται από τους μειονοτικούς η «χρυσή εποχή» στις σχέσεις τους με την Ελλάδα. Ο φόβος των ελληνικών κυβερνήσεων για τον «από βορρά κίνδυνο» και η ταυτόχρονη ένταξη της Ελλάδας και της Τουρκίας στο NATO το 1952 σηματοδότησε μια νέα περίοδο ελληνοτουρκικής φιλίας. Παράλληλα, καθώς είχε ανακύψει το ζήτημα της Κύπρου, στόχος της ελληνικής πολιτικής ήταν να προβάλει διεθνώς την εικόνα μιας χώρας η οποία, σε αντίθεση με την Τουρκία, σεβόταν τα δικαιώματα των αναγνωρισμένων μειονοτήτων στο εσωτερικό της και, ως εκ τούτου, οι τουρκοκύπριοι δεν είχαν λόγους να φοβούνται μια ενδεχόμενη ένωση της Κύπρου με το ελληνικό κράτος¹⁴².

Μειονοτήτων μας. Και Μουσουλμάνοι και Ισραηλίται, και Αρμένιοι και ει τινές άλλοι, ας ομιλώσι την μητρικήν των γλώσσαν ελευθέρως – όπως ελευθέρως ας λατρεύωσι τον θεόν των. Μία τοιαύτη προσπάθεια είναι πάντοι ξένη προς αυτόν τον φυλετικόν μας χαρακτήρα. Και μαρτυρεί περί του πράγματος η Ιστορία. Άλλοι εξήλωσαν την δόξαν της οπωσδήποτε γλωσσικής αφομοιώσεως των εν τη Χώρα των φυλετικών Μειονοτήτων».

¹⁴¹ Βλ. και FEATHERSONE – PAPADIMITRIOU κ.ά. 2011, σ. 283.

¹⁴² Έγγραφο Κέντρου Αλλοδαπών Ροδόπης 14.12.1951, το οποίο αναφέρεται σε μετάφραση άρθρου του τουρκικού περιοδικού Γεσίλ Αντά, σ. 1: «Ποιον άραγε δικαίωμα και ελευθερίαν ανεγνώρισαν ή παρεχώρησαν οι Έλληνες εις τους Τούρκους της Δυτικής Θράκης, τους οποίους φέρουν ως υπόδειγμα, όπως κερδίσουν τους εν Κύπρω Τούρκους έναντι της κακοδιοικήσεως των Αγγλων; Οι Τούρκοι της Κύπρου, εν σχέσει προς τους Έλληνας της Κύπρου υφίστανται πλείστας αδικίας, είναι όμως από πάσαν έποψιν μάλλον ελεύθεροι και μάλλον ήσυχoi από τους εν Δυτική Θράκη και Ρόδω Τούρκους. Ενώ εις πάσαν πόλιν και Κομόπολιν της Κύπρου, εις πάντα συνοικισμόν Τουρκικόν και συνοικίαν υπάρχουν πλείσται λésχαι, τουναντίον εν Δυτική Θράκη και Ρόδω ποία και τίνα σωματεία υπάρχουν εκτός των Οργανώσεων «Μουσουλμανικών Κοινοτήτων»; Ας σημειώσωμεν και τούτο: Αι

Με τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου πραγματοποιήθηκαν νέες εκλογές για την ανάδειξη ΔΕΜΠ, στις οποίες επικράτησαν υποψήφιοι που προέρχονταν από τους νεωτεριστές¹⁴³, ενώ οι ελληνικές κυβερνήσεις ικανοποίησαν πολλά από τα αιτήματα των τελευταίων. Μεταξύ άλλων η ελληνική διοίκηση περιόρισε την όποια στήριξη προσέφερε στους «παλαιομουσουλμάνους» και αποδέχτηκε το χαρακτηρισμό της μειονότητας ως τουρκικής¹⁴⁴. Στα εκπαιδευτικά ζητήματα, μετά την υπογραφή της ελληνοτουρκικής μορφωτικής συμφωνίας της 20.4.1951¹⁴⁵, επιτράπηκε η κυκλοφορία και η χρήση στα μειονοτικά σχολεία σχολικών εγχειριδίων από την Τουρκία, άρχισε μεταξύ των δύο χωρών η ανταλλαγή εκπαιδευτικών (μετακλητοί) που θα δίδασκαν στα μειονοτικά σχολεία της άλλης χώρας, δόθηκε η δυνατότητα σε μειονοτικούς να εκπαιδευτούν ως δάσκαλοι σε τουρκικά διδασκαλεία (εφόσον δεν προκρίθηκε η δημιουργία ανάλογου ιδρύματος για τους μειονοτικούς στη Θράκη¹⁴⁶), έγιναν προτάσεις να επιμορφωθούν οι ντόπιοι μειονοτικοί δάσκαλοι από τούρκους παιδαγωγούς και συστάσεις να υιοθετηθεί πλήρως το λατινικό αλφάβητο και, τέλος, ιδρύθηκε το 1952 στην Κομοτηνή το πρώτο δευτεροβάθμιο μειονοτικό σχολείο¹⁴⁷.

Δε συμμερίζονταν όμως όλοι οι παράγοντες της ελληνικής διοίκησης, και κυρίως αυτοί που δραστηριοποιούνταν σε τοπικό επίπεδο, αυτές τις αλλαγές στη μειονοτική πολιτική και ιδιαίτερα στην εκπαίδευση της μειονότητας. Όπως προκύπτει από το σχετικό αρχειακό υλικό, βασικό σημείο της κριτικής τους ήταν ότι η ικανοποίηση από το ελληνικό κράτος των αιτημάτων των νεωτεριστών, γινόταν αντιληπτή από τους μειονοτικούς ως υποχώρηση του ελληνικού κράτους στις πιέσεις του τουρκικού. Για αυτό ήταν απαραίτητη η διαμόρφωση από την ελληνική πολιτεία μιας ενιαίας και σταθερής πολιτικής έναντι της μειονότητας, ώστε να εξασφαλίζονται τα ελληνικά συμφέροντα και να μην εμφανίζεται ότι η ελληνική πολιτεία είχε απεμπολήσει την

οργανώσεις «Μουσουλμανικών Κοινοτήτων» δεν είναι αποτέλεσμα της ελευθερίας, την οποία παρέχουν οι Έλληνες, αλλά εκδήλωση ενός δικαιώματος όπερ η Συνθήκη της Λωζάνης αναγνωρίζει εις τους αυτόθι Τούρκους». Πρβλ. και Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 17-18: «Παρά την επιδεικνυόμενη νομιμοφροσύνην εκ μέρους των Μουσουλμάνων, και τον σεβασμόν από Ελληνικής πλευράς των δικαιωμάτων της Μειονότητος, πολλάκις εκφράζονται παράπονα κατά της Ελληνικής Διοικήσεως, διά δήθεν κακήν μεταχείρισιν, και τοιαύτα ζητήματα εμφανίζονται συχνάκις δημοσιευμένα εις την ΞΑΝΘΗ [οι επισημάνσεις του συντάκτη ή των συντακτών του κειμένου] εκδιδομένην Τουρκόφωνον εφημερίδα ΘΡΑΚΗ. Παρόμοιοι ψευδείς πληροφορίες δημοσιεύονται και εις τον Τύπον της Τουρκίας. Η ενέργεια αυτή είναι σκόπιμος και αποβλέπει εις το να αποδείξη ότι η Ελλάς είναι ανίκανος να παράσχη καλήν διοίκησιν, εις ξένον στοιχείον, ως το Μουσουλμανικόν, και τούτο, με απώτερον σκοπόν ν' αποτρέψη την τυχόν παραχώρησιν εις την Ελλάδα, και άλλων Ελληνικών μερών, κατοικουμένων και υπό Μουσουλμανικόν στοιχείον, ως η ΚΥΠΡΟΣ, διά την προσάρτησιν της οποίας (με την Ελλάδα), ως γνωστόν, η Τουρκική προπαγάνδα προβάλλει λυσσώδη αντίδρασιν».

¹⁴³ Οι νέες εκλογές για την ανάδειξη των ΔΕΜΠ έγιναν με βάση το ΒΔ της 29.7.1949 · ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σ. 120-121.

¹⁴⁴ Οι ελληνικές αρχές έπαυσαν την επιχορήγηση στους «παλαιομουσουλμάνους» που εκφράζονταν εχθρικά προς την Τουρκία και έκλεισαν την εφημερίδα τους· ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σ. 121, 123. Στις 28.1.1954 ο ΓΔΘ Γ. Φεσσόπουλος ζήτησε με διαταγή του να αντικατασταθεί σε όλες τις επιγραφές ο όρος «μουσουλμάνος – μουσουλμανικός» με τον όρο «τούρκος – τουρκικός». Για το κείμενο της διαταγής βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1956, σ. 9-10. Η ελληνική διοίκηση προέβη σε αυτή την παραδοχή μετά από διάβημα του τούρκου πρέσβη στην Αθήνα. Στην απόφαση αυτή όμως πρέπει να συνετέλεσε και η αντίληψη περί του «εκ βορρά κινδύνου», που θα μπορούσε να αξιοποιήσει τους πομάκικους πληθυσμούς της περιοχής. Βλ. και ΑΚΓÖNUL 1999, σ. 52-53, AARBAKKE, 2000, σ. 134-135.

¹⁴⁵ Για την ελληνοτουρκική συμφωνία της 20.4.1951 βλ. παρακάτω ενότητα 2.9 της παρούσας εργασίας.

¹⁴⁶ Σύμφωνα με την εισήγηση του Α. Παπαευγενίου στη ΓΔΘ η ελληνική διοίκηση έπρεπε να είχε προχωρήσει στην ίδρυση του διδασκαλείου το 1949, κάτι που δεν έπραξε, επιφυλασσόμενη να επανεξετάσει το θέμα αργότερα· το 1955, και μετά την εμπλοκή και των Τουρκίας στο ζήτημα της μόρφωσης των μειονοτικών δασκάλων, όπως σημειώνεται στην *Εγγραφο Παπαευγενίου* 31.5.1955, σ. 3, «δεν θεωρούμε σκόπιμον να γίνη».

¹⁴⁷ ΑΚΓÖNUL 1999, σ. 49-54, ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, 86-87, ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 39-41· πρβλ. ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2011β, σ. 581-585, Huseyinoglu 2012, σ. 158-170. Για την ίδρυση του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής βλ. ενότητα 3.1.α της παρούσας εργασίας.

όποια πρωτοβουλία στη διαμόρφωση της μειονοτικής της πολιτικής¹⁴⁸. Οι παρατηρήσεις αυτές αναδεικνύουν τη διάσταση, που συχνά εντοπίζεται, ανάμεσα στην κεντρική πολιτική εξουσία και τους τοπικούς παράγοντες που ήταν υπεύθυνοι για την υλοποίηση της μειονοτικής πολιτικής¹⁴⁹, αλλά και το ότι η όποια μειονοτική πολιτική γινόταν αντιληπτή, τόσο από τους πλειονοτικούς όσο και από τους μειονοτικούς, ως τμήμα των ευρύτερων ελληνοτουρκικών σχέσεων. Επανερχόμενοι στις παρατηρήσεις των παραγόντων της ελληνικής διοίκησης, η ελληνική μειονοτική πολιτική δε θα έπρεπε να παραβλέπει, στα πλαίσια μιας αμοιβαίας προσέγγισης, την τουρκική πολιτική απέναντι στη ρωμαϊκή μειονότητα της Κωνσταντινούπολης¹⁵⁰ ούτε και τις επιφυλάξεις που εξέφραζαν οι πλειονοτικοί πληθυσμοί, οι οποίοι φοβούνταν το ενδεχόμενο μιας οικονομικής αναβάθμισης των μειονοτικών και μιας πιθανής αναδιάταξης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στην περιοχή¹⁵¹. Και το ζήτημα στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι κατά πόσο οι πραγματικές συνθήκες δικαιολογούσαν έναν τέτοιο φόβο από την πλειονότητα. Από τη στιγμή που αυτός εγγραφόταν στο φαντασιακό των

¹⁴⁸ Ενδεικτικές για το όλο ζήτημα είναι οι συνεχείς αναφορές του Α. Παπαευγενίου: *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 22.12.1952, σ. 2: «Φανταζόμεθα, ότι [...] εν είναι το προκύπτον εκ ταύτης [της εκθέσεως] συμπέρασμα. Και είναι τούτο: η ανάγκη, η επιτακτική, να χαραχθή μία σταθερά γραμμή ως προς την περί ης ο λόγος Μειονότητα, συντονιζομένων των ενεργειών όλων των Αρχών, αι οποίαι έχουσιν οπωσδήποτε, και οιαδήποτε, ζητήματα της μειονότητος ταύτης [οι υπογραμμίσεις του συντάκτη του κειμένου]. Άλλως, δεν θα καταστή δυνατόν ν' ασφαλισθή το εις όπερ δέον αποβλέπομεν εθνικόν συμφέρον». Σε άλλη έκθεσή του που αφορά το ταξίδι στη δυτική Θράκη του Αλέξανδρου Χατζόπουλου, ρωμιού της Κωνσταντινούπολης και βουλευτή στην τουρκική εθνοσυνέλευση, και του Οσμάν Γκιουνέι, διευθυντή παιδείας στην Κωνσταντινούπολη, σημειώνεται «Εκείνο το οποίον, ημείς τουλάχιστον, δεν δυνάμεθα να ανεχθώμεν, είναι το να επιδιωχθή να παρουσιασθή εις τα όμματα των Τούρκων της Θράκης ο τοιούτος σκοπός, της διακριβώσεως της καταστάσεως τούτων, με το περίβλημα του ελέγχου, πράγμα το οποίον, το μεν μειοί την το κύρος και την αξιοπρέπειαν του Κράτους εις τα όμματα και των Τούρκων αλλά και των Ελλήνων της Θράκης, το δε εξήπτει την φαντασίαν των εξημμένων τινών κεφαλών (Τουρκικών) και αποθρασύνει μερικούς, οι οποίοι φαντάζονται, ότι η κυριαρχία μας εν Θράκη είναι προσωρινή και μεταβατική» (Έκθεση Παπαευγενίου 30.7.1954, σ. 3). Πρβλ. και *Πρακτικό Υποεπιτροπής ΓΔΘ* 22.4.1953, σ. 6: «Η κατάσταση όμως νυν, ως και επιτοπίας αντιλαμβανόμεθα αυτήν, έχει εξελιχθή εσχάτως κατά τρόπον ώστε παρέλκυσιν θα έχη, φρονούμεν, δυσμενή αντίκτυπον επί των εθνικών ημών συμφερόντων και θα καθιστά ίσως δυσχερή ή αδύνατον την λήψιν εκ μέρους ημών μέτρων όταν η πρωτοβουλία περιέλθει εις άλλους παράγοντας μη αποβλέποντας εις εξυπηρέτησιν ελληνικών συμφερόντων».

¹⁴⁹ Βλ. σχετικά ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ 1997, σ. 330.

¹⁵⁰ *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 17.7.1954, σ. 8: «Να μη λησμονώμεν, ότι εις όλα τα μέτρα μας, πρέπει να κατανοήται παρά των επισήμων της Τουρκίας, ότι υπάρχει και κάποια αμοιβαιότης έστω και μερική δι' ειδικούς λόγους, αφορώσα την εν Κων/πόλει Μειονότητά μας». Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Απρίλιο του 1954, τρεις περίπου μήνες μετά τον επίσημο χαρακτηρισμό της μειονότητας της Θράκης ως τουρκικής, η ελληνική επιτροπή της μικτής ελληνοτουρκικής επιτροπής (μέλος της οποίας ήταν και ο Α. Παπαευγενίου), στις επαφές που είχαν κατά την επίσκεψή τους στην Τουρκία (19-20.4.1954) έθεσαν στους τούρκους ομολόγους τους με δική τους πρωτοβουλία ζήτημα αναγνώρισης της ρωμαϊκής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης από την Τουρκία ως ελληνικής, θέμα για το οποίο η τουρκική αντιπροσωπεία δήλωσε ότι δεν είχε καμιά εξουσιοδότηση να εκφράσει οποιαδήποτε θέση. Όπως σημειώνεται στην *Έκθεση Παπαευγενίου-Ατσαβέ* 19.5.1954, σ. 23 «Βεβαίως και η ιδική μας αντιπροσωπεία δεν είχαν εντολήν ν' ανακινήση το ζήτημα τούτο και ίσως η τοιαύτη ενέργειά μας χαρακτηρισθή υπέρβασις της δοθείσης εις ημάς εντολής. Ενομιζόμεν όμως κατάλληλον την ευκαιρίαν εφόσον ελύντο το ζήτημα της ονομασίας των λεγομένων Μουσουλμάνων της Θράκης ως Τούρκων, να λυθή και το τοιοούτον της ονομασίας των λεγομένων Ρωμηών Κωνσταντινουπόλεως ως Ελλήνων. Ευχόμεθα, ότι, ορθώς δεν ήτο δυνατόν να δοθή παρά των Τούρκων απάντησις ικανοποιούσα ημάς εφόσον δεν είχαν τοιαύτην εντολήν, αρκεί όμως ότι ετέθη το ζήτημα τούτο, έστω και εν ακαδημαϊκή συζήτησει» (Ο Αναστάσιος Ατσαβές συμμετείχε στην αντιπροσωπεία με την ιδιότητα του Γενικού επιθεωρητή αναγνωρισμένων σχολών αλλοδαπής).

¹⁵¹ Ενδεικτική είναι η αρνητική εισήγηση του Α. Παπαευγενίου στη πρόταση του πρώην υπουργού Αναστάσιου Μπακάμπλαση (1888-1957) για ίδρυση Τεχνικής Σχολής για τους μειονοτικούς: *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 17.7.1954, σ. 6: «Δεν μας φαίνεται σκόπιμος η ίδρυσις Τεχνικής Σχολής ζυλουργών – σιδηρουργών, πριν ή ιδρυθή και Ελληνική τοιαύτη. Ας μη συντελέσωμεν εις την μεγαλυτέραν υπονόμωσιν του Ελληνικού στοιχείου εις τον επαγγελματικόν τομέα, διά της ιδρύσεως τοιαύτης Σχολής μόνον διά τους Τούρκους. Είναι αρκετά τα πλήγματα, τα οποία υπέστη το Ελληνικόν στοιχείον εις τον επαγγελματικόν τομέα κατά τον χρόνον της Κατοχής λόγω της γνωστής σκληράς ανθελληνικής στάσεως των Βουλγάρων».

πλειονοτικών δεν έπαυε να αποκτά πραγματικές διαστάσεις και να επηρεάζει τις όποιες απόπειρες για αλλαγή μιας υφιστάμενης κατάστασης, αναδεικνύοντας τις δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος¹⁵². Και συνεχίζοντας, σύμφωνα με τους εμπλεκόμενους με τα μειονοτικά ζητήματα φορείς της Θράκης, το κύριο πρόβλημα της μειονότητας ήταν το εξαιρετικά χαμηλό κοινωνικό και πνευματικό της επίπεδο, «*το οποίον είναι κατά το πλείστον όντως πρωτόγονον, διά να μην είπωμεν, ότι εις τινα χωρία είναι και κατώτερον του πρωτογόνου*»¹⁵³. Το γεγονός αυτό αποδιδόταν στην απομόνωση της μειονότητας από την υπόλοιπη κοινωνία, η οποία απομόνωση με τη σειρά της συνδεόταν πρωτίστως με το ισλάμ, που λειτουργούσε αποτρεπτικά στο συγχρωτισμό μειονοτικών και πλειονοτικών, αλλά –και πρέπει να επισημανθεί– και στους περιορισμούς και τα όρια που ανέκυπταν από την ελληνική θεώρηση του εθνικού εαυτού¹⁵⁴. Οι ελληνικές αρχές, αν και αναγνώριζαν την περιθωριοποίηση της μειονότητας από την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία, δεν επιθυμούσαν επί της ουσίας την ενσωμάτωσή της σε αυτήν, καθώς κάτι τέτοιο θα σήμαινε για την πλειονότητα μιαν αναθεώρηση του εθνικού εαυτού της. Για να δικαιολογήσει αυτή τη στάση της η ελληνική διοίκηση επικαλείται τα όρια που θέτει το ισλάμ και ο επιβαλλόμενος σεβασμός που πρέπει να επιδείξει προς αυτό¹⁵⁵. Έτσι όμως ο σεβασμός προς τη θρησκεία του άλλου, ή έστω η επίκλησή του, μεταβάλλεται σε εργαλείο ενίσχυσης της περιθωριοποίησης της μειονότητας, μεταβιβάζοντας επιπλέον την ευθύνη για αυτό στους μειονοτικούς και στη θρησκευτική παράμετρο της ταυτότητας τους. Σε αυτό το πλαίσιο και με αυτή τη λογική, για να αρθεί το χάσμα ανάμεσα στις δύο κοινωνικές ομάδες, βασικά στοιχεία της ταυτότητας του άλλου, των μειονοτικών, πρέπει να αλλάξουν και να αποκτήσουν νέο περιεχόμενο. Αυτή όμως είναι μια αφομοιωτική αντίληψη. Η βελτίωση του πνευματικού επιπέδου της μειονότητας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την αναβάθμιση της μειονοτικής εκπαίδευσης. Ένα τέτοιο εγχείρημα όμως όφειλε να περιορίσει τον τουρκικό χαρακτήρα της μειονοτικής εκπαίδευσης –σε αντίθεση με τις υφιστάμενες επιλογές της ελληνικής κυβέρνησης που το ενίσχυαν– προσδίδοντας σε αυτήν εκείνο το περιεχόμενο που θα έκανε του μειονοτικούς τουλάχιστον πιο φιλικούς απέναντι στην ελληνική κοινωνία, αφού δεν μπορούσε να τους αφομοιώσει¹⁵⁶.

¹⁵² Πρβλ. ΔΡΑΓΩΝΑ 2004, σ. 27 και ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 58.

¹⁵³ Υπόμνημα Παπαεγγενίου 12.1.1953, σ. 1.

¹⁵⁴ Πρβλ. Πρακτικό Υποεπιτροπής ΓΔΘ 22.4.1953, σ. 1: «Κατ' αυτούς [τους νομάρχες της Θράκης] το οικονομικόν επίπεδον των μουσουλμάνων, εξαιρέσει των Πομάκων της ορεινής περιοχής και των Αθιγγάνων, είναι εις καλήν κατάστασιν και εν πολλοίς εις ανωτέραν μοίραν, του επιπέδου των Ελλήνων, τόσον εν ταις πόλεσιν όσον και εν τη υπαίθρῳ. Ως προς το κοινωνικόν και βιοτικόν επίπεδον, είναι πασιδηλός η καθυστέρησις του μουσουλμανικού πληθυσμού. Τοῦτο όμως οφείλεται εις την συντηρητικότητα του ισλαμικής θρησκείας, ήτις θέτει πλείστους και αυστηρούς φραγμούς ως προς τας σχέσεις των μουσουλμάνων μετά των ανηκόντων εις άλλα θρησκευτάματα».

¹⁵⁵ Πρακτικό Υποεπιτροπής ΓΔΘ 22.4.1953, σ. 1: «Επ' αυτού, φρονώμεν, ότι δεν είναι δυνατή η λήψις σχετικών μέτρων, και διότι αι διατάξεις περί μειονοτήτων είναι ρηταί ως προς τον [-δυσανάγνωστο-], προς τα ήθη, έθιμα και παραδόσεις της μουσουλμανικής μειονότητος, και λόγω αυτών των βασικών αρχών και παραδόσεων της φυλής και του Κράτους ημών».

¹⁵⁶ Υπόμνημα Παπαεγγενίου 12.1.1953, σ. 1-2: «Ποία δε η ταύτη κατεύθυνσις η συμφέρουσα εις ημάς (εθνικός πάντοτε); Όχι βεβαίως κατεύθυνσις αποβλέπουσα και τείνουσα εις αφομοίωσιν φυλετικήν. Μία τοιαύτη κατεύθυνσις, όχι μόνον ακατόρθωτος είναι, αλλά και θα μας εξέθετεν ασκόπως και ανωφελώς εις τα όμματα πάντων. Άλλη λοιπόν είναι η κατεύθυνσις, την οποίαν πρέπει, συμφέρει, να φροντίσωμεν, να δώσωμεν. Και είναι αύτη η εντός των πλαισίων της δυνατότητος πάντοτε, προσπάθεια προς διάδοσιν παρ' αυτοίς της παιδείας, με μοναδικόν σκοπόν, τον αφοπλισμόν της Μουσουλμανικής ψυχής των υπηκόων μας, από τον τυφλόν φανατισμόν και η έμπνευσις εις αυτήν ευμενεστέρων διαθέσεων ως προς ημάς [οι υπογραμμίσσεις του συντάκτη του κειμένου]». Στα ενδεικνυόμενα μέτρα μιας τέτοιας εκπαιδευτικής προσέγγισης αναφέρεται και η Έκθεσις Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 23-24: « [...] γ./Παρακολούθησις της εκπαιδεύσεως των Μουσουλμανοπαίδων διά την ανύψωσιν κατά το δυνατόν, της στάθμης της Ελληνοπρεπούς μορφώσεώς των. δ'./Πλαισίωσις των Μουσουλμανικών Σχολείων, δι' ικανού αριθμού Ελλήνων διδασκάλων λίαν ικανών και εγνωσμένων Εθνικών φρονημάτων. ε'./Αποφυγή ιδρύσεως και λειτουργίας ιδιαίτερων Μουσουλμανικών Σχολείων

Οι αλλαγές στην ελληνική μειονοτική πολιτική επηρέασαν και τους «παλαιομουσουλμάνους» και τους οδήγησαν να αναθεωρήσουν τη στάση τους. Η έμφαση εξακολουθούσε να δίνεται στη θρησκευτική παράμετρο και στο ισλάμ· όμως, αυτά δεν εκλαμβάνονταν πλέον ως στοιχεία αντίπαλα μιας τουρκικής ταυτότητας, αλλά περισσότερο ως έκφραση ενός γενικότερου συντηρητισμού¹⁵⁷, που θα μπορούσε να βρει τον αντίστοιχό του και σε μεγάλα τμήματα της τουρκικής κοινωνίας, αποτελώντας παράλληλα τη βασική παράμετρο που θα άμβλυνε, τόσο σε εαυτούς όσο και απέναντι στους νεωτεριστές, την όποια συνεργασία τους με τις ελληνικές αρχές, οι οποίες εξακολούθησαν να στηρίζουν τους «παλαιομουσουλμάνους», άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, και να προσβλέπουν στη συνεργασία τους¹⁵⁸. Οι αναθεωρήσεις αυτές εντός των «παλαιομουσουλμάνων», οι οποίες βοηθήθηκαν από τις εξελίξεις που σημειώθηκαν την ίδια περίοδο στο εσωτερικό του τουρκικού κράτους και από την ελληνοτουρκική προσέγγιση, σηματοδοτήθηκαν από την απομόνωση των ακραίων αντιτουρκικών φωνών και την ανάδειξη μετριοπαθέστερων προσωπικοτήτων που δεν έβλεπαν εντελώς αρνητικά μια προσέγγιση με την Τουρκία¹⁵⁹.

2.7.β Τα «πέτρινα χρόνια» (1955 – τέλη δεκαετίας του 1970)¹⁶⁰

Τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου 1955 στην Κωνσταντινούπολη επηρέασαν τον τρόπο που η Ελλάδα θα αντιμετώπιζε από εδώ και πέρα τους μειονοτικούς στη Θράκη. Ωστόσο η ελληνική κυβέρνηση δεν προέβη σε άμεσα αντίποινα ενάντια στη μειονότητα για τα Σεπτεμβριανά. Στην απόφασή της αυτή βάρυναν αφενός μεν το κυπριακό, το οποίο, όντας σε εξέλιξη, επέβαλε τη συνέχιση της καλλιέργειας της εικόνας ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα που σέβεται τα δικαιώματα των μειονοτήτων που ζούσαν στο εσωτερικό της, αφετέρου δε η ύπαρξη της, πολυπληθούς

Μέσης Εκπαιδύσεως, και τούτου μη καθισταμένου εφικτού να καταβληθή προσπάθεια τακτοποιήσεως κατά τον προσφορότερον τρόπον από απόψεως λειτουργίας και διδακτικού προσωπικού. στ'./Εξεύρεσις τρόπου εφοδιασμού των Μουσουλμανικών Σχολείων διά βιβλίων διδακτικών και άλλων βοηθημάτων, μόνον παρά του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, ίνα ούτω πάσης η αποστολή τοιούτων εκ Τουρκίας, ήτις αποδεδειγμένως, θερμαίνει και αναπτύσσει την εις μεγάλην κλίμακα ασκουμένην Τουρκικήν προπαγάνδαν. [...] θ'./Τακτική αμβλύνσεως του Εθνικού φανατισμού των Τούρκων και αφανής εκμετάλλευσις της αντιθέσεως Νεοτούρκων και Παλαιοτούρκων».

¹⁵⁷ Ενδεικτικά αυτής της ρευστής κατάστασης που είχε δημιουργηθεί σε τμήμα της μειονότητας είναι τα παρακάτω δύο αποσπάσματα από τις μειονοτικές εφημερίδες «Θράκη» και «Μιλέτ», όπως αυτά αποτυπώνονται στις σχετικές αναφορές της Ασφάλειας Ξάνθης: Έγγραφο Ασφάλειας Ξάνθης 24.2.1955, σ. 1 «Παλαιόν περιβάλλον, νέον τοιούτον λέγοντες, δεν παραδεχόμεθα ότι μεταξύ αυτών υπάρχει διαφορά κοινωνικού επιπέδου. Δι' ημάς η κοινωνική ανάπτυξις είναι πάλιν η ίδια. Όπως το να είναι φιλόθρησκος δεν είναι απόδειξις οπισθοδρομικότητος και η χρήσις σαρκίου (κεφαλόδεσμου) δεν αποτελεί απόδειξιν ότι τηρούνται αι θρησκευτικά υποχρεώσεις καθ' ολοκληρίαν. Όπως υπάρχουν φιλόθρησκοι και του σημερινού περιβάλλοντος υπάρχουν πολλοί σαρικοφόροι υπάρχουν και του παλιού περιβάλλοντος, οι οποίοι δεν εκπληρούν θρησκευτικές υποχρεώσεις εις δε μερικά σημεία, είναι χειρότεροι των πιλοφόρων» και Έγγραφο Ασφάλειας Ξάνθης 3.5.1955, σ. 1: «Το θέμα των νεωτεριστών και των αναχρονιστών απασχολεί σοβαρώς τη μειονότητά μας, χωρίς εν τούτοις να υπάρχει και ουσιώδης διαφορά. Πολλοί νεωτερισταί οι ίδιοι έχουν μέλη της οικογενείας των αναχρονιστικά, καθώς επίσης και οι αναχρονισταί γονείς έχουν παιδιά νεωτερίζοντα. Παρατηρείται δε το φαινόμενο ανθρώπων με καπέλα να τηρούν την νηστεία και να αργούν την Παρασκευή, όπως επίσης άνθρωποι με φέσι και σαρίκι να αργούν την Κυριακή και να μη τηρούν την νηστεία. Ημείς επιμένουμε εις την εφαρμογήν των νεωτερισμών με την πεποίθησιν ότι ούτε το καπέλο ούτε η αργία της Κυριακής ούτε η νέα γραφή βλάπτουν την διατήρησιν της πίστεώς μας».

¹⁵⁸ ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 43-50, ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 43, 246-248.

¹⁵⁹ Οι βασικοί εκπρόσωποι των ακραίων αντιτουρκικών φωνών ήταν ο Χουσνιού Γιουσούφ και ο Κιρκάσιος Χαφούζ Αλί Ρεσάτ. Οι νέοι μετριοπαθείς ηγέτες των «παλαιομουσουλμάνων» ήταν ο Χαφούζ Γιασάρ Μεμέτογλου και ο Μολά Γιουσούφ Χασάνογλου. Στις βουλευτικές εκλογές του 1952 εκλέχτηκε ο Μολά Γιουσούφ, ο οποίος θα εκπροσώπησε τους «παλαιομουσουλμάνους» μέχρι το 1967. Βλ. σχετικά ΑΑΡΒΑΚΚΕ 2000, σ. 112-114 και ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σ. 121-122.

¹⁶⁰ Η φράση «πέτρινα χρόνια» προέρχεται από τον ομιλητή της συνέντευξης αρ. 3 ο οποίος χαρακτήρισε έτσι τη δεκαετία του 1970.

ακόμη, ρωμαϊκής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη, που καθιστούσε αναγκαίο να κρατηθούν ανοιχτοί διάλογοι επικοινωνίας με την Τουρκία.

Εντούτοις, μεταξύ των διοικητικών στελεχών που εμπλέκονταν στα μειονοτικά ζητήματα εκφράστηκαν αρκετοί προβληματισμοί, αν θα έπρεπε να συνεχιστεί η μειονοτική πολιτική της προηγούμενης περιόδου. Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό, τα ζητήματα στα οποία επικεντρώθηκαν ήταν η ανάγκη να παύσει η ελληνική πολιτεία να αναγνωρίζει τη μειονότητα ως τουρκική και να επανέρθει στον επίσημο προσδιορισμό αυτής ως μουσουλμανικής¹⁶¹, να σταματήσουν οι περεταίρω «παραχωρήσεις» προς τους μειονοτικούς (εκτός και αν επιβάλλονταν από αντίστοιχες προς τη ρωμαϊκή μειονότητα της Κωνσταντινούπολης¹⁶²), να περιοριστεί η ανάμιξη της Τουρκίας στα ζητήματα της μειονότητας¹⁶³ και να διαμορφώσει η ελληνική πολιτεία μια ενιαία μειονοτική πολιτική, την οποία και θα επιβάλει¹⁶⁴. Επιπλέον, ήταν σημαντικό να εκμεταλλευτεί η ελληνική πολιτική τις όποιες ενδομειονοτικές διαιρέσεις μεταξύ «παλιομουσουλμάνων» και νεωτεριστών¹⁶⁵, αλλά κυρίως να επιδιώξει τον προσεταιρισμό των πομάκων¹⁶⁶.

¹⁶¹ Υπόμνημα Παπαευγενίου 11.10.1955, σ. 5: «Θα προβληθή ίσως, ότι τινά εκ των χορηγηθέντων δεν έπρεπε να χορηγηθώσι, το γνωρίζομεν και έχομεν υπόψιν κυρίως τον χαρακτηρισμόν της Μειονότητος ως ΤΟΥΡΚΙΚΗΣ, [τα κεφαλαία του συντάκτη του κειμένου] αντί Μουσουλμανικής», Έκθεση Παπαευγενίου 12.12.1955, σ. 1: «Ήδη όμως τα ΓΕΓΟΝΟΤΑ ταύτα επέφεραν μεταβολήν, διότι δεν ήτο δυνατόν, αλλ' ουδέ σκόπιμον να μη επιφέρωσιν τοιαύτην, εις το κρατούν πνεύμα, το οποίον πλην άλλων, ως γνωστόν ωδήγησε και εις την αναγνώρισιν παρά τας επιφυλάξεις τινων, της Μειονότητος Θράκης ως Τουρκικήν, εν γνώσει ότι την τοιαύτην αναγνώρισιν απέστερνον πολλοί εκ της Μειονότητος προτιμώντες τον χαρακτηρισμόν των ως Μουσουλμάνων [οι υπογραμμίσαις του συντάκτη του κειμένου] και όχι Τούρκων, αφού μάλιστα και όλοι οι ανήκοντες εις την Μειονότητα δεν είναι ΦΥΛΕΤΙΚΩΣ Τούρκοι». Η ΥΑ 149.251 της 28.11.1957 έχει τίτλο «Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των μουσουλμανικών σχολείων».

¹⁶² Ενδεικτικά είναι όσα αναφέρονται στο Υπόμνημα Παπαευγενίου 11.10.1955, σ. 1: «Είναι γεγονός, ότι πολλάς μέχρι τούδε εκάμομεν αβαρίας. Υπό την ευνόητον πίεσιν του ενδιαφερόντος μας, του απολύτως δεδικοιολογημένου υπέρ της εν Κωνσταντινουπόλει Μειονότητός μας, αλλά και προ του φόβου –μη δεδικοιολογημένου τούτου– μήπως εκτεθώμεν ως μη δυνάμενοι, τάχα, ή μη θέλοντες να σεβασθώμεν τα δικαιώματα των Μειονοτήτων, υπερέβημεν πολλάκις τα πρόποντα όρια και εκάμομεν παραχωρήσεις ή και ηνέχθημεν εκτροπάς, χωρίς να είμεθα βέβαιοι, αν επετυγχάνωμεν τι, επωφελές εθνικώς, διά των τοιούτων παραχωρήσεων ή δια της τοιαύτης ανοχής» και σ. 5: «Ημείς λαμβάνοντες μίαν από γενικοτάτης απόψεως θέσιν φρονώμεν, ότι επιβάλλεται οποσδήποτε να παύση η επίδειξις αμελετήτου και απυρολογήτου ευμενείας [οι υπογραμμίσαις του συντάκτη του κειμένου] ως προς την περί η ο λόγος Μειονότητος χωρίς όμως και ν' αναστείλωμεν τι από εκείνα τα οποία εχορηγήσαμεν ήδη. Ας σημειώσωμεν διά το δεύτερον, ότι η εν Κωνσταντινουπόλει Μειονότης μας, έστω και τραγικώς κατηρειπωμένη, υφίσταται και πάλιν εκεί και επιβάλλεται η οποσδήποτε ανόρθωσίς της, διότι επιβάλλεται να μείνει εκεί».

¹⁶³ Έκθεση Παπαευγενίου 4.10.1956, σ. 1-2: «Η Μειονότης αυτή τύποις ανήκει, σήμερον, εις το Κράτος μας και διοικείται παρά τούτου, κατ' ουσίαν, διοικείται παρά του εν Κομοτηνή Γεν. Προξένου της Τουρκίας. Ούτος κανονίζει τα πάντα και τα Σωματεία της Τουρκικής Νεολαίας και τα Σχολεία της Μειονότητος και τας Τουρκικάς Εφημερίδας Θράκης και οιανδήποτε άλλην σχετικήν κίνησιν. Διδάσκαλοι και Σχολικά Εφορεία και γενικώς οι παράγοντες [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου] της Μειονότητος παρ' αυτού λαμβάνουσι και οδηγίας και κατεύθυνσιν, διαταγάς. Βεβαίως υπάρχει η μερίς των Παλαιοτούρκων, οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να καταλεχθώσι εις αυτήν την θέσιν, γεγονός όμως αναμφισβήτητον είναι, ότι έχει δημιουργηθή και ως προς τούτους μία τοιαύτη ατμόσφαιρα ηθικής παρά του Προξένου πίεσεως – δεν είναι υπερβολή, αν την τοιαύτην πίεσιν την χαρακτηρίσωμεν ως τρομοκρατίαν – ώστε και ούτοι φόβω συνέχονται».

¹⁶⁴ Ενδεικτικά είναι όσα αναφέρονται στο Υπόμνημα Παπαευγενίου 11.10.1955, σ. 3-4: «Τοιαύτη εν ολίγοις η στάσις μας. Είχομεν ορισμένη συνεχή γραμμήν; Αμφιβάλλω. Ναι επετύχομεν εις την γραμμήν μας ταύτην; Ασφαλώς όχι. Τουναντίον συνετελέσαμεν εις το να ριζωθή εις την αντίληψιν των Τούρκων της Θράκης –εις τούτο διαρκώς έτεινεν η Τουρκική Προπαγάνδα– ότι παν ό,τι παραχωρούμεν ή ανεχόμεθα το κάμνομεν και διότι είμεθα αδύνατοι και διότι φοβούμεθα. [...] Μας θεώρουν πλέον ως προσωρινούς και διαβατικούς». Στις 7-8.8.1956 πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στη Θεσσαλονίκη μεταξύ των εκπροσώπων του ΥΒΕ και του ΥΠΕΠΘ με αντικείμενο τη μειονοτική πολιτική και τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν. Για μια παρουσίαση των αποφάσεων αυτής της σύσκεψης και του σχετικού πορίσματος βλ. ΕΛΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 129.

¹⁶⁵ Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.12.1955, σ. 2: «συμφέρει εις ημάς εθνικώς να υφίστανται μεταξύ των λεγομένων σήμερον Τούρκων Θράκης διαιρέσεις –όσον μάλιστα βαθύτεραι και οζύτεραι αύται, τόσοσιν και καλύτερον– και ότι επιβάλλεται να υποθάλωμεν τούτας, εμμέσως και κεκαλυμμένως. Και μία τοιαύτη διαίρεσις είναι η, υφισταμένη

Το σημείο που σηματοδοτεί τη μεταστροφή της ελληνικής πολιτικής απέναντι στη μειονότητα της Θράκης ήταν η δημιουργία το Σεπτέμβριο του 1959 από τον έλληνα Υπεξ Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα του Συντονιστικού Συμβουλίου Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης (ΣΣΘ). Είναι η εποχή που το κυπριακό όδευε προς την επίλυσή του με τη δημιουργία του ανεξάρτητου κυπριακού κράτους, γεγονός που σε μεγάλο βαθμό δήλωνε την αποτυχία της ενωτικής πολιτικής (η οποία επιδίωκε την ενσωμάτωση της Κύπρου στα εδάφη της ελληνικής επικράτειας) και μείωνε την ανάγκη να εμφανίζεται η Ελλάδα ιδιαίτερα προσεκτική στις υποχρεώσεις της απέναντι στη μειονότητα της Θράκης. Το 1962 το ΣΣΘ ανασυγκροτήθηκε περιβαλλόμενο με ευρείες αρμοδιότητες. Τακτικά μέλη του ΣΣΘ, μετά την ανασύστασή του, ήταν ο πρόεδρος του και γενικός επιθεωρητής διοίκησης, οι νομάρχες της Θράκης, ο διευθυντής πολιτικών υποθέσεων Θράκης του Υπεξ, που είχε και την κύρια ευθύνη της εισήγησης των θεμάτων, ο ανώτερος διοικητής χωροφυλακής Θράκης, ένας εκπρόσωπος του ΓΕΕΘΑ και ένας εκπρόσωπος της ΚΥΠ¹⁶⁷. Από το Φεβρουάριο του 1966 στα τακτικά του μέλη προστέθηκε και ο ΓΕΞΜΣ. Στις συνεδριάσεις του ΣΣΘ, αλλά χωρίς δικαίωμα ψήφου, μπορούσαν να συμμετέχουν και άλλα άτομα¹⁶⁸. Το ΣΣΘ «ως φορέας της μειονοτικής πολιτικής εν Θράκη» ήταν υπεύθυνο να «[...] διά τον συντονισμόν, την τήρησιν και το όμορπον της εφαρμογής της εκάστοτε αρμοδίως υφ' ημών χαρασσομένης πολιτικής»¹⁶⁹. Παρακολουθούσε τα διάφορα θέματα της μειονοτικής πολιτικής τόσο σε κεντρικό όσο και σε τοπικό επίπεδο και «διαπιστών ότι αι διαταγαί των Υπουργείων ή Υπηρεσιών αντίκεινται προς την ακολουθουμένην μειονοτικήν πολιτικήν, δύναται να αναστείλῃ, διά διαταγής του προς τας αναφερομένας Αρχάς, την τοπικήν εν Θράκη εφαρμογήν αυτών αναφέρων αμελητεί ημίν και των αρμοδίων καθ' ύλην Υπουργώ»¹⁷⁰. Η δημιουργία και η λειτουργία του ΣΣΘ ήταν απόρρητη και μυστική και οι περισσότεροι, πέραν των πολύ ελαχίστων ενημερωμένων, αγνοούσαν την ύπαρξή του¹⁷¹.

Το ΣΣΘ καταργήθηκε το Φεβρουάριο του 1969 και οι αρμοδιότητές του πέρασαν στο ΥΒΕ. Τον Οκτώβριο του 1971 η δικτατορία κατέστησε αρμόδια για την εφαρμογή της μειονοτικής πολιτικής την ΠΔΑΜ-Θ και το Μάιο του 1973 η αρμοδιότητα αυτή πέρασε στα Γραφεία πολιτιστικών σχέσεων των νομαρχιών της Θράκης. Το αρχειακό υλικό που προέρχεται από τις

εν τη πραγματικότητα, εις *Παλαιομουσουλμάνους και Τούρκους* [οι υπογραμμίσεις του συντάκτη του κειμένου]», Πόρισμα Συνσκέψεως ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 1-2: «Η πολιτική του Κράτους ημών έναντι της Τουρκικής μειονότητος Θράκης πρέπει να είναι η του σεβασμού των νομίμων δικαιωμάτων αμφοτέρων των παρατάξεων, εις ας αυτή είναι διηρημένη, την των Νεοτούρκων και των Παλαιοτούρκων τοιαύτην. Χωρίς να εξωθούνται προς την τοιαύτην διαίρεσιν πρέπει να την ανεχόμεθα, ως εμφανίζεται αυτή, και να ενεργώμεν, ώστε αμφοτέραι αι μερίδες να τυγχάνωσιν ίσης Κρατικής μεταχειρίσεως. [...] Ουδὲ εἶναι εθνικῶς συμφέρον να πιέσῃ ἡ Πολιτεία καθ' ἓνα οἰονδήποτε τρόπον, τὴν μίαν μερίδα πρὸς ἀποδοχὴν τῆς ἀντιλήψεως τῆς ἄλλης».

¹⁶⁶ Για το ζήτημα των πομάκων βλ. ενότητα 2.8 της παρούσας εργασίας.

¹⁶⁷ Απόφαση Ανασύστασης ΣΣΘ 16.5.1962, σ. 3.

¹⁶⁸ Απόφαση Ανασύστασης ΣΣΘ 16.5.1962, σ. 4: «Ο Πρόεδρος, αναλόγως της φύσεως των συζητημένων θεμάτων, καλεί όπως μετέχη των συνεδριάσεων, άνευ ως εἰκὸς δικαιώματος ψήφου, τον Γενικόν Επιθεωρητήν Ξένων και Μειονοτικῶν Σχολείων, δύναται επίσης να καλῇ τους Διευθυντάς αρμοδίων Υπηρεσιών, και δη τους Επιθεωρητάς Μουσουλμανικῶν Σχολείων και Διευθυντάς Γεωργίας».

¹⁶⁹ Απόφαση Ανασύστασης ΣΣΘ 16.5.1962, σ. 2.

¹⁷⁰ Απόφαση Ανασύστασης ΣΣΘ 16.5.1962, σ. 2.

¹⁷¹ Ενδεικτικό της μυστικότητας η οποία κάλυπτε το ΣΣΘ είναι το έγγραφο που απέστειλε στις 1.7.1963 το Υπεξ στο ΥΠΕΠΘ, όταν το πρώτο διαπίστωσε ότι σε έγγραφο που στάλθηκε από το δεύτερο στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής αναγράφτηκε μεταξύ των διαφόρων υπηρεσιών στις οποίες αυτό κοινοποιούνταν και το ΣΣΘ, και σύμφωνα με το οποίο «η σύστασις και η λειτουργία του Συντονιστικού Συμβουλίου της Θράκης τυγχάνουν απόρρητοι. Το ειρημένον Συμβούλιον εκπροσωπείται υπό του Προέδρου αυτού κ. Κ. Κουκουρίδη, ο οποίοςς εδρεύει παρά τω Υπουργείω των Εσωτερικῶν. Επειδή η αναγραφόμενη εις το άνω υμέτερον έγγραφον υπ' αρ. 3 κοινοποιήσις προς το Συντονιστικόν Συμβούλιον Θράκης έχει ως αποτέλεσμα την διαρροήν του απορρήτου χαρακτήρος της υπηρεσίας ταύτης εις υπηρεσίας μη μνημονευόμενας ως αποδέκτας της αποφάσεως περί συστάσεως αυτού [...]».

παραπάνω υπηρεσίες (κυρίως πρακτικά συσκέψεων), σε αντίθεση με το αντίστοιχο υλικό του ΣΣΘ, είναι φειδωλό σε γενικότερες κρίσεις που αφορούν στην ευρύτερη μειονοτική πολιτική. Η παράμετρος αυτή ενδεχομένως να συνδέεται με το ότι οι υπηρεσίες που ήταν πλέον, μετά την κατάργηση του ΣΣΘ, επιφορτισμένες με την εφαρμογή και την επιτήρηση της μειονοτικής πολιτικής είχαν χαμηλή θέση στη διοικητική ιεραρχία και πολύ μικρά περιθώρια να εκφράσουν δημόσια το δικό τους λόγο για το έργο που κλήθηκαν να επιτελέσουν.

Με τη δημιουργία του ΣΣΘ το αίτημα που επανειλημμένως είχε εκφραστεί από τους διάφορους και διαφορετικούς φορείς της ελληνικής διοίκησης που εμπλέκονταν στα μειονοτικά ζητήματα να υπάρξει μια ενιαία και συντονισμένη πολιτική απέναντι στη μειονότητα έγινε πραγματικότητα. Η σύσταση όμως του ΣΣΘ σήμαινε πολύ περισσότερο ότι η μειονότητα αποσυνδεόταν και επισήμως από την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία και έμπαινε σε ένα καθεστώς πολλαπλής και συνεχούς επιτήρησης και ελέγχου από την ελληνική κρατική μηχανή. Η αντιμετώπιση της μειονότητας στη Θράκη έγινε μέρος των ελληνοτουρκικών σχέσεων και συναρτήθηκε με την τουρκική πολιτική απέναντι στους ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης, αλλά και την εμπλοκή της Ελλάδας και της Τουρκίας στο πεδίο του κυπριακού, γνωρίζοντας περιόδους όξυνσης και ύφεσης.

Κύρια μέριμνα της ελληνικής πολιτικής, όπως αυτή διαγράφεται μέσα από τα πρακτικά του ΣΣΘ, αναδείχθηκε η ανάσχεση και η εξουδετέρωση της απειλής που θεωρούνταν ότι ενυπήρχε στην υιοθέτηση από την πλειοψηφία της μειονότητας της τουρκικής ταυτότητας, η οποία εκλαμβάνονταν από την ελληνική πολιτεία ως έλλειψη νομιμοφροσύνης απέναντί της και ως εν δυνάμει κίνδυνος. Η ύπαρξη της ρωμαίικης μειονότητας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη επέβαλαν στην Ελλάδα να υιοθετήσει την αμοιβαιότητα (1962), ως επίσημη πλέον παράμετρο της πολιτικής της, θεωρώντας ότι με στοχευμένα μέτρα, που θα είχαν τη δική τους βαρύτητα στη μειονότητα της Θράκης, θα εξασφάλιζε την παραμονή των ρωμαίικων πληθυσμών στην Τουρκία¹⁷². Καθώς όμως από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η παρουσία των ρωμιών στην Κωνσταντινούπολη άρχισε να ελαττώνεται όλο και περισσότερο, οι ελληνικές αρχές θεώρησαν ότι μπορούν να εγκαταλείψουν όσους περιορισμούς και αναστολές τις επιβάλλονταν μέχρι τότε και να υιοθετήσουν μια σκληρότερη πολιτική απέναντι στη μειονότητα¹⁷³. Η ύπαρξη της μειονότητας στη Θράκη θεωρήθηκε πλέον ζήτημα «εθνικής

¹⁷² ΣΣΘ/Συνεδρίαση 24η/11.6.1962, σ. 6-7: «Το ενδιαφέρον μας δεν υπάρχει δι' αυτήν ταύτην την Μουσουλμ. μειονότητα της Θρακίας αλλά διά τους Έλληνας της Κων/πόλεως η διατήρησις των οποίων [...] είναι αναγκαία και συμφέρουσα δια την Ελλάδα» και ΣΣΘ/Συνεδρίαση 26η/17.8.1962, σ. 2: «Ο κ. Υπουργός υπήρξε σαφής και κατηγορηματικός, και έθεσε ευθέως το θέμα της αμοιβαιότητας εις την μεταχείρισιν των δύο Μειονοτήτων. Η αρχή αυτή διά πρώτην φοράν τίθεται ως βάσις της πολιτικής μας έναντι της μειονότητος», σ. 3: «Η εφαρμογή μιας πολιτικής αμοιβαιότητος, όχι πολιτικής πίεσεως, αλλά τοιαύτης "ισοζυγισμού" [...] και τον Ελληνισμόν της Κων/πόλεως θα ωφελήση και την εν Θράκη κατάστασιν θα βελτιώση», σ. 4: «Παν μέτρον λαμβανόμενον κατά του Ελληνισμού της Κων/πόλεως είναι σκληρόν, ενώ μικρά είναι η σημασία αναλόγου μέτρου δια τους Μουσουλμάνους της Θράκης. Η εφαρμογή συνεπώς της αρχής της αμοιβαιότητος πρέπει να εφαρμοσθή με λογικήν και συνέπειαν, σκοπούσα εις συγκεκριμένα πάντοτε. Και προβάλλεται νομίζω ευχερής η λήψις πολλών μέτρων δια των οποίων και ο ισοζυγισμός θα επιτευχθή και οι Τούρκοι θα αντιληφθούν ότι απεφασίσαμεν να αλλάξωμεν γραμμήν» και ΣΣΘ/Συνεδρίαση 27η/15.10.1962, σ. 2: «Πάντως είμαι πεπεισμένος ότι η σταθερά τήρησις των Νόμων και η εφαρμογή των λαμβανομένων μέτρων είναι ο μόνος τρόπος να πεισθούν ότι δεν δύνανται να αναζητούν ως άλλοτε ανατρεπτικές λύσεις. Είναι ως εκ τούτου επιβεβλημένον να εμφανίζεται η Διοίκησις με συνέπειαν και σταθερότητα εις τας ενεργείας της ίνα ούτω πεισθούν και οι εν Τουρκία ότι δεν δύνανται συνεχώς να λαμβάνουν πιεστικά μέτρα εις βάρος της ομογενείας μας άνευ αντικτύπου επί της εν Θράκη μουσουλμανικής μειονότητος» πρβλ. και ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 33 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 131.

¹⁷³ Το Σεπτέμβριο του 1964 η Τουρκία, ως αντίποινα για τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στην Κύπρο την περίοδο μεταξύ του Νοεμβρίου 1963 και του Αύγουστου 1964 ανάμεσα στην ελληνοκυπριακή και την τουρκοκυπριακή κοινότητα, προχώρησε σε μαζική απέλαση των ρωμιών της Κωνσταντινούπολης που ήταν έλληνες υπήκοοι. Τις απελάσεις αυτές ακολούθησε ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα και των άλλων ρωμιών,

ασφαλείας», το οποίο δυνητικά μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα στην Ελλάδα και για αυτό όφειλε να το αντιμετωπίσει, ενώ τα δικαιώματα των μειονοτικών και η προσπάθειά τους να τα υπερασπιστούν εκλήφθηκαν ως ένδειξη του τουρκικού επεκτατισμού σε βάρος του ελληνικού κράτους¹⁷⁴. Και για τους εμπλεκόμενους με τα μειονοτικά θέματα φορείς η προάσπιση του «εθνικού συμφέροντος» ήταν ένα ζήτημα που μπορούσε να βρίσκεται υπεράνω των κειμένων νόμων και του αναγκαίου σεβασμού τους¹⁷⁵.

προς την Ελλάδα κυρίως· βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ 1991, σ. 220-222. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η προστασία της ρωμαϊκής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς να εγκαταλειφθεί εντελώς, έπαυσε να αποτελεί προτεραιότητα για την ελληνική πολιτική απέναντι στη μειονότητα· ΣΣΘ/Συνεδρίαση 42η/4.2.1966, σ. 2: «*Η παλαιά Φαναριωτική πολιτική των Ραγιάδων, συνοψιζόμενη εις τους Μητροπολίτας του υποδούλου Ελληνισμού στερεότυπον φράσιν των Πατριαρχικών Γραμμάτων “Αναμένομεν όπως η Υμετέρα Ιερότης τον καιρόν εξαγοραζόμενη και τας περιστάσεις οικονομούσα προφυλάττει τους διαπεπιστευμένους αυτή Χριστιανούς από κινδύνων θλίψεων και αναγκών” υπήρξε η μειονοτική πολιτική του σύγχρονου Ελληνικού κράτους. Εκ τούτων και ο κίνδυνος. Διότι αντιλήψεις αυταί δεν επέτρεψαν να αντιμετωπίσωμεν το θέμα “Θράκη” υπό την πραγματικήν σημασίαν του. Η Θράκη δεν προβάλλεται δια την Ελλάδα όπως δια την Τουρκίαν εν Κων/πόλει η άσκησις αυτής ή εκείνης της Μειονοτικής Πολιτικής. Προβάλλεται βασικός θέμα Εθνικής ασφαλείας. [...] Από της απόψεως αυτής το θέμα Θράκη έχει αναμφισβητήτως σοβαρότητα και σημασίαν μεγαλύτερα του θέματος Ελληνισμός της Κωνσταντινουπόλεως. Δια τα κράτη δεν τίθεται δίλημμα μεταξύ αισθήματος και ρεαλισμού. Οπωσδήποτε η πολιτική αυτή είτε κριθή ότι πταίομεν είτε όχι απέτυχε. Ο Ελληνισμός της Κων/πόλεως βαδίζει γοργώς δυστυχώς προς το πικρό τέρμα του, ενώ ο τουρκισμός της Θράκης εξέρχεται από τελευταίαν περιπέτειαν ενισχυμένος αριθμητικώς και οικονομικώς και με καταπληκτικήν την έντασιν του πάντοτε ακμαίου σωβινισμού και μισελληνισμού μέχρι πραγματικής θρασύτητος» και Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 28.1.1967, σ. 1-3: «*Επί 43 έτη ασκούμεν εν Θράκη πολιτικήν σκοπούντες, όχι την προστασίαν του Θρακικού χώρου και την προαγωγήν έστω της μειονότητος αλλά την ανακούφισιν του Ελληνισμού της Κων/πόλεως και του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η πολιτική αυτή απέτυχεν οικτρώς και ενώ ο Ελληνισμός της Κων/πόλεως βαδίζει προς το πικρόν τέρμα του, χωρίς ουδείς να δύναται να τον βοηθήση, ο Τουρκισμός της Θράκης ευρίσκεται ηνξημένος, αριθμητικώς, ενισχυμένος οικονομικώς και με τον πάντοτε έντονον σωβινισμόν του εξηρμένον μέχρι θρασύτητος [οι υπογραμμίσεις του συντάκτη του κειμένου] [...] Οπωσδήποτε πέραν του ότι το θέμα Θράκης είναι ως ελέχθη θέμα Εθνικής ασφαλείας και η συνέχισις της μέχρι τούδε πολιτικής μας είναι εξ αυτού ανεπίτρεπτος ίσως διά πρώτην φοράν ευρισκόμεθα εις θέσιν πλεονεκτικήν και δυνάμεθα να πείσωμεν την Τουρκίαν. Η Τουρκία δεν έχει πλέον λόγους ει μη μίσους να στρέφεται κατά του Ελληνισμού της Κων/πόλεως, διότι απλούστατα ο Ελληνισμός αυτός έσβησε και δεν υπάρχει δύναμις, τουλάχιστον δεν υπάρχει Ελληνική δύναμις ικανή να τον συγκρατήση»· πρβλ και ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 34-35 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 133-140.**

¹⁷⁴ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 42η/4.2.1966, σ. 2: «*Μία συμπαγής αλλογενής μάζα εις το ευπαθέστερον σημείον των συνόρων της Χώρας, σχεδόν εν επαφή με την Τουρκίαν, δύναται ευχερώς και υπό τας ευνοϊκοτέρας των συνθηκών και τας φιλικωτέρας των σχέσεων, να προκαλέση ζητήματα εθνικά», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 46η/17.6.1966, σ. 4: «*Αλλ’ ο σκοπός της Τουρκικής Κυβερνήσεως είναι καταχθόνιος. Αύτη θέλει να κρατή εν εξεγέρσει τον μουσουλμανικόν πληθυσμόν της Δ. Θράκης, διά να θέση εν καιρώ θέμα Δυτ. Θράκης. Συνεπώς το θέμα είναι δια την Ελλάδα ζήτημα ζωής και θανάτου, θέμα σημαντικώτατον, θέμα ασφαλείας του Κράτους εις το νευραλγικόν τούτο σημείον της χώρας μας. Υπάρχουν πολυπληθείς μουσουλμανικά μειονότητες εν Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία διαβιούσαι μάλιστα υπό δυσμενεστάτας των συνθηκών. Παρά ταύτα ουδείς λόγος γίνεται εν Τουρκία και ουδεμία διαμαρτυρία διατυπώνεται εις τον Τουρκικόν Τύπον διά τας πιέσεις και τας διώξεις ας πραγματικώς υφίστανται αι εν λόγω μειονότητες. Ενώ δε αφειδώς διατίθενται ποσά χρηματικά περί προπαγάνδας εις Δ. Θράκην, εις τας λοιπάς μειονότητάς της η Τουρκία ουδέν οβολόν διαθέτει. Και ερωτάται διατί; πρόδηλος η απάντησις. Διότι εκεί δεν υπάρχουν λόγοι αποχρώντες προς δημιουργίαν ζητημάτων εκ μέρους της Τουρκίας».**

¹⁷⁵ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 46η/17.6.1966, σ. 4: «*Και ενώ οι μουσουλμάνοι της Δ. Θράκης έχουν το θάρρος ν’ απευθύνωνται εις τας Αρχάς και να διαμαρτύρωνται διά παν ζήτημά των άνευ ουδενός φόβου, αντιθέτως οι Έλληνες εν Τουρκία δεν έχουν το σθένος να υποβάλουν οιονδήποτε αίτημα και το πλέον δίκαιον. Η θέσις των εν Θράκη Αρχών κατέστη δυσχερεστάτη, καθ’ όσον πλείστα όσα παραδείγματα αποδεικνύουν ότι αι Κεντρικάί Ελληνικάί Αρχαί παρεμβαίνουσαι επιτρέπουν την τήρησιν των Νόμων, ίνα μη δυσαρεστηθή η μειονότης». Η συγκεκριμένη αποστοφή όμως πρέπει να συσχετιστεί με τη δράση των μειονοτικών βουλευτών, οι οποίοι με παρεμβάσεις τους στους διάφορους υπουργούς πετύχαιναν, ενδεχομένως και λόγω πλημμελούς γνώσης των μειονοτικών ζητημάτων από τους τελευταίους, την έκδοση αποφάσεων «υπέρ» των μειονοτικών. Λίγους μήνες πριν συζητήθηκε στο ΣΣΘ η δημιουργία τμήματος μουσουλμανικής παιδείας στο ΥΠΕΠΘ, το οποίο «θέλει χρησιμεύση ως σύμβουλος και υπεύθυνος Εισηγητής παρά τω κ. Υπουργώ Παιδείας και ούτω θα αποφεύγωνται κατά το δυνατόν, επιζήμιοι αποφάσεις των κ. Υπουργών, λαμβανόμεναι υπ’ αυτών κατόπιν αξιώσεων των μουσουλμάνων βουλευτών της Δ. Θράκης» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 42η/4.2.1966). Προφανώς η ανάγκη υπερψήφισης*

Σε αυτό το πλαίσιο η ελληνική πολιτική προσπάθησε, μεταξύ άλλων, να ελέγξει στο μέγιστο δυνατό βαθμό τη μειονοτική εκπαίδευση και να την αποκόψει από τις διασυνδέσεις της με την Τουρκία¹⁷⁶, επιδίωξε να αναστείλει στην πράξη το δικαίωμα των μειονοτικών να εποπτεύουν τα

των κυβερνήσεων που προήλθαν μετά την αναγκαστική παραίτηση της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου και τη διάσπαση της Ένωσης Κέντρου έδωσε στους μειονοτικούς βουλευτές την ευκαιρία να διαπραγματευθούν έναντι ανταλλαγμάτων την υποστήριξή τους και έκαναν πολλούς υπουργούς πιο επιδεκτικούς στην ικανοποίηση των αιτημάτων των μειονοτικών βουλευτών. Εξάλλου στην πρώτη συνεδρίαση του ΣΣΘ μετά την επιβολή της δικτατορίας ο πρόεδρος του επισήμανε ότι «μετά την γενομένην μεταβολή, δι' ης τα απασχολούντα ζητήματα και προβλήματα τα από τόσων ετών χρονίζοντα θα εύρουν την λύσιν των, εφ' όσον δεν υφίσταται πλέον αντίδρασις των πολιτικών ή και τινών Υπουργών» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 52η/15.5.1967).

¹⁷⁶ Ενδεικτικά για την οπτική μέσα από την οποία αντιμετωπιζόταν η μειονοτική εκπαίδευση από το ΣΣΘ είναι τα παρακάτω δύο αποσπάσματα. Το πρώτο προέρχεται από την εισήγηση του Μ. Σκουλά, δεύτερου στη σειρά προέδρου του ΣΣΘ ο οποίος τοποθετήθηκε στη συγκεκριμένη θέση μετά την κυβερνητική αλλαγή που έφερε στην εξουσία την Ένωση Κέντρου, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965, σ. 2-3: «Γνωρίζεται βεβαίως ότι παντού όπου επεξηγήθη η μεταβολή ενός πολιτικού ή κοινωνικού ή οικονομικού καθεστώτος επεξηγήθη κυρίως η συνδρομή της διδασκαλικής έδρας. Διότι αυτή απευθυνομένη προς τας τρυφεράς ψυχάς της παιδικής ηλικίας και αποθέτουσα επ' αυτής καθημερινώς τα κηρύγματά της δεν βαρύνει να διαμορφώση ταύτας κατ' εικόνα και ομοίωσιν των Διδασκάλων, τουλάχιστον από απόψεως αρχών, πεποιθήσεων, ιδεών και εθνικών ιδεωδών. Παραδείγματα της αποφασιστικής επιδράσεως των Διδασκάλων επί της μαθητιώσης και σπουδαζούσης νεολαίας, και της διαμορφώσεως του χαρακτήρος αυτής, πρόσκεινται άφθονα ενώπιον μας. Δεν αναφέρω την Ρωσίαν η οποία κυρίως διά των διδασκάλων της έκανε εντός μιας γεναιάς σχεδόν όλους τους Ρώσους συνειδητούς κομμουνιστάς. Προτιμώ να κρατηθώ εις τα παρ' ημίν και να υπενθυμίσω ότι μέσα εις το Κρυφό Σχολειό και στα Χριστιανικά Μοναστήρια διετηρήθη κατά την μακραιώνα σκλαβιά της Ελληνικής Πατρίδος η πίστις προς την Πατρίδα και τον Θεόν, και ότι, η διατηρηθείσα φλόγα της Ελληνικής Παιδείας εις το Κρυφό Σχολειό άναψαν τον πυρσόν της Ελληνικής Επανάστασεως και ήνοιξαν τον δρόμον προς την Ελληνικήν ελευθερίαν. Διατί τάχα να μην υιοθετήσωμεν ότι η Τουρκική προπαγάνδα επιμένουσα όπως η έδρα του Μουσουλμάνου Διδασκάλου εις τα Μουσουλμανικά Σχολεία της Δυτικής Θράκης κατέχεται από φανατικούς μισέλληνας Τούρκους σπουδάσαντες εις Τουρκίαν, αποβλέπει εις το εγγύς ή το απώτερον μέλλον να δημιουργήση εις Θράκην μεταξύ των Μουσουλμάνων κλίμα γενικωτέρου μισελληνισμού και εξαναστάσεως των Μουσουλμανικής μειονότητας δημιουργούσα ούτω επικίνδυνον κατάστασιν, δι' ημάς; Ιδού ο κίνδυνος κατά τον οποίον πρέπει να ασφαλισθώμεν». Το δεύτερο αποτελεί παρέμβαση του Μηνά Μηναιδή, επιθεωρητή μουσουλμανικών σχολείων Θράκης, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.3.1967, σ. 4-5: «Ο διορισμός και ενός ακόμη επί πλέον –είναι τόσον πολλοί ώστε δε δυνάμεθα να τους παρακολουθήσωμεν, οι δε υπηρετούντες πρέπει να τύχουν ειδικής μετεκπαιδεύσεως– πέραν των υπηρετούντων σήμερα Μουσουλμάνων –λέγε Τούρκων την συνείδησιν– Εκπαιδευτικών, των μορφωθέντων εν Τουρκία τη ανοχή μας, συνιστά άμεσον κίνδυνον γλωσσικής ενοποιήσεως του Μουσουλμανικού πληθυσμού της Δ. Θράκης, κατανεμημένου σαφώς εις τρεις Μειονότητας, προς το εν Τουρκία μετά την μεταρρύθμισιν του Κεμάλ διαμορφωθέν πνεύμα. Τούτο σημαίνει κατά τα προεκτεθέντα είσοδον του Τουρκικού Κράτους εν τη Δυτ. Θράκη με αντιπρόσωπον αυτού εν Κομοτινή τον Γεν. Πρόξενον του. Και δεν είναι μόνον η γλώσσα ενοποιητική ύλη. Βεβαίως είναι η κυριωτέρα, αλλά ισχυροποιείται από το ενιαίον πνεύμα των εν Τουρκία εκπαιδευθέντων Διδασκάλων, οι οποίοι έρχονται εδώ να διδάξουν εις Τουρκικά Σχολεία, όπως άλλωστε εδιδάχθησαν, και από την χρησιμοποιούμενην διδακτικήν ύλην (κείμενα λογοτεχνικά, διαφορετικού περιεχομένου στοιχεία, τέχνην και μουσικήν), την χρησιμοποίησιν της εν Τουρκία ομιλουμένης γλώσσης, της περιφρονήσεως κατά τα εν Τουρκία Μουσουλμανικών θρησκευτικών εκδηλώσεων και αντιλήψεων εκεί κρατούντα. Η γλωσσική ενοποίησης, προστιθεμένη εις την κατά πλειονότητα φυλετικήν ενότητα και την πλήρη θρησκευτικήν, θα αποτελέση το αραγές θεμέλιον της εθνικής συνειδήσεως του Μουσουλμανικού πληθυσμού της Δυτ. Θράκης, το οποίον είναι αδύνατον μεταγενεστέρως να κατασιγασθή. [...] Η Τουρκία θέλει να φθάση άνέτως τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα και τον Νέστον και να επιστρέψη εις την συνθήκην των Αθηνών και επιδιώκει τούτο εκπαιδευτικώς, δηλαδή με την καλυτέραν σημερινήν μέθοδον, η οποία εμελετήθη προ του 1950, ήρχισεν εφαρμοζομένη από του 1954 και εκδηλούται σταθερώς από του 1961. Η πραγματοποίησις του σχεδίου αποτελεί υπόθεσιν διεθνούς ενδιαφέροντος και μερικών ανωμαλιών και στρατιωτικών κινήσεων, όπως εις την περίπτωσιν των Σουδητών ή απλούστερον με την γνωστήν κίνησιν της Δημοκρατίας της “Γκιουμουλτζίνας”». Για μια αναλυτική παρουσίαση των μέτρων με τα οποία προσπάθησε η ελληνική πολιτική να περιορίσει την τουρκική εμπλοκή στη μειονοτική εκπαίδευση στη δεκαετία του 1960 με βάση τα πρακτικά του ΣΣΘ και τα υπόλοιπα σχετικό αρχειακό υλικό ΑΣΓΜΣ βλ. ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 43-61, 67-69, 72-73 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 163-171, 173-179, 192-204, 210-211, 219-223, 238-248, 251-252, 257-264, 276-278, 320-336, 351-357, 363-370, 374-383· πρβλ. και ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2012, σ. 585-590 και HUSEYINOGLU 2012, σ. 170-186.

μειονοτικά σχολεία¹⁷⁷, στήριξε σιωπηλά τη μετανάστευσή τους κυρίως προς την Τουρκία και αφαίρεσε από πολλούς την ελληνική ιθαγένεια, δημιουργώντας ένα μεγάλο αριθμό ανιθαγενών, αρκετοί από τους οποίους συνέχισαν να ζουν στην Ελλάδα χωρίς να «υπάρχουν» επίσημα ως πολίτες αυτής της χώρας¹⁷⁸, στήριξε τους «παλαιομουσουλμάνους», αν και αναγνώριζε το ατελέσφορο πλέον της συγκεκριμένης πολιτικής¹⁷⁹ και προσπάθησε να προσεταιριστεί τους

¹⁷⁷ Βασική παράμετρος της ελληνικής πολιτικής αποτέλεσε η αλλαγή και η αυστηροποίηση του υφιστάμενου νομοθετικού πλαισίου για τις ΔΕΜΠ, ώστε αυτές να περιοριστούν στη διαχείριση της μειονοτικής περιουσίας και να έχουν καμιά εμπλοκή στα εκπαιδευτικά ζητήματα, αφού αυτές «*επιδιώκουν την επέκτασιν των αρμοδιοτήτων των, με τον απώτερον σκοπόν την δημιουργίαν ενός οργάνου αυτοδιοικήσεως των εν τη Δ. Θράκη "τούρκων", χρησιμοποιούν ως φαρέτραν, τα αφορώντα την μουσουλμ. μειονότητα νομοθετήματα, οπόθεν λαμβάνουν τα κατά της Ελληνικής Διοικήσεως ριπτόμενα βέλη των*» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 33η/6-7.4.1964, σ. 20). Παράλληλα, προωθήθηκε η συγκρότηση σχολικών εφοριών για κάθε μειονοτικό σχολείο ξεχωριστά, οι οποίες αναδεικνύονταν από ένα μικτό σύστημα κατά το οποίο οι γονείς και οι κηδεμόνες των μαθητών με την ψήφο τους διαμόρφωναν έναν κατάλογο υποψηφίων από όπου οι νομάρχες της Θράκης υποδείκνυαν τα μέλη της σχολικής επιτροπής (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 28η/14.11.1962). Σε περίπτωση που οι συνθήκες δεν επέτρεπαν την εκλογή σχολικής εφορίας διόριζε προσωρινή ο αρμόδιος νομάρχης (*Εγγραφο ΓΕΞΜΣ* 29.12.1964, σ. 1). Το ίδιο μπορούσαν να κάνουν οι νομάρχες και στην περίπτωση ομαδικής παραιτήσεως της σχολικής εφορίας (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 49η/2.12.1966, σ. 6). Κατά τη δικτατορία τα περιθώρια παρέμβασης των νομαρχών στα ζητήματα των επιτροπών πολλαπλασιάστηκαν και ο διορισμός των επιτροπών (ΔΕΜΠ, βακουφικών, σχολικών) γινόταν «*εκ πίνακος καταρτιζομένου υπό των οικείων Επιθ/σεων Μουσ. Σχολείων, κατόπιν συμφώνου γνώμης των κατά τόπους Αστυνομικών και Στρατιωτικών Αρχών, εις τρόπον ώστε οι διοριζόμενοι να είναι πρόσωπα ευπόληπτα, νομοταγή και καθ' όλα άμεμπτα*» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 53η/31.7.1967). Οι νομάρχες επιπλέον αποκτούσαν την αρμοδιότητα να παρατείνουν τη θητεία όλων των προαναφερθεισών επιτροπών αν το έκριναν αναγκαίο· *Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ* 2.8.1969, σ. 7, *Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ* 12.7.1971, σ. 3.

¹⁷⁸ Οι αφαιρέσεις ελληνικής ιθαγένειας έγιναν με βάση το άρθρο 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας (ΝΔ 3370/1955) σύμφωνα με το οποίο «*Αλλογενής εγκαταλιπών το Ελληνικό έδαφος άνευ προθέσεως παλλιννοστήσεως δύναται να κηρυχθή απολέσας την Ελληνικήν ιθαγένειαν. Τούτο ισχύει και δια τον αλλογενή τον γεννηθέντα και κατοικούντα εν τη αλλοδαπή. Τα εν τη αλλοδαπή εγκαταστημένα ανήλικα τέκνα τούτου δύναται να κηρυχθώσιν απολέσαντα την Ελληνικήν ιθαγένειαν, εάν αμφότεροι οι γονείς αυτών ή ο επιζών τούτων απόλεσαν ταύτην. Περί τούτων αποφαινεται ο Υπουργός των Εσωτερικών μετά σύμφωνον γνώμην του Συμβουλίου Ιθαγενείας*». Η σχετική διάταξη καταργήθηκε το 1998 με το Ν 2623/1998, άρθρο 9, παρ. 14, αλλά χωρίς να προβλέπεται αναδρομική απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας σε όσους τους αφαιρέθηκε με βάση το άρθρο 19. Σύμφωνα με την επίσημη απάντηση του ΥΠΕΣ στο μειονοτικό βουλευτή Ιλχάν Αχμέτ στις 10.5.2005 μέχρι το 1998 είχαν αφαιρεθεί συνολικά 60.004 ελληνικές ιθαγένειες, από τις οποίες 46.638 (ποσοστό 77,7%) αφορούσαν σε μειονοτικούς έλληνες πολίτες· ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 2009, σ. 253, για την εφαρμογή του μέτρου της στέρησης της ελληνικής ιθαγένειας βλ. ΣΙΤΑΡΟΠΟΥΛΟΣ 2004, σ. 205-223 και ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σ. 78, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁷⁹ Ο πρόεδρος του ΣΣΘ το 1967 σε μια γενικότερη αποτίμηση της ελληνικής πολιτικής που ακολουθήθηκε απέναντι στον «παλαιομουσουλμάνους» όλο αυτό το διάστημα σημειώνει σχετικά, *Εγγραφο Προέδρου ΣΣΘ* 28.1.1967, σ. 7: «*Υπάρχει μία αντίθεση μεταξύ Νεωτεριστών και Παλαιομουσουλμάνων. Τύποις' πολ[ι]τική μας υπήρξε πάντοτε η προστασία των δευτέρων. Ουσία επί δεκαετηρίδας παραπαίωμεν. Η αντίληψις ότι οι Νεωτερισταί είναι Μισέλληνες ενώ οι Παλαιομουσουλμάνοι είναι Φιλέλληνες είναι πλήρως εσφαλμένη. Είναι και οι δύο Τούρκοι. Αλλά ενώ τους πρώτους εμπνέει ο Εθνικός φανατισμός, τους δευτέρους παρασύρει ο θρησκευτικός φανατισμός. Οι νεωτερισταί αποδέχονται ασυζητήτι παν ό,τι λέγει και πράττει η "Μεγάλη Τουρκία", θεωρούν τους Έλληνες κατακτητάς και δυνάστας και τους μισούν θανασίμως. Οι Παλαιομουσουλμάνοι αγαπώντας και αυτοί την Τουρκίαν αποβλέπουν προς αυτήν μετά δυσπιστίας λόγω των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, ανέχονται όμως την Ελλάδα και την ευχαριστούν διότι τοις εξασφαλίζει ελευθερίαν πίστεως και λατρείας, των οποίων στερούνται οι ομόθησκοί των της Τουρκίας. Το μέλλον αναμφισβητήτως ανήκει εις τους νεωτεριστάς. Ο Ιορδάνης μόνον κατά την γραφήν εστράφη προς τα οπίσω, αλλά τον χωρισμόν αυτόν έχομεν κάθε λόγον "να προστατεύωμεν" και διότι πρέπει να προστατεύωμεν τους αδυνάτους και διότι θα ακολουθήσωμεν βασικούς μίαν πολιτικήν έστω ανασχέσεως του εκτουρκισμού των Τούρκων της Θράκης*». Οι τελευταίες φράσεις του προέδρου του ΣΣΘ αποτέλεσαν ένα κλισέ στο λόγο του, καθώς τις επαναλάμβανε δοθείσης της ευκαιρίας· ΣΣΘ/Συνεδρίαση 24η/11.6.1962, σ. 8, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 5.

μειονοτικούς ρομά¹⁸⁰, αλλά, κυρίως, τους πομάκους. Παράλληλα, η ελληνική διοίκηση προσπάθησε να υποστηρίξει πολλαπλώς τους πλειονοτικούς πληθυσμούς της περιοχής¹⁸¹.

Η πολιτική της χούντας απέναντι στη μειονότητα δε διαφοροποιήθηκε από αυτήν που ακολουθούνταν μέχρι τότε, μάλλον το αντίθετο. Στα πρώτα χρόνια της δικτατορίας οι χουντικές κυβερνήσεις ακολούθησαν μια πολιτική προσέγγισης με την Τουρκία, η οποία οδήγησε στην υπογραφή του ελληνοτουρκικού πρωτοκόλλου του 1968¹⁸². Η βελτίωση αυτή των ελληνοτουρκικών σχέσεων, με τη σειρά της, οδήγησε την αντιπαράθεση της ελληνικής πολιτείας με τη μειονότητα σε μια περίοδο πρόσκαιρης ύφεσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σημειώθηκαν αλλαγές και υπαναχωρήσεις στις προηγούμενες επιλογές και πολιτικές της ελληνικής διοίκησης. Ίσως η πιο σαφής ένδειξη για το τελευταίο ήταν η ίδρυση το 1968 της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας στη Θεσσαλονίκη (ΕΠΑΘ), η οποία πλέον θα αναλάμβανε την εκπαίδευση των μειονοτικών δασκάλων στην Ελλάδα¹⁸³. Από την περίοδο αυτή εντοπίστηκε στο αρχειακό υλικό και μια συζήτηση μεταξύ των φορέων της ελληνικής διοίκησης που ασχολούνταν με τα μειονοτικά για το ζήτημα της απομόνωσης της μειονότητας από την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία και της ανάγκης να δημιουργηθούν κατάλληλες συνθήκες που θα οδηγούσαν σε ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ πλειονότητας και μειονότητας στη Θράκη. Ωστόσο στόχος όλων αυτών των ενεργειών παρέμενε η ανάσχεση της τουρκικής πολιτικής στο χώρο της Θράκης και όχι η ίδια η μειονότητα¹⁸⁴.

Η τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 και η μερική κατοχή κυπριακών εδαφών, που υφίσταται μέχρι σήμερα, συνετέλεσαν στο να μεγαλώσει ο φόβος τη πλειονότητας για τη μειονότητα, αλλά κυρίως δημιούργησαν στην ευρύτερη ελληνική κοινωνία συνθήκες συναίνεσης ώστε να συνεχιστεί η παραβίαση των δικαιωμάτων και η περιθωριοποίηση της μειονότητας, καθώς η τελευταία αποκλείστηκε από το γενικότερο μεταπολιτευτικό εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας. Η μειονότητα είχε πλέον να αντιμετωπίσει συνεχή προσκόμματα και απαγορεύσεις σε όλες σχεδόν τις δραστηριότητές της· μεταξύ των άλλων εμποδίζονταν η αγορά γης και ακινήτων, η ανέγερση και συντήρηση οικοδομών, οι τραπεζικές καταθέσεις και η χορήγηση τραπεζικών δανείων, δε χορηγούνταν παρά ελάχιστες άδειες για επαγγελματικούς λόγους, απαγορευόταν η αγορά αυτοκινήτων ή γεωργικών μηχανημάτων, κάθε

¹⁸⁰ Ο βασικός τρόπος προσεταιρισμού των «ρευστής συνειδήσεως» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965) μειονοτικών ρομά ήταν ο εκχριστιανισμός τους· βλ. σχετικά ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 41-42.

¹⁸¹ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31η/4.7.1963, σ. 15: «Πιστεύω πάντοτε ότι η μειονοτική μας Πολιτική πρέπει να αποβλέπει εις δύο σκοπούς. Αφ' ενός μεν την συγκράτησιν της Μειονότητος εντός ορίων επιτρεπόντων την πρόοδον και την πνευματικήν υλικήν εξύψωσιν αυτής, αλλά και εγγνωμένην την πρόληψιν Εθνικών κινδύνων, και αφ' ετέρου την ενίσχυσιν του Ελληνικού στοιχείου της περιοχής, την ηθικήν τόνωσιν και την οικονομικήν προαγωγήν, διότι απλούστατα η επιτυχία του δευτέρου σκέλους κατασφαλίζει το πρώτον». Για μια αναλυτική παρουσίαση των μέτρων με τα οποία η ελληνική πολιτεία προσπάθησε να ενισχύσει τους πλειονοτικούς πληθυσμούς στην περιοχή βλ. ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 34, σημ. 30. Το κυριότερο από αυτά τα μέτρα ήταν η οικονομική βοήθεια που παρεσχέθη στους πλειονοτικούς για να αγοράσουν γη από τους μειονοτικούς, ώστε οι πρώτοι να κατέχουν την πλειοψηφία αυτής στη Θράκη· πρβλ. και HUSEYINOGLU 2012, σ. 207.

¹⁸² Για το πρωτόκολλο του 1968 βλ. ενότητα 2.9 της παρούσας εργασίας.

¹⁸³ Για την ΕΠΑΘ βλ. ενότητα 4.3 της παρούσας εργασίας.

¹⁸⁴ Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 20.6.1970, σ. 2-3: «Λεγόμενου ότι η νέα Εθνική Πολιτική επιτάσσει την αύξησιν του συγχρωτισμού του Μουσουλμανικού μετά του ημεδαπού στοιχείου [...]. Είναι δε επείγουσα ανάγκη της άρσεως του διαφαινομένου διαχωρισμού και απομονώσεως της μειονότητος, διότι τούτο μόνον τους σκοπούς της Τουρκικής πολιτικής εξυπηρετεί, επιδιωκούσης όπως η μειονότης οργανωθή υπό τύπον αυθυπάρκτου Κοινότητος εις τον Ελληνικόν χώρον. Ιδιαίτερως ετονίσθη η ψυχολογική πλευρά του ζητήματος και ο ρόλος ον δύναται να παίξει επι του προκειμένου η Παιδεία. Ωσαύτως δεν θα έδει να παρεμβάλλονται εμπόδια ούτε να αντιμετωπίζεται με δυσμένειαν υπό των Αρχών η συναναστροφή του Ελληνικού στοιχείου μετά του μουσουλμανικού. Επί του σημείου τούτου οι εκπρόσωποι των Στρατιωτικών Αρχών διετύπωσαν επιφυλάξεις εις ό,τι αφεώρα τους υπηρετούντας εις την Θράκην στρατιωτικούς, διά λόγους εθνικής ασφαλείας»· πρβλ και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 143-144.

δημόσια αναφορά σε τουρκική μειονότητα ήταν απαγορευμένη και διώκονταν πλέον και ποινικά, ενώ οι μειονοτικοί, κάτοχοι πτυχίων τουρκικών πανεπιστημίων, αντιμετώπιζαν ποικίλα προβλήματα και καθυστερήσεις στην αναγνώριση από τις αρμόδιες ελληνικές υπηρεσίες των τίτλων σπουδών τους¹⁸⁵. Πολύ περισσότερο που αυτά τα κατασταλτικά μέτρα, οι συνεχείς περιορισμοί και η περιστολή των δικαιωμάτων των μειονοτικών, οι «διοικητικές ενοχλήσεις», όπως αποκλήθηκαν από τους εμπλεκόμενους με τα μειονοτικά φορείς της ελληνικής διοίκησης, δεν αποτέλεσαν έκφραση της επίσημης ελληνικής πολιτικής απέναντι στη μειονότητα, αλλά επιβάλλονταν σιωπηλά. Η μειονότητα βρέθηκε σε ένα καθεστώς συνεχούς παρακολούθησης και ελέγχου των δραστηριοτήτων της και του δημόσιου λόγου της σε όλα τα πεδία και οι πλειονοτικοί εκπαιδευτικοί όφειλαν να συνεργάζονται με τις τοπικές εκπαιδευτικές αρχές για τη μειονοτική εκπαίδευση παρέχοντας πληροφορίες¹⁸⁶. Κάθε επαφή με την Τουρκία ή κάθε τι που μπορούσε να μαρτυρά κάποια σχέση με αυτή αντιμετωπιζόταν από την ελληνική διοίκηση τις περισσότερες φορές με περισσή καχυποψία¹⁸⁷. Η αντιπαράθεση και η πόλωση μεταξύ πλειονότητας και μειονότητας είχε άμεσο αντίκτυπο της στη μειονοτική εκπαίδευση, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, η οποία υποβαθμίστηκε ακόμη περισσότερο¹⁸⁸.

¹⁸⁵ Για μια αναλυτική και τεκμηριωμένη καταγραφή όλων αυτών των μέτρων βλ. YAGCIOGLU 2004, σ. 169-192· πρβλ. και ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ 2001, σ. 310-311, ΑΝΑΓΝΟΣΤΟΥ – ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ 2007, σ. 5-8, ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 108, όπου και δημοσιεύεται έγγραφο του 1976 από το ΙΜΧΑ προς το ΥΠΕΞ σχετικό με το περιεχόμενο των κατασταλτικών μέτρων και ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2006, σ. 1-7.

¹⁸⁶ Στο αρχειακό υλικό εντοπίσαμε αρκετές τέτοιες αναφορές προς ή από τις εκπαιδευτικές αρχές για κάτι που είπαν ή έκαναν οι μειονοτικοί, τις περισσότερες φορές άσχετο με τα εκπαιδευτικά ζητήματα, αλλά το οποίο εκλήφθηκε από την ελληνική διοίκηση και τους μηχανισμούς της ως «επικίνδυνο». Περιοριζόμαστε σε δύο τέτοια παραδείγματα: Έγγραφο της Β' Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης – Έβρου της 4.1.1977 αναφέρει (σ. 2) «Οι κρατικοί διδ/λοι των χωρίων Καλαμοκάστρου και Μεγάλου Δουκάτου μας ανέφερον, ότι ένιοι των κατοίκων ηγόρασαν γεωργικούς ελκυστήρας, ενώ στερούνται αδείας οδήγησης και καθ' όν ο γεωργικός κλήρος δεν υπερβαίνει τις 30 στρέμματα. Εκτός τούτου διά πρώτην φοράν εκφράζονται με τας φράσεις: "Τι να κάνωμεν στην Τουρκία ... Εδώ είναι η Πατρίδα μας, εδώ θα πεθάνουμε ...". Τας ιδέας αυτές υιοθέτησαν και οι μαθηταί των Σχολείων των». Σε Έγγραφο της Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης της 7.3.1977 καταγγέλεται ότι «ο ..., κάτοικος Σελέρου, υπάρχουν πληροφορίες, ότι κατά την μετάβασή του στην Τουρκία ήρθε σε επαφή με παράγοντες του Υπουργείου Εξωτερικών και κατάγγειλε τις δήθεν πιέσεις που δέχονται οι συγχωριανοί του, εδώ στην Ελλάδα. Γι' αυτό από το Τουρκικό Προξενείο Κομοτινής, ήρθε στο Σέλερο υπάλληλος (αριθμός αυτοκινήτου ΞΑ) στις 19 Ιανουρίου και είχε συνομιλίες όλη σχεδόν την ημέρα με τους μουσ/νους του χωριού ..., αγρότη, ..., μυλωνά, ... καφεπώλη, ... και ..., επιχειρηματία και συγκέντρωσαν διάφορα στοιχεία που αναφέρονται σε δήθεν καταπίεση μουσ/νων εκ μέρους των Ελλήνων και της Ελληνικής Πολιτείας».

¹⁸⁷ Ενδεικτικά για το τι μπορούσε να κινήσει την υποψία και την καχυποψία των ελληνικών αρχών είναι όσα αναφέρονται σε Έγγραφο της Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης της 2.11.1976 για τα τετράδια ορισμένων μαθητών μειονοτικών δημοτικών σχολείων: «Αναφέρομεν Υμίν, ότι εις σάκκας μαθητών των σχολείων Σελέρου και Ακάρπου της καθ' ημάς περιφερείας, ευρέθησαν υπό των κρατικών διδ/λων τετράδια, φέροντα εις την εσωτερικήν πλευράν του εξωφύλλου των, εικόνas Σουλτάνων και ηρώων του Τουρκικού Έθνους, μετά συντόμου βιογραφικού σημειώματος αυτών, ως είναι και το συνυποβαλλόμενον. Κάτοχοι δε ττοιούτων τετραδίων, είναι πλείστοι μαθηταί, φυλάττοντες όμως ταύτα εις τας οικίας των, και, ως πληροφορούμεθα, προσφέρονται εις τους μαθητάς υπό των επισκεπτομένων γονεών και συγγενικών των προσώπων την Τουρκίαν. Ωσαύτως δε φρονούμεν, ότι τα τετράδια ταύτα έχουν εκτυπωθή εις Τουρκίαν αποκλειστικώς δια τους μουσ/παιδας της Θράκης δι' εννοήτους λόγους. Τούτο δε τεκμαίρεται, καθότι η εικών δεν ευρίσκεται ως έδει, εις την εμπροσθίαν πλευράν του τετραδίου, ώστε να εντυπωσιάζη, αλλά εις μη εμφανές μέρος, ίνα μη υποπίπτη ευκόλως εις την αντίληψιν ενός απλού παρατηρητού». Το συγκεκριμένο τετράδιο που επισυνάπτεται στο έγγραφο έχει στο εξώφυλλό του τη φωτογραφία ενός ξανθού κοριτσιού που πλέκει, στο αριστερό εσώφυλλό του μια φωτογραφία του Οθωμανού σουλτάνου Αμπντούλ Μετζίτ (1839-1861), στο δεξί του εσώφυλλό ένα σύντομο σημείωμα για το μεταρρυθμιστικό του έργο του εν λόγω σουλτάνου (το οποίο μεταφράζεται από τα τουρκικά στα ελληνικά, για να αξιολογηθεί το περιεχόμενό του) και στο οπισθόφυλλό του δύο πίνακες, έναν πίνακα για να γράψει ο μαθητής το εβδομαδιαίο σχολικό του πρόγραμμα και ένα με την προπαίδια.

¹⁸⁸ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 57-59, 60-109 και ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σ. 75-79.

Παραπέρα, αυτή η αντιμετώπιση της μειονότητας και η πολλαπλή καταπάτηση των δικαιωμάτων της έφερε τη ριζοσπαστικοποίηση της (πολύ πιο έντονη στη δεκαετία του 1980), ενισχύοντας εντός της τις πιο ακραίες φωνές, που στις περισσότερες περιπτώσεις ταυτίζονταν και ταύτιζαν τη μειονότητα με Τουρκία· εν τέλει όμως η εικόνα που πρόβαλλε η μειονότητα προς τα έξω ήταν αυτή που είχε –ή ήθελε να έχει– η πλειονότητα για αυτήν. Οι μαρτυρίες των μειονοτικών με τους οποίους συνομιλήσαμε είναι ενδεικτικές σε αρκετές περιπτώσεις. Το κλίμα πόλωσης μεταξύ της μειονότητας και της ελληνικής πολιτείας εμπόδιζε την ανάδειξη των πιο μετριοπαθών μειονοτικών φωνών (αλλά και πλειονοτικών), καθώς όσοι είχαν τέτοιες απόψεις όχι μόνο αντιλαμβάνονταν ότι είχαν ελάχιστα περιθώρια να τις εκφράσουν και πολύ λιγότερα να εισακουστούν, αλλά φοβόνταν και να το κάνουν, γιατί κάτι τέτοιο μπορεί να σήμαινε και ρήξεις με την τουρκική πλευρά¹⁸⁹. Η αντιμετώπιση που έτυχε η μειονότητα μετά το 1974, οδήγησε στην περαιτέρω πολλαπλή περιθωριοποίησή της και στην υποβάθμιση της οικονομικής και της κοινωνικής της ζωής. Κυρίως όμως καλλιέργησε στους μειονοτικούς ένα αίσθημα αδικίας, αφού υφίσταντο διώξεις και περιορισμούς όχι γιατί έκαναν κάτι, αλλά για ό,τι ήταν και για ό,τι ήθελαν να είναι, και αυτό όχι μόνο δεν ήταν από ελληνικής πλευράς αποδεκτό, αλλά θεωρούνταν και «εθνικά» επικίνδυνο¹⁹⁰. Απέναντι σε αυτή την κατάσταση αρκετοί μειονοτικοί επέλεξαν να μεταναστεύσουν στην Τουρκία, αν και το τουρκικό κράτος δε συνηγορούσε πάντοτε σε αυτή την

¹⁸⁹ ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 2: «[-----] Αυτοί που μπορούνε ας πούμε [----] να συμβάλουν, κατά τη γνώμη μου, σε μια σωστή κατεύθυνση [---] διστάζουν, **διστάζουν** γιατί ένας από τους λόγους έχουν κάποιες σχέσεις με το προξενείο το τουρκικό. Τι θα πουν από μέσα, ξέρω εγώ, κλπ. [----] Επειδή εγώ είμαι ελεύθερος επαγγελματίας δεν έχω πρόβλημα και με το τουρκικό κράτος ή και με το ελληνικό. Δεν πιστεύω στο κράτος δηλαδή, πώς το λένε; Δηλαδή δεν βασίζομαι ούτε στο ελληνικό το κράτος ούτε στο τουρκικό. Έχω **τις δικές μου επιφυλάξεις**. Πώς το λέει το ρητό ας πούμε: κράτα μικρό καλάθι για να φας ας πούμε κεράσι. Δηλαδή, δεν είναι τα πάντα, ό,τι λένε ή ό,τι κάνουν, σωστά ας πούμε. Έτσι. [-----] Τι θα 'λεγα; [-----] Αρκετοί επειδή έχουν κάποιες σχέσεις με το τουρκικό προξενείο ξέρω εγώ έχουν επιφυλάξεις να πούνε κάποια πράγματα. Ξέρω εγώ, αυτό εδώ είναι στραβό, βρε παιδί μου. Πρέπει να το κάνουμε και αλλιώς. Τι θα πούμε κλπ. Απλώς ήθελα να δώσω το, ένα παράδειγμα».

¹⁹⁰ Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους όλοι οι συνομιλητές μας, μιλώντας για τα χρόνια μετά το 1974, εκφράζουν αυτό το αίσθημα αδικίας και συνάμα την «πίκρα» τους για όλα έζησαν και τα αποδίδουν στο κυπριακό και στις συγκρουσιακές συνθήκες που αυτό δημιουργήσε τα επόμενα χρόνια στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 1: «Ό,τι και να κάνεις, πρώτα από όλα όξυνε την κοινωνία. [-----] Πέραν το σχολείο. Κάτι που δεν μπορούσε να κρίνει ότι μειονότητα δεν έφταιγε σε τίποτα ή η πλειονότητα δεν έφταιγε σε τίποτα στο κυπριακό είναι το αδύναμο σημείο της ψυχολογίας του ανθρώπου. Ο εθνικισμός αλλά που δεν έχει, πώς να σας πω, λογική. Ο εθνικισμός που δεν έχει λογική. Το να 'σαι εθνικιστής δεν είναι κακό πράμα. Αλλά αυτό να βασίζεται σε κάποια λογική. Το να 'σαι έλληνας, το να 'σαι τούρκος, το να 'σαι βούλγαρος και το δηλώνεις δεν είναι κακό πράμα. Αλλά ούτε ο βούλγαρος είναι ανώτερος του έλληνα, ούτε ο έλληνας ανώτερος του βουλγάρου ή οποιασδήποτε άλλης κοινωνίας. Ανθρώποι είμαστε. Βιώνουμε την άγρια [----] πολιτική του [----] καπιταλισμού. Που καλύτερα να ψαχνόμαστε εκεί πέρα. Τι μπορούμε να κάνουμε; Τι συνεργασίες μπορούμε να κάνουμε διασυνοριακές», ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 2: «Ας πούμε Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Κομοτηνής. Ας πούμε που υπήρχε από το 1926 πήραν απόφαση: το κλείνουμε. Και εκείνο υπήρχε η απόφαση. Δεν ήταν καινούρια. Παλιά ήτανε, απλώς κοινοποιήθηκε κλπ. Και ήταν η-, ένα μέτρο, από ό,τι μάθαμε, με το σκεπτικό [----] εε, να μη γίνει ξέρω εγώ Κύπρος εδώ, στη Θράκη. Γιατί; Ε, ανεξάρτητο κράτος τουρκικό στην Κύπρο του Ντεκτάς το '83. Αρα, να εξαφανίσουμε κάθε το τουρκικό, να μην έχουν ερείσματα εδώ, να δημιουργήσουν κατάσταση και εδώ, στη Θράκη. Δηλαδή [----],εε, κατά τη γνώμη μου, ήταν περισσότερο ας πούμε [----], πώς το λένε, [----] κινδυνολογία, παρά πραγματικότητα. Και σήμερα ακόμα, επί των ημερών μας, 2012-13, κάποιον κινδυνολογούν πάλι. Α, θα γίνει Κόσσοβο. Σιγά ρε παιδιά! [πνιχτά γέλια] Αλλά μετράει, πιάνει τόπο στον κόσμο, και επί των ημερών μας ειδικά», ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 3: «Εκεί ήταν μεγάλο πρόβλημα. Δηλαδή εκεί μπαίνει το πρόβλημα των κρατών. Διότι είτε αυτό λέγεται ελληνικό κράτος είτε λέγεται, διότι εκείνα τα χρόνια ήταν πολύ φρέσκο το κυπριακό. Είχαν τότε οι τούρκοι εισβάλει στο αυτό και [----] **ότι κακό** δηλαδή από εκείνα τα χρόνια μου έχει μείνει, που σκέφτομαι. [----] **Ήταν μια μεγάλη ατυχία, θεωρώ μια μεγάλη ατυχία να είσαι εδώ πέρα μειονοτικός και μάλιστα με ταυτότητα τουρκική και έλληνας πολίτης**. Θεωρώ εκείνα τα χρόνια» και ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 4: «Μετά οι καταστάσεις χειροτέρευναν σε σχέση, ανάλογα, ας πούμε με το κυπριακό. Εμείς πληρώσαμε αρκετά για το κυπριακό. Ενώ δε φταίμε. Οι Σύλλογοι δεν κλείσανε τυχαία. [-----] Το '83. Ανακηρύχθηκε ομόσπονδο κράτος στη Βόρεια Κύπρο. Την άλλη μέρα ήρθανε κλείσανε του Συλλόγους εδώ. Είναι μια πολιτική υπόθεση. Δεν είναι νομική υπόθεση. Βρήκαν, ένας, ο τότε νομάρχης είπε: κλείνουμε».

επιλογή¹⁹¹. Παράλληλα, η Τουρκία παρέμενε η μόνη λύση για όσους μειονοτικούς ήθελαν να πραγματοποιήσουν πανεπιστημιακές σπουδές. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση η μετάπειτα αναγνώριση των πτυχίων τους από τις ελληνικές αρχές αποδεικνυόταν μια ακόμα περιπέτεια, που επέτεινε το αίσθημα της αδικίας και της άνισης μεταχείρισης που υφίσταντο οι μειονοτικοί¹⁹². Η πλειοψηφία της μειονότητας όμως παρέμεινε στην Ελλάδα και βίωσε όλη αυτή την κατάσταση.

Η μειονότητα άρχισε να αντιδρά σε αυτή την κατάσταση στη δεκαετία του 1980 και κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας¹⁹³. Η ένταση της αντίδρασης των μειονοτικών, αλλά και οι μεγάλες αλλαγές που σημειώθηκαν διεθνώς την ίδια εποχή οδήγησε το 1990 την τότε ελληνική κυβέρνηση να αναθεωρήσει τη μειονοτική της πολιτική¹⁹⁴. Για ό,τι βίωσε η μειονότητα μέχρι τότε ισχύει το σχόλιο ενός από τους συνομιλητές μας: *«Κοιτάζτε. Η δικτατορία ποτέ δεν είναι εύκολη. Μεταπολίτευση λέγοντας αυτό εννοείτε»*¹⁹⁵.

2.8 Το ζήτημα των πομάκων

Οι σλαβόφωνοι/βουλγαρόφωνοι πομάκοι είναι μία από τις τρεις εθνοτικές ομάδες της μειονότητας, κατοικούν κυρίως στις ορεινές περιοχές των νομών Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου και οι περισσότεροι από αυτούς είναι αγρότες¹⁹⁶. Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι πομάκοι στο Μεσοπόλεμο συντάχθηκαν με τους «παλαιομουσουλμάνους»¹⁹⁷. Κατά την Κατοχή, όπως ήδη αναφέρθηκε, και εξαιτίας της γλώσσας τους, έγιναν προσπάθειες προσεταιρισμού τους από το βουλγαρικό κράτος, ενώ κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου πολλές ορεινές κοινότητες τους πέρασαν στον έλεγχο της Αριστεράς. Από τα μέσα κυρίως δεκαετίας του 1950, σε μια προσπάθεια να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο, άρχισαν, κυρίως αυτοί της Ξάνθης, να εγκαταλείπουν τους ορεινούς οικισμούς, όπου διέμεναν, και να μεταναστεύουν προς τον κάμπο και τα αστικά κέντρα, περιοχές όπου στη συντριπτική τους πλειοψηφία κατοικούσαν από μειονοτικούς τούρκους¹⁹⁸. Το γεγονός αυτό πολλαπλασίασε τις επαφές ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες της μειονότητας και οι πομάκοι υιοθέτησαν πολλά από τα στοιχεία της ταυτότητας των μειονοτικών τούρκων, ταυτιζόμενοι στο τέλος μαζί τους¹⁹⁹.

¹⁹¹ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: *«Επειδή υπήρχαν προβλήματα είχε κάποιο άγχος και φόβο για το μέλλον της η μειονότητα, διότι μετά το '74 υπήρχε μια πολιτική πάρα πολύ άδικη εναντίον της μειονότητας από την ελληνική πολιτεία. Θα ξέρετε αυτά τα πράγματα. Αυτά. Για αυτό και πολλοί έφυγαν και εγκαταστάθηκαν, μετανάστευσαν, ξέρω εγώ, σαν πρόσφυγες στην Τουρκία. Μείνανε αυτοί που δεν μπορούσαν να πάνε ή δεν ήθελαν, τέλος πάντων. Μια από αυτές τις οικογένειες είναι και η δικιά μου. Αυτό σκεφτόντουσαν: τι θα γίνει; Δηλαδή: Θα βγάλω λεφτά;»*.

¹⁹² ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: *«Θα μπορέσει το παιδί μου να σπουδάσει; Και άμα έχει γίνει γιατρός, υπό αυτές, υπό εκείνες τις συνθήκες μπορούσε να σπουδάσει μόνο στην Τουρκία, θα αναγνωριστεί το πτυχίο του έτσι ώστε να κάνει τη δουλειά του; Αυτοί ήταν οι προβληματισμοί της μειονότητας»*. Για το ζήτημα της αναγνώρισης των τίτλων σπουδών των μειονοτικών που είχαν σπουδάσει σε τουρκικά πανεπιστήμια βλ. ενότητα 3.3.δ της παρούσας εργασίας.

¹⁹³ Για μια αναλυτική παρουσίαση της ελληνικής πολιτικής απέναντι στη μειονότητα, αλλά και των αντιδράσεων αυτής στη δεκαετία του 1980 βλ. AARBAKKE 2000, σ. 206-263, 299-356, 430-442 και 504-556 και YAGCIOGLU 2004, σ. 193-197.

¹⁹⁴ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008, σ. 495-497.

¹⁹⁵ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1

¹⁹⁶ AKGÖNÜL 1999, σ. 24-36, TSIBIRIDOU 2000, σ. 45-56, AARBAKKE 2000, σ. 67-69 και 77-80, ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 130-133 και 113-116, ΜΑΥΡΟΜΑΤΤΗΣ 2007, σ. 51-53.

¹⁹⁷ ΛΕΠΙΔΑ 2011, σ. 90.

¹⁹⁸ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 47η/6.7.1966, σ. 6: *«Αυστηρώς αργότερον η ανταρσία συνετέλεσεν ώστε οι Πομάκοι της Ξάνθης κατελθόντες εις την πεδινήν περιοχὴν να εκτουρκισθούεν εν πολλοίς, ενώ αντιθέτως οι Πομάκοι της ροδόπης το μεν διότι επί ανταρσίας δεν μετεκινήθησαν από τας εστίας των, το δε διότι ελλείψει συγκοινωνίας με την Κομοτινήν, έμειναν πλέον αμόλυντοι από τους ομαίμονάς τους της περιφερείας Ξάνθης»*.

¹⁹⁹ ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001, σ. 87-98.

Καθώς ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 γινόταν φανερό ότι η μειονότητα εγκατέλειπε τον προεθνικό της προσδιορισμό ως μουσουλμανική και υιοθετούσε τον εθνικό της ως τουρκική, οι πομάκοι, εξαιτίας της γλωσσικής τους διαφοροποίησης από τα υπόλοιπα μέλη της μειονότητας, την υποδεέστερη κοινωνική και οικονομική θέση σε αυτήν, αλλά και της ισχυρής σχέσης που διατηρούσαν με τη θρησκεία, θεωρήθηκαν από την ελληνική πολιτεία ως εκείνη η μειονοτική ομάδα που θα μπορούσε να αποδειχθεί πιο εύκολα χειραγωγήσιμη, ώστε αποσπαστεί από την επιρροή των νεωτεριστών και της Τουρκίας. Η προσπάθεια αυτή από κινήθηκε σε δύο άξονες: ο πρώτος αφορούσε στη διαφορετική αντιμετώπιση των πομάκων από τα υπόλοιπα μέλη της μειονότητας (και ειδικότερα από τους μειονοτικούς τούρκους) και ο δεύτερος στην ανάδειξη και την αξιοποίηση της γλωσσοπολιτισμικής τους διαφορετικότητας.

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950 τα μέτρα που εισηγήθηκαν οι εμπλεκόμενοι με τα μειονοτικά φορείς της ελληνικής διοίκησης εστίαζαν στη βελτίωση των βιοτικών συνθηκών και στην ενίσχυση της εκπαίδευσης των πομάκικων πληθυσμών²⁰⁰. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια επιδιώχθηκε η τοποθέτηση πλειονοτικών δασκάλων στα σχολεία των πομάκικων οικισμών και η επαναλειτουργία του ιεροσπουδαστηρίου του Εχίνου (1956)²⁰¹. Στόχος των παρεμβάσεων αυτών ήταν να επιβεβαιωθεί το ενδιαφέρον της ελληνικής πολιτείας για τους πομάκους, αλλά κυρίως να περιοριστεί η διάδοση των νεωτεριστικών ιδεών, ώστε το παραδοσιακό πνεύμα, που χαρακτήριζε τις κοινότητές τους και στο οποίο η θρησκεία είχε κεντρική θέση, να παραμείνει ισχυρό.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά, καθώς οι σχέσεις μεταξύ της ελληνικής πολιτείας και της μειονότητας μπήκαν σε μια συνθήκη όλο και μεγαλύτερης έντασης και αντιπαλότητας, οι προσπάθειες της ελληνικής διοίκησης να ενισχύσει τους πομάκικους πληθυσμούς διευρύνθηκαν ως προς το περιεχόμενό τους και απέκτησαν πιο συστηματική μορφή. Η πομακική πολιτική έγινε ιδιαίτερο μέρος της όποιας ελληνικής μειονοτικής πολιτικής, βασικός στόχος της οποίας ήταν η διαφορετική μεταχείριση των πομάκων πλέον και η εκμετάλλευσή της γλωσσοπολιτισμικής τους διαφορετικότητας²⁰².

²⁰⁰ Ενδεικτική για τις συνθήκες ζωής των πομάκικων πληθυσμών είναι όσα αναφέρει ο Α. Μπακάλμπασης σε έκθεσή του με ημερομηνία 25.5.54 (η οποία παρατίθεται στο *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 17.7.1954) «Τον πληθυσμόν αυτόν έχομεν υποχρέωσιν να προσέξωμεν ιδιαίζόντως. Η υγιεινή κατάστασις των είναι οικτρά. Πάσχουν, ως γνωστόν, από κληρονομικήν σύφιλην, και δυστυχώς δεν προθυμοποιούνται να ακολουθήσουν την παρά των ιατρικών συνεργείων υποδεικνυομένην θεραπείαν. Είναι μοιρολάτραι. Το Κράτος κάμνει παν το δυνατόν ιατρικώς διά την καταπολέμησιν των ασθενειών τούτων. Οικονομικώς είναι ερείπια. Από τον πόλεμον κατά του συμμορισμού κατεστράφη η κτηνοτροφία αυτών. Εξερριζώθησαν τα οπωροφόρα αυτών δένδρα κατά μέγα μέρος. Η δε καπνοφυτεία αυτών περιορίσθη. Έχομεν συμφέρον εθνικόν να κάμωμεν πάσαν θυσίαν διά την εξύψωσιν των από απόψεως πνευματικής και οικονομικής. Δια μεν την εκπαίδευσιν απεδείξαμεν τα επιβαλλόμενα μέτρα, των οποίων η εφαρμογή εις τους Πομάκους χρήζει ιδιαίτερας προσοχής, διότι αι κοινωνικαί μεταρρυθμίσεις δεν απηχούν ευνοϊκώς εις τα ότα αυτών. Δυστυχώς όμως από την μέχρι τούδε καταβληθείσαν προσπάθειαν, οι Πομάκοι δεν επωφελήθησαν, διότι αι Αρχαί απηγόρευσαν την τοποθέτησιν διδασκάλων εκ Τουρκίας εις την ζώνην αυτήν εκ φόβου κατασκοπείας. Το μέτρον τούτο πρέπει να αρθή διότι και φόβος κατασκοπείας παρά των διδασκάλων δεν υπάρχει. Τον πληθυσμόν αυτόν έχομεν υποχρέωσιν να προσέξωμεν ιδιαίζόντως», αφού «εκτός σπανίως εξαιρέσεων και κατά τας κρίσιμους ακόμη εθνικάς στιγμάς η στάσις αυτών ήτο νομιμόφρων. Πιστώς επολέμησαν πάντοτε υπό τας διαταγάς ελλήνων αξιωματικών και σήμερον ακόμη αποτελούσι το ΤΕΑ [...] και εν τούτοις ωρισμένοι κατώτεροι αξ/κοί και χωροφύλακες δεν συμπεριφέρονται ως έδει έναντι αυτών». Για μια αναλυτική παρουσίαση της συγκεκριμένης πολιτικής που αξιοποιεί και το αρχειακό υλικό του ΑΣΓΜΣ βλ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 41-50.

²⁰¹ Για την ίδρυση και τη λειτουργία του ιεροσπουδαστηρίου στον Εχίνο βλ. ενότητα 4.1 της παρούσας εργασίας.

²⁰² ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.68, σ. 4-5: «Βασική επιδίωξις της Τουρκίας ήτο και είναι η ενοποίησης [οι υπογραμμίσαις του συντάκτη του κειμένου] της Μειονότητος ο Εκτουρκισμός δηλαδή αυτής. Αντιθέτως ιδική μας προσπάθεια παρά την έλλειψιν σαφούς πολιτικής είναι ο χωρισμός της Μειονότητος κατά Γένη (Τούρκοι – Πομάκοι – Αθήγανοι) και η διατήρησις του χωρισμού ή έστω η ανάσχεσις της ενώσεως Νεωτεριστών και Παλαιομουσουλμάνων, δηλαδή η μη ενοποίησης της Μειονότητος».

Μεταξύ άλλων, πραγματοποιήθηκαν στις πομάκικες περιοχές κάποια έργα υποδομών μικρής κλίμακας, ενώ σε περιοδική βάση γίνονταν διανομές τροφίμων και ζωοτροφών σε όσες οικογένειες αντιμετώπιζαν ελλείψεις, ενώ οι πομάκοι τις πιο πολλές φορές εξαιρούνταν από τα «κατασταλτικά μέτρα» ενάντια στη μειονότητα²⁰³. Επιπλέον, ο θεσμός της «επιτηρούμενης ζώνης», δηλαδή ο αποκλεισμός των περιοχών που ζούσαν οι πομάκοι πληθυσμοί και ο έλεγχος από τις ελληνικές αρχές της διακίνησης από και προς αυτές, είχε σκοπό να περιορίσει τις επαφές των πομάκων με τους μειονοτικούς τούρκους και την καλλιέργεια οποιωνδήποτε σχέσεων μεταξύ τους, εμποδίζοντας είτε την κάθοδο των πρώτων στα πεδινά τμήματα και στα αστικά κέντρα είτε την άνοδο των δεύτερων στα πομάκικα χωριά²⁰⁴. Οι «επιτηρούμενες ζώνες», που υπήρχαν σχεδόν σε όλη την ελληνική παραμεθόριο, καταργήθηκαν με τη μεταπολίτευση εκτός από αυτή στις πομακικές περιοχές, η οποία καταργήθηκε μόλις το Νοέμβριο του 1995²⁰⁵.

Στον εκπαιδευτικό τομέα συντηρήθηκαν τα υπάρχοντα διδακτήρια και χτίστηκαν καινούρια, καθώς και σπίτια για τη διαμονή των πλειονοτικών δασκάλων, δόθηκαν επιχορηγήσεις και ενισχύσεις στα σχολεία και επιδόματα σε εκείνους τους μειονοτικούς δασκάλους που αυτοπροσδιορίζονταν ως πομάκοι και δέχονταν να διδάξουν σε σχολεία στα πομάκικα χωριά, ώστε να αποφευχθεί να τοποθετηθεί σε αυτά μειονοτικός δάσκαλος νεωτεριστικών αντιλήψεων²⁰⁶. Επιπλέον, αποφασίστηκε η οικονομική ενίσχυση αρκετών πομάκων που

²⁰³ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 73-82.

²⁰⁴ Χαρακτηριστική περίπτωση για το πώς λειτουργούσε η «επιτήρηση» των πομάκων αποτελούν όσα αναφέρονται σε *Εγγραφο της Β' Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης – Έβρου* 13.12.1977 και αφορούν στην εκλογική συμπεριφορά των κατοίκων οκτώ πομάκικων χωριών (Άνω Κάρδαμο, Κάτω Κάρδαμο, Κύμη, Σαρακηνή, Σμιγάδα, Εσοχή, Άνω Βυρσίνη και Μεγάλη Άδα). Στα πέντε πρώτα χωριά η σταυροδότηση των πλειονοτικών υποψηφίων κρίθηκε από ικανοποιητική έως πολύ καλή. Στα τελευταία τρία η σταυροδότηση πλειονοτικών υποψηφίων ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, αλλά το κύριο πρόβλημα, σύμφωνα με το συγκεκριμένο έγγραφο, ήταν η περίπτωση της Άνω Βυρσίνης και λόγω του μεγέθους της και διότι «μέχρι τώρα χαρακτηριζότανε, ως προπύργιο της Ρωμιοσύνης στο μεταίχμιο των Ελληνοβουλγαρικών συνόρων» (σ. 1). Τα αίτια, σύμφωνα με το συντάκτη του εγγράφου, έπρεπε να αναζητηθούν στην άνοδο των πομάκων από την Άνω Βυρσίνη που διέμεναν πλέον στην Κομοτηνή για να ψηφίσουν (μάλιστα επισυνάπτεται και κατάλογος με 23 συγκεκριμένα ονόματα), στην έντονη υποστήριξη που προσέφεραν στους μειονοτικούς υποψηφίους ο μειονοτικός δάσκαλος του χωριού και η οικογένειά του, στην αδιαφορία του πλειονοτικού δασκάλου για όλα αυτά. Για την ανάλογη περίπτωση της Μεγάλης Άδας αυτή οφείλεται στη δυνατότητα που παρεσχέθη σε μειονοτικό υποψήφιο να την επισκεφθεί και να διανυκτερεύσει εκεί. Έτσι, για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση, ο αρμόδιος επιθεωρητής προτείνει (σ. 2): «Για να κερδίσουμε το πολιτικό έδαφος που χάσαμε στα ανωτέρω χωριά πρέπει: α) Ν' αφαιρέσουμε τις λευκές ταυτότητες των Πομάκων της Άνω Βυρσίνης, που διαμένουν στην Κομοτηνή και ψηφίζουν στη γενέτειρά τους, για να μην μπορούν να επικοινωνούν με τους φιλήσυχους και αγαθούς συμπατριώτες τους και να τους διαβρώνουν Εθνικά. β) Να επιβάλουμε κυρώσεις στους εκπροσώπους της αντεθνικής κινήσεως κι ιδιαίτερα [...] [στον ιμάμη του χωριού και στο μειονοτικό δάσκαλο]. γ) Ν' αντικαταστήσουμε τους οκνηρούς, αδιάφορους και Εθνικά επιζήμιους Κρατικούς διδ/λούς των Πομακικών χωριών της Μεγάλης Άδας και Σαρακηνής. δ) Να σταματήσουμε τη χορήγηση ζωοτροφών κλπ. στις οικογένειες των Πομάκων που υπήρξαν πρωταγωνιστές στην αντεθνική εκστρατεία, τόσο στην προεκλογική περίοδο όσο και κατά τη διάρκεια του θέρους, όταν το Γενικό Τουρκικό Προξενείο Κομοτηνής και η Μουφτεία με κάθε τρόπο διαφωτίσεως και εκφοβισμού επιχείρησαν να σταματήσουν την προσέλευση των υποψηφίων σπουδαστών στο Ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής και των αποφοίτων των Ιεροσπουδαστηρίων στην ΕΠΑ Θεσ/νίκης κι απέτυχαν, γιατί και δυναμική αντίδραση από μέρους μας βρήκαν, αλλά και Νόμους νέους ενεργητικούς, για τη μειονότητα που αγκαλιάζει μ' αγάπη και εμπιστοσύνη την Ελληνική διοίκηση». Βέβαια τα ερωτήματα που προκύπτουν για το ρόλο των διοικητικών οργάνων της μειονοτικής εκπαίδευσης παραμένουν.

²⁰⁵ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 99-105.

²⁰⁶ ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 56-59. Όπως προκύπτει από δύο έγγραφα από την Α' και τη Β' περιφέρεια μειονοτικής εκπαίδευσης του ν. Ξάνθης, με ημερομηνία αντίστοιχα 14.2.1972 και 16.2.1972, το σχολικό έτος 1971-1972 λειτούργησαν στο συγκεκριμένο νομό 114 μειονοτικά σχολεία (δύο σχολεία δε λειτούργησαν εκείνη τη σχολική χρονιά λόγω έλλειψης μαθητών). Από αυτά 55 (ποσοστό 47,4%) καταγράφονται στα συγκεκριμένα έγγραφα ως «πομακικά» και 54 (46,5%) ως «τουρκικά», ενώ για 5 δε δίνονται πληροφορίες. Σε 28 (ποσοστό 50,9%) από αυτά που καταγράφονται ως «πομακικά» διδασκόταν η αραβική γραφή, σε 24 (43,6%) και οι δύο γραφές και

φοιτούσαν στην δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση και η «διευκόλυνση» τους να εισαχθούν στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, ώστε να δημιουργηθεί μια πομακική ελίτ μορφωμένων, την οποία η ελληνική διοίκηση ήθελε να αξιοποιήσει ως αντίβαρο στην ήδη υπάρχουσα μειονοτική τουρκική ελίτ²⁰⁷. Παραπέρα, η πλειοψηφία των σπουδαστών της ΕΠΑΘ προέρχονταν από πομάκους που κρίνονταν από την ελληνική διοίκηση ως νομιμόφρονες, δηλαδή θεωρούνταν ότι δεν είχαν υιοθετήσει την τουρκική εθνική υπαγωγή και δέχονταν να συνεργαστούν με τις ελληνικές αρχές, ζήτημα που προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις στη μειονότητα και στο οποίο θα αναφερθούμε εκτενώς παρακάτω²⁰⁸.

Ακόμη, εξετάστηκαν από το ΣΣΘ δύο σχέδια που προέβλεπαν τη δημιουργία δημοσίων γυμνασίων στις πομακικές περιοχές, τα οποία θα λειτουργούσαν έξω από τις δομές και το πλαίσιο της μειονοτικής εκπαίδευσης. Το πρώτο σχέδιο (1965) προέβλεπε τη δημιουργία τεσσάρων γυμνασίων, στο Ωραίο και στον Εχίνο της Ξάνθης, στην Οργάνη και στον Κέχρο της Ροδόπης, με ενσωματωμένα σε αυτά οικοτροφεία²⁰⁹. Τα συγκεκριμένα γυμνάσια θα ήταν τετρατάξια και η α' τάξη θα ήταν προπαρασκευαστική για καλύτερη εμπέδωση της ελληνικής γλώσσας (γεγονός που επιβεβαιώνει έμμεσα και το χαμηλό επίπεδο ελληνομάθειας των μαθητών), καθώς όλα τα μαθήματα θα διδάσκονταν στα ελληνικά, εκτός από τα θρησκευτικά (χωρίς όμως να διευκρινίζεται σε ποια γλώσσα θα διδάσκονταν αυτά). Στο αναλυτικό πρόγραμμα, το οποίο προφανώς θα ήταν αυτό των υπολοίπων δημοσίων γυμνασίων της χώρας, θα προστίθονταν και μαθήματα γεωργίας και κτηνοτροφίας. Οι απόφοιτοί τους, «*εφ' όσον θα ήσαν γνωσμένων φιλελληνικών αισθημάτων*», θα μπορούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους με κρατική δαπάνη. Στην αρχή τα σχολεία εκτιμιόταν ότι θα είχαν λίγους μαθητές, αλλά υπήρχε αισιοδοξία ότι αυτός θα αυξανόταν. Τα έξοδα λειτουργίας αυτών των σχολείων θα καλύπτονταν στο σύνολό τους από δημόσιους πόρους. Στόχος του όλου εγχειρήματος ήταν η «*διατήρησις της φυλετικής διακρίσεως της Πομακικής φυλής*», αφού «*άλλως υπάρχει κίνδυνος διαβρώσεως καθολικώς του πομακικού στοιχείου επί μεγίστη εθνική ζημία*». Τα γυμνάσια αυτά τελικά δεν ιδρύθηκαν, αλλά το συγκεκριμένο σχέδιο δεν εγκαταλείφθηκε εντελώς· στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ιδρύθηκαν τέσσερα δημόσια γυμνάσια στις περιοχές του ν. Ξάνθης που κατοικούνταν από πομάκους και ένα στις αντίστοιχες του ν. Ροδόπης²¹⁰.

Το δεύτερο σχέδιο που εξετάστηκε από το ΣΣΘ ένα χρόνο αργότερα (1966) προέβλεπε τη δημιουργία δύο αγροτικών γυμνασίων (στα πρότυπα της αμερικανικής γεωργικής σχολής Θεσσαλονίκης), ένα στο ν. Ξάνθης και ένα στο ν. Ροδόπης, στα οποία η φοίτηση θα ήταν τετραετής, θα διέθεταν οικοτροφεία, τα μαθήματα θα διδάσκονταν στα ελληνικά με εξαίρεση το κοράνι και τα θρησκευτικά, που θα διδάσκονταν στη γλώσσα πομάκων, ενώ θα υπήρχαν και

μόλις σε 3 (5,5%) η λατινική γραφή. Στα σχολεία που χαρακτηρίζονταν ως «τουρκικά» στα 52 (ποσοστό 96,3%) διδάσκονταν η λατινική γραφή, σε 2 (3,7%) και οι δύο γραφές και σε κανένα η αραβική.

²⁰⁷ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 85-86.

²⁰⁸ Για την ΕΠΑΘ βλ. ενότητα 4.3 της παρούσας εργασίας.

²⁰⁹ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965, σ. 22

²¹⁰ Στα μέσα της δεκαετίας τους 1980 η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στην ίδρυση τεσσάρων δημοσίων γυμνασίων στην ορεινή Ξάνθη (στη Σμίνθη, στη Γλαύκη, στον Εχίνο και στις Θέρμες) και ενός στην ορεινή Κομοτηνή (στην Οργάνη), ως τη δική της «εναλλακτική πρόταση» στις διεκδικήσεις των μειονοτικών για διεύρυνση της μειονοτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ένα ακόμα που προγραμματίστηκε να λειτουργήσει στον Κέχρο του ν. Ροδόπης δεν κατάφερε να εδραιώσει τη λειτουργία του. Το όλο εγχείρημα αντιμετωπίστηκε στην αρχή με έντονη δυσπιστία από τις τοπικές κοινωνίες· ένα ακόμη που προγραμματίστηκε να λειτουργήσει στον Κέχρο του ν. Ροδόπης δεν μπόρεσε να εδραιωθεί. Μετά όμως την αλλαγή της ελληνικής πολιτικής απέναντι στη μειονότητα στη δεκαετία του 1990 σταδιακά τα σχολεία αυτά κατάφεραν να εδραιωθούν. Το 1995 ιδρύθηκε το Λύκειο Γλαύκης και το 2001 Τεχνικό Λύκειο πάλι στη Γλαύκη· βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ 1997, σ. 333-334

επιπλέον μαθήματα γεωργίας και κτηνοτροφίας· στόχος του όλου εγχειρήματος ήταν «*δια των μέτρων τούτων θα αναδειχθούν αρχοντικά οικογένειαι με καθαρώς πομακικήν συνείδησιν*»²¹¹.

Ένα τρίτο σχέδιο (1972), που προέβλεπε τη δημιουργία κατώτερης τεχνικής σχολής στον Εχίνο της Ξάνθης, εγκαταλείφθηκε επίσης με το σκεπτικό ότι οι υπάρχουσες τεχνικές σχολές στην πόλη της Ξάνθης και στην Κομοτηνή μπορούσαν να καλύψουν τους ενδιαφερόμενους, αλλά κυρίως γιατί θα ήταν προτιμότερο αυτοί να πειστούν να φοιτήσουν σε αντίστοιχες τεχνικές σχολές της νότιας Ελλάδας²¹². Στόχος της τελευταίας πρότασης ήταν προφανώς ότι έτσι θα επιτυγχάνονταν η απομάκρυνσή των ενδιαφερομένων από τη μειονότητα και από τις όποιες επιρροές του εκεί περιβάλλοντος. Ωστόσο το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο ήταν εφικτό, και για οικονομικούς λόγους, να μετακινηθεί κάποιος στη νότια Ελλάδα για να φοιτήσει σε μια τεχνική σχολή (ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε ότι αυτοί που φοιτούν σε τεχνικές σχολές σε γενικές γραμμές προέρχονται από τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα της κοινωνίας) και, μήπως η συγκεκριμένη πρόταση εμποδίζει τελικά την είσοδο των μειονοτικών τεχνιτών στην τοπική αγορά εργασίας, σε μια προσπάθεια να περιοριστεί ο ανταγωνισμός προς όφελος των πλειονοτικών²¹³.

Παράλληλα, καταβλήθηκε συστηματική προσπάθεια να αναδειχθούν όλα τα ιδιαίτερα εθνικά χαρακτηριστικά μιας πομακικής ταυτότητας, ώστε οι πομακικοί πληθυσμοί να καταστούν απόλυτα διακριτοί από την υπόλοιπη μειονότητα της Θράκης και κυρίως από όσους επέλεγαν να αυτοπροσδιορίζονται ως μειονοτικοί Τούρκοι. Θεωρήσεις ότι οι πομάκοι «έχουσι

²¹¹ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 43η/4.3.1966, σ. 10: «*Συνεχίζων ο κ. Γενικός Επιθ/τής φρονεί ότι κατά πρώτον λόγον επιβάλεται η εξύψωσις του μορφωτικού επιπέδου της πομακικής περιοχής, δια της ιδρύσεως δύο αγροτικών Γυμνασίων (εν τοις Ν. Ξάνθης και Ροδόπης) με τετραετήν φοίτησιν και με οικοτροφεία. Εις τα Γυμνάσια τούτα όλα τα μαθήματα θα γίνονται εις την ελληνικήν, πλην του Κορανίου και των Θρησκευτικών. Επί πλέον να διδάσκονται μαθήματα γεωργικά παρ' ειδικών γεωπόνων, η οικοτεχνία κ.ά. Τα Γυμνάσια ταύτα να είναι τύπου Αμερικανικού (ως λειτουργεί η Αμερικανική Γεωργική Σχολή Θεσσαλονίκης). Τα σχολεία ταύτα θα χρειασθούν κάποιαν εκτεταμένην έκτασιν, εις την οποίαν να υπάρχουν οικήματα εξοπλισμένα με κατάλληλα μηχανήματα, τα οποία να εισαχθούν εν συνεννοήσει με τας γεωργικάς υπηρεσίας, την Αγροτικήν Τράπεζαν και άλλους παρεμφερείς Οργανισμούς, εις τρόπον ώστε να διδασθούν εις τους μαθητάς τρόποι επιστημονικά συγχρονισμένων καλλιεργειών ως και η αξιοποίησις της περιοχής (πάχυνσις ζώων, δένδροκαλλιέργεια, δασοπονία, λαχανόκηποι, ζωοτεχνία κ.ά.)*» και ΣΣΘ/Συνεδρίαση 47η/6.7.1966, σ. 5: «*«[...] οι Πομάκοι δεν είναι Τούρκοι. Αγγλος συγγραφεύς του 18ου αιώνα αναφέρει τούτους ως Βουλγάρους εξισλαμισθέντας. Από απόψεως εκπαιδεύσεως δέον να αποτραπή ο διορισμός μη Πομάκων ως διδ/λων εις τα Πομακικά σχολεία, να μη διδάσκεται η τουρκική γλώσσα, να δημιουργηθούν δύο Γεωργικά Σχολαί, ανά μία εις τον Ν. Ροδόπης και Ξάνθης, τύπου της Αμερικανικής Γεωργικής Σχολής. Τα μαθήματα θα διδάσκονται εις την ελληνικήν και μόνον τα θρησκευτικά εις την γλώσσαν των. Να εκτυπωθούν βιβλία πολλά. Με αυτά θα επέλθη ο διαχωρισμός των Πομάκων από τους Τούρκους. Τα μαθήματα όλα να διδάσκονται εις την γλώσσαν των και ουχί εις την τουρκικήν, αρκεί να μη γίνει χρησιμοποίησις της τουρκικής γλώσσας, ήτις είναι εντελώς ξένη προς τους μαθητάς.*»

²¹² Πρακτικό Σύσκεψης 24.3.1972, σ. 3: «*α.—Επί του θέματος της ιδρύσεως Σχολής ταχυρρύθμου επαγγελματικής Πρακτικό Σύσκεψης εκπαιδεύσεως εις Εχίνον, απεφασίσθη όπως μη πραγματοποιηθή, αλλά ο κ. Νομάρχης Ξάνθης αναλαμβάνει την υποχρέωσιν και εντολήν, όπως προσελκύση τούτους εις ημετέρας Σχολάς ταχυρρύθμου εκπαιδεύσεως εις άλλας περιοχάς και δή κάτω του Ολύμπου. β.—Η κατωτέρα τεχνική Εκπαίδευσις εις Ξάνθην και Κομοτηνήν, έχει καλώς, μη δημιουργούμενου ουδενός ζητήματος», ενώ δύο μήνες αργότερα πληροφορούμαστε ότι οι σχετικές ενέργειες έγιναν, αλλά αντιμετωπίστηκαν με σκεπτικισμό, Πρακτικό Σύσκεψης 31.5.1972, σ. 1: «*«[...] διά το θέμα της μεθοδεύσεως της προσπαθείας προσελκύσεως Μουσουλμάνων εις Τεχνικά Σχολάς κάτω του Ολύμπου, επρογραμματίσθησαν ενέργειαι, εις δύο δόσεις. Κατά την πραγματοποιηθείσαν α' φάσιν έλαβον χώρα σχετικά ομιλίας εις Εχίνον και Ωραιόν αλλά επί του παρόντος παρατηρείται σχετική απροθυμία προσελεύσεως των. Μετά την παρέλευσιν ορισμένων ημερών θα ακολουθήση η β' φάσις. Θα διανεμηθούν δε και σχετικά έντυπα. Ομοίως ανέφερεν ότι σχετικά κινηματογραφικά ταινία δεν υφίστανται.*»*

²¹³ Η παρατήρησιση του Ανωτέρου Διοικητή Χωροφυλακής Θράκης, όπως καταγράφεται στο Πρακτικό Σύσκεψης 31.5.1972, σ. 1 «*ότι αι επιχειρήσεις δεν τους δέχονται ευχαρίστως λόγω μειωμένης εργατικής αποδόσεως*» και η παρατήρησιση του νομάρχη Ροδόπης «*ότι θα πρέπει να γίνει ενέργεια ώστε αι μεγάλοι επιχειρήσεις, βιομηχανικά ως επί το πλείστον, προσλαμβάνουν εν ποσοστόν υποχρεωτικώς εκ της περιοχής Μουσουλμάνων*» αν και δεν απαντούν στο ερώτημα, συνηγορούν ωστόσο στη διατύπωσή του.

μεγαλύτεραν φυλετικήν συγγένειαν προς ημάς παρά προς τους Τούρκους» εκφράστηκαν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1940²¹⁴. Στη δεκαετία του 1960, στα πλαίσια της «πομάκισης» των ελληνικών αρχών, οι θεωρήσεις αυτές, με τη στήριξη και της λαογραφίας²¹⁵, συγκρότησαν ένα συμπληρωματικό ελληνικό εθνικό μύθο, ο οποίος επιδίωξε να εντάξει τους πομάκους στη φαντασιακή κοινότητα του ελληνικού έθνους²¹⁶.

Δύο είναι τα βασικά στοιχεία που έπρεπε να αναιρεθούν για να ενταχθούν οι πομάκοι στην ελληνική εθνική ιδεολογία: η γλώσσα και η θρησκεία. Ο συμπληρωματικός ελληνικός εθνικός μύθος περί πομάκων θεωρεί του πομάκους της ελληνικής Ροδόπης αρχαίο πληθυσμό, άριας ή ινδοευρωπαϊκής καταγωγής, όπως πιστοποιείται από τα φυσικά τους χαρακτηριστικά, τα οποία και τους διαφοροποιούν από τους τούρκους, που ανήκουν στη μογγολική φυλή²¹⁷. Ο

²¹⁴ Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954, σ. 7. Ο Α. Παπαευγενίου ήδη είχε δημοσιεύσει στο μικρό βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1946 με τίτλο *Βόρειος Ελλάς – Μειονότητες* τις απόψεις του ότι οι πομάκοι «αποτελούν μάλλον ίδιαν φυλήν», καθώς «η μορφή των Πομάκων, τα ήθη και τα έθιμά των και το γεγονός ότι αποκαλούνται εαυτούς “Αχρίαν” δεικνύουν ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Θρακών, των Αγριάνων» (σ. 23). Πληρέστερη για το θέμα είναι η Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952 η οποία αναφέρει, σ. 1-2: «Οι Πομάκοι κατοικούν εις την ορεινήν περιοχήν των Νομών Ξάνθης και Ροδόπης. Είναι φυλή ακαθορίστου μάλλον προελεύσεως. Κατ’ άλλους μεν είναι Βούλγαροι εξισλαμισθέντες υπό των Τούρκων μετά την υπ’ αυτών κατάληψιν της Θράκης. Κατ’ άλλους κατάγονται από την φυλήν των ΚΟΥΜΑΝΩΝ και ΠΕΤΣΕΝΕΓΚΩΝ, [οι επισημάνσεις του συντάκτη ή των συντακτών του κειμένου] οίτινες κατά τον 11ο αιώνα διέβησαν τον Δούναβιν και εγκατεστάθηκαν εις Βουλγαρίαν και Θράκην, εξισλαμισθέντες τελικώς εν τη περιοχή ταύτη. Πιθανωτέρα όμως, είναι η εκδοχή, καθ’ ην οι Πομάκοι είναι απόγονοι των αρχαίων Θρακών, της πολεμικής φυλής των Αγριάνων. Τούτο αποδέχονται απολύτως σήμερον και οι ίδιοι, αποκαλούντες εαυτούς “ΑΓΡΙΑΝ”. Η άποψις αυτή ενισχύεται και εκ της υπάρξεως ομωνύμου συνοικίας “Αγρίαν – Αχρίαν” εν Ξάνθη. Οι Αγριάνοι ούτοι (Πομάκοι) ησπάσθησαν τον Ισλαμισμόν μεταξύ του 15ου και του 16ου αιώνος προς διάσωσιν της ζωής και περιουσίας εκ μέρους των Τούρκων. Ο χαρακτηρισμός των ως Πομάκων, προέρχεται από τους Βουλγάρους, οίτινες ωνόμασαν αυτούς ούτω εκ της Βουλγαρικής λέξεως “Πομάγκωμ – Βοηθώ”, επειδή οι Αγριάνες εβοήθησαν τους Τούρκους κατά το 1876 προς καταστολήν Βουλγαρικού Κινήματος, καθ’ ο πλείστοι βούλγαροι κατεσφάγησαν. Κατ’ άλλους η ονομασία Πομάκοι, προέρχεται από τας Τουρκικάς λέξεις «Παμου-άκ» άσπρο βαμβάκι, εδόθη δε από τους Τούρκους, οίτινες κατά την κατάκτησιν της Θράκης παρετήρησαν όλους τους Πομάκους φορούντας λευκάς εκ Βάμβακος περικνημίδας. Οι Πομάκοι κατά την Έκθεσιν της Βαλκανικής Επιτροπής (ΟΗΕ) (1948) φέρονται εθνικώς και γλωσσολογικώς ως Βούλγαροι εξισλαμισθέντες βιαίως κατά την 17η εκατονταετηρίδα». Ανάλογες είναι και οι απόψεις που εξέφρασε, αν και σε ηπιότερο ύφος, και ο ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1956, σ. 4: «Οι Πομάκοι ούτε και γλωσσικώς ανήκουν εις την κατηγορίαν των Τούρκων, διότι η γλώσσα των είναι σλαβική ανάμικτος μετά πλήθους ελληνικών στοιχείων. Εθνολογικώς πιθανώτατα κατά το πλείστον είναι υπολείμματα των παλαιών Θρακών (Αγριάνων), λόγω δε της φανατικής τους προσηλώσεως εις τον μουσουλμανισμόν και λόγω των φιλελληνικών των αισθημάτων ουδόλως είναι συμπαθείς εις τους Νεοτούρκους, οι οποίοι τους φέρουν μυρίας δυσκολίας οσάκις ζητούν να μεταβούν εις την Τουρκίαν είτε ως επισκέπται είτε ως έποικοι».

²¹⁵ Στη δεκαετία του 1960 το Κέντρο Ερεύννης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών κατάρτισε δέκα συλλογές σχετικές με τους πομάκους. Στον προϋπολογισμό του ΣΣΘ για το 1967 εγγράφονται, για «Μελέται γλώσσης και Ιστορίας Πομάκων – 100.000 [δρχ.]» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 49/2.12.1966, σ. 9)· βλ. και ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 88-90.

²¹⁶ Με τον όρο βασικό συμπληρωματικό εθνικό μύθο εννοούμε τις ιδιαίτερες κατασκευές και τις επινοημένες παραδόσεις από πληθυσμιακές ομάδες ή για πληθυσμιακές ομάδες που δε μιλούν ιστορικά την επίσημη κρατική γλώσσα. Βλ. σχετικά ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ 2004, σ. 344-345· για την έννοια της επινοημένης παράδοσης βλ. HOBBSBAWM 2004, σ. 10-11.

²¹⁷ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995, σ. 49. Το βιβλίο του Π. Θεοχαρίδη «εγκαινιάσε» αυτή τη σειρά βιβλίων και άρθρων περί πομάκων και τη διασύνδεση αυτών με την εθνική ελληνική αφήγηση. Ο Π. Θεοχαρίδης ήταν πλειονοτικός δάσκαλος στο ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου την περίοδο 1964-1968. Το βιβλίο του, ένα λαογραφικό συμπύλημα περί πομάκων, είχε ολοκληρωθεί το 1968, αφού τότε υποβλήθηκε στο ΣΣΘ το αίτημα να χρηματοδοτήσει την έκδοση του, αίτημα το οποίο, παρά την αρχική θετική ανταπόκριση που έτυχε, δεν ικανοποιήθηκε. Όπως προκύπτει από τα πρακτικά του ΣΣΘ, η έκδοσή του (η οποία θα παρουσιαζόταν ότι γίνεται από το συγγραφέα και όχι από έναν κρατικό φορέα), προγραμματιζόταν για το 1968, αλλά τελικά ματαιώθηκε κατόπιν παρέμβασης του ελληνικού ΥΠΕΞ, προφανώς μετά την ελληνοτουρκική προσέγγιση στα ζητήματα της μειονότητας που σημειώθηκε με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Ελληνοτουρκικής Μορφωτικής Επιτροπής στις 20-12-1968 (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.5.1968, σ. 6, 12· βλ. και Κωστόπουλος 2009, σ. 90-91). Τελικά, και παρ’ όλο που το υλικό υποβλήθηκε στην Ακαδημία Αθηνών από την οποία και απέσπασε τον Α’ Έπαινο, το βιβλίο εκδόθηκε το

αυτοπροσδιορισμός των πομάκων, ή –έστω ορισμένων από αυτούς– και με την ονομασία «αχριάν» θεωρείται κατάλοιπο και ένδειξη της καταγωγής τους από τους αχριάνες/αγριάνες της αρχαιότητας, ένα από τα ντόπια θρακικά φύλα, το οποίο είχε «εξελληνιστεί» από τον 4ο αιώνα π.Χ. και συμμετείχε και στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου²¹⁸. Οι πληθυσμοί της Ροδόπης εκχριστιανίστηκαν μαζί με τους υπόλοιπους λαούς του βαλκανικού χώρου και στα μετέπειτα χρόνια οι τύχες τους συνδέθηκαν με αυτές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Την εποχή αυτή η Ροδόπη ονομάζεται Αχριδώ και οι κάτοικοί της αχριάνες/αγριάνες ή ροδοπαίοι. Η οριστική κατάκτηση της περιοχής (1344) από το δεύτερο βουλγαρικό βασίλειο (1186-1393) σήμανε και το γλωσσικό εκβουλγαρισμό των κατοίκων της²¹⁹. Η αλλαγή θρησκευματος των πομάκων έγινε οργανωμένα, στα χρόνια του οθωμανού σουλτάνου Μεχμέτ Δ' (1648-1687), επί μεγάλου βεζίρη Μεχμέτ Κιοπρουλού (1656-1661), και αποδίδεται στις διώξεις των τούρκων και των βούλγαρων, που είχαν ως αποτέλεσμα την απόφαση των «αγριάνων» να προσχωρήσουν μαζικά στο ισλάμ, ώστε πλέον, ως μουσουλμάνοι, να συμπεριληφθούν στην προνομιούχο πληθυσμιακή ομάδα του οθωμανικού κράτους²²⁰. Στην περίοδο ανάδυσης των βαλκανικών εθνικισμών από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και μετά οι πομάκοι γενικά επέδειξαν αντιβουλγαρική στάση, ενώ δεν έπαυσαν να εκτιμούν τη θρησκευτική ελευθερία που απολαμβάνουν ως μουσουλμάνοι στην Ελλάδα από το 1920 και μετά²²¹.

Οι πομάκοι, λοιπόν, παρουσιάζονται ως ένας ινδοευρωπαϊκός λαός, εξελληνισμένος ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ., που στο μεγαλύτερο μέρος του «ιστορικού» του βίου οι τύχες τους ήταν συνδεδεμένες με αυτές του «ελληνισμού». Ελληνόφωνοι και χριστιανοί για αιώνες, η σλαβοφώνησή τους είναι μεταγενέστερη, ενώ ο εξισλαμισμός τους ακόμα πιο πρόσφατος, των τελευταίων τριακοσίων πενήντα χρόνων. Το όλο σχήμα αν και παρουσιάζει σημαντικές αντιφάσεις και νοητικά άλματα, πολύ δε περισσότερο είναι έωλο σε κάθε επιστημονική θεώρηση και έλεγχο, εξασφαλίζει στον «ελληνισμό» και το χριστιανισμό την αναγκαία χρονική πρωτοκαθεδρία σε σχέση με δύο αντίπαλα στοιχεία της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, της βουλγαρικής/σλαβικής γλώσσας και του ισλάμ²²². Το σχήμα εστιάζει στην καταγωγή και στη συνέχεια του εδάφους και οι πομάκοι ενσωματώνονται στην ελληνική εθνική φαντασίωση ως ένας εξελληνισμένος ντόπιος αρχαίος πληθυσμός της Θράκης που εκχριστιανίστηκε μαζί με όλους τους άλλους ελληνικούς πληθυσμούς. Η θεώρηση αυτή, προβάλλοντας την ελληνικότητα και το χριστιανισμό ως τα παλαιότερα συστατικά στοιχεία, έστω και ξεχασμένα, της πομάκινης

1995. Το βιβλίο εκδόθηκε από το Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης (ΠΑΚΕΘΡΑ) με τη χορηγία του Ταμείου Θράκης, δύο συλλογικότητες που ιδρύθηκαν το 1992 και το 1994 αντίστοιχα με έδρα την πόλη της Ξάνθης και οι οποίες έχουν να επιδείξουν έντονη δραστηριότητα σχετικά με τις όποιες προσπάθειες αποσκοπούν στην ανάδειξη της ιδιαίτερης πομάκινης ταυτότητας (για τους στόχους, το έργο και τις πηγές χρηματοδότησης των συγκεκριμένων ιδρυμάτων βλ. τις ιστοσελίδες τους στις ηλεκτρονικές διευθύνσεις <http://pakethra.gr/> και <http://www.tamieion.gr/> αντίστοιχα).

²¹⁸ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995, σ. 49, 74-75.

²¹⁹ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995, σ. 51.

²²⁰ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995, σ. 53.

²²¹ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995, σ. 53-62, 69-76, 239, 242, 373-378, 417, 431.

²²² Για παράδειγμα, μια διεξοδικότερη διερεύνηση του όρου αχριάνας δείχνει ότι αυτός παύει να απαντάται από τα τις αρχές της πρώτης χιλιετίας. Στις αρχές του 15ου αιώνα εμφανίζεται στο οθωμανικά έγγραφα ο όρος «αχριάν», ο οποίος αναφέρεται σε όλους τους κατοίκους της βαλκανικής και δηλώνει το μουσουλμάνο που δεν είναι καταρτισμένος σε θεολογικά θέματα και τον εξισλαμισμένο χριστιανό· η δε ετυμολογία του πρέπει να συσχετισθεί με τη μεσαιωνική ονομασία «Αχριδώ» της Ροδόπης, από τη σλαβική λέξη *hrīd* που σημαίνει βράχος. Βλ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2005, σ. 51, 74-78, ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2008, σ. 301-302 και ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 136-137, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος συμπληρωματικός εθνικός μύθος περί πομάκων αφορά μόνο σε όσους κατοικούν στην Ελλάδα ή και αυτούς που κατοικούν στη Βουλγαρία;

ταυτότητας, καθιστά την ταυτότητα αυτή «ιστορικά» ισχυρότερη απέναντι στις αντίπαλες εθνικές θεωρήσεις (δηλαδή τη βουλγαρική και την τουρκική²²³), οι οποίες διεκδικούν και αυτές την πατρότητα των πληθυσμών αυτών.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της αντιμετώπισης των πομάκων από τις ελληνικές αρχές, η αντίληψη ότι αυτοί θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν διαφορετικά και πιο ευνοϊκά από τις ελληνικές αρχές εξακολούθησε να αποτελεί βασική παράμετρο της ελληνικής μειονοτικής πολιτικής σε όλη τη δεκαετία του 1970, αλλά και μετά. Από τη δεκαετία του 1990, με την αλλαγή της ελληνικής πολιτικής απέναντι στη μειονότητα και την άρση των «κατασταλτικών μέτρων» εναντίον της, οι προσπάθειες να εγγραφεί μέσα στη μειονότητα μια διαφορετική πομακική ταυτότητα έγιναν πιο έντονες και πιο συστηματικές. Μεταξύ άλλων έγιναν απόπειρες να καταγραφεί η γλώσσα των πομάκων, που εξακολουθεί να παραμένει προφορική, να συγκεντρωθούν και να καταγραφούν σε αυτήν τραγούδια, παραμύθια και θρύλοι, να εκδοθούν εφημερίδες στην πομακική γλώσσα, να προβληθεί ο «ιδιαίτερος» πολιτισμός τους, να συγκροτηθούν συλλογικότητες που θα δραστηριοποιούνταν προς αυτήν την κατεύθυνση και, τέλος, να διεκδικηθεί το δικαίωμα να έχουν μια εκπαίδευση και στη γλώσσα τους. Σταδιακά δημιουργήθηκε ένα σημαντικό σώμα κειμένων (κυρίως βιβλίων και άρθρων) που υπηρετούν αυτούς τους προσανατολισμούς²²⁴.

Η ύπαρξη μιας εθνοτικής πομακικής ταυτότητας είναι μια πραγματικότητα. Αλλά η συνειδητή και σκόπιμη μετεξέλιξη αυτής της διακριτής εθνοτικής ταυτότητας σε τμήμα ενός εθνικού μύθου (είτε αυτός είναι ο ελληνικός είτε ο τουρκικός, αν και ο δεύτερος φαίνεται ότι δημιουργήθηκε περισσότερο από την ανάγκη να απαντήσει με ανάλογο τρόπο στον ελληνικό) και μάλιστα με την επίκληση του δικαιώματος του ατομικού αυτοπροσδιορισμού δεν παύει να εκπορεύεται από εθνικιστικές λογικές και να αντιστρατεύεται επί της ουσίας αυτό που επικαλείται: το καθόλα δημοκρατικό δικαίωμα των υποκειμένων να αυτοπροσδιορίζονται, δικαίωμα που η κάθε πλευρά επιλεκτικά επικαλείται. Οι λόγοι που η ελληνική πολιτεία προέβαλλε και προβάλλει μια τέτοια θεώρηση για τους πομάκους οφείλονται κυρίως στο ότι σημαντικό μέρος αυτών συχνά δηλώνει την ταύτισή του με την τουρκική ταυτότητα, που ακόμη και στη μειονοτική εκδοχή της δεν παύει να αποτελεί την πιο εχθρική από όλες για την ελληνική εθνική θεώρηση.

²²³ Σχετικά με τη βουλγαρική και την τουρκική αφήγηση για τους πομάκους βλ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2005, σ. 78-80, ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2003, σ. 198-209 και TSIBIRIDOU 2000, σ. 56-59. Η βουλγαρική εθνική αφήγηση περί των πομάκων εστιάζει στη γλώσσα και τους θεωρεί Βούλγαρους που εξισλαμίστηκαν. Εξάλλου, η γλώσσα είναι το βασικό εργαλείο στο οποίο ο εστιάζει ο βουλγαρικός εθνικισμός και ανάλογη είναι και η βουλγαρική εθνική θεώρηση του παρελθόντος για τους σλαβομακεδονικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, που για την Βουλγαρία θεωρούνται χωρίς καμιά εξαίρεση Βούλγαροι. Αναλογίες με τον ελληνικό συμπληρωματικό εθνικό μύθο περί πομάκων ανιχνεύονται στον αντίστοιχο τουρκικό, ο οποίος και αυτός εστιάζει σε θεωρήσεις καταγωγής. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν οι πομάκοι ήταν παλαιό τουρκικό φύλο (άλλοι αναφέρονται στους Πετσενέγκους, άλλοι στους Κουμάνους, αλλά και σε άλλους τουρκικούς λαούς) που ήρθε στην περιοχή πριν από τους Οθωμανούς· όσοι από αυτούς τους λαούς επέλεξαν να παραμείνουν στην περιοχή και δεν κινήθηκαν βορειότερα προοδευτικά έχασαν τη μητρική τους γλώσσα, που ήταν μια από τις μορφές της πρώιμης τουρκικής, ενώ ταυτόχρονα εκχριστιανίστηκαν, αφού αυτός ήταν ο απαράβατος όρος για να ενσωματωθεί στο βυζαντινό κράτος ένας πληθυσμός. Εκείνο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι ο συμπληρωματικός τουρκικός εθνικός μύθος περί πομάκων δεν εστιάζει στο οθωμανικό παρελθόν της περιοχής και στο γεγονός ότι τότε διαμορφώνεται η στενή σχέση μεταξύ των μουσουλμανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ανεξαρτήτως γλώσσας και καταγωγής) ούτε στο ότι το παρελθόν αυτό αποτελεί το συνδετικό κρίκο μεταξύ των πληθυσμών αυτών και της Τουρκίας, το κράτος διάδοχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

²²⁴ Για μια παρουσίαση των συλλόγων και των άλλων συλλογικοτήτων και της δράσης τους βλ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 171-175, 224-232. Για μια συστηματική παρουσίαση αυτού του σώματος κειμένων βλ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 117-144, 155-199.

Εκείνο επίσης που χαρακτηρίζει την όλη προσπάθεια, όπως και όλους εξάλλου τους εθνικούς μύθους, είναι η επιλεκτικότητα, η οποία εδράζεται στην επιλεκτική σιωπή και λήθη, διαμέσου των οποίων γεφυρώνονται οι όποιες αντιφάσεις υπάρχουν και όλα τα λογικά άλματα που καλούνται να κάνουν. Όμως στην προκειμένη περίπτωση η επιλεκτικότητα αυτή δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό, αλλά πολύ περισσότερο αφορά την επιλεκτική χρήση ενός δημοκρατικού δικαιώματος, όπως είναι αυτό του ατομικού αυτοπροσδιορισμού. Ενώ η ελληνική πλευρά επικαλείται το δικαίωμα αυτό για τους πομάκους, να μπορούν ελεύθερα να επιλέξουν και να εκφράσουν την ξεχωριστή και διακριτή εθνική τους ταυτότητα, αρνείται το δικαίωμα αυτό σε όσους επιλέγουν να εκφράσουν τουρκική εθνική ταυτότητα. Επίσης, τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι το όλο εγχείρημα εστιάζει στην περιοχή της Ξάνθης²²⁵.

Το όλο εγχείρημα κατασκευής ενός πομακικού εθνικού μύθου, συμπληρωματικού της ελληνικής εθνικής αφήγησης, δεν εκπορεύεται από τους ίδιους τους πομάκους και ούτε είναι προϊόν των δικών τους ελίτ. Αντίθετα η εκ των άνω επιβολή του αντιμετωπίζεται από την πλειοψηφία των πομακικών πληθυσμών με έντονη καχυποψία, γεννά αντιδράσεις, την άρνηση και την απόρριψη. Οι δικές τους ελίτ είναι αρνητικά διακείμενες απέναντι σε ό,τι περιγράψαμε διότι, στο σύνολό τους σχεδόν, έχουν υιοθετήσει την τουρκική ταυτότητα²²⁶. Το όλο εγχείρημα εκπορεύεται από μια μερίδα της ελληνικής πλειονοτικής πλευράς και μόνο παραπληρωματικά αξιοποιεί τους ντόπιους και στηρίζεται (αλλά και στηρίζει) επιλεκτικά ορισμένους από αυτούς. Και παρόλο που διακηρύσσει με κάθε ευκαιρία ότι εκπορεύεται από δημοκρατικές ευαισθησίες παραβλέπει συστηματικά όποιες δυσκολίες και προβλήματα μπορεί να δημιουργήσει στα υποκείμενα και στην καθημερινότητά τους.

Η «ανακάλυψη» των πομάκων, η κατασκευή και η ανάδειξη της εθνικής τους ταυτότητας, καθώς και η δημοσιότητα που έλαβε η όλη προσπάθεια κατέστησε αυτούς, για ένα σημαντικότατο τμήμα της πλειονοτικής κοινής γνώμης εκτός Θράκης, τμήμα του ελληνικού έθνους, ενώ αφαίρεσε, διαμέσου της αποσιώπησης και της λήθης, το ότι αυτοί ήταν και παραμένουν μέλη μιας μειονότητας που υπέστη διώξεις και εξακολουθεί να αντιμετωπίζει προβλήματα στο να απολαμβάνει τα δικαιώματά της, ενώ δεν παύει να βλέπει τα πράγματα και να τα ερμηνεύει μέσα σε ένα άλλο πλαίσιο, διαφορετικό από αυτό των πλειονοτικών. Παρ' όλες τις υπερβολές και τις εμφανέστατες αντιφάσεις του το όλο εγχείρημα φαντάζει σημαντικό για μεγάλο τμήμα της πλειονότητας και φαίνεται να κερδίζει την αποδοχή της πλειονοτικής κοινής γνώμης. Ο ελληνικός εθνικισμός «αγκαλιάζοντας τα παλιά, ξεχασμένα αδέλφια του», που κάποια στιγμή του μακραίωνου βίου τους έχασαν και γλώσσα και θρησκεία, είναι σαν να δίνει «άφεση αμαρτιών» σε ό,τι έκανε σε βάρος τους και σε ό,τι συνεχίζει να επιχειρεί να κάνει. Και μάλλον χωρίς καμιά ιδιαίτερη επιτυχία στους στόχους του· η πραγματικότητα δεν μπορεί να παραβλέπεται ούτε να θεωρείται η προσχώρηση στην ελληνική εθνική ιδεολογία αυτόματα μια πράξη εκδημοκρατισμού, αφού «το πέρασμα από το προεθνικό στο εθνικό είναι συνυφασμένο με την έννοια του συμφέροντος και όχι της δημοκρατίας»²²⁷. Η αυθαίρετη διασύνδεση με την ελληνική αρχαιότητα και τα όποια λογικά άλματα διαπιστώνονται σε αυτήν τη θεώρηση δε φαίνονται να εγείρουν αμφιβολίες και ερωτήματα σε μεγάλο τμήμα της πλειονότητας. Αντίθετα η ανορθολογική ανάγνωση του παρελθόντος εξακολουθεί να διατηρεί την κοινωνική και

²²⁵. Σύμφωνα με τους ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ-ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2007, σ. 75 η κοινωνία της Ξάνθης «διατηρεί πολλά προ-νεοτερικά στοιχεία» σε σχέση με αυτή της Ροδόπης, όπου «μπορούμε να κάνουμε λόγο για κοινωνία που έχει λανθάνοντα χαρακτηριστικά κοινωνίας των πολιτών και μπορεί να αναστοχαστεί πάνω στην τουρκική εθνική της ταυτότητα και το εθνικό της "ανήκειν"».

²²⁶ Βλ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, σ. 202.

²²⁷ ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ-ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2008, σ. 75.

πολιτική της δυναμική και να γίνεται ευρύτερα αποδεκτή, πολύ δε περισσότερο να την ενισχύει, όταν αυτές οι θεωρήσεις βρίσκουν αποδοχή και από τον επιστημονικό λόγο²²⁸.

2.9 Η νομοθεσία για τη μειονοτική εκπαίδευση

Η Συνθήκη της Λοζάνης, με την οποία και συγκροτήθηκε η μειονότητα της Θράκης, αποτέλεσε (και εξακολουθεί να αποτελεί) το βασικότερο κείμενο με το οποίο κατοχυρώθηκαν τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των μειονοτικών. Στην προστασία των μειονοτήτων αναφέρονται τα άρθρα 37-45, τα οποία διαμορφώνουν μια ξεχωριστή ενότητα με τον τίτλο «Προστασία μειονοτήτων». Τα άρθρα αυτά αναφέρονται στην προστασία που θα τύχουν οι μειονότητες στην Τουρκία, αλλά το άρθρο 45 καθιστά σαφές ότι την ίδια μεταχείριση θα έχει και η μειονότητα στην Ελλάδα, καθιερώνοντας την αρχή της αμοιβαιότητας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας στο ζήτημα των μειονοτήτων²²⁹. Σε ό,τι έχει σχέση με το αντικείμενο αυτής της εργασίας ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει στα άρθρα 38, 40 και 41 της εν λόγω Συνθήκης. Το άρθρο 38 κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων μειονοτικών της Θράκης²³⁰. Με το άρθρο 40 εξασφαλίζεται στους μειονοτικούς το δικαίωμά να συστήνουν, να χρηματοδοτούν και να διαχειρίζονται τα δικά τους θρησκευτικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα και να διδάσκονται τη γλώσσα τους, δηλαδή οι μειονοτικοί μαθητές έχουν το δικαίωμα στην ιδιωτική εκπαίδευση στη μειονοτική γλώσσα²³¹. Τέλος, το άρθρο 41 προβλέπεται η υποχρέωση του ελληνικού κράτους να παρέχει κάθε δυνατή οικονομική συνδρομή στο δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, ώστε οι μειονοτικοί μαθητές να έχουν τη δυνατότητα να διδάσκονται τα μαθήματα στη μητρική τους γλώσσα, παράλληλα με την υποχρεωτική διδασκαλία της επίσημης γλώσσας του κράτους όπου ανήκουν²³². Σύμφωνα δηλαδή με τα άρθρα 40 και 41 της Συνθήκης της Λοζάνης οι μειονοτικοί της Θράκης μπορούν να διδάσκονται τα μαθήματα στη μητρική τους γλώσσα είτε σε ιδιωτικά σχολεία που εποπτεύονται και χρηματοδοτούνται από τους ίδιους είτε σε δημόσια, ενώ η ελληνική κυβέρνηση μπορεί να καταστήσει υποχρεωτική τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Γενικούς κανόνες στο ζήτημα της προστασίας των μειονοτήτων έθετε και η Συνθήκη των Σεβρών, η οποία επικυρώθηκε από την Ελλάδα το 1923, αλλά κατά πόσο ίσχυσε η συγκεκριμένη συνθήκη είναι ένα ζήτημα που αμφισβητείται σε μεγάλο βαθμό²³³.

Σχετικές με τη μειονοτική εκπαίδευση είναι και συμφωνίες που υπογράφηκαν μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το 1951 και το 1968. Η «Μορφωτική συμφωνία μεταξύ του βασιλείου της Ελλάδος και της τουρκικής δημοκρατίας» του 1951 αφορά γενικά τις μορφωτικές σχέσεις

²²⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι το συγκεκριμένο ερμηνευτικό σχήμα για τους πομάκους και την ιστορία τους εκλαμβάνεται, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, ως ένα επιστημονικό δεδομένο σε ορισμένες διδακτορικές διατριβές και μεταπτυχιακές εργασίες, έργα που επιβάλλεται να διακρίνονται για τον ορθολογισμό τους· βλ. ενδεικτικά ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2005, σ. 67-84, ΛΙΑΖΟΣ 2007, σ. 15-29, 34-39 και 133-143, ΡΟΒΟΛΑ 2005, σ. 49-63, ΠΑΠΑΡΓΥΡΙΟΥ 2007, σ. 9-16 και 66-69, ΚΟΥΙΔΗΣ 2009, σ. 38-48 και ΧΑΤΖΙΚΟΣ 2009, 16-38.

²²⁹ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ, άρθρο 45· πρέπει να σημειωθεί ότι το πρωτότυπο γαλλικό και αγγλικό κείμενο της Συνθήκης, όταν αναφέρεται στην Τουρκία, κάνει σταθερά λόγο για περισσότερες μη μουσουλμανικές μειονότητες («minorités non-musulmanes», «non-moslem minorities») και, όταν αναφέρεται στην Ελλάδα, για μουσουλμανική μειονότητα («minorité musulmane», «moslem minority»)· βλ. και ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 33 και 61-62.

²³⁰ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ, άρθρο 38.

²³¹ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ, άρθρο 40.

²³² ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ, άρθρο 41.

²³³ Η Συνθήκη των Σεβρών επικυρώθηκε με το ΝΔ «Περί κυρώσεως της εν Σέβραις υπογραφείσης Συνθήκης περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων» που υπογράφηκε στις 29.9.1923. Σχετικά με την προστασία των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων είναι τα άρθρα 7, 8 και 9. Βλ. και ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 32 και ΚΟΥΦΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ 2011, σ. 15-16.

ανάμεσα στο ελληνικό και στο τουρκικό κράτος και όχι άμεσα τη μειονότητα²³⁴. Η εν λόγω συμφωνία αποτελείται συνολικά από 21 άρθρα και, μεταξύ άλλων, προέβλεπε τη δυνατότητα των δύο χωρών να ανταλλάσσουν επιστημονικό και εκπαιδευτικό δυναμικό (άρθρο 3), τη χορήγηση υποτροφιών από τη μία χώρα στους πολίτες της άλλης, ώστε αυτοί να σπουδάσουν στη χώρα της οποίας είναι υπότροφοι (άρθρο 5), την πρόθεση να απαλειφθούν από τα σχολικά εγχειρίδια της κάθε χώρας αρνητικές κρίσεις για την άλλη (άρθρο 14) και τη συγκρότηση μιας μικτής ελληνοτουρκικής επιτροπής η οποία θα διερευνούσε τους τρόπους και θα προχωρούσε σε λεπτομερείς προτάσεις για όσα η συγκεκριμένη συμφωνία προέβλεπε. Στα πλαίσια αυτής της συμφωνίας ένας μικρός σχετικά αριθμός τούρκων εκπαιδευτικών ήρθε να διδάξει στα σχολεία της μειονότητας στη Θράκη, ενώ ο αντίστοιχος αριθμός Ελλήνων εκπαιδευτικών πήγαν να διδάξουν στα σχολεία της ρωμαϊκής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης, στα επόμενα χρόνια μετά την υπογραφή της παραπάνω συμφωνίας, η μικτή ελληνοτουρκική επιτροπή ασχολήθηκε εκτενώς με την παραγωγή σχολικών εγχειριδίων για τους μειονοτικούς μαθητές της κάθε χώρας, τα οποία θα είχαν την έγκριση της «μητέρας πατρίδας» τους.

Το «Πρωτόκολλο της ελληνοτουρκικής μορφωτικής επιτροπής» του 1968 αφορά άμεσα τις μειονότητες των δύο κρατών²³⁵. Της υπογραφής του είχε προηγηθεί σειρά διμερών διπλωματικών επαφών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, οι οποίες είχαν καταλήξει στην *Έκθεση της Βιέννης*, το περιεχόμενο της οποίας στο μεγαλύτερο μέρος του το εν λόγω πρωτόκολλο επιβεβαιώνει και επεκτείνει²³⁶. Στα βασικά του σημεία κατοχυρώνει τα τουρκικά ως γλώσσα της μειονοτικής εκπαίδευσης, στην οποία θα διδάσκονται όλα τα μαθήματα που διδάσκονταν μέχρι την υπογραφή του πρωτοκόλλου και όσα μέλλει να εισαχθούν στη διδασκαλία, και επιβεβαιώνει τη ρήτρα της αμοιβαιότητας στη διαχείριση των εκπαιδευτικών ζητημάτων (εποπτικό υλικό, σχολικά εγχειρίδια, σχολικές βιβλιοθήκες). Ειδικότερα, προβλέπει την ελεύθερη χρήση εποπτικών υλικών για τα μαθήματα που διδάσκονται στην κάθε «μειονοτική γλώσσα», αρκεί αυτά να έχουν εγκριθεί από το κάθε κράτος για τη μειονότητα που κατοικεί στην επικράτειά του, καθώς και τον τρόπο που θα γίνεται αυτός ο έλεγχος. Ακόμη, προβλέπει τη δημιουργία βιβλιοθηκών στα μειονοτικά σχολεία με βιβλία στη «μειονοτική γλώσσα»· βέβαια και το περιεχόμενο των βιβλιοθηκών αυτών τελεί υπό τον έλεγχο του κράτους στο οποίο ζει η κάθε μειονότητα. Παραπέρα, η κάθε χώρα είναι υπεύθυνη για τα σχολικά εγχειρίδια στη «μειονοτική γλώσσα» της κάθε μειονότητας που ζει στην άλλη χώρα· επιπλέον, πρέπει να

²³⁴ Η Μορφωτική Συμφωνία υπογράφηκε στις 20-4-1951 και κυρώθηκε με το Ν 2073/1952. Η συμφωνία αυτή καταργήθηκε στο σύνολό της με την «Ελληνοτουρκική Συμφωνία για την Πολιτιστική Συνεργασία» που υπογράφηκε στις 4-2-2000. Για το κείμενο της Συμφωνίας του 1951 και του 2000 βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 63-66 και 331-333.

²³⁵ Για τα κείμενα του πρωτοκόλλου βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 114-120. Πρβλ. και ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ 1997, σ. 321-325.

²³⁶ Το περιεχόμενο της *Έκθεσης της Βιέννης* τέθηκε υπόψη του ΣΣΘ και συζητήθηκε στην 58η Συνεδρίασή του στις 13.8.1968. Τα μέλη του ΣΣΘ δε φάνηκε να συμφωνούν με όσα συνομολογήθηκαν στη Βιέννη, καθώς ένιωσαν να υποσκελίζονται στη διαμόρφωση της μειονοτικής πολιτικής, γεγονός που ανάγκασε τον πρόεδρό του, αν και διαφωνούσε και αυτός, να τους εγκαλέσει τονίζοντας «πρώτον ημείς είμεθα όργανα εφαρμογής και ανεξαρτήτως προσωπικών γνώμων υποχρεούμεθα να εφαρμόσωμεν και θα εφαρμόσωμεν την υπό της Κυβερνήσεως χαρασσομένην πολιτικήν, και θα την εφαρμόσωμεν και δεύτερον την Εξωτερικήν Πολιτικήν μιας Χώρας την καθορίζουν βασικώς τα Στρατηγικά και Στρατιωτικά της δεδομένα. Και η Ελληνική πραγματικότητα επιβάλλει την ΕλληνοΤουρκικήν προσέγγισιν την οποία εγώ προσωπικώς πιστεύω βαθύτατα ως την μόνην ορθήν και αναγκαίαν πολιτικήν, υπό τον όρον βεβαίως, ότι δε θα κινδυνεύση ουδέ σπιθαμή του Εθνικού εδάφους» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 48η/13.8.1968, σ. 4). Προφανώς οι αντιδράσεις ΣΣΘ συνεχίστηκαν και στην επόμενη, την 59η συνεδρίασή του στις 9.9.1968 απεστάλη η *Έκθεσις της Βιέννης* μαζί με την *Ερμηνευτική Εγκύκλιο* του Υπεξ Π. Πιπινέλη, στην οποία αυτός έδινε εξηγήσεις για το πνεύμα όσων αποφασίστηκαν· τα σχετικά κείμενα περιλαμβάνονται στα πρακτικά του ΣΣΘ/Συνεδρίαση 59η/9.9.1968, σ. 2-4 και 4-8 αντίστοιχα.

λαμβάνεται μέριμνα ώστε τα «μειονοτικά εγχειρίδια» να μην περιέχουν τίποτα το επιλήψιμο για το κράτος που ζει η κάθε μειονότητα, καθώς αυτό έχει τη δυνατότητα να αφαιρέσει όσα χωρία κρίνει ότι το θίγουν. Τέλος, το πρωτόκολλο του 1968 προχωρά σε συστάσεις να αποφεύγονται εκδηλώσεις και δραστηριότητες που μπορεί να θίξουν την θρησκευτική και εθνική συνείδηση του ελληνικού και του τουρκικού λαού. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι στην *Έκθεση της Βιέννης* υπήρχε η πρόνοια να επαναπροσληφθούν όσοι μειονοτικοί εκπαιδευτικοί διώχτηκαν τα έτη 1967 και 1968, ζήτημα το οποίο απουσιάζει εντελώς από το Πρωτόκολλο του 1968²³⁷.

Σε ό,τι αφορά την ελληνική νομοθετική παραγωγή πρέπει να επισημάνουμε ότι μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 καταγράφονται περιορισμένες νομοθετικές παρεμβάσεις σχετικά με τη μειονοτική εκπαίδευση. Μεγάλο μέρος των ζητημάτων που σχετίζονται με αυτήν λύνονται σε τοπικό επίπεδο μέσα από τους μηχανισμούς της ΓΔΘ, της ΓΕΞΜΣ, του ΣΣΘ, του ΥΠΕΞ, του ΥΒΕ και των οικείων νομαρχιών, συνήθως από άτομα που θεωρούνται γνώστες των ζητημάτων και σύμφωνα με τις εκάστοτε προτεραιότητες της ελληνικής πολιτικής. Το χρονικό διάστημα από το 1950 και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, μπορούμε να διακρίνουμε δύο χρονικές περιόδους κατά τις οποίες σημειώνεται μια παραγωγή νομοθετικών ρυθμίσεων για ζητήματα σχετικά με τη μειονοτική εκπαίδευση. Η πρώτη είναι στη δικτατορία (1967-1974) και η δεύτερη και σημαντικότερη από άποψη αριθμού νομοθετημάτων το χρονικό διάστημα 1977-1979²³⁸. Στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται επί της ουσίας για μια σειρά ΥΑ που εκδόθηκαν σε εκτέλεση του

²³⁷ Η *Έκθεση της Βιέννης* στην παράγραφο 9 προέβλεπε: «Επί του θέματος του διδακτικού προσωπικού των μειονοτικών σχολών όπερ απηλλάγη των καθηκόντων του εκατέρωθεν, κατά την διάρκεια των ετών 1967 και 1968, οι δύο αντιπρόσωποι προτείνουν όπως τούτο επανενταχθή αμοιβαίως και κατά το μέτρον του δυνατού» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 59η/9.9.1968, σ. 4). Μάλλον η συγκεκριμένη πρόταση ήταν και αυτή που κίνησε τις περισσότερες αντιδράσεις του ΣΣΘ. Στην 58η συνεδρίασή του, όπου τέθηκε υπόψη του ΣΣΘ το περιεχόμενο της *Έκθεσης της Βιέννης* ο Πρόεδρός του επισημαίνει: ««Κύριοι, όλα τα σημεία πλην του υπό του στοιχείου —θ— όχι μόνον δεν μας βλάπτουν διότι παρ' ημίν ισχύουν και άλλοτε και μόνον εις αντίποινα κατηγορήθησαν αλλά και θα μας ωφελήσουν αν, όπερ ολοψύχως ευχόμεθα, εφαρμοσθούν και εν Κων/πόλει. Αυτούμαι αλλά πρέπει να εξομολογηθώ, ότι περισσότερο από την άρνησιν της Τουρκίας να τα επιτρέψουν, φοβούμαι την άρνησιν εκ φόβου των Ελλήνων της Κων/πόλεως να τα εφαρμόσουν» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 3). Εκτενώς στη συγκεκριμένη πρόβλεψη αναφέρεται στην *Ερμηνευτική Εγκύκλιό* του και ο Π. Πιπινέλης ζητώντας πειθαρχία σε όσα αποφασίστηκαν, καθησυχάζοντας το ΣΣΘ ότι το μέτρο δεν αφορά όσους διώχτηκαν γιατί η εκπαιδευτική τους δραστηριότητα θεωρήθηκε ανθελληνική και υποδεικνύει τρόπους για την υλοποίηση του μέτρου: «Η παράγραφος 9 αφορά το εκατέρωθεν απολυθέν ή απαλλαγέν των καθηκόντων του διδακτικόν προσωπικόν κατά την διάρκεια της διετίας 1967-1968. Η συμφωνία προβλέπει την “αμοιβαίαν επανένταξιν” του προσωπικού τούτου “κατά το μέτρον του δυνατού”. Η παράγραφος αυτή δέον να ερμηνευθή εντός του γενικωτέρου πλαισίου των προθέσεων των δύο Κυβερνήσεων αι οποίαι είναι κατ' εξοχήν πολιτικά. Ως εκ τούτου τυπικά ή νομικά κωλύματα δέον να εξευρεθί τρόπος να παρακαμφθούν χάριν της πολιτικής σκοπιμότητος. Ως προς την ουσίαν διευκρινίζομεν ότι υφίσταται προφορική συνεννόησις με τους Τούρκους ότι όσοι Μουσουλμάνοι διδάσκαλοι απελύθησαν διά λόγους ελλείψεως νομιμοφροσύνης δεν πρόκειται να επαναδιορισθούν, αλλ' ότι ούτοι θ' αντικατασταθούν δι' ετέρων προσοντούχων διδασκάλων. Δια του όρου “αντικατασταθούν” εννοείται ότι οι νέοι διδάσκαλοι θα διορισθούν εις τα αυτά σχολεία εις τα οποία υπηρέτουν και οι απολυθέντες. Τούτο δεν συνεπάγεται βεβαίως και υποχρέωσιν απομακρύνσεως των νομιμοφρόνων διδασκάλων οίτινες διορίσθησαν ήδη εις αντικατάστασιν των απολυθέντων κατά την διάρκεια της τελευταίας διετίας. Οι μέλλοντες να διορισθούν δυνάμει της συμφωνίας προσοντούχοι διδάσκαλοι θα ηδύναντο, π.χ. να προσληφθούν ως υπεράριθμοι. Όσον αφορά τέλος τους διδασκάλους οι οποίοι απελύθησαν διά πειθαρχικά παραπτώματα δυνάμει κανονικών αποφάσεων των οικείων Συμβουλίων, δέον να εξευρεθί εύσχημος τρόπος επαναδιορισμού των. Άλλως η περί “επανεπένταξιν” πρόνοια της συμφωνίας θα παρέμενε γράμμα κενόν και θα διεκινδυνεύομεν να μην επαναδιορισθή ουδείς των ημετέρων εν Τουρκία διδασκάλων. Δεν παραγνωρίζομεν βεβαίως τας νομικάς δυσχερείας του πράγματος, οφείλομεν όμως να τονίσωμεν και αύθις ότι ο χαρακτήρ των εν Βιέννη συμφωνηθέντων τυγχάνει κατ' εξοχήν πολιτικός και ότι δι' αυτών σκοπείται η εγκαίνιασις νέου κλίματος εις τα μειονοτικά εκπαιδευτικά θέματα». Είτε οι αντιδράσεις είτε οι δυσκολίες που μπορεί να ανέκυψαν στην προσπάθεια να αποκλειστούν από την επαναφορά στην υπηρεσία οι μειονοτικοί δάσκαλοι που κρίθηκαν μη νομιμόφρονες από την ελληνική διοίκηση, αλλά ακόμη και οι πιέσεις, που μπορεί να ασκήθηκαν, απάλειψαν τη συγκεκριμένη πρόβλεψη της *Έκθεσης της Βιέννης* από το τελικό κείμενο του Πρωτοκόλλου του 1968.

²³⁸ ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2008, σ. 113-150.

Ν 694/1977, με τον οποίο θεσμοθετήθηκε και ο κρατικός έλεγχος επί της μειονοτικής εκπαίδευσης, καθιερώνοντας και επισήμως το καθεστώς των κυβερνητικών παρεμβάσεων, καθώς ο παραπάνω νόμος παρέπεμπε σχεδόν όλα τα θέματα της μειονοτικής εκπαίδευσης σε ρυθμίσεις από τους εκάστοτε υπουργούς παιδείας, ανάλογα με τις κατά καιρούς επιδιώξεις και τις προτεραιότητες της ελληνικής πολιτικής²³⁹.

²³⁹ ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2008, σ. 151-234.

Κεφάλαιο 3

Τα δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία της Κομοτηνής και της Ξάνθης

3.1 Μειονοτικά γυμνάσια: ίδρυση και λειτουργία

Η ίδρυση των δύο μειονοτικών γυμνασίων, στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη, έγινε σε διαφορετικές εποχές και κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Τα βασικά ερωτήματα στα οποία εστιάζουμε είναι: Πώς συνδέεται η ίδρυση του κάθε σχολείου με την ελληνική πολιτική απέναντι στη μειονότητα; Μέσα σε ποιες συνθήκες διαμορφώθηκε το πλαίσιο λειτουργίας τους; Ποιες αλλαγές σημειώθηκαν σε αυτά τα σχολεία και πώς αυτές επηρέασαν τη μειονότητα;

3.1.α Μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής «Τζελάλ Μπαγιάρ»

Το αίτημα για την ίδρυση ενός δευτεροβάθμιου μειονοτικού σχολείου τέθηκε από τους μειονοτικούς της Κομοτηνής μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ήταν μια επιδίωξη των νεωτεριστικών κύκλων, οι οποίοι την εποχή αυτή, όπως προαναφέρθηκε, είχαν ενισχύσει τα ερείσματά τους εντός της μειονότητας²⁴⁰. Ο αριθμός των μειονοτικών μαθητών οι οποίοι την άνοιξη του 1946 φοιτούσαν στα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια της δυτικής Θράκης ήταν πολύ μικρός και δεν ξεπερνούσε τους δέκα· άλλοι τριάντα μειονοτικοί υπολογίζονταν ότι φοιτούσαν στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής²⁴¹.

Το Νοέμβριο του 1946 υποβλήθηκε από νεωτεριστές το αίτημα για τη δημιουργία ενός δευτεροβάθμιου μειονοτικού σχολείου, το οποίο θα μπορούσε να συγκροτηθεί σταδιακά με την προσθήκη γυμνασιακών τάξεων στο κεντρικό μουσουλμανικό δημοτικό σχολείο της Κομοτηνής²⁴². Πώς όμως γινόταν αντιληπτό ένα μειονοτικό σχολείο μέσης εκπαίδευσης από τους νεωτεριστές και από τις ελληνικές αρχές; Λαμβάνοντας υπόψη τις γενικότερες θέσεις των νεωτεριστών για το περιεχόμενο και το ρόλο της εκπαίδευσης ένα μειονοτικό γυμνάσιο δε θα μπορούσε να έχει καμιά σχέση με τα λειτουργούντα μέχρι τότε ιεροσπουδαστήρια, τα οποία ήταν πλήρως συνδεδεμένα με τις «παλαιομουσουλμανικές» αντιλήψεις και για αυτό απαξιωμένα. Ένα τέτοιο σχολείο θα έπρεπε να είναι προσανατολισμένο σε μια εκκοσμικευμένη εκπαίδευση, όπως αυτή εκφραζόταν μέσα από τις επιλογές του τουρκικού κράτους, τις οποίες και είχαν υιοθετήσει οι νεωτεριστικοί κύκλοι της μειονότητας, και θα λειτουργούσε υπέρ μιας μειονοτικής τουρκικής ταυτότητας. Η ίδρυση του σήμαινε ακόμη ότι αυξάνονταν οι πιθανότητες σπουδών για τους μειονοτικούς, άρα και οι δυνατότητες να βελτιώσουν τη ζωή τους· έτσι, θα

²⁴⁰ Βλ. ενότητα 2.6 της παρούσας εργασίας.

²⁴¹ Έκθεση Παπαευγενίου 30.3.1946, σ. 5: «[...] εις τα Μέσα Σχολεία ημών εν Θράκη δε φοιτώσι ούτε 10 Μουσουλμανόπαιδες», Έκθεση Παπαευγενίου 14.11.1946, σ. 4: «Μουσουλμανόπαιδες δε εις τα Μέσα Ελληνικά Σχολεία φοιτώσι περί την μίαν δεκάδα» και Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 10: «Εις τα Ελληνικά Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, ελάχιστοι Μουσουλμανόπαιδες φοιτούν, μη υπερβαίνοντες τους 10 και εκ τούτων ελάχιστοι αποφοιτούν. Εις ΞΑΝΘΗΝ μεταπολεμικώς, μόνον οι δύο υιοί του Πομάκου Χαμδή Βέη εφοίτησαν και απεφοίτησαν εκ του εκεί Γυμνασίου», Έκθεση Παπαευγενίου 14.11.1946, σ. 5: «Ζωτικότερον ήδη εργάζεται το εν Κομοτινή τοιούτον [= ιεροσπουδαστήριο], ενώ το εν Ξάνθη σχεδόν ητόνισε. Το εν Κομοτινή έχει περί τους 30 μαθητάς».

²⁴² Έκθεση Παπαευγενίου 14.11.1946, σ. 4: «Εις συζήτησιν μετά Μουσουλμάνων διδ/λων Κομοτινής ανεκοινώθη εις ημάς παρά του φανατικού – Τούρκου – Διευθυντού της Κεντρικής Σχολής Τζεμαλαδδίν Μουσταφά, ότι η Μουσουλμανική Κοινότης Κομοτηνής πρόκειται να ζητήσει την προσθήκην και Γυμνασιακών τινων τάξεων. Ασφαλώς βραδύτερον θα ζητηθή η ολοκλήρωσις του Γυμνασίου».

καλυπτόταν το κενό της ύπαρξης ενός στρώματος μορφωμένων μειονοτικών, δημιουργώντας εντός της μειονότητας μια νέα ελίτ, με διαφορετικές προσλαμβάνουσες, η οποία θα λειτουργούσε ενδεχομένως διαφορετικά από τις υπάρχουσες²⁴³. Παράλληλα, σε ένα τέτοιο σχολείο η μουσουλμανική κοινότητα, όπως μας επιτρέπεται να εικάσουμε από τις αντιδράσεις της στην προσπάθεια της ΓΔΘ το 1945 να ελέγξει τα μειονοτικά δημοτικά, θα επιδίωκε να έχει αυξημένο λόγο τόσο στην οργάνωση όσο και στη λειτουργία του²⁴⁴.

Όλα τα παραπάνω γίνονταν προφανώς αντιληπτά από τις ελληνικές αρχές και η προοπτική ενός μειονοτικού γυμνασίου, με το συμβολικό του βάρος και με τη δυναμική που θα δημιουργούσε εντός της μειονότητας, τις ανησυχούσε. Το ερώτημα έχει να κάνει με το αν οι ελληνικές αρχές είχαν μια πρόταση για ένα μειονοτικό δευτεροβάθμιο σχολείο και αν οι συνθήκες της εποχής επέτρεπαν ένα γενικότερο προβληματισμό για αυτό το θέμα. Ως προς το αίτημα για ίδρυση ενός μειονοτικού γυμνασίου η ελληνική διοίκηση ήταν αρνητική· η κύρια ένστασή της αφορούσε στο «εάν συμφέρη εθνικώς» η δημιουργία μιας μορφωμένης ελίτ μειονοτικών, η οποία θα ταυτιζόταν με τους νεωτεριστές και με την οποία οι ελληνικές αρχές θα έπρεπε να διαπραγματεύονται²⁴⁵. Για να περιοριστεί αυτή η πιθανότητα και καθώς ήταν δύσκολο η ελληνική διοίκηση να απορρίψει το αίτημα για ένα μειονοτικό γυμνάσιο (στην Κωνσταντινούπολη η ρωμαϊκή μειονότητα λειτουργούσε αρκετά εκπαιδευτικά ιδρύματα αντίστοιχης βαθμίδας), προτάθηκε τελικά η φοίτηση των μειονοτικών μαθητών στα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια της περιοχής, ώστε «η κατά εν ακόμη –το ελάχιστον ποσοστόν– αφοπλισις των τοιούτων μαθητών από του Μουσουλμανικού φανατισμού, κάτι είναι, διότι ο τοιούτος φανατισμός και θα ενταθή και θα λάβη συγκεκριμένην και μάλλον επικίνδυνον εθνικὴν συνειδητοποίησιν εις τα καθαρὰ Μέσα Μουσουλμανικὰ Σχολεία»²⁴⁶. Βέβαια η ελλιπής γνώση της ελληνικής από πολλούς μειονοτικούς μαθητές αποτελούσε ένα πρόβλημα, το οποίο, ωστόσο, θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με την προσθήκη μιας προκαταρκτικής τάξης «διὰ τους Μουσουλμανόπαιδας», η οποία όμως θα είχε «ὡς κύριον σκοπὸν τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης»²⁴⁷. Η συγκεκριμένη ρητή διατύπωση απέκλειε κάθε άλλη προοπτική της προπαρασκευαστικής τάξης, πέρα από τη γλωσσική προετοιμασία των μαθητών, για να μπορέσουν να σπουδάσουν στο ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο. Στο αίτημα, δηλαδή, των

²⁴³ Την ανυπαρξία εντός της μειονότητας ενός στρώματος μορφωμένων σχολιάζει το 1951 και το τουρκικό περιοδικό *Γιεσίλ Αντά* (Πράσινο Νησί): *Έγγραφο Κέντρου Αλλοδαπών Ροδόπης* 14.12.1951, σ. 1: «Οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης, οι οποίοι μέχρι του έτους 1920 υπήρξαν εις τα Βαλκάνια, ο μάλλον προωδευμένος όγκος, κατά τα τελευταία -30- έτη, αφέθησαν εις τοιαύτην οπισθοδρομικότητα, ώστε διά πάντα διανοούμενον και αισθανόμενον άνθρωπον ερχόμενον εις επαφήν και μόνον επί 24 ώρας μετ' αυτών, θα ήναι πηγή αφορήτου ψυχικής διαταραχής. Εις όλας τας κοινωνίας και τας φυλάς του κόσμου, τας μάλλον οπισθοδρομικὰς εἶνε δυνατόν να συναντήσῃ κανεῖς 3-5 Ιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς, φαρμακοποιούς, οδοντοϊατρούς, επαγγελματίες τουτέστιν ανωτέρας μορφώσεως, οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης μέσα εις τον ομφαλόν των Βαλκανίων στερούνται και ενός ακόμη εξ αυτών, διότι οι Έλληνες δεν επιτρέπουν διά να ζήσωσι οι Τούρκοι οι κάτοχοι ανωτέρας μορφώσεως. Δυστυχώς τούτο είναι εν γεγονός».

²⁴⁴ Βλ. σχετικά ενότητα 2.6 της παρούσας εργασίας.

²⁴⁵ *Έκθεση Παπαευγενίου* 14.11.1946, σ. 4: «εάν συμφέρη εθνικώς να φοιτώσι πολλοί Μουσουλμανόπαιδες εις τα Γυμνάσια μας, οι οποίοι θα τραπώσι βραδύτερον προς τα Πανεπιστήμιά μας, γεγονός όμως είναι, ότι μετά την προσεχὴν εθνικὴν συνειδητοποίησιν των Μουσουλμάνων, την οποίαν συστηματικῶς επιδιώκει πλέον το Σωματεῖον τῆς Τουρκικῆς Νεολαίας θα λάβουσι οὔτοι και την προς την Μέσσην και προς την Ανωτάτην Εκπαιδευσιν ἀγούσαν».

²⁴⁶ *Έκθεση Παπαευγενίου* 14.11.1946, σ. 4.

²⁴⁷ *Έκθεση Παπαευγενίου* 14.11.1946, σ. 4. Το Μάρτιο του 1946, εννέα μήνες πριν την υποβολή του αιτήματος για την ίδρυση ενός μειονοτικού γυμνασίου, «προτάθη παρά τινων Μουσουλμάνων ἡ ἰδρύσις εις τα εκεί Γυμνάσια προπαρασκευαστικῆς τάξεως διά τους Μουσουλμανόπαιδας» (*Έκθεση Παπαευγενίου* 30.3.1946, σ. 5). Για τους μειονοτικούς που έκαναν τη συγκεκριμένη πρόταση δεν παρέχεται καμιά άλλη πληροφορία, ούτε και γιατί την έκαναν. Οι ελληνικές αρχές τότε δεν απέκλεισαν ούτε και αποδέχτηκαν την πρόταση τους, περιοριζόμενη στην επισήμανση ότι «δεν πρέπει να αποκλεισθῇ η μελέτη του πράγματος».

μειονοτικών για ίδρυση ενός μειονοτικού γυμνασίου οι ελληνικές αρχές αντιπρότειναν τη φοίτηση τους σε δημόσια δευτεροβάθμια ιδρύματα. Στο αρχειακό μας υλικό, αλλά και στη σχετική βιβλιογραφία δεν αναφέρεται η δημιουργία και η λειτουργία τέτοιων προπαρασκευαστικών τάξεων.

Το ξέσπασμα του Εμφυλίου Πολέμου άλλαξε άρδην τις συνθήκες θέτοντας νέα προβλήματα και προτεραιότητες και για τις δύο πλευρές. Οι μειονότητες και η δράση τους βρέθηκαν εκ νέου στο στόχαστρο των εθνικών θεωρήσεων, τόσο για την προηγούμενη δράση τους στην Κατοχή όσο και για την εμπλοκή ορισμένων εξ αυτών στον Εμφύλιο Πόλεμο, στο πλευρό της Αριστεράς²⁴⁸. Σε τέτοιες συνθήκες γεννάται το ερώτημα κατά πόσο μπορεί να ήταν δυνατή η έκφραση ευρύτερων προβληματισμών για ένα ζήτημα όπως η δημιουργία του μειονοτικού γυμνασίου, του χαρακτήρα που θα είχε αυτό και τους στόχους που θα υπηρετούσε. Για την ελληνική πλευρά η μειονότητα γινόταν αντιληπτή ως κάτι το ξεχωριστό στην ελληνική κοινωνία και αυτό που την απασχολούσε ήταν η εξουδετέρωση ή, έστω, ο μετριασμός του «φανατισμού» της, δηλαδή η υιοθέτηση από όλο και περισσότερους μειονοτικούς της τουρκικής εθνικής ταυτότητας²⁴⁹. Και αυτό θα ήταν, για τις ελληνικές αρχές, περισσότερο εφικτό αν η μειονότητα λάβαινε ελληνική μόρφωση, φοιτώντας στα ελληνόφωνα γυμνάσια. Αλλά για τους νεωτεριστικούς κύκλους της μειονότητας η φοίτηση στα ελληνόφωνα γυμνάσια εκλαμβάνονταν ως μια αφομοιωτική διαδικασία, παρά τις διακηρύξεις της ελληνικής διοίκησης περί του αντιθέτου²⁵⁰. Με το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου οι ελληνικές αρχές, εκτιμώντας προφανώς ότι οι συνθήκες το επέτρεπαν, προχώρησαν στην αναδιοργάνωση του ιεροσπουδαστηρίου της Κομοτηνής (1949), καθώς θεώρησαν το «μουσουλμανικό φανατισμό», που είχε λιγότερες σχέσεις με την Τουρκία, ως «μικρότερο κακό» από τον τουρκικό εθνικισμό²⁵¹.

²⁴⁸ Βλ. ενότητα 2.6 της παρούσας εργασίας.

²⁴⁹ Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.1.1953, σ. 1-2: «Πάντοτε είχομεν την γνώμην, και εσημειώσαμεν τούτο εις σχετικές εκθέσεις ημών, ότι δεν μας επιτρέπεται ν' αδιαφορήσωμεν προς την πνευματικήν κατάστασιν των Μουσουλμάνων υπηκόων της Χώρας ημών. Τα μεν, διότι, το τοιούτον, δεν συμβιβάζεται προς τον φυλετικόν χαρακτήρα ημών και τας εθνικάς Παραδόσεις μας, το δε διότι, αν αδιαφορήσωμεν ημεείς, θα ενδιαφερθώσι διά τούτους άλλοι. Και αυτοί οι άλλοι, πάσαν θα καταβάλωσιν, ως είναι ευνόητον φροντίδα να δώσωσι εις το στοιχείον τούτο (το Μουσουλμανικόν) κατεύθυνσιν αλλοίαν εκείνης, η οποία συμφέρει εις ημάς εθνικώς. Και ακριβώς επειδή μέχρι της στιγμής ηδιαφορήσαμεν και αφήσαμεν τα πράγματα να λάβωσι μοιραίαν εξέλιξιν, ενδιαφέρθησαν ενεργώς και βάσει ωρισμένου Προγράμματος ούτοι οι άλλοι. Μας είναι γνωστό πάντα τούτο. Ποία δε η ταύτη κατεύθυνσις η συμφέρουσα εις ημάς (εθνικώς πάντοτε); Όχι βεβαίως κατεύθυνσις αποβλέπουσα και τείνουσα εις αφομοίωσιν φυλετικήν. Μία τοιαύτη κατεύθυνσις, όχι μόνον ακατόρθωτος είναι, αλλά και θα μας εξέθετεν ασκόπως και ανωφελώς εις τα όμματα πάντων. Άλλη λοιπόν είναι η κατεύθυνσις, την οποίαν πρέπει, συμφέρει, να φροντίσωμεν, να δώσωμεν. Και είναι αύτη η εντός των πλαισίων της δυνατότητος πάντοτε, προσπάθεια προς διάδοσιν παρ' αυτοίς της παιδείας, με μοναδικόν σκοπόν, τον αφοπλισμόν της Μουσουλμανικής ψυχής των υπηκόων μας, από τον τυφλόν φανατισμόν και η έμπνευσις εις αυτήν ευμενεστέρων διαθέσεων ως προς ημάς [οι υπογραμμίσεις του συντάκτη του κειμένου]».

²⁵⁰ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.12.1949, σ. 1-2: «Μη νομισθή όμως ότι κάμνοντες λόγον περί γλωσσικής αφομοιώσεως εννοούμε την τοιαύτην των ξένων στοιχείων, οποία είναι αι ελάχισται εν Ελλάδι Φυλετικά Μειονότητες, αι οποίαι κατά τους πλέον υπερβολικούς υπολογισμούς δεν υπερβαίνουν σήμερον τα 2 ½ % του πληθυσμού τας χώρας. Μύρια όχι. Μας είναι αρκετόν διά τον εκπολιτιστικόν ρόλον τον οποίον θέλομεν να παίζομεν ως Φυλή να παίζωμεν εις τον κόσμον οι Έλληνες –φρονηματιζόμενοι και συνειδητοποιούμενοι – ώστε ουδ' επί στιγμήν καν να σκεφθώμεν περί της εξελληνίσεως, έστω και ως προς την γλώσσαν μόνον των Μειονοτήτων μας. Και Μουσουλμάνοι και Ισραηλίται, και Αρμένιοι και ει τινές άλλοι, ας ομιλώσι την μητρικήν των γλώσσαν ελευθέρως – όπως ελευθέρως ας λατρεύωσι τον θεόν των. Μία τοιαύτη προσπάθεια είναι πάντοι ξένη προς αυτόν τον φυλετικόν μας χαρακτήρα. Και μαρτυρεί περί του πράγματος η Ιστορία. Άλλοι εξήλωσαν την δόξαν της οπωσδήποτε γλωσσικής αφομοιώσεως των εν τη Χώρα των φυλετικών Μειονοτήτων. Άλλο ζήτημα της των παρά των ανηκόντων εις Μειονότητας της εκμαθήσεως της επισήμου γλώσσης του Κράτους».

²⁵¹ Για την ίδρυση του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής βλ. ενότητα 4.1 της παρούσας εργασίας.

Η αναδιάρθρωση του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής δεν ικανοποίησε τους νεωτεριστικούς κύκλους της μειονότητας και το αίτημα για ένα μειονοτικό γυμνάσιο παρέμενε²⁵². Το 1951 έγινε μια προσπάθεια στην Ξάνθη από το μειονοτικό βουλευτή του νομού να ξεκινήσει τη λειτουργία της η πρώτη τάξη ενός «ημιγυμνασίου», αλλά το εγχείρημα δεν τελεσφόρησε²⁵³. Οι ελληνικές αρχές εξακολουθούσαν να διάκινται αρνητικά σε ενδεχόμενη ίδρυση ενός δευτεροβάθμιου μειονοτικού σχολείου, αν και γινόταν αντιληπτό ότι η επιχειρούμενη ελληνοτουρκική προσέγγιση θα λειτουργούσε υπέρ της δημιουργίας του· στην περίπτωση αυτή όμως έπρεπε να υπάρξει μέριμνα από την ελληνική πλευρά για το πλαίσιο λειτουργίας και τον τρόπο στελέχωσής²⁵⁴.

Η απόφαση για την ίδρυση ενός «τουρκικού» γυμνασίου για τους μειονοτικούς στη δυτική Θράκη ανακοινώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση στην τουρκική κατά την επίσημη επίσκεψη στην Τουρκία του έλληνα βασιλιά Παύλου (8-16.6.1952). Το γυμνάσιο θα έφερε μάλιστα και την επωνυμία «Τζελάλ Μπαγιάρ» (Celal Bayar Lisesi), προς τιμήν του προέδρου της τουρκικής δημοκρατίας, γεγονός που απετέλεσε δυσάρεστη έκπληξη στις ελληνικές εκπαιδευτικές αρχές που ήταν αρμόδιες για τη μειονοτική εκπαίδευση²⁵⁵.

Στις διεργασίες που ακολούθησαν την ανακοίνωση της ίδρυσης του γυμνασίου και, καθώς είχε καταστεί σαφές ότι επίκειται η λειτουργία του άμεσα, η ΓΕΞΜΣ σε σχετικό υπόμνημα της προς το ΥΠΕΠΘ εισηγούνταν ένα πλαίσιο λειτουργίας για αυτό το σχολείο. Σύμφωνα με αυτό, καίριο ζήτημα ήταν το καθεστώς λειτουργίας του γυμνασίου και αν το σχολείο θα

²⁵² Σε αυτή την έλλειψη αναφέρεται σε σειρά άρθρων του το καλοκαίρι και το φθινόπωρο 1951 το τουρκικό περιοδικό *Γιεσίλ Αντά* (Πράσινο Νησί): *Εγγραφο Κέντρου Αλλοδαπών Ροδόπης* 14.12.1951, σ. 2-3: «Αντί της σοφτάδικης (σοφτάς, κληρικός, μουσουλμάνος) εστίας ιδρύετο μία σχολή, δεν θα ήτο πολύ επωφελεστέρα από απόψεως του μέλλοντος των και της μοίρας των; Έναντι της ανασυστάσεως της εστίας ταύτης της αμαθείας, γενομένης αναμφιβόλως τη εμπνεύσει των Ελλήνων, έπρεπε τουλάχιστον οι εν Τουρκία Δυτικοθράκες να επιχειρήσωσι διάβημά τι προς την Τουρκικήν Κυβέρνησιν. [...] Να υποβάλω και εξασφάλισή επί του παρόντος την ίδρυσιν μιας μέσης Σχολής εν Κομοτηνή. Διά τον σκοπόν τούτον υπάρχει εν Κομοτηνή κατάλληλος οικοδομή ανήκουσα εις τους Τούρκους, ό,τι δέον να εξασφαλισθή είνε οι διδάσκαλοι και η επιχορήγησις. Αν οι διδάσκαλοι σταλούν εκ Τουρκίας οι δε μισθοί τους πληρώνονται υπό τον προϋπολογισμόν του Τουρκικού Υπουργείου Εθνικής Παιδείας η μέση αυτή σχολή είναι δυνατόν να ιδρυθή κατά τας αρχάς της προσεχούς σχολικού έτους. Αι ωφέλεια τας οποίας θα εξασφαλίσή μία μέση σχολή εις τους Τούρκους της Δυτικής Θράκης είνε αναρίθμητοι. Μόνον η ανάδειξις διδασκάλων εις τα Τουρκικά Σχολεία, φέρει εις το φως τον ρόλον τον οποίον θα παίξη η Μέση Σχολή εις την Δυτικήν Θράκην».

²⁵³ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 10-11: «Κατά το παρελθόν έτος [1951], ο Βουλευτής Ξάνθης Νουρή προσεπάθησε να ιδρύση εις Ξάνθην Μουσουλμανικόν Ημιγυμνάσιον ή τουλάχιστον μίαν τάξιν τούτου, αλλά απέτυχεν εις τας προσπαθείας του, ιδία, λόγω της απροθυμίας των γονέων να αναλάβουν τα έξοδα της λειτουργίας του. Ήδη καταβάλλεται και αύθις σοβαρά προσπάθεια ιδρύσεως και λειτουργίας Μουσουλμανικών Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως».

²⁵⁴ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 23-24: «Προς περιστολήν των, εκ της τυχόν δράσεως της Μειονότητος ταύτης, δυσμενών διά το Έθνος μας αποτελεσμάτων ενδείκνυται: [...] ε'./ Αποφυγή ιδρύσεως και λειτουργίας ιδιαίτερων Μουσουλμανικών Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως, και τούτου μη καθισταμένου εφικτού να καταβληθή προσπάθεια τακτοποιήσεως κατά τον προσφορώτερον τρόπον από απόψεως λειτουργίας και διδακτικού προσωπικού».

²⁵⁵ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 1: «Απεφασίσθη, ως γνωστόν, να ιδρυθή εν τη Δυτ. Θράκη Τουρκικόν Γυμνάσιον. Τουρκικόν το ονομάζομεν και ημείς, εφόσον ως τοιούτον ανηγέλθη και κατά την στιγμίν, καθ' ην παρά της ΑΜ του Βασιλέως, εδίδετο η υπόσχεσις εν Κωνσταντινουπόλει και βραδύτερον, όταν ανεγράφετο το γεγονός παρά του Τύπου. Δεν σημειούμεν τι, διότι το θεωρούμεν τετελεσμένον πλέον, αφού και εβαπτίσθη τούτο και τω εδόθη το όνομα, το όνομα του Προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας "ΤΖΕΛΑΛ ΜΠΑΓΙΑΡ" ως προς την άποψιν, αν το Γυμνάσιον τούτο έπρεπε να ονομασθή τουρκικόν ή άλλως πως». Ο Σ. Βενιζέλος, αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Ν. Πλαστήρα, επιφόρτισε τον υφυπουργό εξωτερικών Ε. Αβέρωφ, ο οποίος συνόδευε το βασιλικό ζεύγος στην επίσημη επίσκεψή του στην Τουρκία, να ανακοινώσει στους τούρκους ομολόγους του τις αποφάσεις της ελληνικής κυβέρνησης να ιδρυθεί μειονοτικό γυμνάσιο στη δυτική Θράκη, να υιοθετηθεί η λατινική γραφή στα μειονοτικά σχολεία και να θεσπιστούν υποτροφίες για μειονοτικούς φοιτητές στα ελληνικά πανεπιστήμια: ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2006, σ. 59-61.

χαρακτηριζόταν «ως δημόσιον, η ως μειονοτικόν, η ως ιδιωτικόν»²⁵⁶. Προπάντων δε θα έπρεπε να χαρακτηριστεί τουρκικό ούτε και το πρόγραμμα σπουδών του να αποτελεί «αντιγραφή των τουρκικών γυμνασίων της Τουρκίας»²⁵⁷. Επιπλέον, αναφερόταν στην ανάγκη να προβλεφθεί μια προπαρασκευαστική τάξη, ώστε να βελτιωθεί η ελληνομάθεια των μειονοτικών μαθητών και να μπορούν αυτοί να παρακολουθήσουν τα μαθήματα που θα διδάσκονταν στα ελληνικά²⁵⁸. Η σχετική πρόταση ερειδόταν στο φόβο μήπως, εξαιτίας της ελλιπούς ελληνομάθειας των μειονοτικών μαθητών, ορισμένα μαθήματα τους ελληνόφωνου προγράμματος διδάσκονταν τελικά στα τουρκικά, πρακτική που ίσχυε συχνά στα μειονοτικά δημοτικά²⁵⁹. Τέλος, εκφραζόταν επιφυλάξεις ως προς τη θέση όπου θα οικοδομούνταν το διδακτήριο του υπό ίδρυση μειονοτικού γυμνασίου· θα έπρεπε να ληφθεί μέριμνα να μην οικοδομηθεί σε περιοχές που κατοικούνταν από πλειονοτικούς και, επίσης, θεμιτό θα ήταν να μην είναι «εμφανές», δηλαδή να μην καθιστά άμεσα ορατή στο δημόσιο χώρο τη μειονοτική παρουσία στην πόλη της Κομοτηνής²⁶⁰. Εξάλλου, πάγια θέση του συγκεκριμένου ΓΕΞΜΣ ήταν ότι οι πρωτοβουλίες στη μειονοτική εκπαίδευση έπρεπε να προέρχονται από την ελληνική διοίκηση και να μην υπαγορεύονται από τους μειονοτικούς, μια θέση η οποία εύρισκε πολλούς αποδέκτες μεταξύ των πλειονοτικών που εμπλέκονταν σε τοπικό επίπεδο με τα μειονοτικά ζητήματα²⁶¹.

²⁵⁶ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 4. Σε άμεση συνάρτηση με το καθεστώς του γυμνασίου ήταν και το ζήτημα της μισθοδοσίας του προσωπικού. Αν το γυμνάσιο ήταν δημόσιο η μισθοδοσία του προσωπικού του βάραινε το ελληνικό δημόσιο. Αν το γυμνάσιο χαρακτηριζόταν μειονοτικό οι μισθοί του προσωπικού, με βάση όσα ίσχυαν στην πρωτοβάθμια μειονοτική εκπαίδευση, θα έπρεπε να καταβάλλονται από τη ΔΕΜΠ Κομοτηνής. Αν, τέλος, ήταν ιδιωτικό, τότε θα έπρεπε να υπάρχουν διδάκτρα. Σε κάθε περίπτωση η εισήγηση ήταν ότι οι πλειονοτικοί καθηγητές έπρεπε «να πληρώνονται παρά του Δημοσίου», όχι μόνο γιατί αυτό «συμβαίνει και εν Κων/πόλει», αλλά και γιατί έτσι εξασφαλιζόταν ότι αυτοί θα περιλαμβάνονταν στο διδακτικό προσωπικό του σχολείου και δε θα έπαυαν να διδάσκουν κάποια στιγμή με το πρόσχημα της έλλειψης πόρων.

²⁵⁷ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 2.

²⁵⁸ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 2. Επίσης στο υπόμνημά του αναφερόταν στην η έλλειψη μορφωμένων μειονοτικών, οι οποίοι θα μπορούσαν να αναλάβουν διδακτικά καθήκοντα στο υπό ίδρυση γυμνάσιο, κενό το οποίο αναγκαστικά θα έπρεπε να καλυφθεί από τούρκους μετακλητούς καθηγητές, αλλά και στην ανάγκη το μειονοτικό διευθυντή να συμπληρώνει ένας πλειονοτικός υποδιευθυντής.

²⁵⁹ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 4.

²⁶⁰ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 4-5: «[...] Της τοποθεσίας, εις ην θ' ανεγερθή το διά τους Μουσουλμανόπαιδας Γυμνάσιον. Ερρίφθη παρά τινων η γνώμη, ν' ανεγερθή τούτο εις την οδόν, την άγουσαν εις τον Σιδηροδρομικόν Σταθμόν, έναντι του Γυμναστηρίου. Εν πρώτοις, προς την περιφέρειαν εκείνην δεν κατοικούσι Μουσουλμάνοι. Και έπειτα, η κοινή Ελληνική γνώμη, δεδικοιολογημένως καθ' ημάς, είναι πάντοτε ευαίσθητος και εύθικτος, ως προς τοιαύτα ερωτήματα. Δεν θεωρούμεν και ημείς ορθόν εις την οδόν, εξ ης διέρχονται όλοι οι Ξένοι, να προβάλλη επιβλητικόν το κτίριον του ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου] Γυμνασίου. Άλλως τε τούτο, διά να εξυπηρετεί Μουσουλμανόπαιδας, ανάγκη να κτισθή εις τας συνοικίας των, εγγύτατα τούτων». Για όσους έχουν επισκεφτεί την Κομοτηνή είναι εμφανής η «διχοτόμηση» της πόλης ανάμεσα στις πλειονοτικές και τις μειονοτικές συνοικίες. Οι μειονοτικές γειτονιές βρίσκονται στα βόρεια της πόλης και δεν κατοικούνται από πλειονοτικούς. Από την άλλη οι πλειονοτικές γειτονιές βρίσκονται στα νότια της πόλης, όπου και ο σιδηροδρομικός σταθμός, και δεν κατοικούνται από μειονοτικούς. Μια νοητή γραμμή που ορίζεται από την κεντρική λεωφόρο που διατρέχει την πόλη από τα ανατολικά προς τα δυτικά ορίζει και τα όρια κατοίκησης των πλειονοτικών και των μειονοτικών. Και παρ' όλες τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στον οικιστικό ιστό της πόλης τα τελευταία είκοσι χρόνια, ιδιαίτερα μετά το 1990 και την άρση των κατασταλτικών μέτρων ενάντια στη μειονότητα, αυτή η διαίρεση της πόλης είναι ακόμη εμφανής.

²⁶¹ Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954, σ. 8: «Να πράξωμεν λοιπόν τα πάντα υπέρ των Τούρκων της Θράκης, αλλά πάντοτε υπό τας ακολούθους απαιτήσεις, καθ' ημάς προϋποθέσεις. α) Παν, ό,τι πράττομεν διά το Τουρκικόν εν Θράκη στοιχείον, να γίνηται ως προερχόμενον εξ ιδίας ημών πρωτοβουλίας και εκ πραγματικού υπέρ τούτου ενδιαφέροντος, ουχί δε αποκλειστικώς εξ υποδείξεων —ή και πιέσεων— Τούρκων παραγόντων Θράκης, οι οποίοι και θέλουσι και επιδιώκουσιν, ότι αυτοί και μόνον αυτοί επιτυγχάνουσι παν υπέρ της Μειονότητος ευμενές μέτρον, και οι οποίοι επιθυμούν και επιδιώκουσι να προΐστανται πάσης κινήσεως υπέρ ανυψώσεως του πνευματικού επιπέδου των Τούρκων, απόντων ημών».

Τον Αύγουστο του 1952 εκδόθηκε το ΒΔ 2203/15.8.1952 με το οποίο ιδρύονταν το μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής²⁶². Σύμφωνα με αυτό:

- Η επίσημη ονομασία του σχολείου ήταν «Γυμνάσιον Τζελάλ Μπαγιάρ». Το γυμνάσιο θα απευθυνόταν μόνο σε μειονοτικούς μαθητές.
- Ήταν εξετάζιο και ισότιμο με τα ιδιωτικά γυμνάσια, που λειτουργούσαν στη χώρα. Οι εξετάσεις των μαθητών διέπονταν από τα ισχύοντα για τα ιδιωτικά σχολεία. Για την προαγωγή ή την απόλυση των μαθητών απαιτούνταν προβιβάσιμος βαθμός στο μάθημα της νέας ελληνικής γλώσσας. Οι απολυτήριες εξετάσεις θα διεξάγονταν από επιτροπή, όπως και στα αντίστοιχα ιδιωτικά σχολεία, και οι απολυτήριοι τίτλοι θα ήταν ισότιμοι με αυτούς των δημοσίων γυμνασίων.
- Η λειτουργία του θα ξεκινούσε άμεσα το σχολικό έτος 1952-53 με την πρώτη τάξη και σταδιακά, μέσα σε μια εξαετία, το σχολείο θα αναπτυσσόταν στο σύνολό του.
- Τη διοίκηση του γυμνασίου θα είχε η σχολική εφορία. Την εποπτεία του σχολείου αναλάμβανε ο γενικός επιθεωρητής σχολείων μέσης εκπαίδευσης Κομοτηνής. Τη διεύθυνση του σχολείου θα αναλάμβανε μειονοτικός καθηγητής.
- Πλειονοτικοί καθηγητές, οι οποίοι θα ήταν δημόσιοι υπάλληλοι υπαγόμενοι στο ίδιο καθεστώς με αυτούς που δίδασκαν στα δημόσια σχολεία της χώρας, θα δίδασκαν τα μαθήματα: νέα ελληνικά, νεοελληνική λογοτεχνία, αρχαία ελληνικά, λατινικά, ιστορία, αγωγή του πολίτη και γυμναστική.
- Τα υπόλοιπα μαθήματα θα διδάσκονταν από μειονοτικούς καθηγητές. Η εποπτεία και η υπηρεσιακή εξέλιξη των μειονοτικών καθηγητών διεπόταν από τα ισχύοντα στα ιδιωτικά σχολεία. Η μισθοδοσία τους θα βάραινε τη σχολική εφορία. Καθώς όμως διαπιστωνόταν έλλειψη «*Τούρκων το γένος Καθηγητών Ελληνικής υπηκοότητος*» που να διέθεταν τα απαραίτητα προσόντα για να αναλάβουν διδακτικά καθήκοντα στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» και για μια πενταετία μπορούσαν να τοποθετηθούν σε αυτές τις θέσεις καθηγητές προερχόμενοι από την Τουρκία (μετακλητοί).
- Προβλεπόταν επίσης μία (1) θέση επιστάτη και μία (1) θέση καθαρίστριας.
- Σε περίπτωση αδυναμίας της σχολικής εφορίας να καλύψει τις ανάγκες του σχολείου μπορούσε αυτή να επιδοτηθεί από το ελληνικό κράτος. Το ΥΠΕΘ μπορούσε να επιβάλει στους μαθητές του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» ειδική εισφορά για το σχολικό ταμείο.
- Για το αναλυτικό και το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων, τα σχολικά εγχειρίδια και τα σχετικά με τη βαθμολογία θα ίσχυε ό,τι προβλεπόταν και για τα δημόσια και ιδιωτικά γυμνάσια του κράτους. Για τα μαθήματα που θα διδάσκονταν στα τουρκικά ήταν η δυνατή η αξιοποίηση σχολικών βιβλίων προερχομένων από την Τουρκία, αφού όμως αυτά προηγουμένως είχαν ελεγχθεί από τις αρμόδιες ελληνικές αρχές και είχε εξασφαλιστεί η έγκρισή τους.
- «*Προς τέλειαν εκμάθησιν της Ελληνικής γλώσσης*» ο γενικός επιθεωρητής μπορούσε να εισηγηθεί την έκδοση ΥΑ για την αύξηση των ορών διδασκαλίας των ελληνικών γλωσσικών μαθημάτων.
- Σε περίπτωση αναδιοργάνωσης των δημόσιων γυμνασίων της χώρας, αναλόγως θα αναδιοργανωνόταν και το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ».

Το παραπάνω ΒΔ υιοθετούσε τις περισσότερες από τις προτάσεις του ΓΕΞΜΣ. Απουσίαζε από αυτό οποιαδήποτε μνεία στην προπαρασκευαστική τάξη, ζήτημα το οποίο διευθετήθηκε με μεταγενέστερη απόφαση του ΥΠΕΠΘ²⁶³.

²⁶² Το κείμενο του ΒΔ 2203/15.8.1952 σε ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 67-70.

Ένα δεύτερο νομοθέτημα την επόμενη χρονιά, το ΝΔ 2567/31.8.1953, επέφερε σημαντικές συμπληρώσεις και τροποποιήσεις στο αρχικό²⁶⁴. Οι βασικότερες αφορούσαν:

- Στη θεσμοθετημένη προσθήκη προπαρασκευαστικής τάξης, η οποία είχε προαιρετικό χαρακτήρα και η φοίτηση σε αυτήν δε θεωρούνταν φοίτηση στο γυμνάσιο.
- Η έναρξη λειτουργίας του γυμνασίου μεταφερόταν στη σχολική χρονιά 1953-54.
- Ενισχυόταν το ελληνόφωνο πρόγραμμα σπουδών, καθώς για την προαγωγή των μαθητών απαιτούνταν προβιβάσιμος βαθμός σε δύο τουλάχιστον μαθήματα από αυτά που διδάσκονταν στα ελληνικά.
- Τα μαθήματα που θα διδάσκονταν στα ελληνικά περιορίζονταν σε επτά (7)· αφαιρούνταν από αυτά η φυσική αγωγή.
- Νομοθετούνταν η δυνατότητα του ΥΠΕΠΘ να καθορίζει με αποφάσεις του θέματα που σχετίζονταν με τις εγγραφές, τις εξετάσεις, τη διδασκαλία μαθημάτων στα ελληνικά και ό,τι άλλο σχετικό «*προς την λειτουργίαν του σχολείου τούτου*».
- Προβλεπόταν θέση υποδιευθυντή, την οποία θα κάλυπτε πλειονοτικός καθηγητής που θα υπηρετούσε στο σχολείο.
- Καταργούνταν η σχετική πρόβλεψη που υπήρχε στο προηγούμενο ΒΔ 2203/15.8.1952 σχετικά με τα σχολικά εγχειρίδια.

Σύμφωνα με το πρώτο από τα δύο παραπάνω νομοθετήματα, το μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής εντασσόταν στην κατηγορία των ιδιωτικών σχολείων, αλλά θα λειτουργούσε με διαφορετικούς όρους από ό,τι αυτά. Οι καθηγητές του τουρκόφωνου προγράμματος κατατάσσονταν στην ίδια κατηγορία με αυτούς των ιδιωτικών σχολείων και η σχολική εφορία ήταν υπεύθυνη για τη μισθοδοσία τους. Από την άλλη οι καθηγητές του ελληνόφωνου προγράμματος θα ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, για τους οποίους ίσχυε ό,τι και στα αντίστοιχα δημόσια σχολεία της χώρας. Αυτό όμως καθιστούσε το σχολείο και εν μέρει δημόσιο. Παράλληλα, το ελληνικό δημόσιο χρηματοδοτούσε τη σχολική εφορία του σχολείου ώστε να καλύπτονται τα λειτουργικά έξοδά του σχολείου και μέχρι το 1960 και οι μισθοί των καθηγητών του τουρκόφωνου προγράμματος²⁶⁵. Επίσης και στα δύο νομοθετήματα απουσιάζει ο χαρακτηρισμός του σχολείου ως μειονοτικό/τουρκικό/μουσουλμανικό, αν και αναφέρεται ότι αυτό απευθύνεται σε «μουσουλμάνους». Η ίδια διχοτομία χαρακτηρίζει και το πρόγραμμα σπουδών του σχολείου που διαιρείται ανάμεσα σε δύο γλώσσες. Επίσης, είναι σαφής η πρόθεση που διαγράφεται, ιδιαίτερα με το δεύτερο νομοθέτημα, να ενισχυθεί το ελληνόφωνο πρόγραμμα. Η πρόβλεψη ότι για την προαγωγή των μαθητών απαιτούνταν προβιβάσιμος βαθμός σε δύο τουλάχιστον μαθήματα του ελληνόφωνου προγράμματος αντανακλούσε τη δυσπιστία και το φόβο των ελληνικών αρχών μήπως, εξαιτίας των γλωσσικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν πολλοί μαθητές στα ελληνικά, στην πράξη τα μαθήματα του ελληνόφωνου προγράμματος αντιμετωπίζονταν από τους μαθητές ως δευτερεύοντα και σταδιακά υποβαθμίζονταν σε σχέση

²⁶³ Πράξη 103 ΥΠΕΠΘ 13.12.1952.

²⁶⁴ Για το κείμενο του ΝΔ 2567/31.8.1953 βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 71-73.

²⁶⁵ Έκθεση Μαμέλη 20.5.1954, σ. 13: «Το Υπουργείον Παιδείας απήλλαξε πάσης εισφοράς και παντός εκπαιδευτικού τέλους τους Τούρκους μαθητάς τους φοιτώντες εις το Γυμνάσιον Τζελάλ Μπαγιάρ (Δραχ. 80.000 ειδ. εισφορά 60.000 ειδ. τέλος 25.000 εκπαιδευτικά τέλη εγγραφής 34.000 τέλη τίτλου σπουδών). [...] Εχορήγησεν δια το σχολικόν έτος 1952-53 Δρ. 8.000.000 και διά το παρόν Σχολ. έτος μέχρι σήμερα « 60.000.000», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 38η/5-6.4.1965, σ. 4: «*Ηδη το Υπουργείον Παιδείας διά διαταγής του απηγόρευσε την παρά των γονέων εισφοράν και εχορήγησε μικρόν τι ποσόν όπως και εις τα λοιπά Γυμνάσια του Κράτους*», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 48η/16.9.1966, σ. 6: «*το ΣΣ [...] αποφασίζει όπως, διατεθί το ποσόν των (10.000) δρχ. δι' οικονομικήν ενίσχυσιν της εν λόγω Σχολικής Εφορείας [= μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής]. Για τη μισθοδοσία των καθηγητών του τουρκόφωνου προγράμματος βλ. ενότητα 3.2.β της παρούσας εργασίας.*

με εκείνα του τουρκόφωνου προγράμματος. Τέλος, το δεύτερο νομοθέτημα καταργούσε οποιαδήποτε νομοθετική πρόβλεψη για τα σχολικά εγχειρίδια που θα προέρχονταν από την Τουρκία και εισήγε τη δυνατότητα να παρεμβαίνει ο εκάστοτε υπουργός παιδείας και με σχετικές αποφάσεις του να διευθετεί μια σειρά από θέματα που αφορούν στη λειτουργία του σχολείου.

Σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα ανεγέρθηκε και το διδακτήριο, όπου θα στεγαζόταν το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ»²⁶⁶. Η θέση που αυτό οικοδομήθηκε ήταν τελικά στις μειονοτικές συνοικίες της Κομοτηνής. Η ανέγερση χρηματοδοτήθηκε από πόρους που διαχειριζόταν η ελληνική βασιλική οικογένεια, ενώ τα τουρκικά κράτος δώρισε στο σχολείο τον απαιτούμενο εργαστηριακό εξοπλισμό για τα μαθήματα της φυσικής, της χημείας και της χειροτεχνίας²⁶⁷. Το εντυπωσιακό, για τα δεδομένα της εποχής, κτίριο, ενέγραψε αρκετές διαμαρτυρίες από την πλειονότητα, η οποία θεώρησε ότι οι μειονοτικοί τυγχάνουν μιας ιδιαίτερης αντιμετώπισης, ενώ τα δικά τους αιτήματα παρέμεναν εκκρεμή²⁶⁸. Τα εγκαίνια του νέου σχολείου έγιναν με πανηγυρικό τρόπο στις 3.12.1952 με την παρουσία του ελληνικού βασιλικού ζεύγους και του προέδρου της τουρκικής δημοκρατίας Τζελάλ Μπαγιάρ²⁶⁹.

Η επίσημη ονομασία του σχολείου όπως προαναφέρθηκε ήταν «Γυμνάσιο Τζελάλ Μπαγιάρ» (Celal Bayar Lisesi). Επιπλέον, η αρχική εξωτερική επιγραφή του σχολείου ήταν μόνο στα τουρκικά, γεγονός που σχολιάστηκε αρνητικά από την ελληνική πλευρά²⁷⁰. Στη συνέχεια

²⁶⁶ Έκθεση Μαμέλη 20.5.1954, σ. 11: «Το διδακτήριον του ιδρυθέντος κατά τον Νόμον 2203/15.8.52 Γυμνασίου “Τζελάλ Μπαγιάρ” εκτίσθη κατά το φθινόπωρον του έτους 1952 εντός τριών περίπου μηνών εκ μαρμάρου, είναι διώροφον μετά υπογείου – με εξ αιθούσας – ευρείς και φωτεινούς διαδρόμους – δύο γραφεία – δύο εργαστήρια – λουτήρας – υπόστεγον με σκηνήν θεάτρου – αυλήν πλέον των 4.000 μ² και με κηπάριον εκατέρωθεν του κεντρικού διαδρόμου άγοντος προς την είσοδον. Παρά το διδακτήριον εκτίσθη και η κατοικία του εκάστοτε Διευθυντού του Γυμνασίου». Ο Γ. Μαμέλης ήτας διευθυντής μέσης εκπαίδευσης στη ΓΔΘ και είχε το διοικητικό έλεγχο του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ».

²⁶⁷ Σύμφωνα με τον ΑΝΔΡΕΑΔΗ 1956, σ. 16 το κόστος ανέγερσης ανήρθε στο ποσό του 1.800.000 νέων δρχ. και προήλθε από τον έρανο των βορείων επαρχιών. Όσο για τον εξοπλισμό του, σύμφωνα με την Έκθεση Μαμέλη 20.5.1954, σ. 11: «Το διδακτήριον επλουτίσθη διά τω απαιτητών σκευών, επίπλων και οργάνων. Διακόσια (200) δίδετρα θρανία κατασκευάσθησαν άμα τω πέρατι της οικοδομήσεως του Κτιρίου. Διετέθησαν 10.000.000 δραχμ. διά την κατασκευήν επίπλων των γραφείων και σκευών διά την τοποθέτησιν των εκ Τουρκίας δωρηθέντων οργάνων Φυσικής – Χημείας και εργαλείων Χειροτεχνίας (Ξυλουργικής και Σιδηροτεχνίας) – (20 κιβώτια)».

²⁶⁸ Ο ΓΕΞΜΣ μίλησε για τη δυσφορία των πλειονοτικών πληθυσμών της Κομοτηνής πριν από την ανέγερση του διδακτηρίου, Υπόμνημα Παπαεγγενίου 28.6.1952, σ. 5: «Το παράπονον των ΕΛΛΗΝΩΝ [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου] Κομοτινής, ότι εις στιγμήν καθ’ ην θ’ ανεγερθή επιβλητικόν ΤΟΥΡΚΙΚΟΝ Γυμνάσιον παρά του Εθνικού Ιδρύματος της ΑΜ της Βασιλίσσης, αγνοείται μία επείγουσα διδακτρηιακή ανάγκη αυτών. Και είναι η ανάγκη αύτη, η ανέγερσις νέου διδακτηρίου διά το Α’ Δημοτικόν Σχολείον της πόλεως των. Ας επιτραπή εις ημάς, να σημειώσωμεν, ότι δεχόμεθα ως δεδικοιολογημένον το παράπονον τούτο των Ελλήνων της Κομοτινής και να ευχηθώμεν, όπως –επιβάλλεται δε τούτο διά πλείστους λόγους– και το διά τους Μουσουλμανόπαιδας Γυμνάσιον και το Α’ Ελληνικόν Δημοτικόν Σχολείον θεμελιωθώσι την ιδίαν μέραν». Το αίτημα της πλειονότητας για την οικοδόμησιν ενός νέου διδακτηρίου για το προαναφερθέν δημοτικό σχολείο εκκρεμούσε τουλάχιστον μέχρι το 1954, επιτείνοντας τη σχετική της δυσφορία για προνομιακή αντιμετώπιση που τύχαιναν οι μειονοτικοί συντοπίτες τους. Υπόμνημα Παπαεγγενίου 17.7.1954, σ. 1: «Πρέπει οπωσδήποτε τα λαμβανόμενα μέτρα να είναι τοιαύτα, ώστε να μην προκαλούν το παράπονον των Ελλήνων της Θράκης, το οποίον ενδέχεται να φθάση και εις αγανάκτησιν. Ενθυμούμεθα την πικρίαν την οποίαν εδοκίμασε το Ελληνικόν στοιχείον Κομοτινής, όταν είδε ν’ ανεγείρηται το υπέροχον κτίριον του Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ, ηγνοήθη δε το επιτακτικόν της ανάγκης της ανεγέρσεως νέου κτιρίου διά το πρώτον Δημοτικόν Σχολείον της πόλεως Κομοτινής. Εδόθησαν μάλιστα, τότε, και σχετικά υποσχέσεις και ενομίσαμεν και ημεείς το πράγμα εις σχετικήν έκθεσίν μας. Πλην, δυστυχώς, ουδέν μέχρι τη σήμερον εγένετο».

²⁶⁹ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1956, σ. 16-17, ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2006, σ. 69-70,

²⁷⁰ Έκθεση Παπαεγγενίου 22.12.1952, σ. 3: «Θα επιτραπή να προσθέσωμεν εις το σημείον τούτο, ότι η εις το υψηλότερον σημείον της προσόψεως του Γυμνασίου επιγραφή «Γυμνάσιον Τζελάλ Μπαγιάρ» επεβάλλετο να μη είναι μόνον εις την ΤΟΥΡΚΙΚΗΝ [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου], ως είναι τώρα, αλλά και εις την ΕΛΛΗΝΙΚΗΝ. Το πράγμα ενεποίησεν όχι ευχάριστον εντύπωσιν εις τους Έλληνας της Κομοτινής, οι οποίοι δεν

μετονομάστηκε σε «Μουσουλμανικό Γυμνάσιο – Λύκειο Κομοτηνής». Με αυτή την ονομασία αναφέρεται στις πηγές μας από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, αν και συχνά καταγράφεται σε αυτές είτε ως «Μουσουλμανικό Γυμνάσιο Κομοτηνής» είτε ως «Μουσουλμανικό Λύκειο Κομοτηνής». Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 καταγράφεται στις πηγές μας ως «Μειονοτικό Γυμνάσιο – Λύκειο Κομοτηνής». Μεταξύ των μειονοτικών έχει επικρατήσει η ονομασία γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» και έτσι αναφέρεται από τους συνομιλητές μας²⁷¹.

3.1.β Ιδιωτικό μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης

Η επιθυμία της μειονότητας να ιδρυθεί ένα δευτεροβάθμιο μειονοτικό σχολείο και στην πόλη της Ξάνθης εκφράστηκε ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950²⁷². Δεκατρία χρόνια μετά την ίδρυση του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ», το 1965, ιδρύθηκε το Ιδιωτικό Μειονοτικό Γυμνάσιο Ξάνθης, σε μια περίοδο που οι σχέσεις μεταξύ της ελληνικής πολιτείας και της μειονότητας, αλλά και μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, ήταν πολύ διαφορετικές από ό,τι στις αρχές της δεκαετίας του 1950.

Όπως προκύπτει από τα σχετικά πρακτικά του ΣΣΘ, στις διεργασίες που προηγήθηκαν της ίδρυσης του μειονοτικού γυμνασίου στην Ξάνθη κύρια θέματα που συζητήθηκαν ήταν το καθεστώς λειτουργίας του σχολείου, αν υπήρχε η δυνατότητα να αξιοποιηθεί η άδεια ίδρυσής του για να πετύχει το ελληνικό κράτος ανάλογα ανταλλάγματα από το τουρκικό για τους ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης, αλλά και οι διαφωνίες του ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνη, ο οποίος δε συμφωνούσε με τη δημιουργία του, καθώς πρέσβευε την άποψη να φοιτούν οι μειονοτικοί μαθητές στα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια²⁷³. Στις 4.7.1963 το ΣΣΘ αποφάνθηκε ότι η ελληνική πολιτεία δεν μπορεί να αρνηθεί την ίδρυση του γυμνασίου αφού «*εμείς εις Κων/πολιν έχουμε 4 Γυμνάσια, ενώ αυτοί εις την Δυτικήν Θράκην μόνον ένα*» και για αυτό «*δεν έχει αντίρρησης διά την ίδρυσιν ενός Τουρκικού Γυμνασίου εν Ξάνθη*» με την προϋπόθεση ότι η

*αγνοούν, ότι εις τα Εκαπιδευτήρια και γενικώς εις τα παντοία Ιδρύματα της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Μειονότητος ουδεμία επιγραφή υπάρχει –διότι δεν επιτρέπεται– εις την Ελληνικήν. Δεν γνωρίζομεν, κατά πόσον θα ήτο δυνατόν και σκόπιμον τώρα να επανορθωθεί το πράγμα». Βλ. και ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1956, σ. 109, όπου και φωτογραφία με την επιγραφή του σχολείου στα τουρκικά και με το σχόλιο ότι υπήρχαν δύο ιστοί ένας «*δια την ελληνικήν*» και ένας «*δια την τουρκικήν σημαίαν*».*

²⁷¹ Βλ. και ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997α, σ. 7, 23.

²⁷² Στα τέλη του 1952 ο ΓΕΞΜΣ σχολιάζοντας ότι από την Ξάνθη, «*η οποία επρωτοστάτησεν εις την κίνησιν διά την ίδρυσιν και την λειτουργίαν του Γυμνασίου, προσήλθον μόνον δύο*», εκτιμούσε ότι «*λίαν προσεχώς θα εγερθή αξιώσις και διά την εις την πόλιν ταύτην ίδρυσιν δευτέρου Γυμνασίου διά τους αυτόθι μουσουλμανόπαιδας*» (Έκθεση Παπαευγενίου 22.12.1952, σ. 3). Κατά την επίσκεψή του στην Ελλάδα τον Ιούλιο του 1954 και κατά την παραμονή του στη δυτική Θράκη ο ρωμιός Α. Χατζόπουλος, βουλευτής στην τουρκική βουλή, υποστήριζε ότι «*επιβάλλεται η εν Ξάνθη ίδρυσις και λειτουργία Τουρκικού Ημιγυμνασίου. Επεκρότησαν οι παριστάμενοι σύμβουλοι της Τουρκικής Κοινότητος*» για το ΓΕΞΜΣ που παρευρισκόταν στη συνάντηση το ερώτημα που προέκυπτε είχε να κάνει με το «*αν η πρότασις του κ. Χατζόπουλου είναι προϊόν των ιδιαιτέρων μετά του Προξένου και του Νουρή [μειονοτικού βουλευτή του ν. Ξάνθης] συζητήσεων ή του υπερβάλλοντος ζήλου του. Θέλομεν να δεχθώμεν το πρώτον*» (Έκθεση Παπαευγενίου 30.7.1954, σ. 8).

²⁷³ Για τις απόψεις του ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνη για τη φοίτηση των μειονοτικών στα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια και την αντίθετη άποψη του προέδρου του ΣΣΘ, βλ. ενότητα 3.3.δ της παρούσας εργασίας. Μεταξύ των άλλων προσκομμάτων για την ίδρυση μειονοτικού γυμνασίου και στην Ξάνθη ο ΓΕΞΜΣ προέβαλε τον ανεπαρκή αριθμό μαθητών, την έλλειψη νομικού πλαισίου για την ίδρυσή του, αφού το ΣΣΘ δεν ήθελε να αξιοποιήσει το προηγούμενο νομικό πλαίσιο ίδρυσης του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» και να ιδρυθεί ένα σχολείο σαν εκείνο («*Υπάρχοντος του βασικού Νόμου περί ιδρύσεως Τουρκικών Σχολείων, ν' ακολουθηθεί η ανάλογος διαδικασία. Ο κ. Γεν. Επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων λέγει ότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Νόμος αφορά μόνον Δημοτικά Σχολεία*», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31η/4.7.1963, σ. 7) και το ζήτημα της χρηματοδότησης του σχολείου («*Ο κ. Γεν. Επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, λέγει ότι καλόν θα ήτο να το αναλάβη ένα πρόσωπον. Να υποδειχθή κτίριον, πρόσωπα και μερικά εισοδήματα που έχει για να ανταποκριθή εις τα έξοδα*», ό.π., σ. 7).

άδεια ίδρυσης θα χορηγούνταν «εις φυσικόν πρόσωπον διεπόμενον υπό του ΑΝ 2545/1940, ως ιδιωτικών Μειονοτικών Γυμνάσιον» και όχι στη ΔΕΜΠ Ξάνθης²⁷⁴. Οι ελληνικές αρχές, θεωρώντας ότι έπρεπε να εφαρμόζεται στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης ό,τι συνέβαινε και στα ρωμαίικα στην Κωνσταντινούπολη, αλλά κυρίως γιατί επεδίωκε να αποκλείσει και νομικά την ανάμιξη της ΔΕΜΠ Ξάνθης στη διοίκηση και λειτουργία του μειονοτικού γυμνασίου, επιθυμούσε να δοθεί η άδεια ίδρυσης του σχολείου σε ένα πρόσωπο. Τελικά, αυτή δόθηκε στον κτηματία Μουζαφέρ Σαλή Ογλου, ο οποίος ήταν και ο πρόεδρος της ΔΕΜΠ Ξάνθης²⁷⁵. Η υλοποίηση όμως της σχετικής απόφασης καθυστέρησε, καθώς το ελληνικό ΥΠΕΞ επιδίωκε, στα πλαίσια της αμοιβαιότητας, να αξιοποιήσει την παραχώρηση της άδειας ίδρυσης του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης για να πετύχει την έκδοση ανάλογης «αδείας ανοικοδομήσεως του σχολικού κτιρίου Κουρτουλούς [Ταταύλα] και ενάρξεως των σχετικών έργων»²⁷⁶.

Τον Απρίλιο του 1965 εκδόθηκε η ΥΑ 28767/5.4.1965 με την οποία ιδρύονταν το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης²⁷⁷. Σύμφωνα με αυτήν:

- Η επίσημη ονομασία του σχολείου ήταν «Μειονοτικό Γυμνάσιο Ξάνθης».
- Το γυμνάσιο ήταν ιδιωτικό, ημερήσιο και η άδεια λειτουργίας του εκδόθηκε στο όνομα του ιδιοκτήτη του, του κτηματία Μουζαφέρ Σαλή Ογλού.
- Η λειτουργία του σχολείου διεπόταν από τον ΑΝ 2545/1940, οποίος αφορούσε στα ιδιωτικά σχολεία.
- Ο διευθυντής του σχολείου θα ήταν μειονοτικός «εκπαιδευτικός λειτουργός Μέσης Εκπαιδευσεως» και σε περίπτωση που αυτός δεν υπήρχε τον αναπλήρωνε πλειονοτικός.
- Το αναλυτικό πρόγραμμά του θα ήταν αυτό των δημοσίων σχολείων και το ωρολόγιο πρόγραμμα του δε θα ξεπερνούσε τις 40 διδακτικές ώρες την εβδομάδα.
- Πλειονοτικοί καθηγητές, που θα ήταν δημόσιοι υπάλληλοι αποσπασμένοι από τα δημόσια σχολεία της χώρας, θα δίδασκαν τα μαθήματα: νέα και αρχαία ελληνικά, ιστορία, αγωγή του πολίτη και γυμναστική.
- Μειονοτικοί καθηγητές που θα υπάγονταν στο καθεστώς των καθηγητών της ιδιωτικής εκπαίδευσης θα δίδασκαν τα μαθήματα: τουρκική γλώσσα, θρησκευτικά, μαθηματικά, φυσικά, γαλλική ή αγγλική γλώσσα, τεχνικά και μουσική. Σε περίπτωση έλλειψης τους η

²⁷⁴ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31η/4.7.1963, σ. 6, 8.

²⁷⁵ Οι ελληνικές αρχές δεν ήθελαν να χορηγηθεί η άδεια του μειονοτικού γυμνασίου στη ΔΕΜΠ Ξάνθης, αλλά σε ένα πρόσωπο· και ως το πλέον κατάλληλο για αυτή τη θέση αποδείχτηκε (ή υποδείχτηκε) ο πρόεδρος της ΔΕΜΠ Ξάνθης, ο οποίος γινόταν και ιδιοκτήτης του σχολείου. Σχετικές με το όλο ζήτημα πληροφορίες παρέχονται από μεταγενέστερες συζητήσεις μεταξύ των διοικητικών οργάνων που εμπλέκονταν στη μειονοτική πολιτική, όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1970 αυτά αναζητούσαν τρόπους να απομακρύνουν το Μουζαφέρ Σαλή Ογλού από τη θέση του ιδιοκτήτη του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης: *Πρακτικό Σύσκεψης* 28.12.1972, σ. 3: «Υπό του κ. Δ/κού Επιθεωρητού Μ/κών Σχολείων Μ. & Δ. Εκπ/σεως και επί του θέματος της αντικαταστάσεως του ιδιοκτήτου του Ιδιωτικού Μ/κού Λυκείου Ξάνθης, Σαλή Ογλού Μουζαφέρ, δι' ετέρου καταλλήλου προσώπου, ανεφέρθη ότι μοναδική περίπτωσης αντικαταστάσεως είναι αυτή ήτις εκπληγάζει εκ της αρχικής χορηγήσεως της ως άνω αδείας λειτουργίας ήτις απόφασις προέβλεπεν ότι η άδεια λειτουργίας δέον όπως χορηγηθή εις πρόσωπον υποδειχθησόμενον υπό της Διαχ/κής Επιτροπής Μουσ/κής Περιουσίας πόλεως Ξάνθης».

²⁷⁶ Έγγραφο Προξενείου Κωνσταντινούπολης 20.6.1963, σ. 3. Στο ίδιο έγγραφο, αφού επισημανθεί ότι η αμοιβαιότητα αποτελούσε βάση της ελληνικής πολιτικής («επί τοιούτων θεμάτων θα εφαρμόζεται από του λοιπού ανενδότης η αρχή *do des και facio ut facias*»), παρατίθεται ένας κατάλογος κτιρίων της ρωμαίικης μειονότητας που έχρηζαν οικοδομικών εργασιών για τις οποίες απαιτούνταν άδεια. Το ΥΠΕΞ υιοθέτησε τις προτάσεις του έλληνα προξένου και ζήτησε από το ΥΠΕΠΘ την αίτηση της ΔΕΜΠ Ξάνθης και την εισήγηση του ΓΕΞΜΣ: Έγγραφο ΥΠΕΞ προς ΥΠΕΠΘ 2.7.1963. Το ΥΠΕΞ επανήρθε στο θέμα ζητώντας από το ΣΣΘ να πληροφορηθεί τις τελικές του προτάσεις για το καθεστώς του υπό ίδρυση μειονοτικού γυμνασίου στην Ξάνθη και αν αυτό θα ήταν «ιδιωτικό ή ημικρατικό» (ΣΣΘ/ Συνεδρίαση 33η/6-7.4.1964, σ. 24) για να λάβει από το ΣΣΘ την απάντηση ότι τίποτε δεν έχει αλλάξει και ότι αυτό θα έπρεπε να είναι ιδιωτικό.

²⁷⁷ Το κείμενο της απόφασης σε ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 111-112.

διδασκαλία μπορούσε να γίνει από «αλλοδαπούς κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργείου Παιδείας, αλλ' οι τεχνικοί όροι θα διδάσκονται και εις την Ελληνικήν γλώσσαν».

- Διοικητικά το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης υπαγόταν στη ΓΕΕΜΣ.
- Το ζήτημα των σχολικών βιβλίων θα καθόριζε ειδική απόφαση.

Σε γενικές γραμμές το πλαίσιο λειτουργίας του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης ήταν παρόμοιο με αυτό του «Τζελάλ Μπαγιάρ». Αν και το σχολείο χαρακτηριζόταν ιδιωτικό, οι ιδιοκτησιακές αρχές του δεν είχαν το δικαίωμα να προχωρούν σε προσλήψεις εκπαιδευτικών για το ελληνόφωνο πρόγραμμα· δηλαδή ο ιδιωτικός αυτός χαρακτήρας ήταν αλλοιωμένος²⁷⁸. Αυτό αποτελούσε προνόμιο των ελληνικών αρχών, οι οποίες, μέσω των αποσπάσεων, τοποθετούσαν τους καθηγητές που θα δίδασκαν στο ελληνόφωνο πρόγραμμα, ενώ νομοθετικά διευρυνόταν και ο κύκλος όσων μπορούσαν να αναλάβουν τα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος. Επίσης, με την εν λόγω ΥΑ εισάγεται επίσημα ο όρος μειονοτικό σχολείο, που σταδιακά θα επικρατήσει.

Λίγους μήνες μετά την έκδοση της ΥΑ για την ίδρυση του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης το ΣΣΘ εισηγήθηκε την ανάκλησή της με το πρόσχημα ότι δεν τηρήθηκαν επακριβώς οι προβλεπόμενες ενέργειες από τον ιδιοκτήτη²⁷⁹. Τελικά αυτό δεν έγινε και το σχολείο άρχισε να λειτουργεί το σχολικό έτος 1965-1966 με την πρώτη τάξη και κάθε χρονιά που θα ακολουθούσε θα προσθέτονταν και από μία τάξη μέχρι αυτό να αναπτυχθεί πλήρως. Το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης δε διαθέτει ακόμη δικό του διδακτήριο²⁸⁰.

3.1.γ Οι παρεμβάσεις στη δεκαετία του 1970

Σε ό,τι αφορά στη λειτουργία των μειονοτικών γυμνασίων στη δεκαετία του 1970 σημειώθηκαν δύο νομοθετικές παρεμβάσεις με στόχο τη δημιουργία προσκομμάτων στη φοίτηση των μειονοτικών μαθητών σε αυτά.

²⁷⁸ Το ότι το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης είναι ιδιωτικό και ότι η άδεια του εκδόθηκε στο όνομα του ιδιοκτήτη του και όχι στη ΔΕΜΠ Ξάνθης τονιζόταν με κάθε ευκαιρία από τους εμπλεκόμενους με τα διοικητικά της μειονοτικής εκπαίδευσης: ΣΣΘ/Συνεδρίαση 48η/16.9.1966, σ. 5, Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 26.10.1966, σ. 1, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 9. Ωστόσο το 1969 οι ελληνικές αρχές επιχορήγησαν τη ΔΕΜΠ Ξάνθης (και όχι τον ιδιοκτήτη του σχολείου, αν και επιμόνως διατεινόταν ότι αυτό ήταν ιδιωτικό) για να εγκατασταθεί το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης στο κτίριο του πρώην γυμνασίου θηλέων της πόλης, ένα παλιό καπνομάγαζο (Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 2.8.1969, σ. 7: «Η στέγασις του ιδιωτικού Γυμνασίου Ξάνθης (Μουζαφέρ) εις το κτίριον του Παλαιού Γυμνασίου Θηλέων, διατιθεμένου προς τον σκοπόν τούτον χρηματικού ποσού εξ 72.000 δραχμών εις βάρος του Προγράμματος, υπό τύπον ενισχύσεως της Διαχειριστικής Επιτροπής Μουσ. Περιουσιών, ήτις θέλει καταβάλει το ποσόν τούτο ως μίσθωμα εις τον ιδιοκτήτην του κτιρίου κ. Χαμδή Σεφκέτ».)

²⁷⁹ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 40ή/26.8.1965, σ. 7: «Επειδή κατά την χορήγησιν εις τον Νουζαφφέρ [sic] αδείας ιδρύσεως Ιδιωτικού Μουσουλμ. Γυμνασίου εν Ξάνθη δεν ετηρήθησαν αι σχετικαί διατάξεις και δεν υπέβαλεν ο ενδιαφερόμενος πιστοποιητικόν νομιμοφροσύνης δέον να ακυρωθή η σχετική πράξις και να επιδιωχθή η πάση θυσία κωλυσιεργία δια την μη λειτουργίαν του εν λόγω Γυμνασίου». Είναι χαρακτηριστικό ότι στο αντίγραφο των πρακτικών που εξετάσαμε είναι σημειωμένη στο περιθώριο της σελίδας η φράση «είναι δυνατόν;». Οι θετικές εισηγήσεις του ΣΣΘ για την ίδρυση μειονοτικού γυμνασίου στην Ξάνθη ελήφθησαν υπό την προεδρία του Κ. Κουκουριδίη. Η συγκεκριμένη πρόταση έγινε όταν στην προεδρία του ΣΣΘ ήταν ο Μ. Σκουλάς, ο οποίος ήταν υπέρ μιας πιο σκληρής και επιθετικής πολιτικής απέναντι στη μειονότητα, αλλά και στην Τουρκία· για τους προέδρους του ΣΣΘ και τις απόψεις τους βλ. ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 22-23 και 32-37.

²⁸⁰ Το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης αρχικά στεγάστηκε σε κτίρια που ανήκαν στη ΔΕΜΠ Ξάνθης καταβάλλοντας το αντίστοιχο ενοίκιο (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 9: «Η Διαχειριστική Επιτροπή Μουσουλμ. Περ. Ξάνθης ζητεί ενοίκιον παρά του Μουσουλμ. Γυμνασίου Ξάνθης και της Τουρκ. Ενώσεως Ξάνθης, διότι στεγάζονται εις ακίνητα της εν λόγω Επιτροπής, απειλούσα, ότι εν αρνητική περιπτώσει, θέλει προβή εις την έξωσίν των»).

Η πρώτη σημειώθηκε το 1972, όταν καθιερώθηκε ένα πλέγμα επιπλέον εξετάσεων για τους μαθητές που φοιτούσαν στα μειονοτικά γυμνάσια²⁸¹. Σύμφωνα με αυτήν οι μαθητές των μειονοτικών γυμνασίων, για να περάσουν από την γ' στην δ' τάξη, έπρεπε να εξεταστούν γραπτά από επιτροπές σε όλα τα πρωτεύοντα μαθήματα, την ιστορία και τη γεωγραφία. Οι επιτροπές αυτές θα ήταν τριμελείς και θα τις αποτελούσαν καθηγητές του σχολείου τους· ωστόσο, αν σε κάποιες ειδικότητες οι υπηρετούντες σε κάθε σχολείο καθηγητές δεν επαρκούσαν, στις επιτροπές θα συμμετείχαν για τα μεν μαθήματα του ελληνόφωνου προγράμματος πλειονοτικοί καθηγητές από τα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια της περιοχής, για τα δε μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος οι μετακλητοί ή μειονοτικοί καθηγητές του άλλου μειονοτικού γυμνασίου. Για να περάσει ένας μαθητής τις εξετάσεις έπρεπε να έχει συγκεντρώσει μέσο όρο δέκα (10) σε όλα τα γραπτώς εξεταζόμενα μαθήματα και παράλληλα ο γενικός του μέσος όρος (συνυπολογιζόμενης και της προφορικής βαθμολογίας) να είναι και αυτός δέκα (10). Σε περίπτωση αποτυχίας μπορούσε να εξεταστεί εκ νέου το Σεπτέμβριο. Ωστόσο, αν ένας μαθητής αποτύγχανε σε μέχρι τρία μαθήματα δεν μπορούσε να ξαναγραφτεί στην γ' τάξη, αλλά μόνο να προσέλθει στις εξετάσεις του επόμενου του σχολικού έτους. Μπορούσε να επαναλάβει την γ' τάξη μόνο αν είχε απορριφθεί σε περισσότερα από τρία μαθήματα. Αντίστοιχες ρυθμίσεις με τις παραπάνω καθιερώνονταν και για τις απολυτήριες εξετάσεις στην στ' γυμνασίου. Όλη η παραπάνω νομοθετική πρωτοβουλία στόχευε εμφανώς στη δημιουργία προσκομμάτων και εμποδίων στη φοίτηση των μαθητών στα μειονοτικά γυμνάσια και συνιστούσε μια απροκάλυπτα διακριτική συμπεριφορά εναντίον τους, καθώς κάτι ανάλογο δεν ίσχυε για τους υπόλοιπους μαθητές στα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια.

Η επόμενη σημαντική αλλαγή που αφορά στο πλαίσιο λειτουργίας των μειονοτικών γυμνασίων ήταν ο χωρισμός τους σε μειονοτικά γυμνάσια και σε μειονοτικά λύκεια το 1979, στα πλαίσια της εφαρμογής του Ν 309/1976 και τη θεσμοθέτηση και στην Ελλάδα της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης²⁸². Η καθιέρωση της εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης σήμαινε και την κατάργηση των εξετάσεων που υπήρχαν για την εισαγωγή στο γυμνάσιο, στα οποία πλέον μπορούσαν να γραφτούν όλοι οι έλληνες μαθητές. Από το μέτρο εξαιρέθηκαν στην πράξη οι μειονοτικοί μαθητές που επιθυμούσαν να φοιτήσουν στα μειονοτικά γυμνάσια, καθώς αυτά δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες «της ζήτησης», ενώ η δημιουργία και άλλων μειονοτικών γυμνασίων ήταν εντελώς έξω από τις προθέσεις και τις πολιτικές του ελληνικού κράτους. Οι μειονοτικοί μαθητές που ήθελαν να συνεχίσουν στα μειονοτικά γυμνάσια έπρεπε να διαγωνιστούν για την είσοδο τους σε αυτά εξεταζόμενοι στο μάθημα της έκθεσης (στα ελληνικά) και στα μαθηματικά (στα τουρκικά).

Και, παρόλο που οι ελληνικές αρχές στις επίσημες διακηρύξεις τους διατείνονταν ότι τα δημόσια γυμνάσια ήταν ανοιχτά για τους μειονοτικούς μαθητές –και τυπικά όντως ήταν–, στην πράξη και με δεδομένο το πολύ χαμηλό επίπεδο της πρωτοβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης πολύ λίγοι μειονοτικοί μαθητές επιχειρούσαν να φοιτήσουν σε αυτά. Πρόκειται για ένα μέτρο που στρεφόταν κατά της μειονότητας, θέτοντας περιορισμούς και εμπόδια όχι μόνο στο δικαίωμά τους για μια εκπαίδευση στη γλώσσα τους, αλλά και στη δυνατότητα να ολοκληρώνουν, όπως και οι υπόλοιποι έλληνες πολίτες, την υποχρεωτική εκπαίδευση. Το μέτρο αυτό ακολουθήθηκε στη δεκαετία του 1980 και από άλλα ανάλογο κατασταλτικού χαρακτήρα,

²⁸¹ Με το ΝΔ 1109 της 25.1.1972, άρθρο 1, παρ. 3β καθιερώθηκαν κατατακτήριες εξετάσεις ενώπιον επιτροπών προκειμένου οι μαθητές των μειονοτικών γυμνασίων να περάσουν στην δ' τάξη. Η ΥΑ 57658 της 3.5.1972 καθόρισε τον τρόπο και το πλαίσιο διεξαγωγής αυτών των εξετάσεων.

²⁸² Ο χωρισμός των μειονοτικών γυμνασίων σε μειονοτικά γυμνάσια και μειονοτικά λύκεια έγινε με την ΥΑ Ζ/3301 της 10.4.1979. Για το κείμενο της απόφασης βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΠΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 227.

τα οποία επέτειναν την αντιπαράθεση της μειονότητας με το ελληνικό κράτος και οδήγησαν πολλούς μειονοτικούς γονείς να επιλέξουν τελικά να στείλουν τα παιδιά τους να φοιτήσουν σε γυμνάσια και λύκεια στην Τουρκία²⁸³.

3.2 Μειονοτικά γυμνάσια: ζητήματα διδακτικού προσωπικού

Το ζήτημα της διερεύνησης του προσωπικού που υπηρετούσε στα δύο μειονοτικά γυμνάσια άπτεται μια σειράς επιμέρους ερωτημάτων: Ποιοι αποτελούσαν το διδακτικό προσωπικό των δύο σχολείων; Από πού μισθοδοτούνταν αυτό; Υπήρχαν ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό και πώς αντιμετωπίστηκαν; Ποιοι ανέλαβαν τις θέσεις των διευθυντών και των υποδιευθυντών στα μειονοτικά γυμνάσια; Ποιες ήταν οι σχέσεις μεταξύ του διδακτικού προσωπικού; Ποιες αντιλήψεις υπήρχαν για τους μετακλητούς καθηγητές από την Τουρκία;

3.2.α Καθηγητές πλειονοτικοί και μειονοτικοί

Σύμφωνα με τα νομοθετικά κείμενα, με τα οποία ιδρύονταν τα δύο μειονοτικά γυμνάσια, πλειονοτικοί καθηγητές, οι οποίοι θα ήταν δημόσιοι υπάλληλοι υπαγόμενοι στο ίδιο καθεστώς με όσους δίδασκαν στα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια της χώρας, θα δίδασκαν τα μαθήματα του ελληνόφωνου προγράμματος: νέα και αρχαία ελληνικά, λατινικά, ιστορία, γεωγραφία και αγωγή του πολίτη²⁸⁴. Σε ό,τι αφορούσε το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» σε πρώτη φάση προβλεπόταν η δημιουργία επτά (07) οργανικών θέσεων για πλειονοτικούς φιλόλογους²⁸⁵. Σε ό,τι αφορούσε το μειονοτικό γυμνάσιο της Ξάνθης δεν προβλέπονταν οργανικές θέσεις για τους καθηγητές του ελληνόφωνου προγράμματος, αλλά τα σχετικά μαθήματά θα δίδασκαν αποσπασμένοι καθηγητές από τα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια²⁸⁶.

Καθηγητές προερχόμενοι από τη μειονότητα θα δίδασκαν τα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος: τουρκική γλώσσα, θρησκευτικά, μαθηματικά, φυσική, χημεία, υγιεινή, χειροτεχνία, ξένες γλώσσες, γυμναστική κ.ά. Καθώς όμως υπήρχε έλλειψη μειονοτικών που να διέθεταν τα απαιτούμενα προσόντα για να αναλάβουν καθήκοντα στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ», και για μια πενταετία (η οποία όμως μπορούσε να ανανεωθεί) στις θέσεις που προορίζονταν για τους μειονοτικούς μπορούσαν να τοποθετηθούν καθηγητές προερχόμενοι από την Τουρκία (μετακλητοί). Στην ΥΑ με την οποία ιδρύονταν το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης η σχετική διατύπωση είναι πιο γενική και αναφέρει αποκλειστικά ότι τα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος θα διδάσκονταν «από αλλοδαπούς κατόπιν εγκρίσεως του Υπουργείου Παιδείας, αλλ' οι τεχνικοί όροι θα διδάσκονται και εις την ελληνικήν γλώσσαν»²⁸⁷.

Η διχοτομία που διέπει το πρόγραμμα σπουδών των μειονοτικών γυμνασίων χαρακτηρίζει εξίσου και το καθεστώς των καθηγητών σε αυτά. Επί της ουσίας δημιουργούνταν δύο ομάδες εκπαιδευτικών, με διαφορετικά εργασιακά καθεστώτα, διαφορετικά εργασιακά δικαιώματα,

²⁸³ AKGONUL 1999, σ. 180-185, AARBAKKE 2000, σ. 157-164, ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 292-294 και HUSEYINOGLU 2012, σ. 200-204.

²⁸⁴ ΒΔ 2203/15.8.1962, άρθρα 4, 5, 6 και ΝΔ 2567/31.8.1953, άρθρο 1, παρ. 5, 6. Στα μαθήματα αυτά αρχικά περιλαμβάνονταν και η φυσική αγωγή, η οποία τελικά εντάχθηκε στο τουρκόφωνο πρόγραμμα.

²⁸⁵ Στο ΒΔ 2203/15.8.1952, άρθρο 6, προβλέπονταν οκτώ (08) συνολικά οργανικές θέσεις, επτά για φιλόλογους και μια για τον καθηγητή φυσικής αγωγής. Στο επόμενο ΒΔ 2567/31.8.1953 οι θέσεις περιορίστηκαν σε επτά (07), όλες φιλόλογων, πέντε (05) της πρώτης βαθμίδας και δύο (02) της δεύτερης βαθμίδας, αφού το μάθημα της φυσικής αγωγής εντάχθηκε στο τουρκόφωνο πρόγραμμα. Στις σχετικές αναφορές του ΣΣΘ (βλ. παρακάτω) γίνεται λόγος για πέντε (05) οργανικές θέσεις.

²⁸⁶ Βλ. ενότητα 3.2.β της παρούσας εργασίας.

²⁸⁷ ΥΑ 28767/5.4.1965, ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 111. Το ίδιο μέτρο να διδάσκονται οι τεχνικοί όροι και στα ελληνικά εισηγήθηκε το 1966 ο επιθεωρητής πρωτοβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης και θεωρήθηκε ότι είχε χαρακτήρα τιμωρίας· βλ. σχετικά ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 275, 277.

διαφορετικές προτεραιότητες και προοπτικές, οι οποίοι όμως έπρεπε να συνυπάρξουν. Οι πλειονοτικοί διέθεταν τη μονιμότητα του δημόσιου υπαλλήλου. Από την άλλη, η εποπτεία και η υπηρεσιακή εξέλιξη των μειονοτικών καθηγητών διέπονταν από τα ισχύοντα στα ιδιωτικά σχολεία και η μισθοδοσία τους βάριε τη σχολική εφορία ή τον ιδιοκτήτη του σχολείου²⁸⁸. Από αυτή την άποψη, οι μειονοτικοί, ως υπάλληλοι ιδιωτικού δικαίου, δεν είχαν μονιμότητα και ήταν πιο ευάλωτοι σε πειθαρχίες και εξαρτήσεις. Η μειονότητα, είτε μέσω της σχολικής εφορίας είτε μέσω του ιδιοκτήτη του σχολείου, μπορούσε να έχει λόγο για το ποιοι θα ήταν οι μειονοτικοί καθηγητές που θα δίδασκαν στο σχολείο, αλλά δεν είχε το δικαίωμα να κάνει το ίδιο και για τους πλειονοτικούς καθηγητές που θα υπηρετούσαν σε αυτό.

Η πρόνοια να είναι οι καθηγητές του ελληνόφωνου προγράμματος δημόσιοι υπάλληλοι ήταν σαφώς ένας περιορισμός στον ιδιωτικό χαρακτήρα της μειονοτικής εκπαίδευσης. Η ένταξη των πλειονοτικών καθηγητών στο καθεστώς των δημοσίων υπαλλήλων ήταν ένα ακόμη διοικητικό μέτρο των ελληνικών αρχών, το οποίο εξασφάλιζε την παρουσία του δημοσίου στα ελληνικά γυμνάσια, έθετε αυτή την παρουσία έξω από τον έλεγχο της μειονότητας και συντελούσε να έχουν αυτά τα σχολεία «ελληνικό χαρακτήρα», μειώνοντας παράλληλα τον όποιο «τουρκικό» προσανατολισμό θεωρούνταν ότι επιθυμούσε να τους προσδώσει ένα σημαντικό τμήμα της μειονότητας.

Τέλος, τα μειονοτικά γυμνάσια, ως σχολεία που εξέφραζαν το πνεύμα μιας κοσμικής παιδείας, δεν ήταν ένας απαγορευμένος χώρος για τις γυναίκες. Στα σχολεία αυτά εργάστηκαν καθηγήτριες, πλειονοτικές και μετακλητές, από την αρχή της λειτουργίας τους, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην πρωτοβάθμια μειονοτική εκπαίδευση, η οποία για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν ένας απαγορευμένος χώρος για τις δασκάλες²⁸⁹. Οι σχετικές πληροφορίες στο αρχειακό μας υλικό είναι λίγες και αποσπασματικές. Την εικόνα συμπληρώνουν εν μέρει οι αναφορές των συνομιλητών μας στις καθηγήτριες τους, πλειονοτικές και μετακλητές. Πάντως φαίνεται ότι οι γυναίκες καθηγήτριες, αν και υπήρχαν, πρέπει να αποτελούσαν μειοψηφία μεταξύ διδακτικού προσωπικού²⁹⁰.

3.2.β Καθηγητές αποσπασμένοι και μετακλητοί

Και τα δύο μειονοτικά γυμνάσια για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα λειτούργησαν με αποσπασμένους καθηγητές στο ελληνόφωνο πρόγραμμα τους και με μετακλητούς στο τουρκόφωνο.

Παρ' όλο που σε ό,τι αφορούσε στο διδακτικό προσωπικό για το ελληνόφωνο πρόγραμμα του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» προβλεπόταν επτά (07) οργανικές θέσεις και παρά τις υποδείξεις του ΓΕΞΜΣ το 1952 «να καταβληθώ πάσα φροντίς, ίνα οι εις το Γυμνάσιον τούτο τοποθετησόμενοι Έλληνες καθηγηταί είναι –διά τους τόσον ευνοήτους λόγους– εκ των

²⁸⁸ ΒΔ 2203/15.8.1962, άρθρα 4, 5, 6 και ΒΔ 2567/31.8.1953, άρθρο 1, παρ. 5, 6.

²⁸⁹ Για τον ανδροκρατούμενο χαρακτήρα της πρωτοβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης βλ. ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 100-102, όπου και η σχετική νομολογία και βιβλιογραφία.

²⁹⁰ Ανάμεσα στους δύο πρώτους μετακλητούς καθηγητές που έφτασαν από την Τουρκία το 1953 ήταν μια φιλόλογος. Δύο καθηγήτριες τουρκικής φιλολογίας αναφέρονται ότι υπηρετούσαν αντίστοιχα το 1966 και το 1968· *Έκθεση Μαμέλη*, 20.5.1954, σ. 11-12, *Έκθεση Μπακάμπαση* 25.5.1954, σ. 14, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 42η/4.2.1966, σ.9 και ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 19. Οι συνομιλητές μας, στην ερώτηση αν θυμούνται κάποιους από τους καθηγητές και τις καθηγήτριες τους, αναφέρουν λιγιστές καθηγήτριες· οι περισσότερες αναφορές τους είναι σε άντρες καθηγητές. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί μια πλειονοτική καθηγήτρια, από την Αθήνα, η οποία εργάστηκε στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής μετά τη δικτατορία και η οποία μνημονεύεται από όλους τους συνομιλητές μας ονοματικά και με επαινετικά σχόλια για τις «δημοκρατικές ιδέες» της (ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1) και το φιλελευθερισμό της.

πραγματικώς αριστέων»²⁹¹ αυτές δεν καλύφθηκαν και για δεκαετίες το σχολείο λειτούργησε με αποσπασμένους καθηγητές²⁹². Συχνές είναι στο αρχειακό υλικό οι αναφορές σε ελλείψεις πλειονοτικών καθηγητών και στην αδυναμία της ελληνικής διοίκησης να πληρωθούν οι προβλεπόμενες οργανικές θέσεις, καθώς σε μερικές μόνο περιπτώσεις αυτό έγινε εφικτό, αλλά και τότε οι καθηγητές που τοποθετήθηκαν δεν παρέμειναν για πολύ στο σχολείο, αφού επεδίωξαν τη μετάθεσή τους σε κάποιο άλλο²⁹³.

Όμως αυτό το φαινόμενο δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στη γενικότερη έλλειψη καθηγητικού προσωπικού που χαρακτηρίζει τη δεκαετία του 1950 και του 1960 (και λιγότερο τη δεκαετία του 1970) ή στη γενική απροθυμία των καθηγητών να τοποθετηθούν σε αυτά τα σχολεία²⁹⁴. Πέρα από την καταγραφή αυτής της «αδυναμίας» δεν εντοπίστηκε στο αρχειακό υλικό κανένα άλλο στοιχείο που να δείχνει την πρόθεση των ελληνικών αρχών να αντιμετωπίσουν το συγκεκριμένο ζήτημα, με τη δημιουργία για παράδειγμα ειδικών κινήτρων για τους εκπαιδευτικούς (π.χ. επιδόματα κ.ά.). Από τη μια πλευρά καταγραφόταν το «πρόβλημα», ενώ από την άλλη, όπως στην περίπτωση του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης, δε θεσμοθετούνταν καν οργανικές θέσεις, αλλά οριζόταν ρητά ότι αυτό θα λειτουργούσε με αποσπασμένους καθηγητές. Εξάλλου, ο θεσμός των αποσπάσεων προσέφερε στην ελληνική διοίκηση τη δυνατότητα να ελέγχει ποιοι καθηγητές θα δίδασκαν στα συγκεκριμένα σχολεία, αλλά και να απομακρύνει με σχετική ευκολία όσους από αυτούς δε θεωρούσε ότι ανταποκρίνονταν στο έργο τους με τον τρόπο που αυτή το αντιλαμβανόταν. Επιπλέον, οι αποσπάσεις ελέγχονταν, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι άλλες διαδικασίες του ΥΠΕΠΘ, από τις τοπικές εκπαιδευτικές αρχές και τους τοπικούς μηχανισμούς που εμπλέκονταν με την εφαρμογή της μειονοτικής πολιτικής. Πρόκειται όμως για μια πολιτική που δημιουργούσε μια ρευστή κατάσταση σε ό,τι αφορά στα μειονοτικά γυμνάσια, πολύ δε περισσότερο για μια «αδρανή» πολιτική που στην ουσία διατηρούσε τις προβληματικές εκπαιδευτικές συνθήκες σε αυτά τα σχολεία²⁹⁵.

²⁹¹ Έκθεση Παπαευγενίου 22.12.1952, σ. 3.

²⁹² Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 1.8.1966, σ. 11: «Είναι εξόχως λυπηρόν ότι επί μίαν δεκαπενταετίαν δεν επετεύχθη ο διορισμός του Ελληνικού προσωπικού του Λυκείου Κομοτηνής. Κατά το άρθρον 6 του Ν.Δ. 2203/52 συνιστώνται 7 θέσεις Φιλολόγων. Σπανίως διωρίσθη εις ή δύο οργανικώς. Συνήθως λειτουργεί με 3 ή 4 απεσπασμένους εξ άλλων Γυμνασίων. Δεχόμεθα και τα δήθεν παράπονα και την χλεύην των Τούρκων διότι δεν ενδιαφερόμεθα δια το Γυμνάσιον. Αντιθέτως, αντί 6 Τούρκων Καθηγητών, υπηρετούν 9, διότι τους απέστειλε το 1954, παρά την άρνησίν μας η Τουρκική Κυβέρνησις. Ορθόν είναι να περιορισθούν οι Τούρκοι, αλλά προς Θεού ας διορισθούν επί τέλους οι Έλληνες [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου]».

²⁹³ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 27η/15.10.1962, σ. 1, Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 18.11.1963, σ. 7, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 33η/6-7.4.1964, σ. 5-6, Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 28.1.1967, σ. 5, Πρακτικό Σύσκεψης Διεύθυνσης Πολιτικών Υποθέσεων Περιφερειακής Διοίκησης Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας 8.10.1971, σ. 2, Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 31.7.1972, σ. 4-5, Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 29.9.1973, σ. 4.

²⁹⁴ Ενδεικτικό για τις ελλείψεις σε καθηγητικό προσωπικό είναι και το παρακάτω σχόλιο που έγινε με αφορμή τη συζήτηση στο ΣΣΘ για τις «επιδόσεις σωματικής αγωγής του μειονοτικού Λυκείου Κομοτηνής έναντι των λοιπών Κρατικών Ελληνικών Γυμνασίων», αφού «ένας γυμναστής έχει 165 παιδιά και δύο Έλληνες 1443»· ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31η/4.7.1963, σ. 16, 18. Τον Ιούλιο του 1973 και προκειμένου να ξεκινήσει το επόμενο σχολικό έτος χωρίς κενά στο ελληνόφωνο πρόγραμμα του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης αποφασίστηκε να δημιουργηθούν «τεχνητά» υπεράριθμοι καθηγητές, οι οποίοι στη συνέχεια θα τοποθετούνταν στο εν λόγω σχολείο. Αυτό όμως δημιούργησε διαμαρτυρίες από την πλευρά τους, καθώς «[...] εκ της άνω όμως ενεργείας προκύπτει ότι η όλη προσφορά εργασίας αποβαίνει εις βάρος των ως άνω αναφερθέντων καθηγητών ως προς την επαγγελματικήν και υπηρεσιακήν των σταδιοδρομίαν και εξέλιξιν. Απεφασίσθη υπό του Συμβουλίου όπως προς την πραγματοποιηθή ενέργεια εκ μέρους του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων προς τον κ. Υπουργόν Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων προς ρύθμισιν του όλου θέματος» (Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 31.7.1973, σ. 4).

²⁹⁵ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 291.

Οι πρώτοι μετακλητοί καθηγητές από την Τουρκία έφτασαν στην Ελλάδα και ανέλαβαν υπηρεσία στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» το Δεκέμβριο του 1953²⁹⁶. Η σχολική εφορία ήταν υπεύθυνη για τη βαθμολογική τους ένταξη τους στην κλίμακα των ελλήνων δημοσίων υπαλλήλων και για την καταβολή του μισθού τους στην Ελλάδα, ο οποίος προερχόταν από τον ελληνικό κρατικό προϋπολογισμό. Ωστόσο ο ελληνικός μισθός τους, όπως αυτός καθορίστηκε από το ΥΠΕΠΘ, ήταν μικρότερος από το μισθό που έπαιρναν οι μετακλητοί δάσκαλοι από την Τουρκία, οι οποίοι όμως μισθοδοτούνταν από το τουρκικό δημόσιο²⁹⁷.

Στα 1959 ο αριθμός των μετακλητών καθηγητών είχε ανέλθει στους εννέα (09). Το γεγονός αυτό επισημάνθηκε αρκετές φορές από το ΣΣΘ ως υπέρβαση του προβλεπόμενου αριθμού των υπηρετούντων μετακλητών καθηγητών στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» και ζητήθηκε η μείωσή τους²⁹⁸. Ωστόσο, όπως προκύπτει από το αρχειακό υλικό, ο αρχικός αριθμός επτά (07) και αργότερα πέντε (05) που, σύμφωνα με το ΣΣΘ έπρεπε να είναι οι μετακλητοί καθηγητές, δεν ήταν αρκετός και ότι αυτοί οι εννέα (09) κάλυπταν πραγματικές ανάγκες του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής²⁹⁹. Από το 1961 τη μισθοδοσία των μετακλητών καθηγητών την ανέλαβε το τουρκικό κράτος. Δε γνωρίζουμε τους ακριβείς λόγους για τους οποίους έγινε αυτό. Αυτοί μπορεί να ήταν στενά οικονομικοί, όπως επανειλημμένως υπαινίσσεται ο πρόεδρος του ΣΣΘ, αν

²⁹⁶ Επρόκειτο για μια φιλόλογο και ένα καθηγητών φυσικών. Σύμφωνα με έκθεση του διευθυντή μέσης εκπαίδευσης της ΓΔΘ «εκ Τουρκίας, εξητήθησαν τον Ιούνιον 1953 εις καθηγητής Φιλόλογος και εις Φυσικομαθηματικός διά του Υπουργείου των Εξωτερικών. Εκ καταλόγου 4 καθηγητών προτιμήθησαν υπό της εν Αγκύρα Ελληνικής Πρεσβείας το ζεύγος ...: Η φιλόλογος ... και ο Φυσικός Ούτοι προσήλθον και ανέλαβον υπηρεσίαν την 14 Δεκεμβρίου 1953, του διορισμού των γινομένου αποφάσει του Τουρκικού Υπουργικού Συμβουλίου [...] εγκατασταθέντων άμα τη αφίξει των εις το παρά το Γυμνάσιον οίκον του Διευθυντού διαταγή του Γεν. Διοικητού Θράκης» (Έκθεση Μαμέλη 20.5.1954). Η πρόταση του διορισμού τους καθυστέρησε «λόγω ελλείψεως του πτυχίου του Καθηγητού των Φυσικών» και οι σχετικές διαδικασίες κινήθηκαν από το τουρκικό κράτος μόλις το Νοέμβριο του 1953.

²⁹⁷ Η διεύθυνση μέσης εκπαίδευσης της ΓΔΘ πρότεινε στο ΥΠΕΠΘ ο ελληνικός μισθός τους, ο οποίος θα καταβαλλόταν από το ελληνικό κράτος μέσω της σχολική εφορίας του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ», να είναι ίδιος με αυτόν που έπαιρναν οι μετακλητοί δάσκαλοι (1.950.000 δρχ.). Το «Υπουργείον Παιδείας όμως εξέδωσε πίστωση διά τον διορισμόν των εις Γραμμ. Α' (μισθός: 1.250.000)». Μέχρι το Μάιο του 1954 ο διορισμός τους από το ελληνικό δημόσιο παρέμενε σε εκκρεμότητα και η μισθοδοσία τους γινόταν «υπ' ευθύνη της Γενικής Επιθεωρήσεως διά προκαταβολών ενεργουμένων κατά μήνα εκ του Σχολικού Ταμείου [...]» (Έκθεση Μαμέλη, 20.5.1954, σ. 11-12). Μάλιστα όπως σημειώνεται στην Έκθεση Μπακάλμπαση 25.5.1954, σ. 14: «[...] εδημιουργήθη το παράπονον των τούρκων Καθηγητών περί δήθεν εκκρεμότητος του διορισμού των, της διαβαθμίσεως των και της τακτικής κατά μήνα καταβολής της αποζημιώσεώς των, και ούτω έμειναν χωρίς χρήματα δεδομένον ότι, εκτός της προσθέτου εξ Ελλάδος αποζημιώσεώς των, ο μισθός αυτών καταβάλλεται εν Τουρκία εις τους πληρεξουσίους ή συγγενείς των». Πρβλ. ακόμη Έκθεση Μπακάλμπαση 25.5.1954, σ. 13: «Ο καθορισμός του βαθμού των καθηγητών αυτών θα εγένετο εκ μέρους της Σχολικής Εφορείας του Λυκείου "Τζελάλ Μπαγιάρ" παρ' αυτής δε και η πληρωμή της μηνιαίας αυτών αποζημιώσεως εκ της παρεχομένης κατ' έτος από τον προϋπολογισμόν του Κράτους επιχορηγήσεως διά την λειτουργίαν του εν λόγω Γυμνασίου».

²⁹⁸ Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 18.11.1963, σ. 7: «Περιορισμός του Τουρκικού εκ Τουρκίας προσωπικού από 9 εις 6. Κατά νόμον πρέπει να υπηρετούν 5 Μουσουλμάνοι. Το 1959 η Τουρκική Κυβέρνησις απέστειλε ετέρους 4 χωρίς να ζητήση έγκρισιν μας, και ημείς τους εδέχθημεν. Να περιορισθούν εις 6 αφού μάλιστα οι Τούρκοι απηγόρευσαν την Διδασκαλίαν εις 9 Έλληνας καθηγητάς της Κων/πόλεως», Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 1.8.1966, σ. 11: «[...] Αντιθέτως, αντί 6 Τούρκων Καθηγητών, υπηρετούν 9, διότι τους απέστειλε το 1959, παρά την άρνησίν μας η Τουρκική Κυβέρνησις [...]». Το σχολικό έτος 1958-1959 η ανάπτυξη του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» είχε ολοκληρωθεί και αυτό πια αποτελούνταν πλέον από έξι τάξεις. Για την προσπάθεια της ελληνοτουρκικής προσέγγισης που έλαβε χώρα το 1959 βλ. σχετικά ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2006, σ. 201-206, 209-217.

²⁹⁹ Αυτό προκύπτει από ιδιόχειρο σημείωμα του ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνη, στο οποίο καταγράφονται οι ελλείψεις που υπήρχαν στα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής στα τέλη Νοεμβρίου του 1966: «Εκ της περιόδου εις Κομοτηνήν. Την 24 – 25 Νοεμβρίου 1966. Εις Λύκειον Κομοτηνής 1) Υπηρετεί Τούρκος επιστάτης του Προξενείου. 2) Αλλοδαποί καθηγηταί ήρθαν 1 Μαθηματικός 1 Γαλλικής 1 Φυσιολογίας 1 Μαθηματικός 1 Αγγλικής (ο οποίος υπάρχει από πέρυσι) Σύνολο υπηρετούντων 5 3) Χρειάζονται ακόμη 1 Φιλόλογος 1 Γυμναστής 1 Φυσικός 1 Τεχνικός 1 Μουσικής 5» (Σημείωμα Μαντζουράνη, Τέλη Νοέμβρη 1966).

και το ποσό δεν ήταν μεγάλο, αλλά και να συνδέονταν με την επιδίωξη των μετακλητών καθηγητών να αντιμετωπιστούν μισθολογικά όπως και οι μετακλητοί δάσκαλοι. Μπορεί ακόμη να συνδέονταν με τη γενικότερη πολιτική του ελληνικού κράτους να επιχειρήσει να στηρίξει, στα πλαίσια της αμοιβαιότητας, με ανάλογο τρόπο τα ρωμαίικα ιδρύματα της Κωνσταντινούπολης³⁰⁰.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί και τα δύο μειονοτικά γυμνάσια λειτούργησαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 κατά κύριο λόγο με μετακλητούς καθηγητές, αφού υπήρχε η πρόβλεψη να καλυφθούν οι θέσεις αυτές από μειονοτικούς³⁰¹. Η απάντηση συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το ότι η Ελλάδα δεν επιθυμούσε να επιστρέψουν στον τόπο τους όσα μέλη της μειονότητας είχαν σπουδάσει στην Τουρκία, ώστε να μη δημιουργηθεί μια αριθμητικά ισχυρή ομάδα μορφωμένων μειονοτικών, που θα μπορούσαν να ασκήσουν επιρροή στη μειονότητα, αλλά και να επιφέρουν ανακατατάξεις στην οικονομία της περιοχής. Εντούτοις, και μεταξύ των μελών της μειονότητας που σπούδαζαν, μάλλον ήταν λίγοι αυτοί που επέλεγαν σπουδές σχετικές με την εκπαίδευση³⁰². Αυτή τους η επιλογή μπορεί να αποδοθεί σε διάφορους παράγοντες: στο

³⁰⁰ Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 18.11.1963, σ. 7: «Μέχρι του 1960 την δαπάνην του Γυμνασίου ανείχε η Ελληνική Κυβέρνησις. Τότε η Τουρκία εξήτησε να αναλάβη εκείνη την δαπάνην και ημείς εδέχθημεν. Ούτω δι' οικονομίαν 200.000 δραχμών επιτρέψαμεν να γίνη το Γυμνάσιον Τουρκικόν. Η χρηματοδότησις μας επέτρεπε άλλον έλεγχον», Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 1.8.1966, σ. 11: «Μέχρι του 1960 την δαπάνην του Γυμνασίου κα την μισθοδοσίαν του εκ Τουρκίας προσωπικού ανείχεν η Ελλάς. Η κατά Νόμον βαρυνομένη με την δαπάνην Σχολική Εφορεία ουδέν επέφερε. Οι εκ Τουρκίας Καθηγηταί όμως, αντί να ζητούν τους μισθούς τους παρά του Νομάρχου Ροδόπης, εις τον οποίο μετεβιβάζετο η πίστωσις, κατέφευγον εις την πρεσβείαν. Το 1960 ως Νομάρχης Ροδόπης, ηρνήθην να καταβάλω τους μισθούς, αν δεν τους εξήτουν από εμέ. Πράγματι προσήλθον και επληρώθησαν, αλλ' μετ' ολίγον η Τουρκική Κυβέρνησις, παρεκάλεσε να αναλάβη εξ ολοκλήρου εκείνη την δαπάνην και η Ελληνική Κυβέρνησις απεδέχθη. Ούτως, δια μίαν δαπάνην 400.000 δραχμών ετησίως, απεξενώθημεν τον Γυμνασίον και επετρέψαμεν να γίνη Τουρκικόν πλέον και όχι Μειονοτικόν. Είναι φανερόν το τι μας επιτρέπει η χρηματοδότησις» και Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 28.1.1967, σ. 6: «Μέχρι του 1960 την δαπάνην κατέβαλε το Ελληνικόν Κράτος. Το 1961 εδέχθημεν να αναλάβη την δαπάνην η Τουρκική Κυβέρνησις. Ούτω δι' οικονομίαν 400.000 δραχμών εδέχθημεν να γίνη πλήρως Τουρκικόν το Γυμνάσιον»· μολοντί το ποσό που αναφέρεται από τον πρόεδρο του ΣΣΘ είναι διαφορετικό, σε καμιά περίπτωση αυτό δεν ήταν μεγάλο. Σχετικές αναφορές γίνονται και στη ΣΣΘ/Συνεδρίαση 38η/5-6.4.1965, σ. 4.

³⁰¹ Στο θέμα αυτό, ότι στο τουρκόφωνο πρόγραμμα δίδασκαν σχεδόν αποκλειστικά μετακλητοί καθηγητές από την Τουρκία, αναφέρονται σχεδόν όλοι οι συνομιλητές μας που φοίτησαν σε μειονοτικά γυμνάσια. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Όχι. Ντόπιοι, από εδώ από τη μειονότητα οι καθηγητές ήτανε ελάχιστοι. Ένας ή δύο. Τρεις δεν ήταν πάντως. Ένας γυμναστής ήταν. Ένας [-----] καθηγητής θρησκευτικών, ο οποίος ήταν και διευθυντής του σχολείου. Και οι υπόλοιποι ήταν μετακλητοί καθηγητές από την Τουρκία. Τότε. Μιλάμε για τότε. Δεκαετία του '70. Έτσι; Τώρα φυσικά μπορεί να έχουν αλλάξει αρκετά πράγματα. Είναι αρκετοί καθηγητές της τουρκόφωνης, των τουρκόφωνων μαθημάτων, από ό,τι ξέρω, και γνωρίζω και αρκετούς, ας πούμε», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «[ερ.]: Ντόπιοι από τη μειονότητα τότε [δεκαετία του 1970] δουλεύανε στο Τζελάλ Μπαγιάρ σαν καθηγητές; [απ]: Όχι, όχι. Μόνο είχαμε, μόνο είχαμε έναν καθηγητή θρησκευτικών. που λεγόταν. Κανένας άλλος», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «Μόνο ένας, μόνο ένας θεολόγος ήταν ντόπιος, δικός μας. Οι υπόλοιποι ήταν από την Τουρκία. [ερ.]: Αργότερα άρχισαν να μπαίνουν καθηγητές μειονοτικοί; [απ]: Μέχρι να τελειώσω εγώ δεν υπήρχαν μειονοτικοί. [ερ.]: Υπήρχαν καθηγητές, υπήρχαν άτομα στη μειονότητα; [απ]: Δεν υπήρχαν. Δεν υπήρχε τότε αξιόλογος αριθμός καθηγητών που να μπορούσε να διοριστούν στο Τζελάλ Μπαγιάρ».

Σε ό,τι αφορά το μειονοτικό καθηγητή φυσικής αγωγής που αναφέρεται στη ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2 στο αρχειακό υλικό που εξετάσαμε εντοπίστηκαν έγγραφα σχετικά με την πρόσληψή του· αυτή έγινε το σχολικό έτος 1971-72 (μισθός 3.000 δρχ.) και η σύμβασή του ανανεώθηκε στη συνέχεια (σχολικό έτος 1972-73 μισθός 4.500 δρχ.)· Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 20.1.1972, σ. 2, Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών ΠΔΑΜ-Θ 30.6.1972, σ. 5 και Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 31.7.1972, σ. 2.

³⁰² Όταν το 1966 στο ΣΣΘ συζητήθηκε η μερική καταγγελία της σύμβασης για την ανταλλαγή των εκπαιδευτικών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, εξαιρέθηκαν προσωρινά αυτοί που υπηρετούσαν στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής, καθώς δεν υπήρχαν διαθέσιμοι μειονοτικοί να καταλάβουν τις θέσεις· στα σχετικά πρακτικά σημειώνεται: «δέον να αναζητηθούν τυχόν ημεδαποί αδιόριστοι μουσουλμάνοι καθηγηταί, απόφοιτοι Πανεπιστημίων, προς κατάληψιν των θέσεων Γυμνασίου-Λυκείου Κομοτινής» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 45η/12.5.1966, σ. 6).

μικρό αριθμό θέσεων εργασίας που προσέφεραν στους μειονοτικούς τα δύο μόνο μειονοτικά γυμνάσια που λειτουργούσαν, ενώ η προοπτική να ιδρυθούν νέα θεωρούνταν απίθανη, στην «εξάιρεση» των μειονοτικών από το ελληνικό δημόσιο, όπου θα μπορούσαν να εργαστούν ως καθηγητές, αλλά και στην ιδιαίτερα κακή μεταχείριση που έτυχαν από το ελληνικό κράτος οι προσοντούχοι μειονοτικοί δάσκαλοι³⁰³.

Ωστόσο για το φαινόμενο αυτό μπορεί να έπαιξαν ρόλο και άλλοι λόγοι. Η ανταλλαγή καθηγητών ανάμεσα στις δύο χώρες αποτελούσε μέρος της πολιτικής της αμοιβαιότητας, την οποία και επίσημα είχε υιοθετήσει το ελληνικό κράτος από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και την οποία ουδέποτε φαίνεται να εγκατέλειψε. Παραπέρα, σύμφωνα με όσα προέβλεπαν οι ιδρυτικές πράξεις των μειονοτικών γυμνασίων την ευθύνη για την πρόσληψη των μειονοτικών καθηγητών είχε η σχολική εφορία ή ο ιδιοκτήτης του σχολείου, αλλά σε κάθε περίπτωση πρέπει να αναγνωριστεί σε αυτή τη διαδικασία και μια αυξημένη εμπλοκή της μειονότητας σε αυτές. Η έλευση των μετακλητών, οι οποίοι δεν υπάγονταν σε αυτές τις διαδικασίες, περιόριζε σε πολύ μεγάλο βαθμό την εμπλοκή της μειονότητας στην επιλογή του προσωπικού που θα υπηρετούσαν στα μειονοτικά γυμνάσια και αποδυνάμωνε το ρόλο της σχολικής επιτροπής ή του ιδιοκτήτη· εξάλλου πάγια ελληνική πολιτική ήταν να περιοριστεί –αν όχι να εξουδετερωθεί– η εμπλοκή της μειονότητας στη διοίκηση των σχολείων. Ακόμη, οι μετακλητοί καθηγητές από την Τουρκία ενδυνάμωναν τους δεσμούς της τελευταίας με τη μειονότητα, εξασφάλιζαν μια συνέχεια στην εμπλοκή της στη μειονοτική εκπαίδευση και συντελούσαν στην ανάπτυξη περεταίρω δεσμών ανάμεσα στη μειονότητα και στο τουρκικό κράτος. Επιπλέον, πάντοτε υπήρχε η πιθανότητα ορισμένοι μειονοτικοί από αυτούς που θα εντάσσονταν στα μειονοτικά γυμνάσια, ως γνώστες κάποιων πραγμάτων εκ των έσω, να εξέφραζαν απόψεις και να άρθρωναν ένα λόγο για τα τεκταινόμενα στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση που να μη συμφωνούσε με τον επίσημο λόγο των δύο κρατών, αλλά και της ηγεσίας της μειονότητας· με τους μετακλητούς αυτή η πιθανότητα περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό.

Επανερχόμενοι πάλι θέμα των μετακλητών καθηγητών πολύ συχνό φαινόμενο ήταν η καθυστερημένη έλευση τους στα μειονοτικά γυμνάσια. Η δημιουργία προσκομμάτων και η «εφεύρεση» δυσκολιών σε ό,τι αφορά τους εκπαιδευτικούς που επρόκειτο να ανταλλαχθούν μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας ήταν «αμοιβαίες» τακτικές στον ελληνοτουρκικό ανταγωνισμό ήδη από τη δεκαετία του 1960, αλλά οι συνέπειες της βάρυναν κατά κύριο λόγο τους μαθητές των μειονοτικών γυμνασίων³⁰⁴. Η καθυστέρηση αυτή συχνά ήταν πολύμηνη και οι μετακλητοί καθηγητές αναλάμβαναν υπηρεσία μετά από τρεις, τέσσερις, ακόμη και πέντε μήνες από την έναρξη της σχολικής χρονιάς. Η καθυστέρηση αυτή, που αποδίδεται στις κακές ελληνοτουρκικές

³⁰³ Για τους προσοντούχους δασκάλους (όσους δηλαδή σπούδασαν στην Τουρκία) και την αντιμετώπιση που έτυχαν από το ελληνικό κράτος βλ. ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 91-93 και ΑΑΒΑΚΚΕ 2000, σ. 144-147, ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 44-47 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 363-371.

³⁰⁴ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 48η/16.9.1966, σ. 2: «Εκ του λόγου τούτου το Υπουργείον των Εξωτερικών, επί τω σκοπώ άρσεως των εκ μέρους των Τουρκικών αρχών δυσκολιών και της τηρήσεως γραμμής αντιστοίχου προς τα εν Τουρκία κρατούντα απεφάσισεν, όπως 1. Ο διορισμός των εκ Τουρκίας προερχομένων τούρκων εκπαιδευτικών με πραγματοποιηθή, πριν ή διενεργηθούν οι διορισμοί των ημεδαπών εν Κων/πόλει εκπαιδευτικών παρά των Τουρκικών Αρχών. 2. Εις τους ήδη εισελθόντας εις Ελλάδα οκτώ εκπαιδευτικούς, και δύο άλλους οίτινες κατά τους θερινούς μήνας παρέμεινον ενταύθα, να μη επιτραπή η ανάληψις υπηρεσίας εις τα μουσουλμανικά σχολεία, μέχρι εκπληρώσεως του εν τη προηγουμένη παραγράφω όρου. 3. Εις τους εν Τουρκία υπολειπομένους 27 εκπ/κούς να μη γίνη θεώρησις των διαβατηρίων των παρά του Ελληνικού Προξενείου προς έλευσιν ενταύθα, πριν ή πραγματοποιηθή η είσοδος των ημετέρων εν Τουρκία. 4. Παρά των εκπαιδευτικών τούτων οι ανήκοντες εις την στοιχειώδη εκπαίδευσιν, πλην των δικαιολογητικών των, προς ενιαύσιον διορισμόν παρά των οικείων Νομαρχών, άτινα εξητούντο, [...] δέον να ζητούνται και τα εξής επί πλέον δικαιολογητικά, άτινα ζητούνται παρά των εν Τουρκία εκπαιδευτικών Αρχών [...]».

σχέσεις και στις συνεχείς τριβές μεταξύ των δύο χωρών, συνετέλεσε στην υποβάθμιση της δευτεροβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης³⁰⁵, αλλά και στο να εδραιωθεί ένα αίσθημα αδικίας, το οποίο είναι διακριτό στο λόγο των μειονοτικών με τους οποίους συνομιλήσαμε³⁰⁶. Αυτό που τονίζεται από τους συνομιλητές μας είναι ότι αυτές οι καθυστερήσεις επέφεραν απώλεια ωρών διδασκαλίας και τους στέρησαν από τη δυνατότητα να καλλιεργήσουν τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους όπως θα έπρεπε, γεγονός που το αντιλήφθηκαν πολύ αργότερα, κατά τη διάρκεια των πανεπιστημιακών τους σπουδών³⁰⁷.

Οι τούρκοι μετακλητοί καθηγητές που έρχονταν στην Ελλάδα έμπαιναν σε ένα καθεστώς πολλαπλής παρακολούθησης και ελέγχου από τους μηχανισμούς της ελληνικής διοίκησης των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, αλλά πολλές φορές και της καθημερινότητάς τους. Όφειλαν να είναι αυστηρά περιορισμένοι σε αυτό που οριζόταν ως τα «διδασκτικά καθήκοντά» τους και να αποφεύγουν καθετί που θα μπορούσε να εκληφθεί ως «ανθελληνική δραστηριότητα», δηλαδή προπαγάνδισή των θέσεων της τουρκικής εθνικής ιδεολογίας απέναντι στους μαθητές τους, αλλά και γενικότερα στη μειονότητα. Αν προέβαιναν σε τέτοιες ενέργειες, που θεωρούνταν ότι έθιγαν την Ελλάδα, κινδύνευαν με καταγγελία της σύμβασής τους και απέλαση από τη χώρα³⁰⁸.

³⁰⁵ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Η πτώση [μετά τη χούντα] ήταν αισθητή, ας πούμε, **και συνειδητή**. Δεν ήταν επιλογή ούτε των μαθητών ούτε των γονιών τους κλπ. Ξεκινούσε από τη διεύθυνση του σχολείου, του συντονιστικού γραφείου κλπ., κλπ., κλπ. Εμπλεκόταν με την πολιτική που εφαρμοζόταν στη μειονότητα. Από εκεί ξεκινούσε».

³⁰⁶ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «[...] Γιατί τα δύο κράτη που τσακώθηκαν γιατί τσακώθηκαν, για ποιο συμφέρον τσακώθηκαν στην Κύπρο ακόμα δεν έχω καταλάβει. Για ποιανού συμφέρον ήταν. Είχαν αντανακλαστικά και εδώ πέρα. [ερ.]: Και μέσα στο σχολείο; [απ.]: Μέσα στο σχολείο δεν μπορώ να σας πω ότι βιώσαμε το κυπριακό. Αλλά η στάση της πολιτείας. Είχαμε καθηγητές που ερχόντουσαν από Τουρκία. Να καθυστερεί να έρθει κάποιος καθηγητής για εμάς ήταν απώλεια γνώσεων. Και αυτό το πληρώσαμε στα χρόνια του πανεπιστημίου. Δεν ξεκινούσαν έγκαιρα οι καθηγητές», «Οχι. Γενικά δεν πιστεύω να είχαμε προβλήματα [με τους καθηγητές], αλλά υπήρχαν οι αρχές της πολιτείας. Κάποια πράγματα εφαρμόζονταν. Δηλαδή, το να μην έρθει κάποιος καθηγητής στην ώρα του, όπως η ανταλλαγή καθηγητών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, κάποια μαθήματα, φερ' ειπείν Φυσική, Χημεία, Αγγλικά το δίδασκαν εκ Τουρκίας καθηγητές. Αυτοί συνήθως καθυστερούσαν. [ερ.]: Τι εποχή ερχόταν; [απ.]: Μπορεί να έκαναν και δύο μήνες, και τρεις μήνες καμιά φορά», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Τώρα ταλαιπωρία δεν ήταν τόσο στα μαθήματα κλπ. Ήταν περισσότερο στην έλλειψη των μαθημάτων. Περισσότερο, ας πούμε, σε αυτό. Φυσικά εμάς τους μαθητές μας βόλευε εκείνη την εποχή δηλαδή. [...] Ναι, χωρίς μάθημα. Αα... Ου... κλπ. Με δυο, τρεις ώρες την ημέρα. Ας πούμε. Μετά φεύγαμε», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Α, που δεν ερχόντουσαν. Δηλαδή ένα μήνα, δύο μήνες, πολλές φορές τρεις μήνες, τέσσερις μήνες. Δηλαδή αυτό το πρόβλημα είχαμε», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «Ο αδελφός μου, και τα δύο αδέρφια μου, πήγαν στο Τζελάλ Μπαγιάρ. Δεκατρείς σελίδες χειρόγραφες φυσική. Δεν μπορεί. Δηλαδή, με δεκατρείς σελίδες χειρόγραφες φυσική δεν μπορεί να μάθεις. Αλλά, ποιος φταίει; Ο καθηγητής που είναι να 'ρθει από Τουρκία ας πούμε έρχεται το [---] Γενάρη. Από Σεπτέμβρη μέχρι Γενάρη πάει η μισή χρονιά».

³⁰⁷ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Εκεί θα καταλήξω. Το μοναδικό μάθημα που ζορίστηκε ήταν η Φυσική. Από την ελλιπή εκπαίδευση, από τις ελλείψεις γνώσεις που πήραμε εδώ. Και έχω χάσει μόνο ένα μάθημα στην πενταετή εκπαίδευση, τη φοιτητική εκπαίδευση. Και το μοναδικό μάθημα που δεν πέρασα, γιατί πέρασα τη δεύτερη χρονιά, ήταν η Φυσική», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Ε, δυσκολεύτηκε από την άποψη ότι αρκετά μαθήματα, ας το πούμε, χωλαίνανε, δεν υπήρχαν καθηγητές. [---] Ε, ας πούμε, εγώ χημεία έμαθα στο Πανεπιστήμιο. Τι εστί χημεία δεν ήξερα στο γυμνάσιο, ας πούμε. Επειδή ήταν ο αντίστοιχος καθηγητής της χημείας μετακλητός καθηγητής από την Τουρκία, υπήρχε διάστημα που δεν ερχόντουσαν καθόλου ή ερχόντουσαν στη μέση της χρονιάς, εξαιτίας της πολιτικής που επικρατούσε τότε μεταξύ των δύο χωρών. Αρνητική πολιτική ας το πούμε. Και την πληρώνανε τα παιδιά», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Θα σας πω και χαρακτηριστικά. Έχω τελειώσει εγώ στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινουπόλεως, εκεί έχω τελειώσει. Πολλοί, πολλά άτομα από τα μαθηματικά δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν. Και άρα. Βέβαια, εκείνα τα χρόνια ήταν και η Χούντα του Εβρέν στην Τουρκία. Όταν ήμουν εγώ. Και είχαν βγάλει ένα νόμο τέσσερις φορές δικαιούσουν ένα μάθημα να δώσεις. Πέμπτη φορά δεν δικαιούσουν. Σε έδιωχναν. Πολλοί φίλοι μου αναγκάστηκαν και έφυγαν. Διότι δεν μπόρεσαν».

³⁰⁸ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 42η/4.2.1966, σ. 9: «Το Υπουργείον των Εξωτερικών [...] διά [...] τους εκ Τουρκίας μετακλητούς εκπαιδευτικούς συνιστά, όπως “οι υποπίπτοντες εις παραπτώματα εκπαιδευτικοί ή αναπτύσσοντες ανθελληνικήν δραστηριότητα, θα έδει να κληθούν υπό του αρμοδίου Επιθεωρητού, όστις και να προβή εις εντόνους προς αυτούς παραστάσεις περί περιορισμού των εις τα αυστηρά εκπαιδευτικά των καθήκοντα, εν ή δε περιπτώσει ούτοι δεν ήθελον συμμορφωθή προς τας σχετικές συστάσεις ν’ αντιμετωπισθή η επιβολή πειθαρχικών εις βάρος

Στο αρχειακό υλικό εντοπίστηκαν τέτοιες καταγγελίες από τις τοπικές αρχές της δυτικής Θράκης και όλες τοποθετούνται μετά το 1965, γεγονός που πρέπει να συνδεθεί αφενός μεν με την όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και αφετέρου δε με τη σταδιακή αναθεώρηση της πολιτικής της αμοιβαιότητας ως προς την αποτελεσματικότητά της³⁰⁹. Ωστόσο το ελληνικό ΥΠΕΞ έδειχνε να είναι, στην αρχή τουλάχιστον, επιφυλακτικό σε αυτές τις προτάσεις και συνιστούσε ιδιαίτερη προσοχή στις καταγγελίες των τοπικών αρχών. Στις καταγγελίες αυτές μόνο σε δύο περιπτώσεις αναφέρονται λεπτομερώς οι λόγοι για τους οποίους ζητήθηκε η απομάκρυνσή των μετακλητών καθηγητών. Στην πρώτη, μετακλητός καθηγητής εξήρε σε μειονοτικούς μαθητές του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής τις αξίες της εκκοσμηκευμένης παιδείας, τον τουρκικό και όχι μουσουλμανικό χαρακτήρα της μειονότητας και υποτίμησε τη θρησκευτική παιδεία ως αναχρονιστική³¹⁰. Η δεύτερη καταγγελία αφορούσε στην «ανάρμοστη» συμπεριφορά μετακλητών καθηγητών, οι οποίοι κάπνιζαν αφορολόγητα ξένα τσιγάρα και αρνήθηκαν να δώσουν τα στοιχεία τους στις αρμόδιες αρχές, όταν αυτές επεχείρησαν να τους ελέγξουν³¹¹.

αυτών κυρώσεων, αποβλεπουσών εις την παύσιν και απομάκρυνσιν αυτών εκ των καθηκόντων των. Εκ των αλλοδαπών εκπ/κών καταγγελίαι διετυπώθησαν κατά των τούρκων καθηγητών 1) ..., της γυμναστικής και 2) της φιλολόγου Και επ' αμφοτέρων των καταγγελλθέντων το Υπουργείον των Εξωτερικών συνέστησε την τήρησιν της αυτής διαδικασίας, εκ φόβου αντιποίνων κατά των εν Κων/πόλει ελλήνων εκπαιδευτικών. Ανάγκη όθεν να γίνουν αι δέουσαι συστάσεις προς τους κ.κ. Επιθεωρητάς και τας Αστ. Αρχάς ίνα εντείνουν τας προσπάθειάς των και συλλέξουν εκάστοτε στοιχεία ακαταμάχητα, εις τρόπον ότε η εν συνεχεία διαδικασία να είναι απρόσβλητος».

³⁰⁹ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 40η/26.8.1965, σ. 2, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 42η/4.2.1966, σ. 9, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 23-24, Εισήγηση ΓΕΜΣΜΔΕ σε Σύσκεψη ΥΒΕ 21.3.1970, σ. 3, Σύσκεψη Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης Φεβρουάριος 1974, σ. 2.

³¹⁰ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 23-24 «Ο εκπρόσωπος [...] της ΚΥΠ αναφέρει εις το Συμβούλιον, ότι ο αλλοδαπός Καθηγητής Γυμναστικής του Μουσουλμ. Γυμνασίου Κομοτηνής, αναπτύσσει ποικιλόμορφον προπαγανδιστικήν δραστηριότητα, ανεπίτρεπτον προς την ιδιότητά του. Συγκεκριμένως ούτος την 3.6.68, επωφελούμενος πραγματοποιηθείσης ποδοσφαιρικής συναντήσεως μεταξύ των ομάδων Ιερ/ρίου και Μουσουλμανικού Γυμνασίου Κομοτηνής εν τω γηπέδω [...], εξετράπη εις προπαγανδιστικήν οιστριηλασίαν, ειπών τα εξής προς τους συγκεντρωμένους μαθητάς του Ιερ/ρίου: “Βλέπω, ότι είσθε ευφυείς μαθηταί, αλλ’ όμως το Ιερ/ριον εις ο φοιτάτε δεν είναι εις θέσιν να σας μορφώση επαρκώς καθ’ όσον ενώ οι τρεις Ιερ/λοί σας είναι Εθνικισταί, οι υπόλοιποι είναι αργυρώνητοι. Δια την εκμάθησιν της Γυμναστικής, των Φυσικών και της Βιολογίας, να έρχεσθε εις το ιδικόν μας σχολείον να σας διδάσκωμεν ημείς, όπως επίσης εις το μάθημα των θρησκευτικών οι μαθηταί μας να μεταβαίνουν εις το Ιεροσπουδαστήριον. Σας είδον να διέρχησθε κατά τας επισήμους παρελάσεις με φέσσια και ησθάνθη βαθυτάτην οδύνην. Το φέσσιον είναι κάλυμμα κεφαλής προσιδιάζον εις τους Έλληνας ενώ εξ άλλου ο φερετζές είναι κατάλοιπον των Αρμενίων. Συνεπώς και τα δύο αυτά ουδεμίαν σχέσηιν έχουν τόσον με τον Τουρκισμόν όσον και με τον Μουσουλμανισμόν. Ομοίως η πεντάκις της ημέρας προσευχή (Ναμάζι) ποίαν έννοιαν έχει; Εις την Ισλαμικήν θρησκείαν δεν υφίσταται τοιούτον τι. Δια τους ανωτέρω λόγους να μη πιστεύητε εις αυτά και ούτε να συμμορφούσθε προς ταύτα. Σεις προσπαθήσατε ν’ αναδειχθήτε Εθνικισταί όσον το δυνατόν περισσότερο. Παρατηρώ εδώ ότι υπάρχουν ποικίλαι ομάδες εντός της Μειονότητος ως π.χ. Τούρκοι, Πομάκοι κλ.π. Αυταί υπάρχουν διότι γίνεται προσπάθεια διχασμού σας. Σεις όλοι είσθε Τούρκοι. Τούτο να το γνωρίζετε καλώς και να εκφράζεσθε αναλόγως”. Η Μονάς προτείνει, όπως ο ειρημένος αλλοδαπός Καθηγητής χαρακτηρισθή ως απαράδεκτος προπαγανδιστής ανθελληνικής δραστηριότητος και ζητηθή η αντικατάστασις του ως ανεπιθυμήτου, προ της ενάρξεως του Νέου Σχολικού Έτους 1968–1969. Το αυτό εισηγείται και ο κ. Γεν. Επιθ/τής Ξένων και Μειον. Σχολείων διά την αναίδειαν, θρασύτητα και προκλητικότητα, ας ούτος επεδείξατο σκοπίμως κατά την εκτέλεσιν των καθηκόντων του. Επί πλέον γνωρίζει, ότι είναι αλκοολικός και εν εκ των πλέον οχληρών στοιχείων εις το Σχολείον. Εκφράζεται χλευαστικώς διά τα Εθνικά μας Σύμβολα και περιφρονεί την εκπαιδευτικήν νομοθεσίαν της Χώρας, υφ’ ης φιλοξενείται. Το Σ.Σ. αποφαινεται υπέρ της ανακλήσεως διότι η εν γένει συμπεριφορά αυτού είναι αντίθετος και προς το πνεύμα της νέας συμφωνίας Ελλάδος–Τουρκίας».

³¹¹ Σύσκεψη Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης, Φεβρουάριος 1974, σ. 2: «Υπό του Προϊσταμένου της Εφορίας Καπνού υπεβλήθη αναφορά προς τον κ. Νομάρχην δι’ ης αναφέρεται ότι οι μετακλητοί εκ Τουρκίας καθηγηταί του Μ/κού Γυμνασίου Κομοτηνής 1) 2) 3) την 22.8.74 κατελήφθησαν υπο του Συνεργείου διώξεως λαθρεμπορίου εντός του καφενείου του ... κειμένου επί της οδού, καπνίζοντες αφορολόγητα σιγαρέττα αλλοδαπούς προελεύσεως. Οι εν λόγω καθηγηταί ότε τους εξητήθησαν τα ατομικά των στοιχεία εξεμάνησαν και εξετράπησαν εις ύβρεις Τουρκιστί. Απεφασίσθη όπως το γεγονός τεθή υπ’ όψιν του Υπουργείου Εξωτερικών μελλοντικώς και ζητηθή η ανάκλησίς των κατά το επόμενον έτος.».

Στην πρώτη καταγγελία ένας μετακλητός εκπαιδευτικός στα πλαίσια μιας σχολικής δραστηριότητας προσπάθησε να ετεροκαθορίσει την ταυτότητα των μειονοτικών μαθητών επιχειρηματολογώντας υπέρ του τουρκικού της χαρακτήρα. Αυτό για την ελληνική διοίκηση συνιστά «προπαγανδιστικήν δραστηριότητα, ανεπίτρεπτον προς την ιδιότητά του» και για αυτό ζητήθηκε η απομάκρυνσή του. Ωστόσο, σύμφωνα με τους συνομιλητές μας, ανάλογες συμπεριφορές εκδηλώνονταν και από πλειονοτικούς καθηγητές, οι οποίοι εκφράζονταν ανοιχτά υπέρ μιας ξεχωριστής «πομάκινης» ταυτότητας, θέτοντας υπό εξέταση την εθνοτική/εθνική ταυτότητα των μειονοτικών μαθητών τους³¹². Δε γνωρίζουμε αν υπήρχαν αντιδράσεις για τις συγκεκριμένες συμπεριφορές των πλειονοτικών καθηγητών και σε ποιο πλαίσιο εκδηλώθηκαν, αλλά σίγουρα αυτοί δεν είχαν την ίδια αντιμετώπιση από τις ελληνικές αρχές με το μετακλητό καθηγητή. Δηλαδή αυτό που είναι αποδεκτό στη μια περίπτωση, απορρίπτεται και καταδικάζεται στην άλλη. Και στις δύο περιπτώσεις όμως η εκπαιδευτική διαδικασία εκλαμβάνεται ως ένα προνομιούχο πεδίο για τον άνωθεν ετεροκαθορισμό της ταυτότητας ή των ταυτοτήτων των μειονοτικών μαθητών. Κάθε προβληματισμός ότι η αποδοχή της ταυτότητας ή των ταυτοτήτων των μειονοτικών μαθητών μπορεί να αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία οικοδομείται η εκπαιδευτική διαδικασία, αν αυτή θέλει να είναι αποτελεσματική, απουσιάζει.

Η ελληνική διοίκηση αλλά και, στη συντριπτική της πλειοψηφία, και η πλειονοτική κοινή γνώμη θεωρούσε τους μετακλητούς εκπαιδευτικούς, δασκάλους και καθηγητές, «πράκτορες». Ωστόσο, μόνο ένας από τους συνομιλητές μας εκφράζει άμεσα αυτή την παραδοχή³¹³. Εκείνο όμως που παρουσιάζει ίσως μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ο τρόπος που σήμερα οι συνομιλητές μας προσπαθούν να διαπραγματευθούν αυτή τη διαπίστωση στο δημόσιο λόγο τους. Αυτό που διαπιστώνεται είναι η μεγάλη δυσκολία να εκφράσουν αυτή την παραδοχή, αφού αυτή σε μεγάλο βαθμό ακυρώνει τη θετική εικόνα που είχαν και συνεχίζουν να έχουν για τους μετακλητούς, καθώς ως καθηγητές τούς βοήθησαν με τις γνώσεις, που τους προσέφεραν, να σπουδάσουν και να εξελιχθούν επαγγελματικά και κοινωνικά, ενώ δεν πρέπει να αποκλειστεί και η εκδοχή να ενσπείρεται μέσα τους ο φόβος ότι και οι συνομιλητές μας, ως μορφωμένοι και σπουδαγμένοι στην Τουρκία, μπορεί να αποτελούν για τον «πλειονοτικό άλλο» έναν εν δυνάμει «πράκτορα». Μιλώντας για το συγκεκριμένο ζήτημα άλλοι από τους συνομιλητές μας το αποσιώπησαν και δεν αναφέρθηκαν καθόλου σε αυτό. Άλλοι το παραδέχτηκαν εντάσσοντάς το σε μια γενική θεώρηση ότι τέτοιες πρακτικές δε συνάδουν με το ρόλο του δασκάλου και η διαπίστωση τέτοιων φαινομένων αποτελεί μian ακόμη ένδειξη της όλης υποβάθμισης της μειονοτικής εκπαίδευσης, ενώ η ευθύνη για αυτό επιμερίζεται και στην πλειονότητα και στη μειονότητα³¹⁴. Τέλος, άλλοι το απώθησαν είτε προβάλλοντας στο λόγο τους το γενικότερο ρόλο

³¹² ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 2: «[...] Απλώς, κάποιοι τονίζανε ιδιαίτερα τη θρησκευτική μας ιδιότητα περισσότερο, παρά, ας πούμε. Αρκετά αρνητικά σχόλια για την Τουρκία. [...] Τέτοιον είδους», ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 3: «Στις άλλες τάξεις ναι υπήρξαν. Δηλαδή μερικοί, μερικούς έλεγαν ότι εσείς είστε **πομάκοι**, δηλαδή υπήρξαν και τέτοιες κουβέντες. [...] Υπήρξαν ως παράδειγμα σε κάποιες άλλες τάξεις υπήρχε ένας, δε θυμάμαι το όνομα τώρα αυτοunu, έλεγε διάφορα, αυτοί που ήταν από τον ορεινό όγκο είστε πομάκοι, δεν πρέπει να επιμένετε, δηλαδή και τέτοιες κουβέντες έκανε μέσα στην τάξη».

³¹³ ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 2: «Τότε, κακά τα ψέματα, εγώ δεν έχω πρόβλημα να πω, και αυτοί που οι μετακλητοί καθηγητές που εργόντουσαν, ας πούμε, αν όχι όλοι, κάποιοι ήταν πράκτορες, ας πούμε. Δεν **Μη κρυβόμαστε πίσω από το δάχτυλό μας**. Ήταν, πέρα από το καθηγητικό τους, ας πούμε, υπήρχαν και άλλοι αυτοί, ας πούμε».

³¹⁴ ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 4: «Μέχρι την εποχή που ήμουν [1972-1973] εγώ υπήρχαν δάσκαλοι και καθηγητές. Αργότερα, οι δάσκαλοι, τώρα μιλάω για τη μειονοτική εκπαίδευση, γίνανε περισσότερο υπάλληλοι του υπουργείου εξωτερικών παρά [...] εκπαιδευτές. Από εκεί χάσαμε το νήμα. [...] **Για όλους**. Για όλους μιλάω. [...] Οι τούρκοι γίνανε περισσότερο διπλωμάτες [χαμόγελο] του υπουργείου εξωτερικών της Τουρκίας και οι έλληνες γίνανε και αυτοί το ίδιο. Δηλαδή από εκεί χάσαμε το νήμα. Ενώ οι εκπαιδευτικοί πρέπει να 'ναι εκπαιδευτικοί. Άσχετα ποια πολιτική εφαρμόζεται, τι κάνει το ένα κράτος, τι κάνει το άλλο κράτος κλπ. Αλλά, δυστυχώς λυπάμαι που το λέω».

του δασκάλου, ο οποίος με τις γνώσεις που προσφέρει τελικά μόνο καλό κάνει στους μαθητές του³¹⁵, είτε μέσω μιας έμμεσης απάρνησης, μιλώντας δηλαδή για αυτό το ζήτημα, αλλά προβάλλοντας μια εικόνα εντελώς διαφορετική από την αναμενόμενη για το συγκεκριμένο ρόλο που αποδιδόταν σε ορισμένους μετακλητούς καθηγητές, και η οποία απάρνηση στην συγκεκριμένη περίπτωση ενδύεται τα στοιχεία μιας αριστερής προοδευτικότητας³¹⁶. Πραγματική ή μη, αυτή η τελευταία θεώρηση έχει πραγματική σημασία γιατί αναδεικνύει τις δυσκολίες που συνοδεύουν την αναγνώριση και την αποδοχή από τα υποκείμενα ενός «διαφορετικού» παρελθόντος από το συμπεφωνημένο. Πρόκειται για μια έντονα αποδομητική διαδικασία που δεν είναι ευχάριστη και για αυτό ούτε πάντοτε επιθυμητή από τα υποκείμενα· και κάτι τέτοιο ισχύει και για τους μειονοτικούς και για τους πλειονοτικούς.

Επανερχόμενοι στη σχολική πραγματικότητα μετακλητοί και πλειονοτικοί καθηγητές αποτελούσαν δύο ξεχωριστές ομάδες μέσα στο ίδιο σχολείο, με πολύ μεγάλες δυσκολίες στην άμεση μεταξύ τους επικοινωνία, καθώς, το πλέον συχνό, ο ένας αγνοούσε τη γλώσσα του άλλου. Συχνά, όπως σημειώνει ένας από τους συνομιλητές μας μαθητές, καλούνταν να μεσολαβήσουν σε αυτό³¹⁷. Στο αρχειακό υλικό δεν εντοπίσαμε παρά μόνο μία αναφορά στην προσπάθεια τούρκων μετακλητών, δασκάλων και καθηγητών, το 1970, να μάθουν ελληνικά και η οποία σταμάτησε από τον αρμόδιο επιθεωρητή με το αιτιολογικό ότι απαγορεύεται η «επ' αμοιβή διδασκαλία»³¹⁸. Μεμονωμένες περιπτώσεις πλειονοτικών καθηγητών που να γνώριζαν τουρκικά και να τα μιλούσαν υπήρξαν³¹⁹. Όμως η γνώση της τουρκικής ουδέποτε τέθηκε από τις

³¹⁵ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Καθηγητής μειονοτικός ή πλειονοτικός και να μην βοηθήσει τον μαθητή όοοο... [...] Δεν καταλαβαίνω. Δεν υπάρχει καθηγητής που να μην βοηθήσει το μαθητή του, γιατί δεν έχει νόημα το επάγγελμά που εξασκεί. Δεν υπάρχει νόημα. Εντάξει. Κάποιοι καθηγητές μπορεί να ήταν σκληροί στο χαρακτήρα, κάποιοι μπορεί να μην επικοινωνούσαν με τον τρόπο που έπρεπε να επικοινωνήσουν. Ε, κάθε άνθρωπος διαφορετικός χαρακτήρας και αυτόν τον δεχόμαστε, αλλά καθηγητής να μην βοηθήσει δεν πιστεύω να κρατηθεί στον τομέα της εκπαίδευσης. Σίγουρα κάποια στιγμή αυτό το σύστημα μόνο του θα το καθαρίσει»

³¹⁶ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Αλλά τώρα το βλέπω στα πενήντα που τα σχολιάζω στο μυαλό μου ήταν άνθρωποι πολύ θετικοί. Και τούρκοι καθηγητές. Και αυτό δεν μπορώ να πω ότι τώρα το αν έχω προοδευτικό χαρακτήρα, τον προοδευτικό μου χαρακτήρα τον οφείλω σε αυτόν, στον, στους καθηγητές από την Τουρκία που ήρθαν, μετακλητοί καθηγητές. [...] Θα σας πω τώρα ως παράδειγμα. Πριν τρία χρόνια, τέσσερα χρόνια είχε έρθει ένας καθηγητής των μαθηματικών. που λέγεται ένας καθηγητής. Καθίσαμε σε ένα. Αυτός μας πήρε τηλέφωνο. Καθίσαμε σε ένα τραπέζι δέκα φίλοι από εκείνα τα χρόνια. Και ρωτήσαμε: πώς ήρθατε βρε καθηγητά; Τι είστε εσείς; διότι διάφορα λέγονταν εδώ πέρα. Μερικοί λένε πως είναι χαφιέδες της Τουρκίας, έρχονται για χαφιεδιλίκι, άλλα, δηλαδή ακούστηκαν πάρα πολλά. Δηλαδή εμείς πιστεύουμε για εμάς, για το καλό μας. Εγώ τον ρώτησα λίγο: εσείς πώς ήρθατε βρε καθηγητά εδώ εκείνα τα χρόνια; Και με είπε ο άνθρωπος: Ήταν πριν από τη Χούντα φυσικά [εννοείται το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1971 στην Τουρκία· ο συγκεκριμένος καθηγητής εντοπίζεται σε έγγραφο της Έγγραφου ΔΕΜΣΜΔΕ προς ΥΠΕΠΘ 19.2.1972 να έχει αναλάβει υπηρεσία και ο συνομιλητής μας ήταν μαθητής γυμνασίου την περίοδο 1974-1980], ήμουν λέει σε ένα λύκειο λέει. Είχε δοθεί εντολή στο όνομα μου, δηλαδή ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα να σας πω, να μας σκοτώσουν οι αυτοί, οι φασίστες και στην Αγκυρα που πήγαινα λέει είχα δυο παιδιά, όχι δεν είχε, ένα παιδί είχα λέει, και με τι γυναίκα μου τι θα κάνω σκεπτόμενος άκουσα στις ειδήσεις ότι θα πάρουν μετακλητοί στη Δύση, στη Θράκη. Και έτσι πήγα και εγώ λέει, έκανα την αίτησή μου λέει, και με αυτόν τον τρόπο, λέει, με διόρισαν εδώ πέρα λέει. Δηλαδή ήταν λέει ένας, για να ξεφύγω από αυτή την κακή κατάσταση. Δηλαδή ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που θέλω να σας δώσω».

³¹⁷ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «Από ό,τι θυμάμαι, γιατί περάσανε και πολλά χρόνια, πάνω από τριάντα, οδόντα ένα ('81), τριάντα δύο, καθόντουσαν και έπιναν καφέ εκεί στα γραφεία τους. Α, αυτό που θυμάμαι και αυτό με πονάει. Είχαν πρόβλημα συνεννόησης. Γιατί δεν γνώριζαν τα τούρκικα οι ελληνοφώνοι και οι τούρκοι τα ελληνικά. Αυτό ήταν όλο το μεγάλο ζόρι. [...] Α, σας είπα του ότι δε γνώριζε τη γλώσσα του αλλοιού, ο ένας τη γλώσσα του αλλοιού υπήρχε πρόβλημα συνεννόησης και πολλές φορές οι μαθητές βοηθούσαν σε αυτό. Το θυμάμαι [χαμόγελο]».

³¹⁸ Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 21.3.1970, σ. 7.

³¹⁹ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «[επ.]: έλληνες που να μαθαίνανε, που να έμαθαν προσωπικά τουρκικά υπήρξαν, θυμάστε; [απ.]: Υπήρξαν έτσι. Θυμάμαι κάποιες περιπτώσεις. Ο ας πούμε ήξερε. Από παιδί είναι από τα, από τη δικιά μας περιοχή. Είναι από ένα χωριό μικτό. Οπότε θα είχε γείτονες που θα μιλούσανε τούρκικα και ήξερε και μιλούσε». Όλοι οι συνομιλητές μας αναφέρονται με θετικά σχόλια στο συγκεκριμένο πλειονοτικό καθηγητή και κυρίως στο γεγονός ότι γνώριζε και μιλούσε τουρκικά. Όντας συντοπίτης τους, γνώριζε και μιλούσε τη γλώσσα τους,

ελληνικές αρχές μεταξύ των άλλων «διοικητικών μέτρων» ως προϋπόθεση για να εργαστεί κάποιος πλειονοτικός καθηγητής στα μειονοτικά γυμνάσια, αφού κάτι τέτοιο θα συνιστούσε ρητή αναγνώριση της τουρκικής ταυτότητας της μειονότητας. Δεν τέθηκε όμως από την ελληνική διοίκηση ούτε ως προϋπόθεση για τους μετακλητούς που έρχονταν να εργαστούν στα μειονοτικά γυμνάσια· η γνώση της γλώσσας του «άλλου» μπορούσε να ανοίξει διόδους επικοινωνίας ανάμεσα στους καθηγητές, πλειονοτικούς και μετακλητούς, δημιουργώντας προσεγγίσεις που μπορούσαν να οδηγήσουν αναθεωρήσεις, τις οποίες προφανώς δεν επιθυμούσε καμιά από τις δύο πλευρές³²⁰. Ωστόσο η τουρκομάθεια αποτέλεσε σημαντικό προσόν για όσους επρόκειτο να καταλάβουν διοικητικές θέσεις σε σχέση με τη μειονοτικό εκπαιδευτικό μηχανισμό, επιβεβαιώνοντας την άρρητη παραδοχή για την ταυτότητα της μειονότητας³²¹.

3.2.γ Το ζήτημα του διευθυντή και του υποδιευθυντή

Σύμφωνα με τις ιδρυτικές πράξεις των μειονοτικών γυμνασίων οι διευθυντές τους θα προέρχονταν από τη μειονότητα και οι υποδιευθυντές από την πλειονότητα. Πιο συγκεκριμένα με το ΒΔ, με το οποίο ιδρύθηκε το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ», προβλεπόταν θέση διευθυντή, ο οποίος θα προερχόταν από τους μειονοτικούς καθηγητές του σχολείου, θα τον υποδείκνυε η σχολική επιτροπή και η τοποθέτησή του θα είχε την έγκριση του γενικού επιθεωρητή σχολείων μέσης εκπαίδευσης. Με το δεύτερο σχετικό με την ίδρυση του σχολείου νομοθέτημα θεσμοθετήθηκε και θέση υποδιευθυντή, ο οποίος θα προερχόταν από τους υπηρετούντες στο σχολείο πλειονοτικούς καθηγητές και θα οριζόταν με απόφαση του γενικού επιθεωρητή. Ο υποδιευθυντής αναπλήρωνε το διευθυντή σε περίπτωση απουσίας ή κωλύματος του και ασκούσε τα καθήκοντα του τελευταίου, όταν η θέση έμενε κενή³²². Αντίστοιχες ήταν και οι σχετικές ρυθμίσεις στην ΥΑ για την ίδρυση του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης, αν και δεν ξεκαθαριζόταν πώς θα οριζόταν ο διευθυντής του, αφού το σχολείο χαρακτηρίστηκε ως ιδιωτικό.

Ως προς το ζήτημα του διευθυντή το μεγαλύτερο πρόβλημα αντιμετώπισε το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ». Λειτουργώντας για δεκαετίες αποκλειστικά με μετακλητούς καθηγητές το

όπως και εκείνοι γνώριζαν και μιλούσαν –ή όφειλαν να το κάνουν– τη γλώσσα τη δική του. Η διγλωσσία και των δύο, προϊόν του τύπου που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν, λειτουργούσε ως ένα κοινό σημείο, μειώνοντας τις αποστάσεις, συμβολικές και πραγματικές μεταξύ τους.

³²⁰ Η γνώση της γλώσσας του «άλλου», ως αίτημα πλέον, επανέρχεται σε έναν από τους συνομιλητές μας: ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «Αυτό είναι το ζητούμενο. Θα έπρεπε ας πούμε. ελληνό-, έλληνες εκπαιδευτικοί που ήταν ξέρω εγώ σε ένα σχολείο που ήταν μαθητές της μειονότητας θα έπρεπε να γνωρίζουν και τα τουρκικά. Όπως θα έπρεπε να γνωρίζουν και τα ελληνικά για να συνεννοούμαι βρε παιδί μου. Έρχομαι από την Τουρκία σε μια άλλη χώρα που η επίσημη γλώσσα είναι τα ελληνικά. Στο όνομα της συνεννόησης με τους συναδέλφους θα έπρεπε να γνωρίζει ο ένας τη γλώσσα του άλλου. Εγώ δεν, δεν το λέω με το ένα μέρος. Και οι τούρκοι θα έπρεπε να πάνε φροντιστήρια, να μάθουν, να έχουν ελληνομάθεια να έρχονται να δουλεύουνε. Δεν-, σπάνια φαινόμενα έτσι, σπάνιες περιπτώσεις καθηγητών που ερχόντουσαν από την Τουρκία μιλούσαν λίγο σπαστά ελληνικά. Με τη δικιά τους προσωπική προσπάθεια πάντα. Δεν υπήρχε τέτοιο πρόγραμμα».

³²¹ Για την τουρκομάθεια ως βασικό προσόν των επιθεωρητών μειονοτικής εκπαίδευσης βλ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 419-421. Γνωρίζουμε από προσωπική αντίληψη ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1980 τοποθετήθηκε ως αναπληρωτής καθηγητής για να διδάξει στο ελληνόφωνο πρόγραμμα του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης ρωμιός από την Τουρκία και γνώστης της τουρκικής, αφού είχε μεταναστεύσει στην Ελλάδα σε μεγάλη ηλικία. Από το συγκεκριμένο καθηγητή ζητήθηκε από τους τοπικούς μηχανισμούς που επέβλεπαν τα της μειονοτικής πολιτικής να τους πληροφορεί για όλα συζητούνταν ανάμεσα στους μειονοτικούς και τους μετακλητούς καθηγητές. Ο συγκεκριμένος καθηγητής αρνήθηκε να το πράξει. Έκτοτε εργάζεται σε δημόσιο δευτεροβάθμιο σχολείο, όπου αυτές οι πρακτικές θέλουμε να πιστεύουμε ότι έχουν εκλείψει προ καιρού.

³²² ΒΔ 2203/15.8.1952, άρθρο 6 και ΝΔ 2567/31.8.1953, άρθρο 1, παρ. 6.

ζήτημα του διευθυντή του σχολείου, ο οποίος έπρεπε, να είναι μειονοτικός καθηγητής, παρέμενε σε εκκρεμότητα³²³.

Το 1954, καθώς φάνηκε ότι δεν υπήρχε μειονοτικός να καλύψει τη θέση, το τουρκικό κράτος υπέβαλε το αίτημα να αναληφθεί η διεύθυνση του σχολείου από τούρκο εκπαιδευτικό³²⁴. Για τη θέση αυτή προτάθηκε τούρκος φιλόλογος, με καταγωγή από τη δυτική Θράκη, ο οποίος ζούσε και εργαζόταν στην Τουρκία και ο οποίος είχε στο μεταξύ πάρει την τουρκική ιθαγένεια. Σύμφωνα με το τουρκικό αίτημα, αν η ελληνική πολιτεία τού απέδιδε εκ νέου την ελληνική ιθαγένεια, αυτός θα μπορούσε να επιστρέψει στην Κομοτηνή και να αναλάβει τη διεύθυνση του μειονοτικού γυμνασίου³²⁵. Ο ΓΕΞΜΣ δεν απέρριψε εντελώς την τουρκική πρόταση· θα μπορούσε να αναλάβει τη διεύθυνση του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» τούρκος εκπαιδευτικός (αλλά όχι ο συγκεκριμένος φιλόλογος), υπό την αίρεση ότι και έλληνας εκπαιδευτικός θα αναλάμβανε τη διεύθυνση ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος της ρωμαίικης μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη³²⁶. Τα σχετικά σχέδια δεν τελεσφόρησαν και μετά τα Σεπτεμβριανά εγκαταλείφθηκαν εντελώς³²⁷.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 η πλήρωση των θέσεων του διευθυντή και του υποδιευθυντή στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής δεν απασχόλησαν τις εκπαιδευτικές αρχές και τους μηχανισμούς της μειονοτικής πολιτικής. Το θέμα του υποδιευθυντή τέθηκε ξανά το 1967, όταν το σχολείο πέρασε στην εποπτεία της ΓΕΞΜΣ. Ο ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνης έθεσε ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη συγκεκριμένη θέση να γνωρίζει τουρκικά όποιος την

³²³ Σύσκεψη Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Ροδόπης 10.5.1974, σ. 4: «Ως προβλέπεται εκ των ιδρυτικών Νομοθετικών διαταγμάτων περί του Μ/κού Γυμνασίου Κομοτηνής (τέως ΤΖΕΛΑΛ ΜΠΑΓΙΑΡ), ο Δ/ντής του εν λόγω Γυμνασίου δέον να είναι ημεδαπός Μ/νος καθηγητής. Παρά την διάταξιν ταύτην ουδέποτε το Γυμνάσιον τούτο είχε Μ/νον Διευθυντήν παρέμεινε δε υπό την Δ/σιν Έλληνας Κρατικού Καθηγητού, καίτοι δις κατά το παρελθόν ηγέρθη θέμα Μ/νου Διευθυντού. Αλλά τελικά ο διορισμός απετράπει».

³²⁴ Το αίτημα για την ανάληψη της διεύθυνσης του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» από τούρκο εκπαιδευτικό υπέβαλε πρώτη φορά ο ρωμικός μειονοτικός βουλευτής στην τουρκική εθνοσυνέλευση Αλέξανδρος Χατζόπουλος κατά την επίσημη επίσκεψή του στην Ελλάδα, Έκθεση Παπαευγενίου 30.7.1954, σ. 6: «Το του Διευθυντού του Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ, θα ήτο από πάσης απόψεως σκόπιμον, ετόνισεν, αν επιτρέπετο ν' αναληφθή προσωρινώς η Δ/σις του ρηθέντος Γυμνασίου, παρά Τούρκου εκ Τουρκίας, εφόσον δεν έχομεν Τούρκον Έλληνα πολίτην, κεκτημένον τα νόμιμα προσόντα. Τω απηντήσαμεν, ότι τούτο είναι ζήτημα το οποίον πρέπει να συζητήσωσι αι αρμόδιοι Αρχαί και ότι παρουσιάζει ωρισμένας δυσκολίας».

³²⁵ Έκθεση Παπαευγενίου 26.5.1955, σ. 2: «[...] οι Τούρκοι [...] παρακαλούσι να λυθή το ζήτημα του Διευθυντού του «Τζελάλ Μπαγιάρ». Αναγνωρίζει, προσέθηκαν, η Τουρκική Κυβέρνησις, ότι, εφόσον το πράγμα προβλέπεται υπό σχετικού Νόμου, δεν δικαιούνται να ζητήσωσι να τοποθετηθή ως Διευθυντής ΤΟΥΡΚΟΣ [οι εισηγμένες του συντάκτη του κειμένου] πολίτης, εφόσον όμως δεν υπάρχει Τούρκος Έλλην πολίτης, κεκτημένος τα νόμιμα προσόντα, εκφράζει αυτή, η Τουρκική δηλ. Κυβέρνησις, την ευχήν, ίνα γίνη μία παραχώρησις ως προς το ζήτημα τούτο, υπό τύπον ΔΩΡΟΥ και τοποθετηθή ως Διευθυντής ο Φιλόλογος, διδάσκον ήδη εις Λύκειον Αρρένων Σταμπούλ, ή άλλος τις. Ας σημειωθεί, ότι ο ρηθείς ήτο Έλλην πολίτης, καταγόμενος εκ Κομοτινής όστις εγκατασταθείς εις Κωνσταντινούπολιν ανέβαλε την Ελληνικήν Ιθαγένειαν και έλαβε την Τουρκικήν τοιαύτην. Εδόθη η απάντησις, ότι θα εξετασθή ευμενώς το ζήτημα και ιδίως αν υπάρχει περίπτωση, κατά τας σχετικές διατάξεις, να δύναται ο άνω μνημονευθείς Φιλόλογος να επανακτήση την Ελληνικήν Ιθαγένειαν».

³²⁶ Έκθεση Παπαευγενίου 26.5.1955, σ. 4: «Θα ήτο ευχής έργον, αν ετακτοποιείτο το ζήτημα του Διευθυντού του Λυκείου Τζελάλ Μπαγιάρ δια της επανακτήσεως της Ελληνικής Ιθαγενείας παρά του υποδειχθέντος. Αν όμως τούτο δεν είναι δυνατόν, νομίζομεν ότι δεν είναι σκόπιμον ο αποβαλόν την Ελληνικήν Ιθαγένειαν, ερχόμενος με τουρκικήν τοιαύτην, αλλά ν' ανατεθή η Δ/σις εις άλλον ΤΟΥΡΚΟΝ [οι επιστημάνσεις του συντάκτη του κειμένου], υπό την προϋπόθεσιν, ότι θα επιτραπή την πρώτην κενωθισωμένην θέσιν Διευθυντού των εν Κων/πόλει Γυμνασίων της Μειονότητός μας, πρόκειται δε λίαν προσεχώς να κενωθή μία τοιαύτη, να καταλάβη ΕΛΛΗΝ πολίτης».

³²⁷ Υπόμνημα Παπαευγενίου 11.10.1955, σ. 2: «Εζήτουν να γίνη δεκτός εις την διεύθυνσιν του Τζελάλ Μπαγιάρ ως διευθυντής ΤΟΥΡΚΟΣ [οι επιστημάνσεις του συντάκτη του κειμένου] εκ Τουρκίας, παρά τας κειμένας διατάξεις. Και ας το είπωμεν, εσκεπτόμεθα να εύρωμεν, τρόπον εξοικονομήσεως, διότι παρεκάλουν να υποχωρήσωμεν, χαρακτηρίζοντες την τοιαύτην υποχώρησίν μας ως δώρον Ήσαν ολίγα όσα παρεχωρήσαμεν και ηνέχθημεν και εζήτουν και ... δώρα οι άνθρωποι».

αναλάβει και με αυτό το κριτήριο, αφού αναζήτησε «κατάλληλα» πρόσωπα σε όλη την Ελλάδα, υπέβαλε τις προτάσεις του στο ΣΣΘ, το οποίο και τις υιοθέτησε³²⁸. Στο αρχειακό υλικό που εξετάσαμε δεν υπάρχουν πληροφορίες για την τύχη αυτών των προτάσεων, αλλά μάλλον οι προτάσεις του ΓΕΞΜΣ δεν ικανοποιήθηκαν γιατί το θέμα συνέχισε να εκκρεμεί.

Στις αρχές του 1970 ανακινήθηκε και το θέμα του διευθυντή του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής από το ΥΠΕΞ. Η διοικητική αρχή της μειονοτικής εκπαίδευσης θεώρησε ότι αυτός θα έπρεπε να προέρχεται από τα ελληνικά πανεπιστήμια. Μη υπάρχοντος όμως μειονοτικού που να διαθέτει πτυχίο από ελληνικό ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα και ο οποίος θα έχαιρε και της εμπιστοσύνης των ελληνικών αρχών, ζητήθηκε από το ΙΚΥ να δημιουργηθεί σχετική υποτροφία για μειονοτικό, που υποδείχτηκε από τις ελληνικές αρχές, ώστε αυτός να σπουδάσει σε ένα ελληνικό πανεπιστήμιο. Ο συγκεκριμένος μειονοτικός, αν και αποδέχτηκε αρχικά την υποτροφία, στη συνέχεια υπαναχώρησε και την αρνήθηκε, ενδεχομένως λόγω των πιέσεων που του ασκήθηκαν από τη μειονότητα, ενδεχομένως γιατί φοβήθηκε ότι εκτιθόταν απέναντι στην υπόλοιπη μειονότητα³²⁹. Ωστόσο η αναζήτηση μαθητών μεταξύ των μειονοτικών που φοιτούσαν σε ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια και οι οποίοι θα αξιολογούνταν ως «φιλικοί» προς τις ελληνικές αρχές συνεχίστηκε. Μια νέα πρόταση το 1972 σχεδίαζε την παρέμβαση των ελληνικών μηχανισμών, ώστε συγκεκριμένος μειονοτικός να «εισαχθεί» στη γυμναστική ακαδημία και μετά την αποφοίτησή του να προσληφθεί ως μειονοτικός καθηγητής σε ένα από τα μειονοτικά γυμνάσια της δυτικής Θράκης, αναλαμβάνοντας στη συνέχεια και την διεύθυνσή του³³⁰.

Το ζήτημα δεν επιλύθηκε και το 1974, όταν και πάλι ανακινήθηκε από το ΥΠΕΞ, η λύση που συζητήθηκε μεταξύ των τοπικών μηχανισμών εφαρμογής της μειονοτικής πολιτικής ήταν να τοποθετηθεί διοικητικός διευθυντής στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής και μάλιστα

³²⁸ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 51η/27.2.1967, σ. 51: «Ως γνωστόν, αφ' ης εποχής ιδρύθη το Μουσουλμανικόν Γυμνάσιον Κομοτηνής (τέως ΤΖΕΛΑΛ ΜΠΑΓΙΑΡ) οι εκάστοτε υπηρετούντες Γυμνασιάρχαι δεν εγνώριζον την Τουρκικήν γλώσσαν, εξ ου λόγου ήτο επόμενον να χωλαίνη πολύ η εύρυθμος λειτουργία του Σχολείου και η απ' ευθείας συνεννόησις προς το μη Ελληνικόν προσωπικόν, όπερ εξ ολοκλήρου προέρχεται εκ Τουρκίας και είναι ξένης ιθαγενείας. Δυστυχώς μέχρι τούδε ουδέν μέτρον ελήφθη προς ρύθμισιν του εν λόγω ζωτικωτάτου θέματος». Ο ΓΕΞΜΣ υπέδειξε για αυτή τη θέση «καθηγητή Τουρκομαθή τον ... υπηρετούντα εν Σέρραις», ο οποίος όμως απαιτήσε επιπλέον αμοιβή (3.000 δρχ.) για να αναλάβει τη συγκεκριμένη θέση. Το ΣΣΘ, επειδή δεν μπορούσε να του καταβάλει το πρόσθετο ποσό που ζήτησε, του πρότεινε ότι αυτό θα γινόταν εφικτό, αν αναλάμβανε και χρέη μεταφραστή. Το συγκεκριμένο σχέδιο δεν τελεσφόρησε γιατί την επόμενη χρονιά ο ΓΕΞΜΣ υπέβαλε νέα πρόταση για την πλήρωση της θέσης του υποδιευθυντή στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής. Ο σχετικός κατάλογος περιλάμβανε τρία πρόσωπα: «Τον επί μακρόν εν Κων/πόλει εργασθέντα Τουρκομαθή φιλόλογον κ., υπηρετούντα νυν κατ' απόσπασιν εις το Υπουργείον Παιδείας. Τον ομοίως Τουρκομαθή Γυμνασιάρχην κ. υπηρετούνταν νυν εις Γυμνάσιον Χαλκίδος και Τον απόφοιτον Σχολής Χάλκης Θεολόγον κ., εργαζόμενον εν Θεσ/νίκη εναντι ικανοποιητικού επιδόματος» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 18). Το ΣΣΘ αποφάσισε να ζητήσει από το ΥΠΕΠΘ την τοποθέτηση ενός από τους δύο πρώτους. Θα είχε ενδιαφέρον ωστόσο να γνωρίζαμε τους λόγους για τους οποίους απέρριψε τον τρίτο, και οι οποίοι δεν αναγράφονται στο πρακτικό· αυτοί σχετίζονταν με το ότι ήταν θεολόγος ή ότι ήταν ρωμικός από την Κωνσταντινούπολη;

³²⁹ Εισήγηση ΓΕΜΣΜΔΕ σε Σύσκεψη ΥΒΕ 21.3.1970, σ. 2: «η Γενική Επιθεώρησις, εκτελούσα σχετικήν διαταγήν του Β. Υπ. Εξ., το οποίον θεωρεί επείγουσαν και επιβεβλημένην την πλήρωσιν της θέσεως, από 3 Ιανουαρίου 1969 ητήσατο και επέτυχε υποτροφίαν δι' έν απόφοιτον Γυμνασίου. Ως τοιούτος υπεδείχθη ο εκ του χωρίου Λύμης – Ροδόπης ... του Τούτος καίτοι υπευθύνως εδήλωσεν αποδοχήν υποτροφίας, σήμερον αρνείται αποδεχθή αυτήν».

³³⁰ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ, 29.4.1972, σ. 3: «[...] Εις το σημείον τούτο ο κ. Δ/κός Επιθεωρητής Μ/κών Σχολείων, αναφέρει ότι εις το Γυμνάσιον Σαππών υπάρχει εις Μουσουλμάνος μαθητής όστις, εκ πληροφοριών, διάκειται φίλα προς ημάς δύναται δε κατόπιν ημετέρων ενεργειών να εισαχθή εις την Γυμναστικήν Ακαδημίαν και να διορισθή μετά την αποφοίτησιν του ως Γυμναστής εις εν Μ/κόν Γυμνάσιον της περιοχής Δυτ. Θράκης. Ομοφώνως αποφασίζεται όπως γίνη η ενέργεια αυτή, διότι διά του τρόπου τούτου αφ' ενός μεν εξασφαλίζομε Γυμναστήν δι' έν Μ/κόν Γυμνάσιον, αφ' ετέρου δε αποδεύγομεν την υποχρέωσιν όπως έρχεται μετακλητός εκ Τουρκίας καθηγητής Γυμναστικής».

υποδείχτηκε και κατάλληλο πρόσωπο από τη μειονότητα για να αναλάβει τη θέση³³¹. Ο όρος διοικητικός διευθυντής στην ουσία περιγράφει μια θέση χωρίς ουσιαστικές αρμοδιότητες· η επινόησή του όμως διατηρούσε τα προσχήματα, καθώς το σχολείο θα εμφανιζόταν με διεύθυνση, ενώ παρακαμπτόταν και η σχολική εφορία (που σύμφωνα με τις ιδρυτικές πράξεις του σχολείου είχε λόγο για το ποιος θα καταλάμβανε τη θέση), αφού ως «ιδιαίτερη» κατηγορία διευθυντή θα διοριζόταν από το νομάρχη Ροδόπης. Ωστόσο και αυτή η λύση, του ορισμού διοικητικού διευθυντή, απορρίφθηκε από τους ελληνικούς μηχανισμούς με το σκεπτικό ότι θα μπορούσε να εξελιχθεί σε κανονικό διευθυντή του σχολείου, ενώ η έκφραση «φιλελληνικών» θέσεων από τους μειονοτικούς ποτέ δε θα έπρεπε να εκλαμβάνεται δεδομένη, αφού σε πολλές περιπτώσεις αυτοί, μόλις ανέλαβαν διοικητικές θέσεις, αποδείκνυαν το αντίθετο³³². Παρ' όλα αυτά αναγνωριζόταν από τις ελληνικές αρχές η δυσκολία να βρεθεί ένα πρόσωπο που θα δεχθεί να αναλάβει επουσιώδη καθήκοντα, ένα «ανδρείκελον».

Τελικά, η θέση του διοικητικού διευθυντή θεσμοθετήθηκε και επίσημα· αυτός θα προτεινόταν από τη σχολική εφορία και η τοποθέτησή του θα εγκρινόταν από το νομάρχη. Σχετική ΥΑ θα καθόριζε τις αρμοδιότητές του, τη διάρκεια της θητείας του, αλλά και τις προϋποθέσεις για την ανανέωσή της ή την αντικατάστασή του³³³. Στις συνομιλίες που είχαμε με τους μειονοτικούς γίνεται λόγος για το «διευθυντή» του σχολείου, ο οποίος ήταν μουςουλμάνος θεολόγος, και για τον οποίο όλοι επισημαίνουν ότι δεν είχε καμιά πραγματική εξουσία (σε αντίθεση με τον εκάστοτε πλειονοτικό υποδιευθυντή)³³⁴. Επιπλέον, το ότι ο συγκεκριμένος προερχόταν από τους πομάκους (από την πιο νομιμόφρονα ομάδα της μειονότητας κατά τις ελληνικές αρχές) και δεν ήταν και ιδιαίτερα επαρκής γνώστης των τουρκικών τον αποδυνάμωνε

³³¹ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων Ροδόπης 10.5.1974, σ. 4: «Εν συνεχεία ο Διοικητικός Επιθεωρητής ανεφέρθη εις την κατά το τρέχον σχολικόν έτος παρασχεθείσαν εντολήν πληρώσεως της θέσεως του Διοικητικού Διευθυντού και εξέθεσεν τας γενομένας επι του αντικειμένου τούτου ενεργείας ως και το περιεχόμενον της σχετικής αλληλογραφίας. Ακολούθως δ' έθεσεν υπ' όψιν του Συμβουλίου πρόσφατον εντολήν του Υπουργείου Παιδείας, περί διορισμού Δ/ντού του Γυμνασίου κατά το πνεύμα του σχετικού εγγράφου του Υπουργείου Εξωτερικών δι' ου τούτο εντέλλεται την πλήρωσιν της θέσεως του Διοικητικού Διευθυντού κατ' αμοιβαιότητα και προς αποφυγήν αντιποίνων, διά καταλλήλου προσώπου φιλικώς διακειμένου προς ημάς, εις τον οποίον ν' ανατεθούν μη ουσιαστικά καθήκοντα και ο διορισμός του οποίου να παρέχη την δυνατότητα αντικαταστάσεώς του, εφ' όσον η δραστηριότης του ήθελεν κριθί επιζήμιος. Εν συνεχεία συμφώνως προς την ως άνω διαταγήν επρότεινεν τον διορισμόν ως Διοικητικού Διευθυντού του ... του ..., μεταλλειολόγου, υπό την προϋπόθεσιν της εγκρίσεως τούτου υπό των Αρχών Ασφαλείας, τον τρόπον διορισμού τούτου δι' αποφάσεως του κ. Νομάρχου επί ετησία θητεία ως και τας αρμοδιότητάς του».

³³² Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης 10.5.1974, σ. 4. Η άρνηση των τοπικών αρχών που εμπλέκονταν στην εφαρμογή της μειονοτικής πολιτικής να ικανοποιήσουν το αίτημα του ΥΠΕΞ δικαιολογήθηκε ότι τα «τα αντίποινα εις βάρος της εν Κων/πόλει ομογενείας» μπορεί τελικά να αποδεικνύονταν μικρότερης σημασίας από την άρνηση των ελληνικών αρχών να τοποθετηθεί διοικητικός διευθυντής στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής, μια επιλογή η οποία «θα έχη σοβαράς και γενικωτέρας επιπτώσεις, θα δημιουργήση δε κατάστασιν δυσμενή παρ' ημίν, εις τρόπον, ώστε να εκφράζεται φόβος ότι θα τυγχάνη ανισοβαρής επί ημετέρα ζημία η αποδοχή της Τουρκικής απαιτήσεως». Το γεγονός όμως είναι ενδεικτικό αφενός μεν για τη διάσταση απόψεων που συχνά μπορεί να υπήρχε μεταξύ των τοπικών μηχανισμών επιβολής της μειονοτικής πολιτικής και των επίσημων κυβερνητικών πολιτικών σε αυτό το θέμα, όπως αυτές εκφράζονταν κυρίως από το ΥΠΕΞ και αφετέρου δε για τη δύναμη αυτών των τοπικών μηχανισμών.

³³³ Ν 695/1977, άρθρο 5, παρ. 1. Βλ. και ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1977α, σ. 7.

³³⁴ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Ένας [-----] καθηγητής θρησκευτικών, ο οποίος ήταν και διευθυντής του σχολείου. [...] Όχι, ήταν πτυχιούχος. Αλλά ... Ναι. Ήταν καθηγητής μόνο των θρησκευτικών», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Μόνο είχαμε, μόνο είχαμε έναν καθηγητή θρησκευτικών. ... που λεγόταν. Κανένας άλλος. Και ήταν διευθυντής, τι διευθυντής, διευθυντής από το ΕΠΑΘ ήταν ένας καθ[ηγητής], αλλά δεν έμπαινε στα μαθήματα. Δεν είχε και την επιστημονική βάση για να μπορεί να κάνει μαθήματα ο άνθρωπος», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «Να σας πω τώρα προσόντα του διευθυντή; Δεν είχε. Γιατί να το κρύψωμεν άλλωστε. Όλη τη δουλειά την έκανε ο υποδιευθυντής τότε, που ήταν ο ..., ξέχασα το όνομά του, συγχωρέθηκε, να είναι καλά εκεί που είναι. [ερ.]: Ο Διευθυντής δηλαδή δεν είχε έτσι-. [απ.]: Είχε μόνο το δικαίωμα της υπογραφής, την υπογραφή του».

ακόμα περισσότερο, και μεταξύ των μαθητών, μια «κούκλα», όπως τον χαρακτηρίζει ένας από τους συνομιλητές μας³³⁵.

Για το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης έχουμε πολύ λιγότερες πληροφορίες για το θέμα του διευθυντή και του υποδιευθυντή. Το σχολικό έτος 1972-1973 διέθετε διευθυντή προερχόμενο από τη μειονότητα, ο οποίος θεωρούνταν από τις ελληνικές αρχές ως «φίλα διακείμενος» προς αυτές και για αυτό έγινε μια προσπάθεια να δοθεί η «ιδιοκτησία» του σχολείου σε αυτόν, αλλά τελικά το όλο σχέδιο σταμάτησε³³⁶.

3.3 Μειονοτικά γυμνάσια: μαθητές και σχολείο

3.3.α Μειονοτικά γυμνάσια: ο μαθητικός πληθυσμός

Την περίοδο που εξετάζουμε ένα πολύ μικρό ποσοστό από τους μαθητές που τελείωναν το μειονοτικό δημοτικό συνέχιζε στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ακόμη και πρόσφατα οι ν. Ξάνθης και Ροδόπης παρουσιάζουν από τα υψηλότερα ποσοστά μαθητικής διαρροής στη χώρα, γεγονός που οφείλεται στην ένταση με την οποία εμφανίζεται αυτό το φαινόμενο μεταξύ των μαθητών της μειονότητας, αν και τα τελευταία χρόνια αυτή η τάση περιορίζεται με γοργούς ρυθμούς³³⁷. Ποιος ήταν ο αριθμός των μαθητών που φοιτούσαν στα μειονοτικά γυμνάσια κατά την περίοδο που εξετάζουμε; Από πού προέρχονταν αυτοί (αστικές, αγροτικές περιοχές); Ποια ήταν η εθνοτική σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού των μειονοτικών γυμνασίων; Πόσοι μαθητές ολοκλήρωναν τις σπουδές τους και πόση ήταν η ενδοσχολική μαθητική διαρροή; Τέλος, πώς αποτυπώνεται αυτή ως προς τον τόπο κατοικίας, την εθνοτική υπαγωγή και το φύλο των μαθητών;

Στο αρχειακό υλικό που επεξεργαστήκαμε εντοπίστηκαν ελάχιστα στοιχεία σχετικά με τα παραπάνω ερωτήματα. Η απαγόρευση πρόσβασης στα αρχεία των μειονοτικών γυμνασίων δε μας επιτρέπει να απαντήσουμε στα περισσότερα από αυτά τα ερωτήματα, περιοριζόμενοι σε ορισμένες διαπιστώσεις και επισημάνσεις σχετικά με το μαθητικό δυναμικό των δύο μειονοτικών γυμνασίων.

³³⁵ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Ναι ήταν ένας, αλλά ο άνθρωπος δεν είχε δυνατότητα. Διότι μια μέρα έτσι, θυμάμαι πολύ καλά, βγήκε και να μας πει δύο κουβέντες: να μην αφήσετε τα μπουκάλια της πορτοκαλάδας έξω. Με έναν τέτοιο τρόπο που ήπια [= είπα], διότι ήταν από τον ορεινό όγκο, και δεν γνώριζε *purtukalada sisi burakmayin* [αντί του σωστού *portakal siselerini birakmayin*, δηλ. να μην αφήνετε τα μπουκάλια της πορτοκαλάδας], διότι έτσι με αυτόν τον τρόπο που είπε, πομάκιες αυτές. Αρχισαν χα ... χα ... χα να γελάνε. Δηλαδή, δεν είχε ο άνθρωπος έτσι ούτε επιστημονική, αυτή, δυνατότητα να διδάσκει ούτε. Ήταν εκεί πέρα μπορώ να πω **κούκλα**. Έτσι που θεωρώ τώρα».

³³⁶ Σύμφωνα με τις εμπλεκόμενους στα μειονοτικά μηχανισμούς λόγω «αναπτύξεως ιδιαζόντως μεγάλης ανθελληνικής και φιλοτουρκικής δράσεως του ιδιοκτήτου του Ιδιωτικού Μ/κού Γυμνασίου Ξάνθης, Σαλή Ογλού Μουζαφέρ», αποφασίστηκε, «ο Δ/κός Επιθεωρητής Μ/κών Σχολείων Μ. & Δ. Εκπ/σεως, εν συνεργασία μετά των αρχών ασφαλείας ενεργήση έρευναν διά την εξεύρεσιν καταλλήλου προσώπου ίνα εν συνεχεία υποβάλλη πρότασιν περί αφαιρέσεως της αδείας του Μουζαφέρ προκειμένου δοθή αυτή εις τον επιλεγέντα» (Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 30.11.1972, σ. 4). Ενεργοποιούμενος προς αυτή την κατεύθυνση ο αρμόδιος για τη μειονοτική εκπαίδευση επιθεωρητής πρότεινε και έγινε αποδεκτό «διά καταλλήλου χειρισμού του θέματος λάβη απόφασιν η Διαχ/κή Επιτροπή Μουσ/κής Περιουσίας πόλεως Ξάνθης και προτείνη έτερον πρόσωπον και ως τοιοῦτον ελέχθη ότι δύναται να είναι ο νυν Δ/ντής του Μ/κού Λυκείου,, όστις μάλλον φίλα προς ημάς διάκειται» (Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 28.12.1972, σ. 3). Ένα μήνα μετά αποφασίστηκε «[...] όπως ανασταλή η δοθείσα εντολή κατά την προηγούμενην σύσκεψιν μηνός Δεκεμβρίου 1972 χωρίς όμως να παύσουν αι ενέργειαι ημών όσον αφορά την εξεύρεσιν του καταλλήλου προσώπου, κατά την συνεδρίασιν δε μηνός Μαΐου ε.έ. δοθή εις το Συμβούλιον το ονοματεπώνυμον του προωθησμένου ατόμου δια την ως άνω αντικατάστασιν» (Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 31.1.1973, σ. 3).

³³⁷ Για μια παρουσίαση των σχετικών δεδομένων βλ. ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 248-250 και ΑΣΚΟΥΝΗ 2008, σ. 125-126· ακόμη τη σχετική έρευνα των ΡΟΥΣΕΑΣ – ΒΡΕΤΑΚΟΥ 2008, στα πλαίσια του ΠΙ.

Το μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής ξεκίνησε τη λειτουργία του το σχολικό έτος 1952-53 μόνο με την προπαρασκευαστική τάξη, η οποία την πρώτη φορά που λειτούργησε περιλάμβανε ένα σχετικά μεγάλο αριθμό μαθητών (πίνακας 3.1). Για τα επόμενα δύο σχολικά έτη, για τα οποία διαθέτουμε έγκυρα στοιχεία, ο αριθμός των μαθητών που φοιτούσαν σε αυτή μειώθηκε, σε σχέση με τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της, και σταθεροποιήθηκε. Το σχολικό έτος 1953-54 η α' τάξη είχε συνολικά 49 μαθητές και την επόμενη σχολική χρονιά 50 μαθητές πέτυχαν στις εισαγωγικές εξετάσεις, από τους οποίους γράφτηκαν οι 46 (πίνακες 3.2, 3.3, 3.4). Ο σχετικά σταθερός αριθμός μαθητών που περιλαμβάνουν οι δύο πρώτες τάξεις που λειτούργησαν σε συνδυασμό με μεταγενέστερες μαρτυρίες μειονοτικών, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ενδεχομένως να είχε διαμορφωθεί ήδη μέσα στους μηχανισμούς της μειονοτικής εκπαίδευσης μια άποψη για το συνολικό αριθμό των μαθητών που θα έπρεπε να φοιτούν στο σχολείο, αν και η αμοιβαιότητα και σε αυτό το ζήτημα δεν είχε καταστεί επίσημη ελληνική πολιτική³³⁸. Στη δεκαετία του 1960 και παρά την αλλαγή στη γενικότερη αντιμετώπιση που άρχισε να σημειώνεται απέναντι στη μειονότητα και τη μειονοτική εκπαίδευση και αποδεχόμενοι ότι οι αντίστοιχοι αριθμοί στον πίνακα 3.1 δεν είναι παρά ενδεικτικοί, το μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής μπόρεσε να εδραιωθεί.

Ωστόσο, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, αν και ο συνολικός αριθμός των μαθητών που φοιτούσαν στα μειονοτικά γυμνάσια παρουσίαζε αύξηση, η φοίτηση στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση αφορούσε ένα μικρό μόνο αριθμό από τους μαθητές που αποφοιτούσαν από τα μειονοτικά δημοτικά, γεγονός που επισημαίνεται και από τους συνομιλητές μας³³⁹. Για παράδειγμα, ο συνολικός αριθμός των φοιτώντων μαθητών στην στ' τάξη των μειονοτικών δημοτικών τα σχολικά έτη 1963-64 και 1964-65 ήταν αντίστοιχα 1.014 και 954 μαθητές (πίνακας 3.5). Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό το σχολικό έτος 1964-65 οι μαθητές του «Τζελάλ Μπαγιάρ» ανέρχονταν περίπου στους 300, ενώ την επόμενη σχολική χρονιά 1965-66 και στα δύο μειονοτικά γυμνάσια φοιτούσαν συνολικά 318 μαθητές (πίνακας 3.1). Ομοίως, κατά τα σχολικά έτη 1975-76 και 1976-77 αποφοίτησαν από τα μειονοτικά δημοτικά αντίστοιχα 1.330 και 1.355 μαθητές (πίνακας 3.6). Οι εγγεγραμμένοι μαθητές στην α' τάξη και στα δύο μειονοτικά γυμνάσια ήταν αντίστοιχα 196 για το σχολικό έτος 1976-77 και 165 για το 1977-78 (πίνακες 3.7, 3.8). Η ίδρυση των μειονοτικών γυμνασίων, και κυρίως της Κομοτηνής, δημιουργήσε μια δυναμική εντός της μειονότητας ότι η φοίτηση στη μειονοτική δευτεροβάθμια

³³⁸ ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997α, σ. 64.

³³⁹ Βλ. πίνακες 3.5, 3.6. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «[ερ.]: Από το δημοτικό όσοι τελειώσατε πήγατε πολλοί στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση; Είτε στο Ιεροσπουδαστήριο είτε στο Τζελάλ Μπαγιάρ; [απ.]: Όχι, δεν υπήρχε πάρα πολλοί. Δηλαδή εγώ που είχα τελειώσει στα ..., εκείνα τα χρόνια, εκείνη τη χρονιά, το '74, ήμασταν δέκα άτομα. Πήγαν δύο άτομα, δύο άτομα πήγαν. [ερ.]: Στο Τζελάλ Μπαγιάρ όλοι; Ή πήγαιναν παιδιά και στο Ιεροσπουδαστήριο; [απ.]: Και στο Ιεροσπουδαστήριο. Αλλά δεν πήγαν στο χωριό μας. Οι περισσότεροι με τα αγροτικά. Βοηθούσαν τις οικογένειες. Και μετά δεκατέσσερα δεκαπέντε χρονών έφευγαν στα καράβια. Στην Αθήνα. Δεκαέξι χρονών στα καράβια όλοι ήταν», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «Καταρχήν εκείνη την περίοδο ήταν λίγα τα παιδιά που πηγαίνανε γυμνάσιο, λύκειο. Αλλά οι περισσότεροι από τη μειονότητα παγαίνανε στο Τζελάλ Μπαγιάρ. Και στην Ξάνθη [το χωριό του συνομιλητή μας είναι ένα από τα χωριά του "γιακά" μεταξύ Κομοτηνής και Ξάνθης], [...] Υπάρχουν και αυτές οι περιπτώσεις. Να! μία συμμαθήτριά μου από το δημοτικό πήγε στο γυμνάσιο της Ξάνθης, στο μειονοτικό. Είχε συγγενείς και έμεινε εκεί. Δεν ερχότανε καθημερινά, δεν πηγαίνοερχόταν», «[ερ.]: Εσείς [-----], γενικά το '67, την εποχή εκείνη που πήγατε σχολείο, θυμάστε τους μειονοτικούς να πηγαίνουν στο γυμνάσιο, στο λύκειο; [απ.]: Όχι. Ήτανε, ήτανε λίγοι, λίγοι αυτοί, δυστυχώς. Εκείνα τα χρόνια είχαμε πολύ δύσκολα. Την περίοδο τη δικιά μου [---] ολόκληρος ...[αναφέρεται το όνομα του χωριού] Πόσοι συνεχίσαμε; Ένας, δύο, τρεις, [-----] πόσοι; τρεις, τέσσερις; [ερ.]: Γιατί; [απ.]: Καλά δεν έδιναν τη [---] δέουσα [---] αξία, την προσοχή στην εκπαίδευση. Είχαν και οικονομικά προβλήματα. Ήταν δύσκολο. Οι περισσότεροι αγρότες. Με μικρό κλήρο. [---] Με το ζόρι τα καταφέρνανε. Ήτανε, πολυτέλεια ήτανε εκείνη την εποχή να στείλεις το παιδί σε γυμνάσιο, λύκειο. Τώρα έχουν αλλάξει βεβαίως τα πράγματα».

εκπαίδευση μπορεί να προσφέρει δυνατότητες να βελτιώσουν οι μειονοτικοί τη ζωή τους, κυρίως μέσα από τη διέξοδο που τους πρόσφερε να σπουδάσουν στη συνέχεια σε τουρκικά πανεπιστήμια³⁴⁰. Ωστόσο, σε συνθήκες κοινωνικής απομόνωσης και στασιμότητας που ζούσε η αγροτική στο μεγαλύτερο μέρος της μειονοτική κοινωνία η δυναμική αυτή, αν και υπαρκτή, είχε μικρή σχετικά απήχηση την περίοδο που εξετάζουμε. Η στροφή των μειονοτικών προς τη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση εκδηλώθηκε στη δεκαετία του 1980 και αποτέλεσε ένα από τα βασικά σημεία αντιπαλότητας ανάμεσα στην ελληνική πολιτεία και τη μειονότητα.

Η μαθητική διαρροή όμως δεν αφορούσε μόνο στη μετάβαση από την πρωτοβάθμια στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση, αλλά και την πορεία μέσα στο μειονοτικό γυμνάσιο, καθώς αρκετοί από τους μαθητές φαίνεται ότι δεν ολοκλήρωναν τη φοίτησή τους σε αυτό. Οι πληροφορίες του αρχειακού μας υλικού και σε αυτό το ζήτημα είναι ελάχιστες. Εξετάζοντας τους πίνακες 3.7 και 3.8, οι οποίοι αποτυπώνουν την κατάσταση στα δύο μειονοτικά γυμνάσια στα τέλη της δεκαετίας του 1970, παρατηρείται μια μείωση στον αριθμό των μαθητών από τις μικρότερες στις μεγαλύτερες τάξεις³⁴¹. Αυτό το στοιχείο μπορεί να εκληφθεί ως μια ένδειξη για την ύπαρξη της ενδοσχολικής μαθητικής διαρροής, αλλά σε καμιά περίπτωση από μόνο του δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι την αποτυπώνει³⁴². Στο ζήτημα της ενδοσχολικής διαρροής αναφέρονται και οι συνομιλητές μας, οι οποίοι όχι μόνο το περιγράφουν, αλλά δίνουν και τις δικές τους ερμηνείες για αυτό³⁴³. Η αποτύπωση αυτών των ερμηνειών αναδεικνύει ένα ευρύ φάσμα από διάφορους και διαφορετικούς παράγοντες που συνδέονται με το κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των ίδιων των μαθητών, τις προσωπικές στρατηγικές πολλών από αυτούς, ή καλύτερα των οικογενειών τους, αλλά και την πολιτική αντιμετώπιση της φοίτησης των μαθητών από τις ελληνικές αρχές. Σύμφωνα λοιπόν με τους συνομιλητές μας το φαινόμενο της ενδοσχολικής μαθητικής διαρροής αποδιδόταν στην υποβαθμισμένη εκπαίδευση που έλαβαν στο μειονοτικό

³⁴⁰ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «*Αηλαδή τουλάχιστον έδωσε από τη στιγμή που άρχισαν οι πρώτοι απόφοιτοι να πάνε στα πανεπιστήμια, να γυρίζουν σαν επιστήμονες. Και πετυχημένους επιστήμονες. Πολλοί γονείς είπανε γιατί και το δικό μου παιδί να μην μπορέσει να γίνει γιατρός, δικηγόρος, το ένα, φαρμακοποιός. Άρχισε μια γρήγορη εξέλιξη των πραγμάτων. Πολλοί γονείς στείλανε τα παιδιά τους και στα ελληνικά σχολεία. Και στο Τζελάλ Μπαγιάρ. Και συνέχισαν στο πανεπιστήμιο. Και έχουμε αρκετά προικισμένους επιστήμονες. Αηλαδή βαπτίζουν τη θέση τους σήμερα*», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «*Ήταν ένα, το πρώτο σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, συγγνώμη, που προσέλκυσε τους νέους, τους μαθητές και από τη μεριά της μειονότητας πιστεύω. Γιατί οι πρώτοι γιατροί και δικηγόροι είναι απόφοιτοι του Τζελάλ Μπαγιάρ. Μπορώ να δώσω παραδείγματα. Κάποιοι ζούνε, κάποιοι δε ζούνε. Ο Σαδίκ Αχμέτ, τώρα μου ήρθε στο μυαλό, είναι απόφοιτος Τζελάλ Μπαγιάρ. Ο συγχωρεμένος. Και άλλοι γιατροί. Και δικηγόροι που τώρα είναι κοντά εβδομήντα (70) χρονών, εβδομήντα και».*

³⁴¹ Οι πίνακες αφορούν στους εγγεγραμμένους μαθητές στα δύο μειονοτικά γυμνάσια, αλλά θεωρούμε ότι οι αριθμοί που αναφέρονται ανταποκρίνονται σε πολύ μεγάλο βαθμό και στους φοιτώντες μαθητές, καθώς η εγγραφή των μαθητών στα μειονοτικά γυμνάσια γινόταν κατόπιν εξετάσεων.

³⁴² Για παράδειγμα, πόσοι από αυτούς τους μαθητές, μετά την αποτυχία τους να προαχθούν, ξαναεγράφηκαν στην ίδια τάξη; πόσοι εγκατέλειψαν τις σπουδές τους και πόσοι τις συνέχισαν σε κάποιο άλλο σχολείο, στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό; από πού προέρχονταν και ποια ήταν τα κοινωνικά και άλλα χαρακτηριστικά των μαθητών που εγκατέλειψαν το γυμνάσιο;

³⁴³ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «*Τότε ήταν η εισαγωγή με εξετάσεις. Αν θυμάμαι καλά εκατόν σαράντα δύο (142) μπήκαμε. Το έτος '73 αν δεν απατώμαι και έχω ξεχάσει κάποια χρόνια. Και όταν τελειώσαμε [ο συνομιλητής μας αποφοίτησε το 1980] ήμασταν τριάντα δύο (32). Στην πορεία πολλοί παράτησαν, κάποιοι φύγανε Τουρκία να σπουδάσουν, κάποιοι άλλοι πήγαν στα καράβια για να κερδίσουν νωρίς – νωρίς τη ζωή τους, κάποιοι Γερμανία, κάποιοι σαν κι εμένα έχασαν χρόνια*». ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «*Θυμάμαι απλώς στην πρώτη τάξη του γυμνασίου ήμασταν εξήντα (60) παιδιά σε μία τάξη. Απλώς θυμάμαι τον αριθμό. Αποφοιτήσαμε δέκα εφτά (17). Αλλά, τώρα εντάξει, εγώ έμεινα και εφτά χρόνια. Απλώς θέλω να σας πω, ας πούμε, τη φύρα, [χαμόγελο] που λέμε*». Ο συνομιλητής μας αποφοίτησε από το μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής το σχολικό έτος 1976-77. Ο αριθμός 17 αποφοίτων που αναφέρει είναι πολύ κοντά στους 19 εγγεγραμμένους της στ' τάξης του πίνακα 3.7 για το σχολικό έτος 1976-77. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «*Κοιτάζε, ήταν μεγάλη η διαρροή. Θα σας πω το εξής: Εγώ που θυμάμαι την πρώτη χρονιά που μπήκαμε διακόσια άτομα το '74, [---] δηλαδή από τη δικιά μου αυτή χρονιά, οκτώ εννέα τελειώσαμε. Ήταν μεγάλη η διαρροή*».

δημοτικό και στην σοβαρή ανεπάρκεια πολλών από αυτών στα ελληνικά³⁴⁴, στην αντίληψη που υπήρχε σε αρκετές μειονοτικές οικογένειες ότι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν μια «πολυτέλεια» στα αγαθά της οποίας αυτοί δεν ήταν πάντα εύκολο, παρά τις προσδοκίες τους, να έχουν αυτοί μερίδιο³⁴⁵, αλλά και στην κακή οικονομική κατάσταση πολλών, που δεν τους επέτρεπε να καταφύγουν στα φροντιστήρια, για να αναπληρώσουν την έλλειψη βοήθειας από τους γονείς τους, οι περισσότεροι από τους οποίους δε διέθεταν τις απαιτούμενες γνώσεις για «να τους βοηθήσουν στα μαθήματα»³⁴⁶. Ακόμα, υπήρχε η περίπτωση της μετάβασης αρκετών μαθητών στην Τουρκία για να συνεχίσουν εκεί γυμνασιακές σπουδές³⁴⁷. Παραπέρα, γίνεται λόγος για την υπερβολική αυστηρότητα με την οποία τους αντιμετώπιζαν οι καθηγητές του ελληνόφωνου προγράμματος, ιδιαίτερα στα γλωσσικά μαθήματα, και η οποία ήταν ενιαία και σταθερή, χωρίς να σταθμίζει πάντοτε την πραγματική επίδοση των μαθητών³⁴⁸. Τέλος, αναφέρεται και η αμοιβαιότητα, η οποία υπαγόρευε ο αριθμός των μαθητών των μειονοτικών γυμνασίων στη δυτική Θράκη να είναι ανάλογος με τα αντίστοιχα ρωμαίικα σχολεία στην Κωνσταντινούπολη³⁴⁹.

Επανερχόμενοι στους πίνακες 3.7 και 3.8 εκείνο που πρέπει να επισημανθεί είναι η μεγάλη διαφορά που παρατηρείται, και στα δύο γυμνάσια, ανάμεσα στους μαθητές της α' τάξης μιας σχολικής χρονιάς και σε αυτούς που φοιτούν στη β' τάξη το επόμενο σχολικό έτος. Σύμφωνα με τους πίνακες 3.7 και 3.8 η διαφορά αυτή μεταξύ των μαθητών της α' τάξης του σχολικού έτους 1976-77 και της β' τάξης της επόμενης σχολικής χρονιάς 1977-78 ήταν για μεν το μειονοτικό

³⁴⁴ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Και η εκπαίδευση που είχαμε πάρει από το δημοτικό είχε, δεν ήταν σε κατάλληλο επίπεδο να προσαρμοστώ πιο εύκολα».

³⁴⁵ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Διαβάζαμε εμείς δηλαδή εκείνα, ήταν σκληρά τα πράγματα. Δεν εγκατέλειπαν ότι από μια κοινωνική [---] επιρροή, μια αρνητική-, από κάτι κοινωνικό αυτό, εγκατέλειπαν λόγω που δεν μπορούσαν να τα βγάλουν πέρα».

³⁴⁶ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Πάρα πολύ ζορίστηκα. Και εντάξει να σας πω και κάτι άλλο. Το μειονέκτημά μας το μεγάλο οι γονείς μας μπορούσαν να μας βοηθήσουν από εκεί και πέρα ψυχολογικά και οικονομικά. Δεν ήταν προικισμένοι με κάποιες γνώσεις που έχουμε σήμερα. Εγώ σήμερα μπορώ να βοηθήσω τα παιδιά μου. Εκεί που θα κολλήσουν μπορώ. Θα βρω κάποιον κατάλληλο να με βοηθήσει. Αν δεν βρω κάποιον κατάλληλο, θα πάω σε κάποιο φροντιστήριο. Επίσης δεν είχαμε εκείνα τα χρόνια ούτε τα φροντιστήρια ούτε την οικονομική ευχέρεια να πάμε στα φροντιστήρια».

³⁴⁷ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «Παρατούσαν τις σπουδές και έφευγαν οι περισσότεροι. Ή υπήρχαν περιπτώσεις που σταματούσαν το Τζελάλ Μπαγιάρ και πηγαίνανε και συνέχιζαν τα σχολεία στην Τουρκία. Ή στην Κωνσταντινούπολη ή στην Προύσα».

³⁴⁸ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Εγώ ήμουν καλός, ήμουν περισσότερο καλός μαθητής στα ελληνικά παρά στα τούρκικα. Αλλά, επειδή έχω γεννηθεί και έχω μεγαλώσει σε ελληνική γειτονιά, είχα και περιβάλλον ας πούμε κλπ. συνομήλικοι που πήγαιναν στα αντίστοιχα δημόσια σχολεία. Τι γίνεται; συζητούσαμε, κάναμε, ράναμε. Εκθέσεις ξέρω εγώ κλπ. που θυμάμαι γράφαμε, έγραφα. Ο μεγαλύτερος βαθμός ήταν το δώδεκα, το δεκατρία, το δεκατέσσερα. Δεκαπέντε δε βάζανε. Ενώ το αντίστοιχο κείμενο, άμα το έγραφα στο ελληνικό δημόσιο γυμνάσιο ήμουν μαθητής του δέκα οκτώ, δέκα εννιά δηλαδή. Και μιλάμε τώρα για τη συγκεκριμένη την καθηγήτρια που απελευθερωμένη που ήταν και νέα, νεοδιορισμένη ξέρω εγώ κλπ. τέτοια ταμπού, τέτοια αυτά, τέτοιες μαλακίες εγώ δε δέχομαι. Ό,τι αξίζετε θα το παίρνετε. Άρχισε να βάζει δεκαπεντάρια, δεκαεξάρια, δέκα εφτάρια. Σε ένα χρόνο τη διόζανε», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Διότι ήταν σκληρά. Έπρεπε να διαβάζεις, έπρεπε να διαβάσεις πάρα πολύ και άμα δε διάβαζαν και καμιά φορά, βρε παιδί μου, άμα δε σε βοηθάει και το αυτό δηλαδή. Έπρεπε εκεί να ήσουν καλός να τελειώσεις. [...] Αυτό που παρατηρούσα, [---] μετά στη διαδρομή, δεύτερο έτος, τρίτο έτος, ιδίως στο λύκειο, εκεί ήταν που γινόταν χαμός. Έκοβαν πάρα πολύ. Δηλαδή έπρεπε να ήσουν καλός. Για αυτό και όσοι τελείωσαν το Τζελάλ Μπαγιάρ, δηλαδή και από τα χρόνια που είχα ξεκινήσει εγώ, δεν υπάρχει κανένας, μα κανένας που να μην έχει τελειώσει ένα πανεπιστήμιο. ».

³⁴⁹ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Μας το έλεγαν και οι έλληνες οι καθηγητές που δεν είχανε πρόβλημα. Όταν ζοριζόντουσαν. Κόριε καθηγητά τι συμβαίνει; το ένα, το άλλο κλπ. Υπήρχαν και καθηγητές που μας [---] το έλεγαν στα μούτρα. Ό,τι γίνεται πέρα από την όχθη, από τον Έβρο ποταμό, το αντίστοιχο γίνεται και εδώ», «Γιατί μας το λέγανε δηλαδή αρκετοί καθηγητές ό,τι γίνεται από την άλλη θα γίνεται και εδώ. Μην περιμένετε παραπάνω. Μα ήμασταν, ξέρω εγώ, δεκαπέντε (15), δεκαέξι (16) άτομα στο-, στην τάξη. Πόσοι θα περάσουν, ξέρω εγώ. Όσοι θα περάσουν εκεί, και από εδώ. Όντως να πούμε τόσοι»· για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. και ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997α, σ. 64.

γυμνάσιο Κομοτηνής -46,8% για δε το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης -29,5%· και στα δύο σχολεία η διαφορά ήταν μεγαλύτερη στα αγόρια (-46,8% στην Κομοτηνή και -29,5% στην Ξάνθη) από τα κορίτσια (-39,3% στην Κομοτηνή και -25,0% στην Ξάνθη). Εκείνο που διαγράφεται από τα παραπάνω δεν είναι μόνο η ενδοσχολική μαθητική διαρροή, αλλά και ο καίριος ρόλος που έπαιζε για την ένταξη των μαθητών στο μειονοτικό γυμνάσιο η α' τάξη και η επιτυχής φοίτησή τους σε αυτήν³⁵⁰. Ιδιαίτερα για τους μαθητές που προέρχονταν από αγροτικές οικογένειες η ένταξή τους στο γυμνάσιο δεν ήταν πάντοτε μια εύκολη διαδικασία, καθώς έπρεπε να εγκαταλείψουν πολλά από τη ζωή τους στο χωριό και να ενταχθούν στο νέο περιβάλλον της πόλης, που αντιπροσώπευε το μειονοτικό γυμνάσιο· να καλύψουν, συχνά μόνοι τους και χωρίς βοήθεια, όλη την απόσταση που χώριζε την «ύπαιθρο» από την «πόλη»³⁵¹.

Ένα ακόμα στοιχείο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι τα μειονοτικά γυμνάσια, από την αρχή της λειτουργίας τους φοιτούσαν μαθήτριες, οι οποίες προέρχονταν και από την πόλη και από την ύπαιθρο. Βέβαια αυτές αποτελούσαν πολύ μικρό ποσοστό στο σύνολο του μαθητικού του πληθυσμού (πίνακες 3.1, 3.3). Ακόμη μικρότερο ποσοστό αποτελούσαν αυτές που προέρχονταν από την ύπαιθρο (πίνακας 3.4). Όταν συζητήθηκε στο ΣΣΘ το αίτημα για την ίδρυση του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης ένα από τα επιχειρήματα του ΓΕΞΜΣ για να μην ιδρυθεί το σχολείο ήταν ότι μεταξύ των μαθητών που επρόκειτο να γραφτούν δεν υπήρχαν κορίτσια³⁵². Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 το ποσοστό των μαθητριών και στα δύο μειονοτικά γυμνάσια, και της Κομοτηνής και της Ξάνθης, κυμαίνονταν γύρω στο 25,0% του συνολικού μαθητικού τους πληθυσμού (πίνακες 3.7, 3.8). Ωστόσο, η φοίτηση των μειονοτικών μαθητριών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στα τέλη της δεκαετίας του 1970 εξακολουθούσε να αφορά σε ένα ελάχιστο ποσοστό κοριτσιών· τα σχολικά έτη 1975-76 και 1976-77 αποφοίτησαν από τα μειονοτικά δημοτικά αντίστοιχα 493 και 535 μαθήτριες (πίνακας 3.5). Οι εγγεγραμμένες μαθήτριες στην α' τάξη και στα δύο μειονοτικά γυμνάσια ήταν αντίστοιχα 34 για το σχολικό έτος 1976-77 και 40 για το 1977-78 (πίνακες 3.7, 3.8). Αντίστοιχες είναι και οι εκτιμήσεις των συνομιλητών μας· σύμφωνα με αυτούς οι συμμαθήτριες τους αποτελούσαν περίπου το 30% του μαθητικού δυναμικού του σχολείου τους, ενώ τα κορίτσια που προέρχονταν από αγροτικές οικογένειες ήταν πολύ λίγα³⁵³. Οι ανισότητες πρόσβασης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ήταν

³⁵⁰ Βλ. και ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 274.

³⁵¹ Χαρακτηριστικά για το ζήτημα είναι όσα αναφέρει ένας από τους συνομιλητές μας, που προέρχεται από ένα αμιγές μειονοτικό χωριό του «γιακά», σε απόσταση 14 χλμ, από την Κομοτηνή, ο οποίος απορρίφθηκε την πρώτη χρονιά φοίτησής του (1972-73) στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής, αλλά και μια δεύτερη φορά στην γ' γυμνασίου, χωρίς ωστόσο να εγκαταλείψει το σχολείο· ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Είχα χάσει δύο χρόνια. Το πρώτο έτος βίωσα το χωριάτι. [...] Μέχρι που έγινε η προσαρμογή σε μια μεγάλη, σε ένα μεγάλο χωριό, Κομοτηνή, που λέγεται Κομοτηνή. Εντάξει, ήταν απώλεια χρόνου», «Λόγω δυσκολιών δηλαδή. Διαφορετικές οι συνθήκες στο χωριό. Για ποια κοινωνική ζωή μιλάμε. Σήμερα έχουν αλλάξει πολύ τα πράγματα. [...] Μπορεί να προσαρμοστεί ένας χωριάτης πολύ πιο εύκολα. Ήδη είναι Κομοτηνραίος. Είναι. **Ήδη είναι αστός** σήμερα ο χωριάτης. **Δεν είναι χωριάτης πλέον**. Υπάρχει το internet, υπάρχει το μέσο μεταφοράς. Εμείς αποκλειστικά περιμέναμε το λεωφορείο. Να 'ρθει με το λεωφορείο».

³⁵² ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31η/4.7.1963, σ. 6-7: «Ο κ. Γεν. Επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων Θεσ/νίκης λέγει ότι από εκπαιδευτικής απόψεως δεν είναι δυνατή η ίδρυσις του Τουρκικού Γυμνασίου Ξάνθης, καθ' όσον οι εκ Ξάνθης μαθηταί ανέρχονται μόνον εις 36, ουδεμία δε μαθήτρια υπάρχει».

³⁵³ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Τώρα ποσοστό τριάντα τα εκατό (30%) να πούμε», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Κοιτάζτε μπορώ να σας πω στην τάξη που ήμασταν 30, 35, τριάντα άτομα που ήμασταν σε μια τάξη, σε μια αίθουσα, τα δέκα ήταν κορίτσια. [...] Ναι, το ένα τρίτο περίπου. [ερ.]: Αυτά ήταν από την Κομοτηνή ή και από τα χωριά; [απ.]: Και από τα χωριά ήταν. Μίρانا, μέσα από την Κομοτηνή, Ασώματο και άλλα χωριά είχαμε», Συνέντευξη 5: «Και ο αριθμός των αγοριών ήταν παραπάνω. Βέβαια. Να σας πως επτά (07)–οκτώ (08) κορίτσια ήτανε. Τα υπόλοιπα ήταν αγόρια που τελειώσαμε το Τζελάλ Μπαγιάρ [σε άλλο σημείο της συνομιλίας μας έχει αναφέρει ότι από τη δική του χρονιά απολύθηκαν 31 άτομα]. [ερ.]: Από πού προέρχονταν τα κορίτσια; [απ.]: Από ποιες κοινωνικές τάξεις εννοείτε; [ερ.]: Ναι, αυτό εννοώ. Από τι κοινωνικά στρώματα; [απ.]: Από τι κοινωνικά στρώματα. Κοιτάζτε ήταν λίγα τα

πολύ μεγαλύτερες για τις μειονοτικές μαθήτριες από ό,τι ήταν για τους μειονοτικούς μαθητές· και σε ένα βαθμό εξακολουθούν να είναι σημαντικές, αν και τα τελευταία χρόνια το φαινόμενο αμβλύνεται³⁵⁴.

Από την αρχή της λειτουργίας τους και τα δύο μειονοτικά γυμνάσια απευθύνονταν σε όλη τη μειονότητα. Ένα σημαντικό μέρος του μαθητικού τους πληθυσμού προέρχονταν από την ύπαιθρο. Το σχολικό έτος 1954-55 το 42,7% των μαθητών που φοιτούσαν στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» προέρχονταν από την ύπαιθρο της Ροδόπης και της Ξάνθης (πίνακας 3.4). Αν και στο αρχειακό υλικό δεν εντοπίσαμε άλλα αριθμητικά στοιχεία σχετικά με το ποσοστό των μαθητών που προέρχονταν από την ύπαιθρο της Ξάνθης και της Ροδόπης, η δημιουργία και η λειτουργία των οικοτροφείων, στα οποία αναφερόμαστε εκτενώς παρακάτω, επιβεβαιώνει το φαινόμενο.

3.3.β Ζητήματα μαθητικής μέριμνας: τα οικοτροφεία

Οικοτροφεία για τους μαθητές και των δύο μειονοτικών γυμνασίων λειτούργησαν και στην Κομοτηνή και στην Ξάνθη. Το αίτημα για τη δημιουργία οικοτροφείου προέκυψε αμέσως μετά την ίδρυση και λειτουργία του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ», αφού μεγάλο μέρος του μαθητικού του πληθυσμού προερχόταν εκτός Κομοτηνής³⁵⁵. Οι σχετικές συζητήσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων με τη μειονοτική εκπαίδευση οργάνων της ελληνικής διοίκησης αφορούσαν στη μορφή που θα μπορούσε να πάρει το οικοτροφείο, τους πόρους του και τη διεύθυνσή του. Οι ελληνικές αρχές ήθελαν να έχουν την πρωτοβουλία των κινήσεων και παράλληλα να διασκεδάσουν τη δυσaréσκεια των πλειονοτικών από τη δημιουργία του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής και κυρίως από την οικοδόμηση του διδακτηρίου του³⁵⁶. Περισσότερο όμως, για τις ελληνικές αρχές υπήρχε ο φόβος, ότι η δημιουργία του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» θα συντελούσε στην περαιτέρω διάδοση και εδραίωση των νεωτεριστικών απόψεων και κυρίως της τουρκικής εθνικής ταυτότητας σε μεγάλα τμήματα της μειονότητας που ακόμη δεν τις είχαν ενστερνιστεί απόλυτα. Η δημιουργία ενός οικοτροφείου που θα δημιουργούνταν με την οικονομική στήριξη του τουρκικού κράτους και θα απευθυνόταν αποκλειστικά σε μειονοτικούς μαθητές θα ενίσχυε αυτή τη δυναμική. Για αυτό οι ελληνικές αρχές προβληματίστηκαν έντονα αν θα έπρεπε το υπό ίδρυση οικοτροφείο να ήταν μικτό, απευθυνόμενο και σε μειονοτικούς και σε πλειονοτικούς μαθητές.

Ο ΓΕΞΜΣ Α. Παπαευγενίου πρότεινε να δημιουργηθεί από την ελληνική διοίκηση ένα «εθνικόν οικοτροφείον», με δύο τμήματα, ένα για τους πλειονοτικούς και ένα για τους μειονοτικούς μαθητές, «με ωρισμένον πρόγραμμα και με ωρισμένην κατεύθυνσιν ακόμη και ως προς τας σχέσεις –και τον σκοπόν των σχέσεων τούτων– μεταξύ των τροφίμων»³⁵⁷. Δηλαδή σύμφωνα με την πρότασή του πλειονοτικοί και μειονοτικοί μαθητές θα συνυπήρχαν στον ίδιο

κορίτσια που προερχόντουσαν από την αγροτιά, από τα χωριά. Τα περισσότερα κορίτσια ήταν από την πόλη και λίγα θυμάμαι. Οκτώ (08), τρία (03) να ήταν από χωριά. Ήταν μέσα από την Κομοτηνή».

³⁵⁴ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 225-229, 245.

³⁵⁵ Έκθεση Παπαευγενίου 22.12.1952, σ. 2-3: «Προβλέπομεν ακόμη, ότι, εφόσον τα υπέρ 60% προέρχονται εκ της υπαίθρου – το αυτό δε θα συμβή, ίσως εις μεγαλύτεραν αναλογίαν και όταν λειτουργήσωσι όλαι αι τάξεις – θα δημιουργηθή ζήτημα ιδρύσεως και λειτουργίας Οικοτροφείου».

³⁵⁶ Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.1.1953, σ. 7: «συμφέρι να δημιουργήσωμεν ημείς τούτο, διά να δώσωμεν ημείς εις τούτο τύπον και κατεύθυνσιν, συμφώνως προς τους γενικότερους έναντι των Μουσουλμάνων σκοπούς μας».

³⁵⁷ Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.1.1953, σ. 8: η πρόταση του εκτιμούσε ότι «θα εξυπηρετεί καλύτερον τας εθνικάς ημών ως προς την Θράκην απόψεις θα προλάβανε την εκμετάλλευσιν [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου] του πράγματος παρ' άλλων – και είναι τόσον γνωστοί αυτοί οι άλλοι – και δεδικαιολογημένως θα ηδυνάμεθα να ισχυρισθώμεν, ότι μόνον η επιθυμία μας να εξυψώσωμεν το πνευματικόν επίπεδον των Μουσουλμάνων μας ώθησαν εις μίαν τοιαύτην πράγματι υψηλόφρονα επιθυμία».

χώρο, αλλά το πλαίσιο των σχέσεων τους θα ήταν αυστηρά προκαθορισμένο και ελεγχόμενο από τις ελληνικές αρχές. Στην ουσία το οικοτροφείο θα αναπαρήγε τις σχέσεις πλειονότητας και μειονότητας, όπως αυτές εγγράφονταν στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο, και σύμφωνα με τις επικρατούσες ελληνικές αντιλήψεις. Η ΓΔΘ μπροστά στο ενδεχόμενο να ιδρυθεί το οικοτροφείο από τη μειονότητα με την οικονομική στήριξη του τουρκικού κράτους πρότεινε τη δημιουργία ενός μικτού οικοτροφείου που θα λειτουργούσε «*υπό κρατικήν επίβλεψιν*», ώστε «*διά της μικτής ταύτης διαβιώσεως χριστιανοπαίδων και μουσουλμανοπαίδων εν τω αυτώ ιδρύματι και υπό κρατική επίβλεψιν [...] θα προκύψη μεγάλη ωφέλεια όσον αφορά την προσέγγισιν των δύο στοιχείων και την εξύψωσιν του μορφωτικού και κοινωνικού επιπέδου των μουσουλμάνων*»³⁵⁸. Οι τοπικές αρχές της ελληνικής διοίκησης θεωρούσαν ότι η προσέγγιση των πλειονοτικών και μειονοτικών μαθητών θα δημιουργούσε «γέφυρες» μεταξύ τους, αλλά μια τέτοια πολιτική θα εξυπηρετούσε τα «*εθνικά μας συμφέροντα*» αν εκπορευόταν και ελεγχόταν από την ελληνική πολιτεία και αποκλειόταν η «*ανάμειξη της γείτονος φίλης χώρας ή της Διαχειρ. Επιτροπής Βακουφικής Περιουσίας Κομοτηνής*»³⁵⁹. Δηλαδή η προσέγγιση πλειονότητας και μειονότητας υπαγορευόταν από το «εθνικό» και γινόταν αντιληπτή στα πλαίσια μιας εθνικής πολιτικής. Πόσο, όμως, αποτελεσματική επί της ουσίας μπορούσε να είναι μια τέτοια «προσέγγιση»; Την πρόταση για τη δημιουργία ενός μικτού οικοτροφείου απέρριψε η ΓΕΞΜΣ³⁶⁰. Η συζήτηση για τη δημιουργία μικτού οικοτροφείου δε συνεχίστηκε, αφού μετά τα Σεπτεμβριανά η ελληνική πολιτεία έγινε ιδιαίτερα επιφυλακτική σε κάθε ανάλογη πρωτοβουλία.

Ωστόσο η παρελκυστική αντιμετώπιση του θέματος από την ελληνική διοίκηση, η οποία εν μέρει πρέπει να αποδοθεί και στην έλλειψη των αναγκαίων πόρων³⁶¹, αλλά και η ανάγκη ίδρυσης του οικοτροφείου οδήγησαν στην υποβολή του αιτήματος από το τουρκικό κράτος και στη συγκατάθεση των ελληνικών αρχών στην ίδρυσή του³⁶². Το οικοτροφείο για τους μαθητές

³⁵⁸ Πρακτικό Υποεπιτροπής ΓΔΘ 22.4.1953, σ. 4. Σύμφωνα με τις αποφάσεις της «υποεπιτροπής» η ίδρυση ενός μικτού οικοτροφείου από το ελληνικό κράτος θα ικανοποιούσε «*το δημόσιον αίσθημα του Ελληνικού στοιχείου (θιγέντος κατά τα εγκαίνια του Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ, διότι ταυτοχρόνως δεν επραγματοποιήθη η κατάθεσις του θεμελίου λίθου του Α' Δημοτικού Σχολείου Κομοτηνής, ως είχε δοθή ρητή διαβεβαίωσις)*» και θα εξασφάλιζε ότι αυτό δε θα έπαιρνε «*κατεύθυνσιν παν άλλο ή εξυπηρετούσαν τα εθνικά μας συμφέροντα*». Ανάλογες απόψεις εξέφρασε και ο πρώην υπουργός Α. Μπακάμπασης σε σχετική του έκθεση για τη μειονότητα (25.5.1954). Την ανάγκη δημιουργίας οικοτροφείου για τους μειονοτικούς μαθητές του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» τόνισε σε σχετική του έκθεση για τη λειτουργία του σχολείου (18.5.1954) και ο «*εκτελών χρέη υποδιευθυντού του*» Κ. Καλλιφατίδης. Αποσπάσματα από τις δύο προαναφερθείσες εκθέσεις παρατίθενται στο Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954, σ. 15 και 10-11 αντίστοιχα.

³⁵⁹ Πρακτικό Υποεπιτροπής ΓΔΘ 22.4.1953, σ. 4.

³⁶⁰ Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954, σ. 6: «*Επ' ουδενί όμως λόγω το τοιοῦτον Οικοτροφείον να είναι μικτόν [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου], ως προτείνει ο κ. Μπακάμπασης*».

³⁶¹ Η εξεύρεση των αναγκαίων πόρων πρέπει να ήταν ένα από τα βασικά προβλήματα, αν και στα σχετικά έγγραφα δεν αναφέρεται ρητά. Ωστόσο, μετά την ίδρυση του οικοτροφείου για τους μαθητές του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ», στο αίτημα για τη δημιουργία ενός αντίστοιχου οικοτροφείου και για τους πλειονοτικούς μαθητές της περιοχής αυτό αναφέρεται συνέχεια: Πόρισμα Σύσκεψης ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 6: «*Επιβάλλεται διά τούτο η εκ παντός τρόπου ίδρυσις και λειτουργία εν Κομοτινή Ελληνικού Οικοτροφείου – παρά του Εθνικού Ιδρύματος*», Έκθεση Παπαευγενίου 4.10.1956, σ. 5: «*εθνική ανάγκη να ιδρυθή παρ' οιουδήποτε [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου] εν Κομοτηνή και Ελληνικόν Οικοτροφείον*», Σημείωμα Παπαευγενίου 27.6.1957, σ. 2: «*προυντάθη να συνεννοηθή το Υπουργείον Παιδείας με το Εθνικόν Ίδρυμα της Βασιλίσσης, το οποίον να αναλάβη την δαπάνην του έργου, επιδεικνυομένην --[δυσανάγνωστο] του ενδιαφέροντος, το οποίον επεδείχθη και διά την ανέγερσιν του Τουρκικού Λυκείου Τζελάλ Μπαγιάρ*».

³⁶² Υπόμνημα Παπαευγενίου 1.2.1955, σ. 3, ο οποίος αναφέρεται στη «*φημολογούμενη προσπάθεια διά την ανέγερσιν Οικοτροφείου διά τους εκ της υπαίθρου μαθητάς του Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ*», αλλά και στην «*ανάγκην της παρὰ του Κράτους ιδρύσεως τοιούτου Οικοτροφείου δια να δοθή εις τοιούτο παρ' ημών και ουχί παρ' άλλων – παρὰ των Τούρκων*» ως επιδιώκεται τώρα, η γραμμή και η κατεύθυνσις». Το Μάιο του 1955 στις συζητήσεις που διεξήχθησαν μεταξύ της Ελλάδας και Τουρκίας στο ελληνικό ΥΠΕΞ με αντικείμενο την εκπαίδευση υποβλήθηκε επίσημα από την τουρκική αντιπροσωπεία το αίτημα «*να επιτραπή και λειτουργή εν Κομοτινή Οικοτροφείον*

του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» άρχισε να λειτουργεί το σχολικό έτος 1955-56 υπό την ευθύνη της ΔΕΜΠ Κομοτηνής³⁶³. Το ότι το οικοτροφείο δημιουργήθηκε με τουρκική παρέμβαση και όχι από ελληνική πρωτοβουλία, αλλά και το ότι το αίτημα για τη δημιουργία ενός αντίστοιχου ιδρύματος για τους πλειονοτικούς μαθητές εξακολουθούσε να εκκρεμεί, επανερχόταν στις σχετικές συζητήσεις για τη μειονοτική εκπαίδευση ως ένα έλλειμμα της «εθνικής» πολιτικής της Ελλάδας στην περιοχή³⁶⁴. Για τη διαμονή και τη διατροφή των μειονοτικών μαθητών στο οικοτροφείο προβλεπόταν η καταβολή τροφείων από όσους μπορούσαν³⁶⁵. Η λειτουργία του οικοτροφείου με την ευθύνη της ΔΕΜΠ Κομοτηνής, και ενδεχομένως και με την οικονομική ενίσχυση του τουρκικού κράτους, αποτέλεσε ένα από τα σημεία τριβής ανάμεσα σε αυτήν και τους μηχανισμούς της ελληνικής διοίκησης, καθώς πάγια πολιτική των τελευταίων ήταν ο περιορισμός τόσο της εμπλοκής των μειονοτικών στη λειτουργία του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής όσο και των αρμοδιοτήτων που διεκδικούσε η ΔΕΜΠ³⁶⁶. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, ωστόσο, το οικοτροφείο λειτούργησε χωρίς κανονισμό και άδεια, εγκεκριμένα από το ελληνικό κράτος, γεγονός που εξυπηρετούσε τόσο την ελληνική διοίκηση εξασφαλίζοντάς της μεγαλύτερα περιθώρια παρεμβάσεων όσο και τη

διά τους εκ της υπαίθρου μαθητάς του Λυκείου «Τζελάλ Μπαγιάρ», για το οποίο οι ελληνικές αρχές δήλωσαν ότι «δεν υπάρχει διά τούτο αντίρρησης τις εφόσον μάλιστα και ουδεμία τοιαύτη προεβλήθη δια το ανεγνωρισμένον ήδη κτίριον, το προοριζόμενον διά τούτο». Έκθεση Παπαευγενίου 26.5.1955, σ. 2.

³⁶³ Υπόμνημα Παπαευγενίου 11.10.1955, σ. 2: «Ιδρυσαν, άνευ ουδεμιάς αδείας Οικοτροφείον αρρένων εν Κομοτινή διά τους εκ της υπαίθρου μαθητάς του Λυκείου Τζελάλ Μπαγιάρ [...]».

³⁶⁴ Πόρισμα Σύσκεψης ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 6: «Δεν μας επιτρέπεται από της απόψεως της εθνικής εμφανίσεως να ευρισκώμεθα –εν Κομοτινή– εις μειονεκτικήν θέσιν έναντι των Τούρκων και οι εκ των χωρίων μαθηταί των Ελληνικών Σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως να βλέπωσι τους Τουρκόπαιδες καλύτερον αυτών τακτοποιημένους», Έκθεση Παπαευγενίου 4.10.1956, σ. 5: «Δεν είναι νοητόν, οι μεν Τούρκοι μαθηταί του Τζελάλ Μπαγιάρ να τυχάνωσι τοιαύτης μεταχειρίσεως, χορηγία της Τουρκίας, οι δε ιδικοί μας – Έλληνες να βλέπωσι το πράγμα με δεδικαιολογημένον παράπονον», Σημείωμα Παπαευγενίου 27.6.1957, σ. 1-2: «Από της απόψεως Κρατών [-δυσανάγνωστο-] δημιουργείται θλιβερά εντύπωσις δι' οιονδήποτε επισκεπτόμενον την Κομοτινήν όταν βλέπη να λειτουργεί αυτόθι Τουρκικόν Οικοτροφείον και να μην λειτουργεί Ελληνικόν τοιούτον. Είναι επίσης βαθύ το παράπονον των Ελληνοπαιδων να φροντίζη διά τους Μουσουλμανόπαιδας η Τουρκία, ν' αδιαφορή δε διά τούτους η πατρίς των. [...] το ζήτημα τούτο επιβάλλεται να τεθή εις την πρώτην γραμμήν των υφισταμένων εκεί ζητημάτων».

³⁶⁵ Το 1965 το ΣΣΘ κατήγγειλε τη ΔΕΜΠ Κομοτηνής ότι η καταβολή των τροφείων δε γινόταν με βάση το πραγματικό εισόδημα των οικογενειών των μαθητών, αλλά «αναλόγως της προσηλωσεως αυτού εις την εκτέλεσιν της παρά του Τουρκικού Προξενείου προπαγανδιστικής προσπάθειας, προς δυσφήμισιν και εξευτελισμόν της Ελλάδος, και την διαφήμισιν και έξαρσιν της Τουρκίας. Ταύτα ανεφέρθησαν εκάστοτε υπό τύπον εμπιστευτικόν, εις την Επιθ/σιν Μουσουλμανικών Σχολείων» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965, σ. 15).

Δύο από τους συνομιλητές μας διέμεναν στο οικοτροφείο του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ». Ο ένας από αυτούς πλήρωνε τροφεία, ενώ ο άλλος όχι. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Ναι. Είχαμε οικοτροφείο και μέναμε όσες μέρες είχαμε τα σχολεία τρώγαμε, κοιμόμασταν εκεί στο οικοτροφείο, το οποίο πληρώναμε κιόλας. Εντάξει, το ποσό το οποίο πληρώναμε. Το ποσό που πληρώναμε δεν ήταν. Αλλά, ανάλογα με τα έσοδα των γονιών από αγροτική οικογένεια, πάλι κάποιο σεβαστό ποσό για τα ταμεία της οικογένειας ήτανε», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Και ο πατέρας μου δε μου ανέφερε, δεν έχει αναφερθεί ποτέ αν έχει πληρώσει, αλλά, αν πλήρωνε, θα μου έλεγε ότι πληρώνω παιδί μου».

³⁶⁶ Βασική πολιτική των μηχανισμών της ελληνικής διοίκησης ήταν ο περιορισμός της ΔΕΜΠ σε καθαρά διαχειριστικά καθήκοντα για τα σχολεία που περιλαμβάνονταν στα όρια της κάθε πόλης και καμιά ανάμιξη της στη διαχείριση των υπολοίπων μειονοτικών σχολείων στην ύπαιθρο. Έτσι περιοριζόταν η πιθανότητα να μετεξελιχθεί η ΔΕΜΠ σε «κοινότητα» με αυτοδιοικητικά χαρακτηριστικά. ΣΣΘ/Συνεδρίαση 27η/15.10.1962, σ. 10-11, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 33η/6-7.4.1964, σ. 19-20, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 35/23.7.1964, σ. 8-11, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 53η/31.7.1967, σ. 7, Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 4.9.1967, σ. 1, Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 12.7.1971, σ. 3. Η ανάμιξη της ΔΕΜΠ Κομοτηνής στο οικοτροφείο του μειονοτικού γυμνασίου ερμηνευόταν από την ελληνική διοίκηση ως προσπάθειά της να επεκτείνει την εξουσία της εκτός των ορίων της πόλης, αφού οι μαθητές του οικοτροφείου προέρχονταν από την ύπαιθρο.

μειονοτική ενισχύοντας το δίκτυο πελατειακών σχέσεων μεταξύ της ηγεσίας της μειονότητας και των μειονοτικών³⁶⁷.

Ένα χρόνο μετά την έναρξη της λειτουργίας τους μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης ιδρύθηκε και εκεί οικοτροφείο, το οποίο στεγάστηκε σε οικία που παραχωρήθηκε από τον ιδιοκτήτη του σχολείου, ο οποίος θα είχε και τυπικά την ευθύνη για τη λειτουργία του³⁶⁸. Το οικοτροφείο για το μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης ξεκίνησε να λειτουργεί το σχολικό έτος 1966-67.

Το 1969 ιδρύθηκε και το οικοτροφείο για τις μαθήτριες από την ύπαιθρο που φοιτούσαν στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής³⁶⁹. Το αίτημα για τη δημιουργία του είχε διατυπωθεί ήδη από το 1955, αλλά τελικά αυτό ιδρύθηκε στη σύντομη περίοδο ύφεσης του ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού, που ακολούθησε την υπογραφή του πρωτοκόλλου του 1968³⁷⁰. Μπορεί η φοίτηση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση να αφορούσε ακόμη ένα ελάχιστο μειονοτικών μαθητριών, αλλά η ίδρυσή του δεν παύει να είναι μια ένδειξη για τις διεργασίες που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό της μειονότητας –με πολύ αργό ρυθμό σίγουρα– ή έστω των κατευθύνσεων που θα έπρεπε να πάρουν αυτές, αλλά και την απομόνωση στην οποία ζούσε αυτή.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 τα οικοτροφεία αυτά ήταν σε λειτουργία³⁷¹. Εντούτοις, το ότι δύο από τους συνομιλητές μας έμειναν στο οικοτροφείο του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής σε όλη τη διάρκεια της φοίτησής τους (και οι δύο αποφοίτησαν το σχολικό έτος 1979-80), αν και προέρχονταν από χωριά που απέιχαν αντίστοιχα 9 και 14 χλμ. από την Κομοτηνή, δεν παύει να αποτελεί μια ένδειξη για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση μεγάλου μέρους της μειονότητας την περίοδο που εξετάζουμε.

3.3.γ Από το μειονοτικό δημοτικό στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Όπως ήδη επισημάνθηκε προηγουμένως, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε λίγοι από τους μαθητές που τέλειωναν το μειονοτικό δημοτικό συνέχιζαν στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το βασικό ερώτημα το οποίο προκύπτει αφορά στην επιλογή του δευτεροβάθμιου σχολείου που θα φοιτούσαν οι μειονοτικοί μαθητές, καθώς αυτή αποτελούσε μια διαδικασία στην οποία εμπλέκονταν κοινωνικοί καθορισμοί, συλλογικές πρακτικές και προσωπικές στρατηγικές. Οι

³⁶⁷ Το 1971 οι ελληνικοί μηχανισμοί αποφάσισαν ότι το οικοτροφείο πρέπει να κλείσει «διότι οι εν συμβίώσει τελούντες μαθηταί ευκόλως προσηλυτίζονται υπό τα Προξενικά όργανα», αλλά μέχρι τότε να «ορισθή καθηγητής Έλληνας ως επιτηρητής του οικοτροφείου έναντι ωρισμένου αντιμισθίου» (Πρακτικό σύσκεψης Νομαρχίας Ροδόπης 12.10.1971, σ. 2). Τελικά το οικοτροφείο δεν έκλεισε, αλλά το 1974 διαπιστώθηκε ότι αυτό «δεν λειτουργεί κανονικώς και νομοτύπως» και για αυτό «επιβάλλεται η εξέταση και η εισήγηση επί του προκειμένου προς οριστικήν ρύθμισίν του» (Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Ροδόπης, Φεβρουάριος 1974, σ. 2).

³⁶⁸ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 48η/16.9.1966, σ. 5: «Ο κ. Γενικός Επιθεωρητής Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, εισηγούμενος, λέγει, ότι εν Ξάνθη δια της λειτουργίας Μουσουλμ. Μειον. Γυμνασίου έχει υποβληθεί αίτησις χορηγήσεως αδείας ιδρύσεως Οικοτροφείου Μουσουλμανικού, μέλλοντος να φιλοξενήση τους εκ της υπαίθρου προερχομένους μαθητάς του Μουσουλμ. Γυμνασίου. Προς τούτο ο ιδρυτής του Γυμνασίου ΜΟΥΖΑΦΕΡ έχει χορηγήσει δωρεάν ιδιάν και υποβάλλει την πρότασιν, όπως το Σ.Σ. εγκρίνει την αιτουμένην προς τούτο άδειαν. Το Σ.Σ. μετά διαλογικήν συζήτησιν αποδέχεται την πρότασιν [...] περί χορηγήσεως αδείας ιδρύσεως και λειτουργίας Μουσουλμ. Οικοτροφείου επ' ονόματι του ΜΟΥΖΑΦΕΡ, ουχί υπό την ιδιότητα αυτού ως Προέδρου της Διαχειριστικής Επιτροπής Μουσουλμ. Κοινότητας Ξάνθης αλλ' ως ιδρυτού του Μουσουλμ. Γυμνασίου. Οίκοθεν νοείται ότι η όλη διαχείρισις τούτου δεν δύναται να υπαχθή ή να ενσωματωθή εις την διαχείρισιν της Διαχειρ. Επιτροπής Π. Μουσουλμ. Μειονότητας Θράκης».

³⁶⁹ Huseyinoglu 2012, σ. 203.

³⁷⁰ Υπόμνημα Παπαευγενίου 11.10.1955, σ. 2: «και ετοιμάζονται [...] να ιδρύσωσι και οικοτροφείον θηλέων».

³⁷¹ Σύμφωνα με τον Huseyinoglu 2012, σ. 203 το οικοτροφείο θηλέων του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής έκλεισε στη μεγάλη κρίση του σχολείου στα μέσα της δεκαετίας του 1980. Η βελτίωση του οδικού και συγκοινωνιακού δικτύου σε μεγάλο μέρος της Θράκης σταδιακά περιόρισε την ανάγκη για τη λειτουργία των οικοτροφείων. Ωστόσο μέχρι και σήμερα λειτουργεί οικοτροφείο στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής.

επιλογές αυτές ήταν το μειονοτικό γυμνάσιο, το ιεροσπουδαστήριο, το ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο και οι γυμνασιακές σπουδές στην Τουρκία³⁷².

Όλοι οι συνομιλητές μας αποδίδουν τη φοίτησή τους στο μειονοτικό γυμνάσιο στην ισχυρή επιθυμία των γονιών τους να δοθεί μια ευκαιρία στα παιδιά τους ώστε αυτά να βελτιώσουν τη ζωή τους και να ανέβουν κοινωνικά, κυρίως μέσα από τη διέξοδο που τους προσφερόταν να σπουδάσουν στη συνέχεια σε τουρκικά πανεπιστήμια³⁷³. Ωστόσο η επιλογή του μειονοτικού γυμνασίου συναρτούταν κατά περίπτωση και με άλλους λόγους. Από τους πιο βασικούς ήταν ότι μεγάλο μέρος από τους απόφοιτους των μειονοτικών δημοτικών είχε ανεπαρκή γνώση της ελληνικής γλώσσας³⁷⁴. Παραπέρα, τα μειονοτικά γυμνάσια ακολουθώντας ένα δίγλωσσο πρόγραμμα σπουδών, παρόμοιο με αυτό των μειονοτικών δημοτικών, αποτελούσαν ένα οικείο περιβάλλον για τους μειονοτικούς μαθητές, μέσα στο οποίο ένιωθαν περισσότερη ασφάλεια από ό,τι στο ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο. Εντούτοις η μετάβαση από το μειονοτικό δημοτικό στο μειονοτικό γυμνάσιο δεν ήταν πάντοτε μια εύκολη υπόθεση, καθώς για μειονοτικούς μαθητές από αγροτικές οικογένειες –και αυτοί ήταν οι περισσότεροι– σήμαινε την ένταξή τους σε ένα πλαίσιο πολύ διαφορετικό από αυτό που γνώριζαν. Επιπλέον, για ένα τμήμα της μειονότητας η επιλογή του μειονοτικού γυμνασίου είχε καταστεί μια συλλογική πρακτική, που ως τέτοια επιβαλλόταν τελικά στα υποκείμενα, ανεξάρτητα από τις δικές τους προσωπικές διαφοροποιήσεις σε αυτό το θέμα, καθώς δεν ήταν πάντοτε εύκολο αυτά να τις εκφράσουν και να τις υποστηρίξουν³⁷⁵. Επίσης, την επιλογή να συνεχίσουν οι μειονοτικοί στα μειονοτικά γυμνάσια μπορούσε να ενισχύσει και η ύπαρξη συγγενικών προσώπων που είτε λειτούργησαν ως πρότυπα, γιατί είχαν φοιτήσει και αυτά στα μειονοτικά γυμνάσια και σπούδασαν, είτε στήριζαν την απόφαση των γονιών των μαθητών³⁷⁶. Ακόμη, και με δεδομένη τη σημασία που η

³⁷² Για τα ιεροσπουδαστήρια και τις σπουδές σε αυτά βλ. Κεφάλαιο 4 της παρούσας εργασίας.

³⁷³ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Ειδικά πατέρας και η μάνα. Δηλαδή κάτι που δεν μπορούμε να εκπληρώσουμε με τίποτα την προσπάθεια που έκαναν αυτοί οι άνθρωποι. Και οι ίδιοι δεν έχουν τελειώσει ούτε το δημοτικό. Μας έκαναν άλμα», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Εμένα οι γονείς μου με πιέζανε ας πούμε να σπουδάσω και τίποτα άλλο», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Μετά, ο μπαμπάς μου αναγκαστικά με πήρε και πήγε στο Τζελάλ Μπαγιάρ. Διότι εκείνα τα χρόνια το Τζελάλ Μπαγιάρ θεωρούνταν ένα προοδευτικό, ένα καλό σχολείο. Εκεί που μπορούσα εγώ να ξεφύγω από την αγροτιά», «Αλλά να σας πω και την αλήθεια τώρα. Και να ήταν ελεύθερα [η κυκλοφορία τουρκικών εφημερίδων, περιοδικών κτλ.] ο μπαμπάς μου, η μάνα μου, τώρα, στα χωριά οι άνθρωποι που να είχαν έτσι ιδέα. Αυτούς τους ενδιέφερε. Δεν έβλεπαν το σχολείο, το γυμνάσιο ή το λύκειο ένα πράγμα εκεί να μορφωθεί. Να ξεφύγει από την αγροτιά. Αυτή ήταν η αντίληψη των γονέων και των ανθρώπων εδώ πέρα», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «Ο πατέρας μου ο συγχωρεμένος ήθελε. Επειδή η δουλειά που έκανε ήταν πολύ σκληρή. Αγρότης και ξυλοκόπος. Έχει καταστρέψει οικολογικά ολόκληρη περιοχή. Λοιπόν, η δουλειά που έκανε ήταν πολύ σκληρή και μου 'λεγε πήγαινε σχολείο, σπούδασε, φύγε από αυτήν την δουλειά, από αυτή τη ζωή. Ήθελε να σπουδάσω. [...] Ο πατέρας μου ήθελε να πάω σχολείο. Να μην ασχοληθώ με τα αγροτικά, με τα ...», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «[Ο πατέρας μου] Ήθελε να σπουδάσω πρώτα από όλα. [ερ.] Τι δουλειά έκανε ο πατέρας σας; [απ.] Αγρότης».

³⁷⁴ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Ήταν ένα σχολείο με δύο αίθουσες, έξι τάξεις εκεί πέρα. Ξέρετε τώρα, τι να μάθεις εκεί, τι να γίνεται. Μετά εκεί που τελείωσα, η μοναδική λύση ήταν να πάω στο Τζελάλ Μπαγιάρ. Διότι δε γνώριζα τα ελληνικά καθόλου», «Είναι δηλαδή, αυτούς ... αυτοί οι άνθρωποι όλοι ήμασταν έτσι από φτωχές οικογένειες, που δε γνωρίζαμε τα ελληνικά», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «Εκεί [ενν. στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ»] με έστειλε ο μπαμπάς μου για το λόγο που ίσως δεν ήμασταν έτοιμοι, σαν απόφοιτοι δημοτικού, μειονοτικού δημοτικού, να σπουδάσουμε σε δημόσια γυμνάσια και λύκεια. Ε, αυτός ήταν ο λόγος. Υπήρχαν βέβαια οι περιπτώσεις, σπάνιες, που πηγαίνανε και συνομήλικα παιδιά σε δημόσια γυμνάσια».

³⁷⁵ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Να σας πω, ας πούμε, ο πατέρας μου επέμενε πάρα πολύ, ο μακαρίτης, να πάω, ας πούμε. Τότε ήταν ξακουστό πολύ το Αρρένων. Και ήταν και στη γειτονιά μας το γυμνάσιο. Επέμενε πάρα πολύ, αλλά, επειδή οι φίλοι μου από το δημοτικό, όλοι μαζί, μπουύιο, τουλάχιστον, οι περισσότεροι πήγαν ή προτιμήσανε το Τζελάλ Μπαγιάρ, προτίμησα κι εγώ το Τζελάλ Μπαγιάρ».

³⁷⁶ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Και θυμάμαι, έχω θεία στην Τουρκία, μου είχε στείλει εγκυκλοπαίδεια που είχα πέσει με τα μούτρα να διαβάσω. Το εγκυκλοπαίδεια. Ήταν τρομερά καινούριες γνώσεις για μένα. Ήταν ένας διαφορετικός κόσμος. Και μου είχε αρέσει πάρα πολύ»· βλ. και σημ. 413 αυτής της εργασίας. Πρβλ. επίσης ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σ. 143-150.

μειονότητα απέδιδε και συνεχίζει να αποδίδει στο μειονοτικό δημοτικό ως εκείνο το σχολείο που διασφαλίζει την τουρκική διάσταση της ταυτότητας της, για ένα μέρος της μειονότητας τα μειονοτικά γυμνάσια ως σχολεία που λειτουργούσαν και με καθηγητές μετακλητούς από την Τουρκία ή τουρκοσπουδαγμένους μειονοτικούς αποτελούσαν σε μεγάλο βαθμό εγγύηση για τη διατήρηση αυτής της ταυτότητας³⁷⁷.

Ωστόσο, την περίοδο που εξετάζουμε η επιλογή των μειονοτικών να φοιτήσουν στα μειονοτικά γυμνάσια δεν πρέπει να εκληφθεί μόνο ως μια δημόσια έκφραση και επιβεβαίωση της επιλογής τους σε μια διαφορετική εθνική ταυτότητα (αυτό μπορούσαν να το κάνουν και με άλλους τρόπους), αλλά πρέπει να συναρτηθεί και με τη δυνατότητα που τους προσέφεραν τα σχολεία αυτά να υλοποιήσουν μια διαφορετική πορεία από ό,τι οι γονείς τους. Δηλαδή η υλοποίηση των προσδοκιών τους περνούσε μέσα από τα μειονοτικά γυμνάσια, τα οποία ως σχολεία ήταν συνδεδεμένα με την τουρκική εθνική ταυτότητα εντός της μειονότητας. Η εκ των υστέρων αναφορά των συνομιλητών μας στην πραγμάτωση των προσδοκιών τους μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να εκληφθεί ως νομιμοποίηση της επιλογής τους σε μια διαφορετική εθνική υπαγωγή, αλλά δεν ακυρώνει το γεγονός ότι υλοποίησαν τις προσδοκίες τους μέσα από αυτήν τους την επιλογή.

Ένας πολύ μικρός αριθμός μειονοτικών μαθητών κατευθυνόταν στα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια της περιοχής. Οι σχετικές αναφορές στο αρχειακό υλικό δε μας επιτρέπουν εκτιμήσεις για το αριθμητικό μέγεθος αυτού του πληθυσμού· αναδεικνύουν ωστόσο το χρονικό βάθος αυτής της επιλογής, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις συνδεόταν με τους διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς και τις εθνικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της μειονότητας.

Βασικό ρόλο στην επιλογή του ελληνόφωνου γυμνασίου έπαιζε η επαρκής γνώση της ελληνικής γλώσσας από τους μειονοτικούς μαθητές. Όσοι από τους συνομιλητές μας φοίτησαν ή θέλησαν να φοιτήσουν στο ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο τόνισαν το γεγονός ότι τελειώνοντας το μειονοτικό δημοτικό γνώριζαν καλά τα ελληνικά. Εντούτοις, όπως επισημαίνουν, αυτή η γνώση δεν οφειλόταν τόσο στο σχολείο, αλλά στο ότι ζούσαν σε μικτές γειτονιές ή σε μικτά χωριά και είχαν σχέσεις με συνομήλικούς τους από την πλειονότητα³⁷⁸. Παραπέρα, η επιλογή του δημόσιου ελληνόφωνου γυμνασίου δε σήμαινε και αμφισβήτηση της κυρίαρχης μειονοτικής ταυτότητας. Συχνά οι λόγοι της επιλογής αυτής είχαν να κάνουν με την εντύπωση ότι τα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια αντιμετώπιζαν λιγότερα προβλήματα από ό,τι τα δύο μειονοτικά γυμνάσια, αλλά και με την άρρητη προσδοκία των υποκειμένων ότι, γνωρίζοντας καλά ελληνικά και βελτιώνοντάς τα με τη φοίτησή τους σε ένα αμιγώς ελληνόφωνο περιβάλλον, θα μπορούσαν να σπουδάσουν σε τριτοβάθμια ιδρύματα στην Ελλάδα³⁷⁹. Μια επιλογή σε ένα τέτοιο πλαίσιο

³⁷⁷ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «[ερ.]: Πώς σας βλέπανε οι άλλοι της μειονότητας [που πηγαίνατε σε ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο]; [απ.]: Α, τώρα στα ανοιχτά δεν εκφράστηκε κανείς, αλλά ακούγαμε διάφορα: Πάμε σε ελληνικό σχολείο. *Ganur okulda. Σε σχολείο του γκισούρη πηγαίναμε εμείς. [χαμόγελο]. Υπήρχαν τέτοια».*

³⁷⁸ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Εγώ ήμουν καλός, ήμουν περισσότερο καλός μαθητής στα ελληνικά παρά στα τουρκικά. Αλλά, επειδή έχω γεννηθεί και έχω μεγαλώσει σε ελληνική γειτονιά, είχα και περιβάλλον ας πούμε κλπ. συνομήλικοι που πήγαιναν στα αντίστοιχα δημόσια σχολεία. Τι γίνεται; συζητούσαμε, κάναμε, ράναμε», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «Ναι. Είχαμε στη γειτονιά. Είχαμε. Απέναντι από το σπίτι μας μια οικογένεια έλληνες. Παίζαμε με τα παιδιά τους. [...] Σίγουρα, σίγουρα. Είναι [----], δηλαδή παίζοντας, στη συναναστροφή μαθαίνεις πολύ πιο εύκολα μια γλώσσα από ό,τι με το διάβασμα ας πούμε. Και αυτό το βλέπω. Υπάρχουν τώρα παιδιά από χωριά που είναι αμιγώς μειονοτικά δυσκολεύονται να μάθουν τα ελληνικά. [----] Εμείς είμαστε μικτό χωριό. [...] Νομίζω με βοήθησε».

³⁷⁹ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Ο πατέρας μου ήθελε πάρα πολύ [να φοιτήσει ο συνομιλητής μας στο ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο]. Κι εγώ το μετάνιωσα. Αλλά μετάνιωσα, λέγοντας, θα μπορούσα να πάρω καλύτερη εκπαίδευση, ας πούμε, [---] από το Τζελάλ Μπαγιάρ και, [---] και ίσως να ήταν καλύτερα. Ξέρω εγώ ... δεν.... [...] Τώρα ταλαιπωρία δεν ήταν τόσο στα μαθήματα κλπ. Ήταν περισσότερο στην έλλειψη των μαθημάτων. Περισσότερο, ας

μπορεί να εκληφθεί μάλλον ως μια επαναδιαπραγμάτευση από πλευράς των υποκειμένων ή, μάλλον, ως μια διάθεση για επαναδιαπραγμάτευση της θέσης τους να ανήκουν και αυτοί στην ελληνική κοινωνία, αφού κατείχαν τουλάχιστον τη γλώσσας της.

Στην αρχή της δεκαετίας του 1970 σημειώθηκε μια τάση να επιλέγεται από αρκετούς μειονοτικούς το ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο. Αυτή η τάση ενισχύθηκε και από την ελληνική πολιτική, κύριος στόχος της οποίας ήταν η προσέλκυση των πομάκικων πληθυσμών της μειονότητας³⁸⁰. Στο αρχειακό υλικό εντοπίστηκαν σχετικές πληροφορίες, αλλά το γεγονός επιβεβαιώνεται και από μεταγενέστερες μαρτυρίες μειονοτικών³⁸¹.

Τον Ιούνιο του 1971 τριάντα οκτώ (38) συνολικά μαθητές από την Ξάνθη και τη Ροδόπη πέτυχαν στις εισαγωγικές εξετάσεις για τα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια και θα φοιτούσαν στην α' τάξη του σχολικού έτους 1971-72 (δεκαπέντε από αυτούς προέρχονταν από τους ορεινούς οικισμούς της Ξάνθης, που κατοικούνται κυρίως από πομάκους)³⁸². Το Σεπτέμβριο του 1972 «εις τα Ελληνικά Γυμνάσια [...] παρά τας προσπαθείας εισήχθησαν τελικώς εξ (6) μαθητές, άπαντες Πομάκοι»³⁸³. Τέλος, πενήντα εννέα (59) μαθητές συνολικά αναφέρονται ότι φοιτούσαν το σχολικό έτος 1972-73 στα δημόσια ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια της Ροδόπης³⁸⁴. Ωστόσο, σε ποια γυμνάσια θα φοιτούσαν οι μειονοτικοί μαθητές τελούσε και αυτό υπό τον έλεγχο των ελληνικών μηχανισμών, ώστε να αποφευχθεί η συγκέντρωση μειονοτικών μαθητών σε ορισμένα μόνο γυμνάσια, γεγονός που μπορεί να δημιουργούσε συνθήκες ευρύτερων ζυμώσεων μεταξύ τους, κάτι που δεν ήταν ούτε αποδεκτό ούτε επιτρεπτό για τις ελληνικές αρχές³⁸⁵.

Παράλληλα, σημειώθηκαν από την ελληνική διοίκηση και παρεμβάσεις με στόχο να επιδειχθεί επιείκεια από τους καθηγητές είτε κατά τις εισαγωγικές εξετάσεις είτε κατά την πορεία μέσα στο σχολείο, ώστε οι μειονοτικοί μαθητές να προάγονται μέχρι την γ' τάξη «έστω

πούμε, σε αυτό», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «Εγώ έδωσα δύο φορές εξετάσεις εδώ στην Ελλάδα. Στη Θεσσαλονίκη. Τότε ήταν διαφορετικές οι εξετάσεις. Αναγκαζόμασταν να πηγαίνουμε Θεσσαλονίκη. Νομίζω δύο κέντρα υπήρχαν, ή τρία. Δε θυμάμαι τώρα. Δεν τα κατάφερα. Μετά πήγα στην Τουρκία».

³⁸⁰ Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 12.7.1971, σ. 4: «Ετονίσθη εις τους κ.κ. Νομάρχας και Επιθεωρητάς Μουσουλμανικών Σχολείων Ξάνθης και Ροδόπης-Έβρου, όπως εντείνουν τας προσπαθείας των αφ' ενός μεν οι της Ροδόπης εις την ορεινήν περιοχήν, αφ' ετέρου δε οι της Ξάνθης εις την πεδινήν τοιαύτην, ίνα κατά τας εισαγωγικάς εξετάσεις του Σεπτεμβρίου ε.έ. [= 1971] παρουσιασθούν υποψήφιοι και εκ των περιοχών τούτων. Το αποτέλεσμα, ως πρώτον βήμα βέβαια, κρίνονται αξιόλογα, επιβάλλεται όμως η συνέχις των προσπαθειών ίνα κατά το επόμενον σχολικόν έτος 1972-73 ο αριθμός των εισαχθησομένων εις τα Ελληνικά Γυμνάσια μουσουλμανοπαίδων σημαντικώς».

³⁸¹ ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997α, σ. 18-19.

³⁸² Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 12.7.1971, σ. 4: «Υπό του κ. Διοικητού Επιθεωρητού Μουσουλμανικών Σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδευσεως ανεφέρθη ότι εις τα Ελληνικά Γυμνάσια Ξάνθης και Ροδόπης εισάγονται τριάκοντα οκτώ (38) μουσουλμανόπαιδες ίνα φοιτήσουν εις αυτά κατά το σχολικόν έτος 1971-72 εξ ων είκοσι τρεις (23) εις τα Γυμνάσια Ροδόπης και δέκα πέντε (15) εις τα Γυμνάσια Ξάνθης (εν οίς και μία μαθήτρια). Χαρακτηριστικόν επί της προσπαθείας ταύτης, της παρακινήσεως δηλαδή όπως φοιτήσουν εις τα Ελληνικά Γυμνάσια μουσουλμανόπαιδες, είναι ότι οι 21 των Γυμνασίων Ροδόπης προέρχονται εκ της πεδινής περιοχής, οι δε 15 των Γυμνασίων Ξάνθης εκ της ορεινής τοιαύτης».

³⁸³ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 30.9.1972, σ. 5.

³⁸⁴ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης 24.5.1973, σ. 3: «Τούρκοι Γυμνασιόπαιδες εις τα Ελληνικά Γυμνάσια. Ετέθησαν υπ' όσιν των συνόδρων τα στοιχεία εξ ων προέκυψε ότι ο συνολικός αριθμός των Μ/παίδων των φοιτώντων εις Ελληνικά Γυμνάσια ανέρχεται εις 59. Ήτοι εις το Γυμνάσιον Αρρένων Κομοτηνής 11, [εις το Γυμνάσιον] Θηλέων Κομοτηνής 3, [εις το] Οικονομικόν Γυμνάσιον Κομοτηνής 21, [Γυμνάσιον] Σαπών 15, [Γυμνάσιον] Ιάσμου 2, [Γυμνάσιον] Ξυλαγανής 7». Σύμφωνα με τα στοιχεία τα στοιχεία της ΕΣΥΕ στα γυμνάσια του ν. Ροδόπης φοιτούσαν το σχολικό έτος 1972-73 συνολικά 3.236 μαθητές, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1976, σ. 58.

³⁸⁵ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 31.5.1973, σ. 4: «Ομοίως από τούδε δύναται να πραγματοποιηθή ενέργεια διά την ως άνω προσέλευσιν προς εισαγωγήν Μουσ/παίδων εις τα Ελληνικά Γυμνάσια με αυστηρά κριτήρια όσον αφορά την τοποθέτησιν τούτων».

και αν υστερούν»³⁸⁶. Για την περαιτέρω όμως προαγωγή τους έπρεπε προηγουμένως να ελεγχθεί «κατά πόσον ενεστερνίσθησαν ούτοι τον φιλελληνισμόν και εν καταφατική περιπτώσει να προωθούνται εις τας ανωτέρας τάξεις των Γυμνασίων, άλλως να απορρίπτονται»³⁸⁷. Ανάλογη ήταν και η αντιμετώπιση όσων μειονοτικών φοιτούσαν σε τεχνικές σχολές³⁸⁸. Όσον αφορά στους μαθητές που φοιτούσαν στα μειονοτικά γυμνάσια η αντιμετώπιση ήταν διαφορετική· οι «ανάλογοι οδηγίαι» προς το «Δ/ντήν του Λυκείου Κομοτηνής», που αφορούσαν «τα ποσοστά των προακτέων επί τη λήξει των μαθημάτων» μάλλον δεν ήταν στην ίδια κατεύθυνση με τα προηγούμενα³⁸⁹.

Η πολιτική αυτή αναθεωρήθηκε στη συνέχεια, μετά το 1974, όταν η στάση της Ελλάδας απέναντι στη μειονότητα άρχισε να γίνεται ολοένα και πιο επιθετική, και η φοίτηση των μειονοτικών μαθητών στα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια δεν αποτελούσε πλέον προτεραιότητα για τους μηχανισμούς της ελληνικής διοίκησης, αλλά μάλλον το αντίθετο. Ενδεχομένως, ένας από τους λόγους για αυτή την αντιμετώπιση να ήταν και η διαπίστωση ότι η φοίτηση στο δημόσιο ελληνόφωνο γυμνάσιο δε σήμαινε για τους μειονοτικούς και άρνηση της τουρκικής ταυτότητάς τους³⁹⁰.

Παραπέρα, το ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο φαίνεται ότι αντιμετωπιζόταν ως μια δυνητική επιλογή και για εκείνο το τμήμα της μειονότητας που ήταν συνδεδεμένο με τις «παλαιομουσουλμανικές» αντιλήψεις. Οι σχετικές πληροφορίες που εντοπίστηκαν στο αρχειακό μας υλικό είναι ελάχιστες³⁹¹. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία βέβαια οι μαθητές που προέρχονταν από τέτοιες οικογένειες κατευθύνονταν προς τα ιεροσπουδαστήρια, τα οποία ως σχολεία εξασφάλιζαν το απαιτούμενο για αυτούς θρησκευτικό πλαίσιο. Ωστόσο, μπροστά στον «κίνδυνο» που αντιπροσώπευαν για τους «παλαιομουσουλμάνους» τα μειονοτικά γυμνάσια, τα οποία ήταν συνυφασμένα με τους νεωτεριστικούς κύκλους της μειονότητας και την εκκοσμιευμένη παιδεία, αλλά και στην ανάγκη των πρώτων να αμυνθούν απέναντι σε όποια κριτική για το «παραδοσιακό» μοντέλο της εκπαίδευσης που εκπροσωπούσε ως σχολείο το ιεροσπουδαστήριο, η επιλογή του ελληνόφωνου δημόσιου γυμνασίου, ανεξάρτητα αν τελικά συνέβαινε ή σε ποια κλίμακα συνέβαινε, εκλαμβάνόταν ως η πλέον ασφαλής για τη διατήρηση της ταυτότητάς τους. Επιπλέον, η μεταγενέστερη στάση αυτών των πληθυσμών απέναντι στην

³⁸⁶ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης 24.5.1973, σ. 3 και Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 29.4.1972, σ. 6: «απεφασίσθη ομοφώνως όπως συνεχισθή η προσπάθεια προσελκύσεως μαθητών και γίνη η ανάλογος ενέργεια εκ μέρους του Υπουργείου Παιδείας προς τους Γυμνασιάρχας Ξάνθης και Ροδόπης, δια την προαγωγήν των ανωτέρω».

³⁸⁷ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 31.5.1973, σ. 3-4.

³⁸⁸ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης Φεβρουάριος 1974, σ. 3: «Ο κ. Νομάρχης ανακοίνωσεν εις τα μέλη του Συμβουλίου, ότι έδωσε τας δεούσας οδηγίας προς τους Δ/ντάς των τεχνικών σχολών όπως αύται εν συνεργασία μετά των αρχών Ασφαλείας προβώσιν εις επιλογήν των καταλλήλων προς προαγωγήν μαθητών».

³⁸⁹ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης 24.5.1973, σ. 3. Βλ. και ενότητα 3.3.α της παρούσας εργασίας και σημ. 348.

³⁹⁰ ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997α, σ. 18-19: «Στη δεκαετία του '70 είχε παρουσιαστεί μια ανάλογη τάση, να προτιμώνται από κάμποσους τα δημόσια γυμνάσια – λύκεια. Η τάση όμως αυτή μετά από κάποια χρόνια διακόπηκε άδοξα, όταν οι μειονοτικοί μαθητές άρχισαν ανεξήγητα να παίρνουν πολύ χαμηλούς βαθμούς και να μη προβιβάζονται. Και όταν οι γονείς πείσθηκαν ότι δεν επρόκειτο για τυχαίο και μεμονωμένο γεγονός, τους απέσυραν».

³⁹¹ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 27η/15.10.1962, σ. 3: «κατά το τρέχον σχολικόν έτος 4 απόφοιτοι των εν Κομοτινή λειτουργούντων παλαιομουσουλμανικών Σχολείων επέτυχον εις τας εξετάσεις και εισήχθησαν εις το Γυμνάσιον Αρρένων Κομοτηνής, διότι οι συντηρητικοί γονείς των δεν επεθύμουν την εισαγωγή των τέκνων των εις το υπό την επίδρασιν των νεωτεριστών λειτουργούν Λύκειον της Κομοτηνής. Ούτοι υπέβαλον απλώς την παράκλησιν όπως τα τέκνα των μη υποχρεούνται να φέρουν πλήκκιον διότι τούτο αντίκειται εις τας διατάξεις των Ιερού Ισλαμικού Νόμου. Περί τούτου δεν υπάρχει ουδεμία αντίρρησης και δεν θα υποχρεούνται να παρακολουθήσουν το μάθημα των θρησκευτικών [...]».

ελληνόφωνη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και κυρίως ο σταθερός προσανατολισμός τους προς το ιεροσπουδαστήριο, όπως αυτό μετεξελίχτηκε από το 1999 και μετά καθιστούν μια τέτοια εκτίμηση πολύ πιθανή³⁹².

Τέλος, ένα ακόμη τμήμα από όσους μειονοτικούς μαθητές συνέχιζαν τις σπουδές τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση κατευθυνόταν προς την Τουρκία. Και για αυτό το θέμα οι σχετικές πληροφορίες στο αρχειακό υλικό μας είναι ελάχιστες. Οι παλαιότερες από αυτές αφορούν στην περίοδο μετά το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, όταν το τουρκικό κράτος χορηγεί υποτροφίες σε ορισμένους νέους της μειονότητας για να σπουδάσουν στην Τουρκία³⁹³. Η παροχή υποτροφιών από το τουρκικό κράτος πήρε πιο συστηματική μορφή μετά την υπογραφή της ελληνοτουρκικής μορφωτικής συμφωνίας του 1951 και αφορούσε κυρίως σε αποφοίτους μειονοτικών δημοτικών που επιλέγονταν για να σπουδάσουν σε τουρκικά διδασκαλεία και, στη συνέχεια, να επιστρέψουν στη δυτική Θράκη όπου και θα εργάζονταν ως δάσκαλοι στα μειονοτικά δημοτικά³⁹⁴. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 το τουρκικό κράτος προσπάθησε να δημιουργήσει προσκόμματα στους μειονοτικούς μαθητές που ήθελαν να φοιτήσουν σε δευτεροβάθμια σχολεία στην Τουρκία³⁹⁵. Το 1969 το ΣΣΘ αποφάσισε να καταγράψει όσους μειονοτικούς φοιτούσαν στα διάφορα τουρκικά δευτεροβάθμια ιδρύματα³⁹⁶. Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν οι δύο αυτές πρωτοβουλίες οφείλονταν στην μαζικότητα που μπορεί να παρουσίασε το φαινόμενο της φοίτησης μειονοτικών μαθητών σε τουρκικά δευτεροβάθμια σχολεία ή στην προσπάθεια του τουρκικού κράτους να περιορίσει τις δυνατότητες των μειονοτικών που σπούδαζαν στην Τουρκία να εγκατασταθούν μόνιμα σε αυτήν. Η συζήτηση στο ΣΣΘ έγινε στα πλαίσια των μέτρων που έπρεπε να ληφθούν για να εμποδιστεί η επιστροφή στην Ελλάδα των μειονοτικών που σπούδαζαν στην Τουρκία, ενώ σε παλαιότερες συνεδριάσεις του ΣΣΘ συζητήθηκαν οι περιορισμοί που έθετε το τουρκικό κράτος στη μετανάστευση των μειονοτικών προς αυτό, καθώς θεωρούσε ότι αυτή ήταν υποκινούμενη από ελληνικής πλευράς³⁹⁷. Οι σχετικές πληροφορίες στο αρχειακό υλικό δε μας επιτρέπουν συμπεράσματα σε

³⁹² Για τη στάση των «παλαιομουσουλμάνων» απέναντι στο ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο στη δεκαετία του 1990 βλ. ΠΛΕΞΟΥΣΑΚΗ 2008, σ. 98, για τη φοίτηση στα αναμορφωμένα ιεροσπουδαστήρια βλ. ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 313-318 και ενότητα 4.2 της παρούσας εργασίας.

³⁹³ Έκθεση Παπαευγενίου 29.10.1948, σ. 1: «υποτροφία Μουσουλμανοπαίδων παρά της Τουρκίας κατά τρόπον θίγοντα και την Εθνικήν και την Κρατικήν μας αξιοπρέπειαν».

³⁹⁴ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 10 «Κατ' έτος, και κατόπιν διαγωνισμού, διενεργουμένου υπό του Τουρκικού Προξενείου Κομοτινής, αποστέλλονται εις Τουρκίαν, δι' ανωτέρας σπουδάς, υπότροφοι του Τουρκικού Κράτους, 10 – 12 Μουσουλμανόπαιδες απόφοιτοι των Σχολείων Θράκης. Σκοπός των τοιούτων υποτροφιών, είναι η μόρφωσις και επάνοδος των Μουσουλμανοπαίδων εις Θράκην, ίνα χρησιμοποιηθούν ως διδάσκαλοι, πλην όμως ούτοι, εν τω συνόλω των σχεδόν, παραμένουν εις Τουρκίαν, αποφεύγοντες να επιστρέψουν εις Θράκην». Το 1955 η τουρκική κυβέρνηση αποφάσισε «ὅπως κάθε έτος» κατόπιν διαγωνισμού εισαχθούν εις τα Διδασκαλεία της Τουρκίας είκοσι μαθηταί, εκ των «αποφοίτων της 6ης τάξεως των εν Θράκη Τουρκικών Σχολείων», ως υπότροφοι. Κατά νεωτέραν πληροφορίαν του Προξενείου, γενομένου διαγωνισμού, οι επιτυχόντες 20 αποτελλώνται κατ' αυτάς, ίνα εισαχθώσιν εις τα εν Τουρκία Διδασκαλεία. Εκ τούτων εξ είναι εκ της προπαρασκευαστικής τάξεως Τζελάλ Μπαγιάρ», Έγγραφο ΓΔΘ προς ΥΠΕΞ, 18.1.1955· στο θέμα αναφέρεται και Έγγραφο Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής 31.1.1955. Για τους προσοντούχους δασκάλου βλ. ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 91-93 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 360-372.

³⁹⁵ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 59η/9.9.1968, σ. 12: «Επειδή [...] το Γ.Τ. Προξενείον καταβάλλει προσπάθειάς δια την μη προώθησιν των Μουσουλμάνων αποφοίτων Δημοτ. Μουσουλμ. Σχολείων εις τα εν Τουρκία Σχολεία Μέσης Εκπ/σεως, διά της μη θεωρήσεως των διαβατηρίων των, παρίσταται ανάγκη να γνωρίζωμεν τον ποσοστόν των εις τα Ελληνικά Γυμνάσια εισαχθησομένων Μουσουλμανοπαίδων».

³⁹⁶ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.5.1968, σ. 8· η καταγραφή θα γινόταν από τον Ανώτερο Διοικητή της Χωροφυλακής Θράκης, ο οποίος έπρεπε να «καταρτίση λεπτομερείς καταστάσεις ου μόνων των εις τα εν Τουρκία Παν/μια ημεδαπών φοιτητών, αλλά και των μαθητών των φοιτούντων εις τα διάφορα εν Τουρκία Γυμνάσια, Ιερατ. Σχολάς ή και λοιπάς πρακτικές σχολάς Μέσης εκπαιδεύσεως».

³⁹⁷ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965, σ. 7-8· βλ. και σχετικά σημ. 74 της παρούσας εργασίας.

ό,τι αφορά το μέγεθος της φοίτησης των μειονοτικών μαθητών σε δευτεροβάθμια ιδρύματα της Τουρκίας και απαιτείται μεγαλύτερη έρευνα και σε άλλες πηγές. Ωστόσο, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε ένα μόνο μικρό μέρος των μειονοτικών που αποφοιτούσαν από το δημοτικό συνέχιζε στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η μεγάλη στροφή των μειονοτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σημειώθηκε στη δεκαετία του 1980³⁹⁸.

3.3.δ Οι απόφοιτοι των μειονοτικών γυμνασίων

Τα βασικά ερωτήματα που διερευνούμε στην παρούσα ενότητα σχετίζονται με τις προοπτικές και που είχαν οι απόφοιτοι των μειονοτικών γυμνασίων μετά το πέρας της φοίτησής τους σε αυτά. Σε ποια πανεπιστήμια κατευθύνονταν αυτοί και για ποιο λόγο; Πώς συνδέονταν οι επιλογές τους με τις ελληνικές πολιτικές στο ζήτημα της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης των μειονοτικών;

Την ίδρυση του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» ακολούθησε μια συζήτηση μεταξύ των παραγόντων της ελληνικής διοίκησης για τη χορήγηση υποτροφιών στους μειονοτικούς, ώστε αυτοί να σπουδάσουν σε ελληνικά πανεπιστήμια³⁹⁹. Ο ΓΕΞΜΣ Α. Παπαευγενίου, παρ' όλο που, όπως προαναφέρθηκε, ήταν υπέρ της φοίτησης των μειονοτικών στα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια, ήταν αντίθετος με τη συνέχιση των σπουδών τους στα ελληνικά πανεπιστήμια, καθώς θεωρούσε ότι η δημιουργία μιας ελίτ μορφωμένων μειονοτικών, ακόμη και ελληνοσπουδαγμένων, δεν ήταν «εθνικώς συμφέρουσα» («παρά Τούρκων λαμβανόντων μόρφωσιν εις τας ανωτάτας Σχολάς μας ημείς τουλάχιστον ουδέν επωφελές αναμένομεν. Τουναντίον θεωρούμεν τούτους περισσότερον επικινδύνους. Και διά τούτο ακριβώς είμεθα κατά της χορηγήσεως τοιούτων υποτροφιών»⁴⁰⁰). Η άποψη αυτή του ΓΕΞΜΣ μπορεί να φαίνεται αντιφατική, αλλά στην ουσία διαγράφει τα όρια και το πλαίσιο των εκχωρήσεων στις οποίες θα μπορούσε, κατά τη γνώμη του, να προχωρήσουν οι ελληνικές αρχές έναντι της μειονότητας. Η φοίτηση των μειονοτικών μαθητών στα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια θα περιόριζε, σύμφωνα με αυτόν, το «φανατισμόν» τους, αλλά η δημιουργία ενός στρώματος μορφωμένων μειονοτικών ήταν επικίνδυνη και μια τέτοια προοπτική δεν έπρεπε να ενισχυθεί· αν οι μειονοτικοί τα

³⁹⁸ Για το θέμα της μετάβασης των μειονοτικών μαθητών για να φοιτήσουν σε δευτεροβάθμια ιδρύματα στην Τουρκία κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και μετά, όταν η ελληνική πολιτική στράφηκε ανοιχτά ενάντια στη φοίτηση στα μειονοτικά γυμνάσια και λύκεια πολλαπλασιάζοντας τα εμπόδια βλ. ΑΚΓÖNUL 1999, σ. 181-183, ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997β, σ. 63 και κυρίως ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 235-240, η οποία αναφέρεται και στις κατευθύνσεις όπου θα μπορούσε να στραφεί μια έρευνα σχετική με τη φοίτηση των μειονοτικών μαθητών σε τουρκικά δευτεροβάθμια ιδρύματα.

³⁹⁹ Πρακτικό Υποεπιτροπής ΓΔΘ 22.4.1953, σ. 5: «Η επιτροπή κρίνει σκόπιμον την χορήγησιν υποτροφιών και διά το Γυμνάσιον Τζελάλ Μπαγιάρ και δι' ευρυτέρας σπουδάς εις τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης και τας άλλας ανωτέρας Σχολάς του Ελληνικού Κράτους εις μουσουλμανόπαιδας διακρινόμενους διά την επιμέλειαν και το ήθος αυτών (Λαμβανομένης πάντοτε υπ' όψιν και της διαγωγής των οικογενειών των)», Έκθεση Μπακάλμπαση 25.5.54, σ. 15: ««Το τελευταίον ζήτημα το οποίο αποτελεί πρότασιν ενθέρμως υποστηριζομένην παρ' εμού είναι η σύστασις υποτροφιών εις τους αριστείς αποφοίτους του Γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» διότι μόνον ούτω θα διασφαλίση τη Τουρκική Μειονότητα ηγετικά στελέχη τα οποία θα είναι δυνατό να ενταχθούν εις επιστημονικούς και παραγωγικούς τομείς του εθνικού συνόλου».

⁴⁰⁰ Έγγραφο ΓΕΞΜΣ προς ΥΠΕΠΘ 28.7.1955. Για το ΓΕΞΜΣ το ενδεχόμενο να χορηγήσει η ελληνική πολιτεία υποτροφίες στους μαθητές του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» θα μπορούσε να συμβεί μόνο στα πλαίσια της αμοιβαιότητας, αν δηλαδή «και η Τουρκική Κυβέρνησις χορηγή τοιαύτας εις Ελληνόπαιδας Κωνσταντινουπόλεως»· ειδάλλως «αν επρόκειτο να διατεθή ποσόν τι δι' υποτροφίας εις το ενταύθα Πανεπιστήμιον, θα ήτο απείρως προτιμότερον να διετίθετο τούτο δι' Ελληνόπαιδες εκ Κωνσταντινουπόλεως». Για τις απόψεις του ΓΕΞΜΣ σχετικά με τη φοίτηση των μειονοτικών στα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια βλ. ενότητα 3.1.α της παρούσας εργασίας.

κατάφερναν μόνοι τους ήταν διαφορετικά (*«άλλως έχει το ζήτημα, αν οι Τουρκόπαιδες εκ Θράκης, Έλληνες πολίται, εφοίτων εις τα Πανεπιστήμιά μας ιδίαις δαπάναις»*)⁴⁰¹.

Στη δεκαετία του 1960, όπως προκύπτει από το σχετικό αρχειακό υλικό, υπήρξαν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις σχετικά με τη φοίτηση των μειονοτικών στη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ο ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνης ήταν υπέρ της φοίτησης των μειονοτικών στα ελληνόφωνα δημόσια γυμνάσια, ώστε να είναι πιο εύκολο για αυτούς να φοιτήσουν μετά και στα ελληνικά πανεπιστήμια. Σε αυτό το πλαίσιο πρότεινε τη δημιουργία παράλληλων τάξεων στα δημόσια ελληνόφωνα γυμνάσια μόνο για μειονοτικούς μαθητές, που θα είχαν τα πρώτα τρία χρόνια διαφορετικό αναλυτικό πρόγραμμα από ό,τι οι άλλες και μικρότερες «απαιτήσεις» από τους μαθητές⁴⁰². Έτσι θα μπορούσε να συγκροτηθεί μια μειονοτική ελίτ μορφωμένων *«σύμφωνα με το ελληνικόν πνεύμα παιδείαν και όχι εκείνην του Λυκείου [= «Τζελάλ Μπαγιάρ»]*», οι οποίοι στη συνέχεια θα μπορούσαν να σπουδάσουν στα ελληνικά πανεπιστήμια και έτσι *«εκείνοι οι οποίοι θα τελειώσουν μιαν επιστήμην εις την Ελλάδα όπου και θα την ασκήσουν, θα συνδεθούν με τους Έλληνας λόγω των κοινών συμφερόντων τους»*⁴⁰³. Δηλαδή, για το ΓΕΞΜΣ, η ένταξη των μειονοτικών στην ελληνική κοινωνία περνούσε μέσα από την πειθαρχία τους στην ελληνική παιδεία και αποκτώντας μια ταυτότητα διαφορετική από τη δική τους, που ήταν συνδεδεμένη με την τουρκική και τη φοίτηση τους στο μειονοτικό γυμνάσιο.

Η αντίθετη άποψη εκφραζόταν από τον πρόεδρο του ΣΣΘ Κ. Κουκουρίδη, ο οποίος υποστήριζε ότι συνέφερε την ελληνική πλευρά να φοιτούν οι μειονοτικοί στα μειονοτικά γυμνάσια, διότι στη συνέχεια στρέφονταν για ανώτερες σπουδές στην Τουρκία και έτσι υπήρχαν περισσότερες πιθανότητες να εγκατασταθούν εκεί, εγκαταλείποντας την Ελλάδα⁴⁰⁴. Όμως, όπως επισημαίνει και ο Χρ. Ηλιάδης, *«η πολιτική της αποστολής μαθητών στην Τουρκία για σπουδές με μοναδικό κίνητρο την μη επιστροφή τους είναι μια καθαρά αμυντική πολιτική, η οποία στην ουσία παραδέχεται την ήττα της»*⁴⁰⁵.

Από την άλλη για όσους μειονοτικούς ήθελαν να σπουδάσουν στα ελληνικά πανεπιστήμια οι εισαγωγικές εξετάσεις για αυτά αποτελούσαν ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο, λόγω των ελλείψεων που αντιμετώπιζαν κυρίως στο θέμα της ελληνικής γλώσσας. Το 1955 τρεις τελειόφοιτοι μειονοτικοί «παλαιομουσουλμάνοι», προφανώς επειδή δεν ήθελαν να σπουδάσουν σε τουρκικά πανεπιστήμια, προσπάθησαν να υπερκεράσουν –ανεπιτυχώς– το εμπόδιο των εισαγωγικών

⁴⁰¹ Έγγραφο ΓΕΞΜΣ προς ΥΠΕΠΘ 28.7.1955.

⁴⁰² Έγγραφο ΓΕΞΜΣ προς ΥΠΕΞ 16.5.1962. Για μια αναλυτική παρουσίαση των απόψεων του ΓΕΞΜΣ βλ. ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 77-78.

⁴⁰³ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 32η/16-17.9.1963, σ. 6.

⁴⁰⁴ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31η/4.7.1963, σ. 8: *«Ο κ. Πρόεδρος του Συμβουλίου λέγει ότι προτιμώτερον η ίδρυσις Τουρκικών Σχολείων, παρά η φοίτησις Τουρκοπαίδων εις τα Ελληνικά Σχολεία, καθ' όσον καταρτίζονται καλλίτερον, και δύναται να εισαχθώσιν ευκόλως εις τα Ελληνικά Πανεπιστήμια, οπότε αποφοιτούντες εγκαθίστανται εν Ελλάδι, ενώ διά της φοιτήσεως εις Τουρκικά Γυμνάσια, μεταβαίνουν δι' ανωτέρας σπουδάς εις Τουρκίαν και αποφοιτούντες παραμένουν εκεί και ούτω αποφεύγεται η εγκατάστασις Τούρκων επιστημόνων εις την Δυτικήν Θράκην»*, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 32η/16-17.9.1963, σ. 7: *«Δεν θα αποκτήσωμεν Τούρκους φιλέλληνας, όπως και οι Τούρκοι δεν θα αποκτήσουν φίλους μεταξύ της εν Κων/πόλει Ελληνικής Μειονότητος. Άλλως πρέπει ν' αποβλέπωμεν και εις την ελάττωσιν του Τουρκικού στοιχείου της Δυτικής Θράκης»*.

Το ερώτημα που προκύπτει έχει να κάνει αν εκφράστηκαν σε άλλο πλαίσιο από αυτό που αναφέρονται οι πηγές μας απόψεις για το περιεχόμενο και τους προσανατολισμούς της μειονοτικής εκπαίδευσης, πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας. Την εποχή που σημειώθηκαν οι παραπάνω συζητήσεις εντός του ΣΣΘ προετοιμάζεται η μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης από τον Ε. Παπανούτσο. Εκφράστηκαν στα πλαίσια αυτής της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας προβληματισμοί και για τη μειονοτική εκπαίδευση, από ποιους και σε ποιο πλαίσιο; Η αυτή εξακολουθούσε να αποτελεί ένα «άβατο» στο οποίο πρόσβαση είχαν πάρα μόνο πολύ λίγοι; Η διερεύνηση βέβαια αυτών των ερωτημάτων ξεπερνάει κατά πολύ τους στόχους αυτής της εργασίας.

⁴⁰⁵ ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 80, βλ. και σ. 77-81 όπου παρουσιάζει αναλυτικά αυτή τη διάσταση απόψεων.

εξετάσεων για τα ελληνικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα⁴⁰⁶. Αν και ορισμένοι κατέφευγαν σε φροντιστήρια για να προετοιμαστούν κατάλληλα, η αποτυχία τους ήταν σχεδόν καθολική· και το επόμενο συνήθως βήμα στην περίπτωση τους ήταν οι σπουδές στα τουρκικά πανεπιστήμια, όπου κάποιοι άλλοι μειονοτικοί είχαν πάει κατευθείαν⁴⁰⁷. Σύμφωνα με τον Ι. Ονσούνολου μέχρι το ακαδημαϊκό έτος 1996-97, όταν εισάγονται οι πρώτοι μειονοτικοί φοιτητές με το ειδικό ποσοστό του 0,5%, μόνο τριάντα (30) μειονοτικοί είχαν τελειώσει ελληνικά πανεπιστήμια και αυτοί «είχαν εισαχθεί στη δεκαετία του '60»⁴⁰⁸.

Στο ενδεχόμενο να είχαν σπουδάσει στην Ελλάδα αντί της Τουρκίας αναφέρονται και οι συνομιλητές μας. Ο κύριος λόγος που δεν το επιχείρησαν ήταν ότι δεν αισθάνονταν επαρκείς, τελειώνοντας το μειονοτικό γυμνάσιο, να δώσουν εισαγωγικές εξετάσεις στην Ελλάδα⁴⁰⁹. Και αυτή την ανεπάρκειά τους την αποδίδουν στις ελλείψεις που είχαν κυρίως στα βασικά μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος και τις οποίες συσχετίζουν με τις μεγάλες καθυστερήσεις στην έλευση των μετακλητών καθηγητών και στα προβληματικά και ξεπερασμένα διδακτικά υλικά που χρησιμοποιούνταν σε αυτό⁴¹⁰. Δηλαδή οι όποιες αιτιάσεις τους σχετίζονται με τα προβλήματα λειτουργίας των μειονοτικών γυμνασίων, κυρίως στη δεκαετία του 1970, όταν και οι ίδιοι ήταν μαθητές. Επιπλέον, και αυτοί από τους συνομιλητές μας που τελείωσαν το ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο και επιχείρησαν να δώσουν εξετάσεις για τα ελληνικά

⁴⁰⁶ Τον Ιούλιο του 1955 τρεις μειονοτικοί «παλαιομουσουλμάνοι» τελειόφοιτοι του γυμνασίου αρρένων Κομοτηνής με τη συνδρομή του «παλαιομουσουλμάνου» βουλευτή ν. Ροδόπης Γιουσούφ Χασάνογλου υπέβαλαν αίτηση προς τον ΥΒΕ με την οποία ζητούσαν «της ιδιαιτέρας [...] προστασίας διά την επιτυχίαν του σκοπού μας, ελπίζοντες ότι θέλετε ενδιαφερθή προσωπικώς διά την εγγραφήν μας εις το Πανεπιστήμιον Θεσ/νίκης ατελώς και ένα εν συνεχεία τύχωμεν των ευκολιών τροφής και κατοικίας» (Αίτηση μειονοτικών μαθητών προς ΥΒΕ 20.7.1955 και Έγγραφο ΥΒΕ προς ΓΕΞΜΣ 26.7.1955). Ο ΓΕΞΜΣ που κλήθηκε ως αρμόδιος να γνωμοδοτήσει απέρριψε το αίτημά τους. Τελικά, μετά από «έρευνες» των ελληνικών μηχανισμών περί τα μειονοτικά αυτοί «ωμολόγησαν [...] ότι δεν έχουσιν ανάγκην της υλικής υποστηρίξεως του Κράτους διά την συνέχισιν των σπουδών των εις το Πανεπιστήμιον της Θεσ/νίκης, αλλά μάλλον επιδιώκουν όπως δι' αυτής υπερπηδήσουν το εμπόδιον των εισαγωγικών εξετάσεων, δεδομένου ότι αι δυνάμεις των είναι ασθενείς ιδίως εις τα Ελληνικά και τα Λατινικά. Τois εδόθησαν εξηγήσεις ότι τούτο ενάγεται εις την αρμοδιότητα της εξεταστικής Επιτροπής επί της οποίας δεν είναι δυνατοί να ασκηθῇ πίσεις, θα έδει δε κατά την διάρκειαν των διακοπών να παρασκευασθῶσι σοβαρώς διά να υποβληθῶσι εις τας εξετάσεις. Εκ των τριών τούτων Μουσουλμάνων οι μεν δύο πρόκειται να ακολουθήσουν την Ιατρικὴν, ο δε ἕτερος τα Νομικά» (Έγγραφο ΥΠΕΞ προς ΥΒΕ και ΓΕΞΜΣ 5.8.1955). Για το Γιουσούφ Χασάνογλου βλ. AARBAKKE 2000, σ. 112-114 και ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2002, σ. 121.

⁴⁰⁷ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.5.1968, σ. 6: «Ὡς γνωστόν ἡμῖν, ἀφ' ἧς κατὰ τὸ 1958 ἤρχισαν ν' ἀποφοιτοῦν Μουσουλμάνοι ἀπὸ τὸ Μουσουλμανικὸν Γυμνάσιον Κομοτηνῆς (τέως Τζελάλ Μπαγιάρ) οὗτοι ἀφού ἀπέτυχον εἰς τὰς εἰσαγωγικὰς εξετάσεις τοῦ Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης –καίτοι εἶχον εγγραφήν εἰς διάφορα θερινὰ φροντιστήρια– ἐτράπησαν πρὸς Τουρκίαν, ἵνα συνεχίσουν τὰς σπουδὰς των εἰς τὰς διαφόρους Σχολὰς των Παν/μίων Κων/πόλεως καὶ Ἀγκύρας».

⁴⁰⁸ ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997α, σ. 20. Μια έρευνα ωστόσο στα αρχεία των ελληνικών πανεπιστημίων θα έδειχνε πόσοι από αυτούς εισήχθησαν κατόπιν εξετάσεων στην Ελλάδα ή μετεγγράφηκαν σε αυτά από τουρκικά πανεπιστήμια. Από τις πιο γνωστές περιπτώσεις μετεγγραφής ήταν αυτή του Αχμέτ Σαδίκ, ο οποίος μετεγγράφηκε από την Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Άγκυρας στην αντίστοιχη σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1968· βλ. AARBAKKE 2000, σ. 357. Στο αρχειακό μας υλικό εντοπίστηκε και ένας πτυχιούχος της Οδοντιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης του 1972, χωρίς καμιά άλλη αναφορά στη μέχρι τότε πορεία του (Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 31.5.1972, σ. 4).

⁴⁰⁹ ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 1: «Αλλά εκείνα τα χρόνια να περάσω δεν είχα τις κατάλληλες γνώσεις. Δεν θα μπορούσα, δεν θα μπορούσα [πολύ χαμηλόφωνα]. **Με καμία κυβέρνηση.** Γιατί δεν είχαμε τις κατάλληλες γνώσεις. Δε θα μπορούσα να ανταγωνίζομαι οποιονδήποτε μαθητή της Κομοτηνής, Ξάνθης, ξέρω Θεσσαλονίκης», «Ε, τα χρόνια τα δικά μας η μόνη διέξοδος ήταν η Τουρκία. [ερ.]: Η μόνη διέξοδος. [απ.]: Γιατί σας λέω η μόνη διέξοδος. Γιατί το επίπεδο των σπουδών που είχαμε με τις εξετάσεις εκείνων των χρόνων. Τώρα που έχει κάποιες ποσοτώσεις αυτό βοηθάει πάρα πολύ. Ήταν σχεδόν αδύνατο να περάσουμε σε κάποιο ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα. Πολύ δύσκολο ήτανε. Και δεν είχαμε το ψυχολογικό το θάρρος. Δεν είχαμε την ψυχολογία. Εγώ προσωπικά δεν είχα».

⁴¹⁰ Για τις καθυστερήσεις στην έλευση των μετακλητών καθηγητών και τις ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό βλ. ενότητα 3.2.β της παρούσας εργασίας.

πανεπιστήμια δεν πέτυχαν⁴¹¹. Στην Τουρκία, όπως τόνισαν, οι συνομιλητές μας έδωσαν διαφορετικές εξετάσεις από τους τούρκους, αυτές που προβλέπονταν για τους «αλλοδαπούς», οι οποίες θεωρούνταν πιο εύκολες και αυτοί ως επαρκείς ομιλητές της τουρκικής δεν είχαν ιδιαίτερα προβλήματα να ανταπεξέλθουν⁴¹². Ο κύριος λόγος που οι συνομιλητές μας θα ήθελαν, αν μπορούσαν, να φοιτήσουν στα ελληνικά πανεπιστήμια έχει να κάνει με τις μετέπειτα χρονοβόρες διαδικασίες αναγνώρισης του πτυχίου τους.

Το ζήτημα της αναγνώρισης των πτυχίων των μειονοτικών αποτέλεσε ένα από τα βασικά εργαλεία της ελληνικής πολιτικής για να εμποδιστεί η επάνοδος στην Ελλάδα όσων μειονοτικών είχαν σπουδάσει στην Τουρκία⁴¹³. Το θέμα αυτό συζητήθηκε στο ΣΣΘ ήδη από το 1967 και σύμφωνα με τα σχετικά πρακτικά εβδομήντα πέντε (75) μειονοτικοί είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους στην Τουρκία, ενώ άλλοι εκατόν εξήντα οκτώ (168) σπούδαζαν εκεί⁴¹⁴. Από τους ήδη πτυχιούχους μόνο ένα μικρό μέρος είχε επιστρέψει στην Ελλάδα (ορισμένοι δικηγόροι, γιατροί, γεωπόνοι και πολιτικοί μηχανικοί). Οι περισσότεροι, κατά το ΣΣΘ, δεν επεδείκνυν διάθεση επιστροφής. Στην περίπτωση όμως επιστροφής τους θα έπρεπε να εξεταστεί το ενδεχόμενο της οικονομικής αναστάτωσης στην τοπική κοινωνία από την ένταξή τους σε παραγωγικούς τομείς στους οποίους μέχρι τότε δε συμμετείχαν, αποτελώντας έναν «επιεκκρεμάμενον κίνδυνον επί της πνευματικής ηγεσίας της Δυτ. Θράκης»⁴¹⁵. Για την αποφυγή όλων αυτών αποφασίστηκε από τις ελληνικές αρχές η δημιουργία προσκομμάτων στη

⁴¹¹ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «Εγώ έδωσα δύο φορές εξετάσεις εδώ στην Ελλάδα. Στη Θεσσαλονίκη. Τότε ήταν διαφορετικές οι εξετάσεις. Αναγκαζόμασταν να πηγαίνουμε Θεσσαλονίκη. Νομίζω δύο κέντρα υπήρχαν, ή τρία. Δε θυμάμαι τώρα. Δεν τα κατάφερα. Μετά πήγα στην Τουρκία». Ο συνομιλητής μας τελείωσε ελληνόφωνο γυμνάσιο στην Κομοτηνή το σχολικό έτος 1972-73. Επίσης ένας ο πληροφορητής μας που είχε τελειώσει το ελληνόφωνο δημόσιο γυμνάσιο Κομοτηνής έδωσε εξετάσεις στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, δεν πέτυχε και στράφηκε σε ιδιωτική σχολή σχετική με τα λογιστικά.

⁴¹² ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Αποφάσισα, και η μόνη διέξοδος για μένα ήταν η Τουρκία. Η μοναδική διέξοδος. Και εκείνα τα χρόνια η εισαγωγή ήταν μια γενική εξέταση αλλοδαπών. Όχι μόνον εμάς. Παγκοσμίως όλοι οι αλλοδαποί έκαναν αίτηση εκεί πέρα για να εξεταστούν και γράφαμε γενικής εμπειρίας και στα τούρκικα. Όποιος πετύχαινε στη γενική εμπειρία και είχε αποτυχία στα τούρκικα, γιατί οι ερωτήσεις ήταν και στα τούρκικα και στα αγγλικά. Υπήρχαν συμφοιτητές από τη Νιγηρία στη σχολή, είχαμε από το Ιράν, είχαμε από το Ιράκ, είχαμε Συρία, είχαμε από πρώην Σοβιετικής Ένωσης κράτη. Πολλοί ξένοι μαθητές, φοιτητές είχαμε. Όσοι είχαν αποτυχία στα τούρκικα αναγκαζόντουσαν ένα χρόνο να κάνουν μαθήματα ιδιαίτερα, από πανεπιστήμιο πάλι, της τουρκικής γλώσσας και μόλις έπαιρναν το OK συνέχιζαν τις σπουδές», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «Ναι. Υπάρχουν. Υπήρχαν και υπάρχουν για αλλοδαπούς. Δηλαδή με άλλα κριτήρια. Δε δίναμε εξετάσεις με τους Τούρκους. Όπως θα δεις. Υπήρχαν εξετάσεις από εδώ, από Βουλγαρία, από Περσία, από- Διάφοροι. Εξετάσεις για αλλοδαπούς».

⁴¹³ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Μα δεν είχε όμως. Κοιτάζτε. Η Ελλάδα τότε δεν είχε πολιτική να κρατηθεί [η μειονότητα στη Θράκη]. Θα σας πω χαρακτηριστικά: Θεός μου, ο αδελφός της μάνας μου, από τους πρώτους απόφοιτους του Τζελάλ Μπαγιάρ. Ο άνθρωπος τέλειωσε, πήγε τέλειωσε γεωπονική στην Αγκυρα. Και μετά στη Γαλλία, στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, διδακτορικό τέλειωσε. Δηλαδή αυτό που θέλω να πω, όχι μόνο αυτό. Αλλά δεν είχε πολιτική, τέτοια πολιτική δηλαδή να κρατήσει αυτούς τους ανθρώπους [...] Δηλαδή αυτό που θέλω να πω, δεν είχε αυτή τη λογική να κρατήσει τους ανθρώπους εδώ πέρα».

⁴¹⁴ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.5.1968, σ. 7. Τα στοιχεία προέρχονται από τον ανώτατο διοικητή της χωροφυλακής της Θράκης, ο οποίος χαρακτηρίζει τον αριθμό των φοιτητών «μέγα».

⁴¹⁵ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.5.1968, σ. 6: «Επειδή δε, ως απόφοιτοι του ενταύθα Γυμνασίου κατέχουσιν οπωσδήποτε την ελληνικήν, μερικοί εξ αυτών ήδη υποστάντες την νόμιμον δοκιμασίαν και εις τας εν Ελλάδι αντιστοιχούς Παν/κάς Σχολάς, έλαβον την άδειαν ασκήσεως του επιστημονικού έργου των εν Ελλάδι. Αν όμως συνεχισθή η τοιαύτη εγκατάστασις και άλλων επιστημόνων και δη Ιατρών και Δικηγόρων, φαντάζεσθε, οποίαν αναστάτωσιν κοινωνικήν θα επιφέρη ενταύθα». Στο αρχειακό μας υλικό εντοπίστηκε και μεταγενέστερη συζήτηση (10.5.1974) που αφορούσε ειδικά στους μειονοτικούς δικηγόρους. Σε αυτήν συμμετείχε και ο πρόεδρος του δικηγορικού συλλόγου Ροδόπης, ο οποίος, αφού αναφέρθηκε ότι υπήρχαν ήδη τρεις ασκούμενοι μειονοτικοί δικηγόροι και ένας που ήδη δικηγόροσε, επεσήμανε ότι «αν και δεν είναι αρμόδιος να εκφέρει υπεύθυνον γνώμην», θα έπρεπε η «πολιτεία, εκτιμώνσα τους λόγους δια των οποίων παραβλάπτονται ζωτικά συμφέροντα, να λάβη τα επιβαλλόμενα νόμιμα μέτρα προς αποτροπήν της προωθήσεως κλπ.» (Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης 10.5.1974, σ. 2).

διαδικασία αναγνώρισης των τίτλων σπουδών των πτυχιούχων μειονοτικών από τουρκικά πανεπιστήμια, ώστε αυτοί να ταλαιπωρηθούν και «αποκαρδιούμενοι τότε οι υποψήφιοι, να επανακάμψωσιν εις Τουρκίαν, προς επαγγελματικήν εκείσε αποκατάστασιν»⁴¹⁶. Ενεργοποιούμενος προς αυτήν την κατεύθυνση ο ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνης εκμαίευσε τη διαβεβαίωση των αρχών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ότι θα αντιμετώπιζαν το σχετικό ζήτημα με τη δέουσα αυστηρότητα⁴¹⁷. Ανάλογες συνεννοήσεις έγιναν και αργότερα και αφορούσαν είτε στην αναγνώριση των πτυχίων είτε στη μετεγγραφή των μειονοτικών φοιτητών από τα τουρκικά στα ελληνικά πανεπιστήμια⁴¹⁸. Όλα αυτά αποθάρρυναν αρκετούς μειονοτικούς που είχαν σπουδάσει στην Τουρκία να επιστρέψουν στην Ελλάδα, εφόσον μπορούσαν να τακτοποιηθούν σχετικά ευκολότερα εκεί. Επιπλέον, η παραμονή τους στην Τουρκία προσέφερε περισσότερες προοπτικές επαγγελματικής αποκατάστασης και περισσότερες ευκαιρίες από ό,τι η επιστροφή τους στη Θράκη και ο εγκλωβισμός τους εκ νέου στη μειονοτική κοινωνία⁴¹⁹. Και, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970, στην επιλογή τους αυτή, να παραμείνουν στην Τουρκία, δεν αντιμετώπιζαν ιδιαίτερα προβλήματα από το τουρκικό κράτος⁴²⁰. Αντίθετα, κινδύνευαν για αυτήν τους την επιλογή να τους αφαιρεθεί από το ελληνικό κράτος η ελληνική τους ιθαγένεια.

Αυτή η παρελκυστική πολιτική των κωλυσιεργιών και των συνεχών προσκομμάτων και καθυστερήσεων από τις ελληνικές αρχές στην αναγνώριση των πτυχίων των μειονοτικών που επέστρεφαν από την Τουρκία στην Ελλάδα έλαβε εκρηκτικές διαστάσεις μετά το 1984, όταν

⁴¹⁶ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.5.1968, σ. 7.

⁴¹⁷ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.5.1968, σ. 7: «Ο Γεν. Επιθ/τής Ξενων και Μειον. Σχολείων αναφέρει, ότι ούτος ελθών εις σχετικήν επαφήν μετά των Παν/κών ηγητόρων Θεσ/νίκης ανέπτυξεν εις αυτούς διά μακρόν το θέμα και έλαβε παρ' αυτών την διαβεβαίωσιν, ότι επί παρομοίων περιστάσεων θα φανούν αυστηροί και θα ζητήσουν παρά των υποψηφίων, την διατύπωσιν των απαντήσεων των μετά της δεούσης ελληνικής ορολογίας. Και τούτο πιστεύει, ότι δεν θα δυνηθούν να εξασφαλίσουν επιτυχίαν, ειμή κατόπιν αγώνων 2-3 ετών, αν εν τω μεταξύ οι υποψήφιοι δεν παραιτηθούν της σχετικής προσπαθείας των [...] η χορήγησις αδείας ασκήσεως επαγγέλματος εις τους εν λόγω Επιστήμονας, γίνη μετά πάσης αυστηρότητος παρά των Παν/κών Αρχών Θεσ/νίκης και Αθηνών, αφού ενημερωθούν καταλλήλως».

⁴¹⁸ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 30.6.1972, σ. 5: ««Περαίνων ο κ. Υφυπουργός διέταξε όπως γίνη ενέργεια προς το Υπουργείον Εξωτερικών εκ μέρους του Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ίνα πραγματοποιήται αυστηρός διαγωνισμός εις την γνώσιν της Ελληνικής γλώσσης κατά την μεταγραφήν των φοιτητών εκ των Τουρκικών Πανεπιστημίων εις τα Ελληνικά τοιαύτα. Το αυτό να ισχύη και εις τους αποφοιτήσαντας εκ των Τουρκικών Πανεπιστημίων και αιτουμένων αναγνώρισιν του πτυχίου των και άδειαν ασκήσεως επαγγέλματος των».

⁴¹⁹ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Όσοι έμειναν εκτός από αυτόν τον τόπο έχουν προκόψει, έχουν προοδεύσει πάρα πολύ. Αυτό παρατηρούμε. Δηλαδή τώρα καθόμαστε και τα βλέπουμε, τι έχεις κάνει εσύ, τι έχω κάνει εγώ. Δηλαδή εμείς το δρόμο που έχουμε [χαμόγελο]. Πόσο προχωρήσαμε και πόσο προχώρησαν οι άλλοι. Εμείς είμαστε ακόμη στο αυτό. [ερ.]: Όσοι φύγανε από εδώ. [απ.]: Όσοι φύγαν [σχεδόν αναστεναγμός]. Έχουν προκόψει και έχουν προχωρήσει πάρα πολύ. Είτε στην επιστήμη, είτε στο εμπόριο, είτε στον πλούτο. Σε διάφορα. Δηλαδή γιατρός τώρα που είναι εδώ πέρα σε τι κατάσταση είναι και αυτός γιατρός που είναι εκεί πέρα σε τι κατάσταση είναι. [----] Δηλαδή [----] καθόμαστε και τα βλέπουμε. Να με το ... που μιλάμε. Λάθος ήταν και αυτή η επιλογή που ήρθαμε εδώ πέρα λέει. [----] Δηλαδή ο φίλος μου ... που έχει τα παιδιά τώρα δεν έχει κανένα πρόβλημα στο μυαλό του. Πάει εκεί στα κολέγια στην Προύσα τα παιδιά του. Κανένα πρόβλημα. Τα δικά μου παιδιά, λέει, στο Τζελάλ Μπαγιάρ. Αυτά τα προβλήματα που αντιμετωπίζω, αντιμετωπίζουν και τα παιδιά τώρα. Κάνουμε δηλαδή και μεταξύ μας συζητήσεις οι αυτοί, και αυτοί που έρχονται από εκεί. Ο ξάδερφός μου τώρα, ..., Τζελάλ Μπαγιάρ έχει τελειώσει. Σε ένα χρόνο στο παιδί του στο δημοτικό ... χιλιάδες δολάρια ξοδεύει. Δηλαδή μου λέει για τα σχολεία. Φοβερά! Δηλαδή αυτό που θέλω να πω είναι και μικρό το μέρος εδώ πέρα. Δεν υπάρχουν και έτσι και πολλές δυνατότητες. Ενώ μια Πόλη, σε μια Αθήνα, ή σε κανένα Βέλγιο, που έχω φίλους, σε καμιά Ολλανδία [χαμόγελο] διαφορετικές είναι οι δυνατότητες».

⁴²⁰ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «Πρόσφατα άλλαξαν. Εγώ ως παράδειγμα, που τέλειωσα το σγδόντα ..., το πανεπιστήμιο το '88 – '89 που τέλειωσα, επέστρεψα εδώ πέρα. Γιατί εκείνα τα χρόνια υπάρχει και αυτό το πράγμα. Δε μας θέλανε. Στα χρόνια του θείου μου δεν είχαν πρόβλημα. Αλλά στα δικά μου τα χρόνια η Τουρκία δε μας ήθελε και εκεί πέρα. Ήθελε να μείνουμε εδώ πέρα. Είχε μια τέτοια αυτή, αντίληψη. Ήρθα εδώ πέρα».

πλέον πήρε καθολική μορφή ενάντια στους μειονοτικούς πτυχιούχους⁴²¹. Το 1988 οι μειονοτικοί πτυχιούχοι μετά από συνεχείς, αλλά άκαρπες, διαμαρτυρίες προς τις ελληνικές αρχές για την άνιση μεταχείριση που υφίσταντο κατέφυγαν σε απεργία πείνας για να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Η επιλογή αυτής της μορφής διαμαρτυρίας, η τελευταία σε μια σειρά σχετικών πράξεων, είναι ενδεικτική ωστόσο για τις διεργασίες που συντελέστηκαν σε τμήματα εντός της μειονότητας ως προς τη ριζοσπαστικοποίησή τους (πολλοί από τους πληττόμενους μειονοτικούς βρίσκονταν πολιτικά στο χώρο της αριστεράς ή είχαν σχέσεις με αυτήν), αλλά και για το πλαίσιο μέσα στο οποίο όρισαν τη διαμαρτυρία τους και τις διεκδικήσεις τους: επρόκειτο για περιστολή των δικαιωμάτων τους και ζητούσαν την αποκατάσταση και το σεβασμό αυτών από την ελληνική πολιτεία⁴²².

Ανακεφαλαιώνοντας, σε όλη την περίοδο που μελετάμε βασικός στόχος της ελληνικής πολιτικής ήταν να εμποδίσει τη δημιουργία μιας ελίτ μορφωμένων μειονοτικών. Βασικά εργαλεία για την πολιτική αυτή ήταν η δημιουργία προσκομμάτων στην αναγνώριση των τίτλων σπουδών τους και η αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας, ώστε να εμποδιστεί η επάνοδος των μειονοτικών πτυχιούχων από την Τουρκία στην Ελλάδα, ασχέτως αν επί της ουσίας τα άτομα αυτά είχαν αποκλειστεί με πολλούς τρόπους από τα ελληνικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Ανεξάρτητα από την ένταση με την οποία εκδηλώθηκε κατά καιρούς η συγκεκριμένη ελληνική πολιτική το αποτέλεσμα ήταν να εγγράψει μεταξύ των μειονοτικών ένα αίσθημα αδικίας για την άνιση μεταχείριση που υφίσταντο με την περιστολή των δικαιωμάτων τους⁴²³.

⁴²¹ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Πριν παρουσιαστώ στο στρατό ήταν δηλαδή, το Δεκέμβρη του '84, πήγα στο ΔΙΚΑΤΣΑ για να μάθω τι γίνεται με την περίπτωση μου ξέρω εγώ. Πάω την Παρασκευή, κάποια Παρασκευή, και Τετάρτη, αμέσως την Τετάρτη που ερχόταν, παρουσιαζόμουν στο στρατό. Πάω την Παρασκευή. Λέει όχι, δεν είναι έτοιμο το πτυχίο σου. Η αναγνώριση. Δευτέρα ξαναπάμε για άλλη περίπτωση. Ενός άλλου φίλου που θα πηγαίναμε, παρουσιαζόμασταν μαζί. Εγώ δεν μπήκα μέσα. [...] Λέω, πάρε τον αριθμό πρωτοκόλλου, άμα είναι, θα πας εκεί, ρώτα ας πούμε κλπ. Την Παρασκευή πήγαμε για. Α!, [...] έλα. Είναι έτοιμο το δικό σου. [---] Πάω. Παίρνω την αναγνώριση. Είχα και τους αριθμούς πρωτοκόλλων και άλλων. Και αυτουνού λέει έτοιμο, έτοιμο, έτοιμο, έτοιμο. Λέω, να τα πάρω. Πρέπει να έχεις εξουσιοδότηση, για να πάρεις τις αναγνωρίσεις και των άλλων. Βρε αμάν, ζαμάν. Πάρτε ταυτότητα εδώ. Εγώ είμαι-. Παίρνω τηλέφωνο στον πατέρα του φίλου. Λέω έτσι και έτσι. Αυτός είχε παρουσιαστεί δυο μήνες πριν από μένα στο στρατό. Λέω: να κατέβει στην Αθήνα, να πάει στο ΔΙΚΑΤΣΑ, να πάρει την αναγνώριση του κλπ. Να επικοινωνήσετε. Καλά; Καλά. Ε! περνάει καιρός ξέρω εγώ κλπ. Πάει. Τίποτα. Όχι, δεν έχει αναγνωριστεί. Τώρα πέφτει σε δίλημμα: λέει ο ... με δουλεύει να πούμε; ποιος με δουλεύει; [-----] Καταλαβαίνεις τώρα το-, τι είχε γίνει. Αν εκείνη τη μέρα [γέλια], αν όλοι εκείνοι που ήταν εκεί, θα έπαιρναν τις αναγνωρίσεις. Θα τέλειωναν. [---] Μετά τι έγινε ξέρω 'γω κλπ. ήτανε θύματα του περιβόητου Καψή, λέμε τώρα [γέλια]. Του περίφημου υφυπουργού εξωτερικών». Aarbakke 2000, σ. 315-326

⁴²² Για τις κινητοποιήσεις των μειονοτικών πτυχιούχων για την αναγνώριση των πτυχίων τους και, άρα, της διεκδίκησής του δικαιωμάτων τους στην εργασία την περίοδο 1984-1988 βλ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2006, σ. 21-23. Η απεργία πείνας των μειονοτικών πτυχιούχων ξεκίνησε στις 24.3.1988· ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «Η απεργία πείνας ήτανε κατά του ΔΙΚΑΤΣΑ. Εδώ, στον προαύλιο χώρο του Γενί Τζαμιού, εδώ στην αγορά. Γιατί ξέρω πολύ καλά ήμουν εγώ στην επιτροπή στήριξης, συμπαράστασης ας πούμε. Μια πενταμελής επιτροπή που ιδρύσαμε απ' έξω, μειονοτικοί και πλειονοτικοί ήταν τέλος πάντων. Και ήταν κατά του ΔΙΚΑΤΣΑ. Κατά της, δηλαδή ζητούσαν την άρση των διακρίσεων με ντοκουμέντα και αυτά. Και ξεκίνησε. Όντως ήταν απεργία πείνας. Είκοσι μέρες κράτησε. Πραγματική απεργία πείνας. Απλώς, στην αρχή δεν προσδιορίστηκε πόσες μέρες ξέρω εγώ κλπ. Υπήρχαν διαφωνίες: μέχρι τελικής πτώσεως ή- κλπ. Απλώς, κάποιοι γιατροί είπανε μετά το εικοσαήμερο αρχίζει, αρχίζουν τα κύτταρα του εγκεφάλου να εξαφανίζονται χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα να επανέλθουν, το ένα, το άλλο. Εκτιμήστε το. Τέλος πάντων. Τερματίστηκε με την ίδια τη θέληση των απεργών ας πούμε κιόλας κλπ.»

⁴²³ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Πέρα από το επάγγελμά μου θα ήθελα να σπουδάσω εδώ. Γιατί; Μετά το πτυχίο εγώ περίμενα κάποια χρόνια να κάνω και την αναγνώριση του πτυχίου. Είναι μια ψυχολογική οδύνη. **Είλικρινά είναι οδύνη.** Είναι πόνος. Να 'χεις, να κατέχεις κάποιο επάγγελμα και να μην εξασκείς γιατί από τη διαφορά που έχουν δύο κράτη μεταξύ τους».

3.4 Μειονοτικά γυμνάσια: αναλυτικό πρόγραμμα και βιβλία

Τα δύο ζητήματα που διαπραγματευόμαστε στην παρούσα ενότητα είναι το αναλυτικό πρόγραμμα που εφαρμόστηκε στα μειονοτικά γυμνάσια και τα διδακτικά εγχειρίδια που χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσιά του. Σε ό,τι αφορά στο πρώτο, τα σχετικά ερωτήματα έχουν να κάνουν με το περιεχόμενο του αναλυτικού προγράμματος, το πλαίσιο διαμόρφωσής του, τα βασικά του χαρακτηριστικά και τους στόχους του. Σε ό,τι αφορά στο θέμα των σχολικών εγχειριδίων επικεντρωνόμαστε κυρίως στα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια και στην αντιμετώπιση που έτυχαν αυτά από τις ελληνικές αρχές.

Το αναλυτικό πρόγραμμα των δευτεροβάθμιων μειονοτικών γυμνασίων περιλάμβανε (και περιλαμβάνει) τα ίδια μαθήματα με αυτά της ελληνόφωνης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με μόνο επιπλέον μάθημα την τουρκική γλώσσα. Ορισμένα από τα μαθήματα διδάσκονται στα ελληνικά και τα υπόλοιπα στα τουρκικά. Αυτή η δομή του προγράμματος διαμορφώθηκε την περίοδο ίδρυσης του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» και έκτοτε ισχύει και για τα δύο δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία. Οι όποιες αλλαγές σημειώθηκαν κατά καιρούς οφείλονταν σε παρεμβάσεις στα αναλυτικά προγράμματα της ελληνόφωνης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι οποίες πέρασαν και στα μειονοτικά σχολεία της αντίστοιχης βαθμίδας.

Στις διεργασίες που ακολούθησαν την ανακοίνωση της ίδρυσης του μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής ο ΓΕΕΜΣ Α. Παπαευγενίου, σε σχετικό του υπόμνημα, όπως προαναφέρθηκε, εισηγήθηκε τους βασικούς άξονες που θα έπρεπε να χαρακτηρίζουν το πρόγραμμά σπουδών του σχολείου⁴²⁴. Σύμφωνα με αυτό, το αναλυτικό πρόγραμμα του μειονοτικού γυμνασίου δε θα έπρεπε να ήταν «αντιγραφή των ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ [οι επισημάνσεις, όπως και παρακάτω, είναι του συντάκτη του κειμένου] γυμνασίων της Τουρκίας», αλλά αυτό «το των ημετέρων γυμνασίων», αφού οι μειονοτικοί, στους οποίους απευθυνόταν, «είναι ΕΛΛΗΝΕΣ πολίται, οι οποίοι οπωσδήποτε πρέπει να λαμβάνωσι μόρφωσιν ανάλογον προς τα λοιπά τέκνα της Χώρας ημών, αποδιδομένου εννοείται, πλήρους σεβασμού εις την φυλετικήν των γλώσσαν και θρησκείαν»⁴²⁵. Για αυτό, το υπό ίδρυση γυμνάσιο θα έπρεπε να είχε όσο το δυνατόν πιο αυξημένο ελληνικό χαρακτήρα και πρόγραμμα σπουδών. Στην ελληνική γλώσσα και από πλειονοτικούς καθηγητές, δημόσιους υπαλλήλους, θα έπρεπε να διδάσκονται τα μαθήματα των αρχαίων και των νέων ελληνικών, της ιστορίας, της αγωγής του πολίτη και της «Στρατιωτική Προπαιδείας, αν ήθελε προστεθή τούτον»⁴²⁶. Τα υπόλοιπα μαθήματα μπορούσαν να διδάσκονται στα τουρκικά «από σχετικά βιβλία και παρά Μουσουλμάνων καθηγητών»⁴²⁷. Ακόμη στο αναλυτικό πρόγραμμα θα έπρεπε να περιλαμβάνονται και τα θρησκευτικά, ανεξάρτητα με ό,τι συνέβαινε στα τουρκικά γυμνάσια.

Η πρόταση αυτή προέβλεπε ένα πρόγραμμα σπουδών μοιρασμένο ανάμεσα σε δύο γλώσσες. Τα μαθήματα που διακρίνονται για το έντονο ιδεολογικό τους περιεχόμενο και τον εθνικό φρονηματιστικό τους ρόλο θα διδάσκονταν στα ελληνικά, από πλειονοτικούς καθηγητές, ενώ τα λεγόμενα «θετικά» μαθήματα, θεωρούμενα ως περισσότερο «ουδέτερα», θα διδάσκονταν στα τουρκικά, από μειονοτικούς ή μετακλητούς καθηγητές⁴²⁸. Δηλαδή η διδασκαλία της ελληνικής

⁴²⁴ Βλ. και ενότητα 3.1.α της παρούσας εργασίας.

⁴²⁵ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 1-2.

⁴²⁶ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 2.

⁴²⁷ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 2.

⁴²⁸ Λαμβάνοντας υπόψη ότι την εποχή που ιδρύθηκε το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» δεν υπήρχε ακόμα επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα για τα μειονοτικά δημοτικά (σχετικές αναφορές Έκθεση Παπαευγενίου 22.12.1952, σ. 5, Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.1.1953, σ. 6, Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954, σ. 9, Πόρισμα Σύσκεψης ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 4-5) μπορούμε να εικάσουμε ότι η διαμόρφωση ενός δίγλωσσου προγράμματος σπουδών όπως αυτό για το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ», με αυξημένο το ρόλο των μαθημάτων που διδάσκονταν στα ελληνικά –

δεν περιοριζόταν μόνο στο γλωσσικό μάθημα, αλλά επεκτεινόταν και μεταβαλλόταν σε γλώσσα όχημα στην οποία διδάσκονταν ένας σημαντικός αριθμός και άλλων μαθημάτων. Αυτό όμως μπορούσε να εκληφθεί ως παραβίαση όσων η Συνθήκη της Λοζάνης προέβλεπε, αλλά το επιχείρημα των ελληνικών αρχών ήταν και είναι ότι η εν λόγω συνθήκη αναφέρεται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και όχι τη δευτεροβάθμια⁴²⁹. Επιπλέον, εκείνα τα μαθήματα που θεωρούνται ότι στοχεύουν στην καλλιέργεια δεξιοτήτων, απαραίτητες για την επαγγελματική κατάρτιση των μαθητών και κατ' επέκταση για την ένταξη τους στην αγορά εργασίας και την ευρύτερη οικονομική ζωή του τόπου, θα διδάσκονταν στα τουρκικά.

Αυτό που χαρακτηρίζει τις παραπάνω προτάσεις, μολοντί προέρχονταν από ένα θεσμικό όργανο του ΥΠΕΠΘ, είναι η πλήρης απουσία ενός παιδαγωγικού και εκπαιδευτικού λόγου. Το μόνο κριτήριο για το πρόγραμμα σπουδών που πρότεινε ο ΓΕΞΜΣ ήταν «ό,τι συμβαίνει με τους ρωμιούς στην Τουρκία», ενώ οι ιδιαίτερες μαθησιακές ανάγκες των μειονοτικών μαθητών παραβλέπονταν και απωσιωπούνταν⁴³⁰. Ωστόσο, στα ρωμαίικα δευτεροβάθμια σχολεία στην Κωνσταντινούπολη ακολουθούνταν ένα δίγλωσσο πρόγραμμα σπουδών, με μαθήματα που διδάσκονταν στα τουρκικά και στα ελληνικά, το οποίο όμως διαφοροποιούνταν από αυτό που ακολουθούσαν τα τουρκικά γυμνάσια, ως προς τα έτη σπουδών και την κατανομή της ύλης⁴³¹. Ο ΓΕΞΜΣ εισηγούνταν το μειονοτικό γυμνάσιο να ακολουθήσει το αναλυτικό πρόγραμμα της ελληνόφωνης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με τα μαθήματα μοιρασμένα σε δύο γλώσσες.

Παραπέρα, το ελληνόφωνο πρόγραμμα όφειλε να επιβληθεί στα μειονοτικά γυμνάσια και για αυτό έπρεπε να αντιμετωπιστεί η μειωμένη ελληνομάθεια των μειονοτικών μαθητών. Αυτό το στόχο εξυπηρετούσε η δημιουργία της προκαταρκτικής τάξης, ώστε οι μειονοτικοί μαθητές να βελτιωθούν στα ελληνικά και να μπορούν να παρακολουθούν τα μαθήματα που θα διδάσκονταν σε αυτήν τη γλώσσα⁴³². Το βασικό επιχείρημα του ΓΕΞΜΣ ερειδόταν στο φόβο μήπως, εξαιτίας της ελλιπούς ελληνομάθειας των μειονοτικών μαθητών, ορισμένα μαθήματα του ελληνόφωνου προγράμματος διδάσκονταν τελικά στα τουρκικά, πρακτική που ίσχυε συχνά στα μειονοτικά δημοτικά⁴³³. Ο ΓΕΞΜΣ εκτιμούσε ότι το ελληνικό κράτος δεν έπρεπε να φανεί υποχωρητικό σε

αφού αυτά δεν περιορίζονταν μόνο στο μάθημα της ελληνικής γλώσσας– και από πλειονοτικούς εκπαιδευτικούς, δημόσιους υπάλληλους, δημιουργούσε ένα προηγούμενο και ένα δεδομένο στο χώρο της μειονοτικής εκπαίδευσης: το αναλυτικό πρόγραμμα για τα μειονοτικά δημοτικά καθορίστηκε με την ΥΑ 149251/28.11.1957.

⁴²⁹ Βλ. σχετικά ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 35 και ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2011, σ. 29.

⁴³⁰ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 2: «Ακριβώς τούτο, κατ' αντιστροφήν εφαρμόζεται και εις τα εν Κωνσταντινουπόλει Γυμνάσια της Ελληνικής Μειονότητας».

⁴³¹ Έκθεση Γ. Μαμέλη 20.5.1954, σ. 13: «Το αυτό δεν συμβαίνει και με τα ελληνικά βιβλία, άτινα χρησιμοποιούν τα εν Κων/πόλει σχολεία, διότι το Τουρκικόν Κράτος επέτρεψε την σύνταξιν και εφαρμογήν ιδίου αναλυτικού προγράμματος με ιδίαν διάρθρωσιν της διδακτέας ύλης (ουχί την ακολουθουμένην υπό του προγράμματος των Δημοσίων Τουρκικών Σχολείων). Ωσαύτως το Υπουργείον Παιδείας της Τουρκίας ενώ ηύξησε τα σχολικά έτη της Μέσης Εκπαιδεύσεως από 6 εις 7 εδέχθη τον περιορισμόν των εις τα Ελληνικά Σχολεία εις 6 μόνον (της διδακτέας ύλης των 7 Σχολικών ετών κατανομήν αναλόγως). Από μακρού δ' εξ άλλου επιτρέπει την χρήσιν Ελληνικών βιβλίων (του Οργανισμού Διδακτικών Βιβλίων της Ελλάδος) εις τα Ελληνικά μειονοτικά σχολεία μετά λογοκρισίαν υπ' ευθύνην Ελλήνων – μειονοτικών Εκπαιδευτικών. Εν ω διά τα Τουρκιστί διδασκόμενα μαθήματα εισάγονται το δια την Τουρκικήν Μ. Εκπαίδευσιν εγκεκριμένα».

⁴³² Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 4: «Ας ληφθή υπόψιν, ότι εις τα εν Κ/πόλει Γυμνάσια της Μειονότητός μας δεν επιτρέπεται, ως επληροφορήθημεν, η εγγραφή, αν οι μαθηταί λόγω μη επαρκούς γνώσεως της Τουρκικής αδυνατώσι να παρακολουθήσωσι τα Τουρκιστί διδασκόμενα μαθήματα».

⁴³³ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 4: «Είναι ικανοί οι Μουσουλμανόπαιδες της Θράκης να παρακολουθήσωσι εις την Ελληνικήν Γλώσσαν τα Ελληνιστί διδασκόμενα μαθήματα; Τίνες τούτων, ελάχιστοι, ίσως. Οι πλείστοι όμως ουχί. Αποκλείεται να προβληθή παρά των Μουσουλμάνων Θράκης η αξίωσις, ότι, εφόσον δεν είναι δυνατόν, δεν δύνανται δηλ. οι Μουσουλμανόπαιδες να παρακολουθήσωσι τα μαθήματα ταύτα, να επιτραπή, υπό τον τύπον της προσωρινότητος πάντοτε, η διδασκαλία και τούτων εις την Τουρκικήν; Καθ' ημάς δεν αποκλείεται το τοιούτον ενδεχόμενον. Αλλ' εν τοιούτον επιχείρημα διά την εις την Τουρκικήν διδασκαλίαν όλων των μαθημάτων –άλλο βεβαίως το ζήτημα της Ελληνικής ως Γλωσσικού Μαθήματος– θα προβάλληται πάντοτε, εφόσον θα κρατή εις τα

ένα τέτοιο ενδεχόμενο λόγω της επιχειρούμενης ελληνοτουρκικής προσέγγισης· αντίθετα θεωρούσε ότι ο βασικός στόχος της ελληνικής μειονοτικής εκπαιδευτικής πολιτικής έπρεπε να είναι πώς θα καταστήσει τη μειονοτική εκπαίδευση περισσότερο «ελληνική»⁴³⁴. Σύμφωνα με τον Α. Παπαευγενίου, η ελληνική πολιτεία θα μπορούσε να προβεί σε «παραχωρήσεις» προς τη μειονότητα μόνο στην περίπτωση που και το τουρκικό κράτος προχωρούσε σε ανάλογες παρεμβάσεις, καθιστώντας τα ρωμαίικα δευτεροβάθμια σχολεία «ελληνικότερα»⁴³⁵.

Με αυτή την τελευταία επισήμανση σχετίζονταν και οι προτάσεις του Α. Παπαευγενίου να διδαχθούν οι μειονοτικοί μαθητές στην Κωνσταντινούπολη και τη δυτική Θράκη τη «φυλετική ιστορία» τους. Ο ΓΕΞΜΣ εκτιμούσε ότι οι παρεμβάσεις του τουρκικού κράτους στα ρωμαίικα σχολεία της Κωνσταντινούπολης και η αυξημένη χρήση της τουρκικής γλώσσας σε αυτά, αφού αυτή δε διδάσκονταν μονάχα ως γλωσσικό μάθημα, αλλά χρησιμοποιούνταν και για τη διδασκαλία και άλλων μαθημάτων, συντέλεσαν στον εν μέρει «αφελληνισμό» της ρωμαίικης μειονότητας, την οποία δεν έβρισκε τόσο «ελληνική» όσο θα «έπρεπε» να είναι. Ο Α. Παπαευγενίου θεωρούσε ότι αυτή είχε απομακρυνθεί από την ελληνορθόδοξη παράδοσή της, μιλούσε τουρκικά πολύ περισσότερο από όσο έπρεπε, σημειώνονταν μικτοί γάμοι με τούρκους και κινδύνευε να απολέσει «και την ελαχίστην φυλετικήν συνείδησιν, οπότε ή θα εξετουρκίζετο – όσον απίθανον και αν νομίζεται τούτο– ή θα απεσυντίθετο διά ν' αποτελέση αύτη μίαν μάζαν λεβαντίνων, ανθρώπων οι οποίοι παν άλλο ή Έλληνες θα ήτο δυνατόν να χαρακτηρισθώσι»⁴³⁶. Προς αποκατάσταση λοιπόν των δεσμών μεταξύ της ρωμαίικης μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη και του ελληνικού έθνους, ο ΓΕΞΜΣ υπέβαλε την πρόταση, και οι ελληνικές αρχές την υιοθέτησαν, οι ρωμιοί μαθητές «παραλλήλως προς την Ιστορίαν του τόπου

Μουσουλμανικά Σχολεία η κρατούσα σήμερον κατάστασις της μη πλήρους, μηδέ επαρκούς διδασκαλίας της Ελληνικής. Διά τούτο κρίνομεν σκόπιμον, όπως εις το διά τους Μουσουλμανόπαιδας Γυμνάσιον ιδρυθή μία έτι προπαρασκευαστική τάξις διά την διδασκαλίαν της Ελληνικής Γλώσσης ούτως ώστε κατόπιν να δύνανται οι τοιούτοι μαθηταί να παρακολουθώσιν απροσκόπτως τας Γυμνασιακάς τάξεις».

⁴³⁴ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 2: «εις το ζήτημα εκείνο εις το οποίον δεν δυνάμεθα, αλλά και δεν πρέπει να είμεθα υποχωρητικοί, είναι το της Εκπαιδεύσεως, τη μορφώσεως της ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου] εν τη Χώρα ημών Νεολαίας. Εις την μόρφωσιν ταύτην υπάρχουσιν ωρισμένα όρια. Δεν θα είναι σκόπιμον, αλλ' ουδέ εξυπηρετικόν των πραγματικών συμφερόντων μας οιαδήποτε ΑΜΕΛΕΤΗΤΟΣ και ΑΠΑΡΑΣΚΕΥΟΣ παραβίασις τούτων».

⁴³⁵ Υπόμνημα Παπαευγενίου 28.6.1952, σ. 3: «Είναι ακατανόητον, από πάσης απόψεως, να επιτραπή να δοθή εις την ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΝ [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου] νεολαίαν της Ελληνικής Θράκης καθαρώς ΤΟΥΡΚΙΚΗ μόρφωσις. Καθ' ημάς μόνος εις μίαν περίπτωσιν, αποκλεισμένη επί του παρόντος, είναι τούτο νοητόν. [...] Αν και εις την ΕΛΛΗΝΙΚΗ (ΡΩΜΑΪΚΗ), όπως –δυστυχώς– την αποκαλούν οι Τούρκοι νεολαίαν της Κωνσταντινουπόλεως επιτρέπετο να εφαρμοσθούν αντιστοίχως τα αυτά μέτρα, εδίδετο δηλαδή εις τα Εκπαιδευτήρια της αυτού Μειονότητός μας καθαρώς ΕΛΛΗΝΙΚΗ μόρφωσις. Τα διά την εκπαίδευσιν μέτρα ανάγκη να είναι απολύτως ΑΜΦΟΤΕΡΟΒΑΡΗ, ουδέποτε δε και καθ' οιονδήποτε δικαιολογητικόν πρόσχημα ΕΤΕΡΟΒΑΡΗ δι' ημάς (δηλ. εις βάρος μας)».

⁴³⁶ Έκθεση Παπαευγενίου 27.10.1954, σ. 6. Σε άλλο σημείο της παραπάνω έκθεσής του Α. Παπαευγενίου, η οποία αφορούσε στις επαφές που είχε ως μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Ελληνοτουρκική Επιτροπή στην Κωνσταντινούπολη, και με αφορμή την επισήμανση από τουρκικής πλευράς ότι τα ελληνικά αναγνωστικά για τα ρωμαίικα σχολεία περιελάμβαναν πολλές ενότητες θρησκευτικού περιεχομένου σημείωνε (υπό τον τύπο ρητορικής ερώτησης) ότι «τα χαρακτηρίζωσι [= οι τούρκοι] τοιουτοτρόπως, διότι ούτοι δεν έχουν τον μετά της θρησκείας σύνδεσμον, τον οποίον έχουν οι Έλληνες, ή διότι απωτέρα επιθυμία των είναι να μην εμπνευσθή η Ελληνική νεολαία της Μειονότητός μας βαθύτερον θρησκευτικόν αίσθημα, διότι εν τοιούτον αίσθημα κρατύνει ταύτην περισσότερον εις την διαφύλαξιν των προγονικών Παραδόσεων;». Κατά την άποψή του ίσχυε το δεύτερο αφού «τελευταίως, [...] ήρχισε να κλονίζεται το αίσθημα τούτο παρά τοις Έλλησι Κωνσταντινουπόλεως», ενώ παράλληλα «αυξάνει επικινδύνως ο αριθμός των μετά των Τούρκων μικτών γάμων, πράγμα το οποίον συντελεί δραστικώτερον παντός άλλου εις την αποσύνθεσιν της εκεί ομογενείας» (Έκθεση Παπαευγενίου 27.10.1954, σ. 1-2). Οι ελληνικές διπλωματικές αρχές στην Τουρκία εκτιμούσαν τις απόψεις αυτές του ΓΕΞΜΣ ως αστηριές και απαισιόδοξες (Έγγραφο Προξενίου της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη 11.12.1954, σ. 1-2, Έγγραφο Πρεσβείας της Ελλάδας στην Τουρκία 16.12.1954).

όπου η Μειονότης» να διδάσκονται και τη «φυλετική Ιστορία της Μειονότητας, αποφευγόμενου παντός κεφαλαίου δυναμένου να ενσπείρη το μίσος εις τας ψυχάς των μαθητών»⁴³⁷. Δηλαδή οι ρωμιοί μαθητές θα διδάσκονταν την εθνική ιστορία της μητέρας-πατρίδας τους και αντίστοιχα, στα πλαίσια της αμοιβαιότητας, και οι μειονοτικοί μαθητές στη Θράκη θα διδάσκονταν την εθνική ιστορία της δικής τους μητέρας-πατρίδας. Η τουρκική αντιπροσωπία δεν αποδέχτηκε την πρόταση και αντιπρότεινε να εισαχθούν στα σχολικά εγχειρίδια της κάθε χώρας για το μάθημα της ιστορίας κεφάλαια για την ιστορία του «άλλου»⁴³⁸. Η ελληνική αντιπροσωπία αρνήθηκε με τη σειρά της την τουρκική πρόταση, γιατί, καθώς φαίνεται, στόχος της ήταν η διδασκαλία της «φυλετικής ιστορίας» να αφορά μόνο στις δύο μειονότητες και δεν επιθυμούσε γενικότερες αναθεωρήσεις στο αναλυτικό πρόγραμμα για τη διδασκαλία της ιστορίας στα ελληνικά γυμνάσια, οι οποίες θα προέκυπταν από την επιχειρούμενη ελληνοτουρκική προσέγγιση.

Επανερχόμενοι στο πρόγραμμα σπουδών για τα μειονοτικά γυμνάσια, οι προτάσεις του ΓΕΞΜΣ έγιναν αποδεκτές από το ΥΠΕΠΘ και στο αρχικό νομοθετικό κείμενο για την ίδρυση του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» υπήρχε η πρόβλεψη ότι το αναλυτικό και το ωρολόγιο πρόγραμμά του θα ήταν το ίδιο που ίσχυε και για τα δημόσια και ιδιωτικά γυμνάσια της χώρας. Στο δεύτερο σχετικό με την ίδρυση του παραπάνω σχολείου νομοθέτημα η ρύθμιση αυτή αφαιρέθηκε⁴³⁹. Ενδεχομένως η απαλοιφή αυτή συνδεόταν με την αντίληψη ότι το πρόγραμμα σπουδών του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» και ο βαθμός «τουρκικότητας» του μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο διαπραγματεύσεων με την Τουρκία για ανάλογες προσαρμογές του προγράμματος σπουδών των ρωμαϊκών δευτεροβάθμιων σχολείων στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴⁰. Η συγκεκριμένη πρόβλεψη σχετικά με το πρόγραμμα σπουδών των μειονοτικών γυμνασίων επανήλθε στην ΥΑ για την ίδρυση του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης, όπου δηλωνόταν ρητά πως το «άνω Γυμνάσιον θα ακολουθή το αναλυτικόν Πρόγραμμα των Δημοσίων Σχολείων του Κράτους»⁴⁴¹.

Σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της διδασκαλίας των θρησκευτικών στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του σχολείου προέκυψαν προβλήματα από την άρνηση της σχολικής εφορίας να τοποθετήσει θεολόγο καθηγητή με το επιχείρημα ότι το μάθημα δε διδασκόταν στα γυμνάσια της Τουρκίας, ενώ δεν υπήρχε και σχετικό πρόγραμμα σπουδών για το μάθημα, αφού στην προκειμένη περίπτωση το ελληνικό αναλυτικό πρόγραμμα για τη διδασκαλία του συγκεκριμένου μαθήματος δε θα μπορούσε να ισχύσει⁴⁴². Η άρνηση αυτή όμως είναι ενδεικτική για την αντίληψη που είχαν για το εν λόγω γυμνάσιο οι νεωτεριστικοί κύκλοι της μειονότητας, ως ένα σχολείο συνδεδεμένο με την εκκοσμικευμένη παιδεία, όπως αυτή εκφραζόταν μέσα από τις επιλογές του τουρκικού κράτους. Και, όπως προκύπτει από έναν από τους συνομιλητές μας, το συγκεκριμένο μάθημα συνέχισε να αντιμετωπίζεται με καχυποψία από

⁴³⁷ Έκθεση Μπακάλμπαση 25.5.1954, σ. 6.

⁴³⁸ Η τουρκική αντιπροσωπία δε συμφώνησε με την ελληνική πρόταση για τη διδασκαλία στους μειονοτικούς μαθητές κάθε χώρας της «φυλετικής ιστορίας» τους θεωρώντας την πρόταση πρόωγη και δυνάμενη να εγείρει αντιδράσεις και παρεξηγήσεις στην τουρκική κοινωνία για το περιεχόμενο της επιχειρούμενης ελληνοτουρκικής προσέγγισης· Έκθεση Παπαευγενίου – Ατσαβέ 19.5.1954, σ. 12-15, Έκθεση Μπακάλμπαση 25.5.1954, σ. 6.

⁴³⁹ ΒΔ 2203/15.8.1952, άρθρο 8 και ΝΔ 2567/31.8.1953, άρθρο 7· βλ. και ενότητα 3.1.α της παρούσας εργασίας.

⁴⁴⁰ Μετά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» φαίνεται ότι το πρόγραμμα σπουδών του σχολείου και το ζήτημα των βιβλίων παρέμενε σε εκκρεμότητα· Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954, σ. 6: «Να κανονισθή το ταχύτερον το ζήτημα του Προγράμματος και των βιβλίων του Γυμνασίου».

⁴⁴¹ ΥΑ 28767/5.4.1965· βλ. και ενότητα 3.1.β της παρούσας εργασίας.

⁴⁴² Έκθεση Καλλιφατίδη 18.5.1954, σ. 10-11: «Η άρνησις διορισμού καθηγητών Θρησκευτικών (Μουσουλμ.) εις το Γυμνάσιον προήλθεν από αυτά ταύτα τα μέλη της Σχολ. Εφορείας διότι το μάθημα δεν διδάσκεται εις τα Τουρκ. Γυμνάσια ούτε υπάρχει δι' αυτό αναλυτικόν Πρόγραμμα του μαθήματος». Ο Κ. Καλλιφατίδης εκτελούσε χρέη υποδιευθυντή στο μειονοτικό γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ».

τους μειονοτικούς και η διδασκαλία του να συνδέεται με την επιβολή του ελληνικού αναλυτικού προγράμματος στο μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής⁴⁴³.

Το πρώτο χρόνο λειτουργίας του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» προέκυψαν προβλήματα και με την κατανομή των ωρών διδασκαλίας ανάμεσα στο ελληνόφωνο και το τουρκόφωνο πρόγραμμα. Το ΥΠΕΞ πρότεινε, για λόγους αμοιβαιότητας, τα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος να καταλαμβάνουν το 71,4% του εβδομαδιαίου διδακτικού χρόνου. Η διεύθυνση όμως μέσης εκπαίδευσης της ΓΔΘ μείωσε το χρόνο διδασκαλίας τους στο 56,3%⁴⁴⁴. Στις σχετικές επισημάνσεις του ΥΠΕΞ ότι κάτι τέτοιο μπορούσε να έχει «*δυσμενή αντίκτυπον*» στην εκπαίδευση «*της εν Τουρκία Ελληνικής Μειονότητας*»⁴⁴⁵, εφόσον το ελληνικό κράτος ήταν αυτό που επικαλούταν την αμοιβαιότητα, ο ΓΕΞΜΣ υπεραμύνθηκε της επιλογής της ΓΔΘ (αν δεν την υπέδειξε κιάλας). Σύμφωνα με αυτόν, η αύξηση των ωρών διδασκαλίας των μαθημάτων του ελληνόφωνου προγράμματος προέκυψε από την ανάγκη συμπερίληψης στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και του μαθήματος των αρχαίων ελληνικών, ενώ όποιες διαμαρτυρίες μπορεί να σημειώνονταν δε θα έπρεπε να εκληφθούν παρά ως ενδεικτικές της νοοτροπίας και της πολιτικής των τούρκων⁴⁴⁶. Ωστόσο, εκείνο που διαφαίνεται από το παραπάνω επεισόδιο, πέρα από τη διάσταση απόψεων μεταξύ της κεντρικής διοίκησης και των τοπικών φορέων της, είναι η δυνατότητα των τελευταίων να επιβάλλουν τις απόψεις τους.

Συνοψίζοντας, στα μειονοτικά γυμνάσια εφαρμόστηκε το αναλυτικό πρόγραμμα που ίσχυε και στα ελληνόφωνα δευτεροβάθμια σχολεία με τα χαρακτηριζόμενα «θεωρητικά» μαθήματα να διδάσκονται στα ελληνικά και τα υπόλοιπα στα τουρκικά. Επί της ουσίας στο σχολείο ακολουθούνταν δύο διαφορετικοί κύκλοι μαθημάτων, οι οποίοι δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους⁴⁴⁷. Σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, για τα μαθήματα του ελληνόφωνου προγράμματος των μειονοτικών γυμνασίων της Θράκης χρησιμοποιούνταν τα σχολικά εγχειρίδια των ελληνόφωνων δημόσιων γυμνασίων και για τα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος σχολικά βιβλία που προέρχονταν από την Τουρκία.

Σύμφωνα με όσα προέβλεπε το ΒΔ 2203/15.8.1952, με το οποίο ιδρύονταν το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ», για τα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος μπορούσαν να

⁴⁴³ ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 1: «*Άλλης μορφής εκπαίδευση δίνει το ιεροσπουδαστήριο, άλλη μορφής το Τζελάλ Μπαγιάρ. Το ιεροσπουδαστήριο περισσότερο σκοπός είναι να εκπαιδεύσει ιερείς. Και ένας ιερέας για να είναι σωστός ιερέας θα πρέπει να πάρει και γενικότερες γνώσεις πέραν των θρησκευτικών. Ενώ στο Τζελάλ Μπαγιάρ ό,τι υπήρχαν στα ελληνικά λύκεια, απλώς κάποια μαθήματα ήταν στα τουρκικά κάποια ήταν στα ελληνικά. Εκεί είναι η διαφορά. Δεν είχαμε θρησκευτικά, είχαμε θρησκευτικά. Μια εβδομάδα, ένα, δύο, τρία μαθήματα. Δηλαδή [-----] δεν το προωθούσαν τόσο πολύ.*»

⁴⁴⁴ Έκθεση Μπακάλμπαση 17.7.1954, σ. 14: «*«Την προσοχήν μου εφείλκυσε και η παρέκκλισις εις την οποίαν προέβη η Δ/σις Μέσης Εκπαιδεύσεως Θράκης όσον αφορά την αναλογίαν ωρών διδασκαλίας των τουρκιστί και ελληνιστί διδασκομένων μαθημάτων. Το Υπουργείον των Εξωτερικών υπέδειξεν ότι, διά λόγους αμοιβαιότητος έδει η διδασκαλία των τουρκιστί διδασκομένων μαθημάτων να καλύψη 22 ώρας εβδομαδιαίως διά την α' τάξιν του Γυμνασίου των δε ελληνιστί διδασκομένων 13. Δυστυχώς η Γενική Δ/σις Θράκης ετροποποίησε το ωρολόγιον πρόγραμμα ορίσασα καθ' εβδομάδα 14 ώρας διά τα ελληνιστί και 18 διά τα τουρκιστί διδασκόμενα μαθήματα.*»

⁴⁴⁵ Έκθεση Μπακάλμπαση 25.5.1954, σ. 14.

⁴⁴⁶ Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954, σ. 6-7: «*Η ελαφρά παρέκκλισις εις τον αριθμόν των ωρών των Ελληνιστί και των Τουρκιστί διδασκομένων μαθημάτων οφείλεται, εις το γεγονός, ότι δεν διδάσκεται μόνον η Νέα Γλώσσα αλλά και η αρχαία ελληνική τοιαύτη. Τοιούτον τι εις τα εν Τουρκία Τουρκικά Σχολεία δεν υπάρχει. Αν υπάρχη φόβος περί δυσμενούς αντίκτυπου – ως σημειούται εν τη εκθέσει του κ. Μπακάλμπαση – εις την εκπαίδευσιν της Ελληνικής Μειονότητος εν Κωνσταντινουπόλει, ο τοιούτος αντίκτυπος θα προέρχεται εκ της θελήσεως των Τούρκων και ουχί εκ της ην επικαλούμεθα αμοιβαιότητος.*»

⁴⁴⁷ Έκθεση Μαμέλη 20.5.1954, σ. 12: «*Λόγω όμως της διαφοράς των Αναλυτικών Προγραμμάτων τα Τουρκικά βιβλία δεν ανταποκρίνονται από απόψεως περιεχομένου εις την διδασκτέαν ύλην εκάστης τάξεως. Ούτω ακολουθούνται δύο κύκλοι μαθημάτων άσχετοι μεταξύ αλλήλων. Επί πλέον τα βιβλία ταύτα είναι ακατάλληλα διά τους εν Ελλάδι ζώντας μαθητάς, διότι η εμπεριεχόμενη ύλη αναφέρεται εις τας συνθήκας ζωής της Τουρκίας και τα σχετικά θέματα είναι ειλημμένα εκ της Εθνικής Κοινωνικής και Οικονομικής ζωής της.*»

χρησιμοποιηθούν σχολικά βιβλία που θα προέρχονταν από την Τουρκία. Η χρήση όμως των τουρκικών σχολικών εγχειριδίων, τα οποία γράφτηκαν για το πρόγραμμα σπουδών των τουρκικών γυμνασίων, συνάντησε προβλήματα, καθώς αυτά δεν ήταν συμβατά με όσα προέβλεπε το ελληνικό αναλυτικό πρόγραμμα (που ίσχυε και στο μειονοτικό γυμνάσιο), αλλά και για το περιεχόμενό τους. Την άνοιξη του 1953 το τουρκικό κράτος απέστειλε τα πρώτα σχολικά εγχειρίδια για το εν λόγω γυμνάσιο. Η επιτροπή που συγκροτήθηκε στο ΥΠΕΠΘ για την αξιολόγηση των παραπάνω εγχειριδίων τα απέρριψε σχεδόν στο σύνολό τους είτε γιατί ορισμένα από αυτά δεν ανταποκρίνονταν στα μαθήματα του ελληνικού αναλυτικού προγράμματος είτε γιατί το περιεχόμενό τους θεωρήθηκε ότι προέβαλε την τουρκική εθνική ταυτότητα και ως εκ τούτου δεν ήταν «διά πλείστους λόγους –Εθνικούς πάντοτε– επιπρεπής η εισαγωγή εις τα Μουσουλμανικά Σχολεία Δυτ. Θράκης διδασκτικών Βιβλίων, τα οποία ασφαλώς θα μεταβάλλωσι τους εις ταύτα φοιτώντας Μουσουλμανόπαιδας εις ενσυνειδήτους εχθρούς της χώρας ημών της οποίας πολίται είναι ούτοι και έναντι της οποίας ωρισμένας έχουσι υποχρεώσεις πηγαζούσας εκ των γραπτών και αγράφων Νόμων»⁴⁴⁸. Η επιτροπή πρότεινε να προχωρήσει το ελληνικό κράτος άμεσα στην συγγραφή σχολικών βιβλίων για το τουρκόφωνο πρόγραμμα του μειονοτικού γυμνασίου τα οποία θα προβάλλανε τις ελληνικές θέσεις και αντιλήψεις, δηλαδή την ελληνική εθνική ιδεολογία, ενώ μακροπρόθεσμα το ζήτημα των σχολικών εγχειριδίων στα μειονοτικά σχολεία θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο μιας ελληνοτουρκικής επιτροπής που θα αναλάμβανε τη συγγραφή νέων βιβλίων και για τις δύο μειονότητες, στην Ελλάδα και την Τουρκία, καθώς οι δύο χώρες δε θεωρούνταν έτοιμες για να χρησιμοποιήσει η μία τα ήδη κυκλοφορούντα σχολικά βιβλία της άλλης⁴⁴⁹. Η πρώτη από τις παραπάνω προτάσεις δεν έγινε αποδεκτή, ενώ στο ΝΔ 2567/31.8.1953, το οποίο επέφερε συμπληρώσεις και τροποποιήσεις στη λειτουργία του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ», η πρόβλεψη για χρήση βιβλίων από την Τουρκία καταργήθηκε. Την άνοιξη του 1954 συγκροτήθηκε μικτή ελληνοτουρκική επιτροπή που θα

⁴⁴⁸ Πρακτικό Επιτροπής ΥΠΕΠΘ 23.5.1953, σ. 5. Την άνοιξη του 1953, στα πλαίσια της ελληνοτουρκικής μορφωτικής συμφωνίας του 1951, η Τουρκία απέστειλε σχολικά βιβλία για δέκα επτά μαθήματα (17) του τουρκόφωνου προγράμματος των μειονοτικών δημοτικών και για έξι (06) μαθήματα του αντίστοιχου προγράμματος της α' τάξης του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ», η οποία επρόκειτο να αρχίσει να λειτουργεί το σχολικό έτος 1953-54. Τα σχολικά εγχειρίδια για την α' τάξη ήταν: 1. Τουρκικό αναγνωστικό, 2. Φυσικών γνώσεων, 3. Εμπορικών εργασιών, 4. Μαθηματικών, 5. Μαθημάτων γεωργικών, 6. Γραμματικής και γλωσσικών γνώσεων. Η επιτροπή, που συγκρότησε το ΥΠΕΠΘ για την αξιολόγησή τους, προέκρινε τη διάθεση στους μειονοτικούς μαθητές μόνο του υπ' αριθμό 2 και μόνο για τη σχολική χρονιά 1953-54, ενώ για τα επόμενα σχολικά έτη ζήτησε την αναθεώρησή του ώστε να «να εκλείψωσιν από το βιβλίων τούτο όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία συνελήφθησαν και διευρύνθησαν εν καθαρώς ΤΟΥΡΚΙΚΗ [οι επισημάνσεις του συντάκτη του εγγράφου] ατμοσφαίρα και διά τους εν Τουρκία μαθητάς». Για τα υπόλοιπα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια η εισήγηση της επιτροπής ήταν να μη διατεθούν στους μειονοτικούς μαθητές: πιο συγκεκριμένα: α) τα υπ' αριθμό 3 και 5 απορρίφθηκαν ως μη συμβατά με το αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου («εφ' όσον, ως ορίζεται διά του σχετικού Νόμου το πρόγραμμα του Γυμνασίου “Τζελάλ Μπαγιάρ” θα είναι το αυτό με το των ημετέρων Γυμνασίων, αποκλείεται η χρήσις βιβλίων των εις το Τουρκικόν Πρόγραμμα της τάξεως ταύτης αναφερομένων μαθημάτων α/ Εμπορικά Εργασία και β/ Μαθήματα Γεωργικά»), β) τα υπ' αριθμό 1 και 6 απορρίφθηκαν γιατί κρίθηκαν «γεγραμμένα με τούτ' αυτό άσβεστον και απεριόριστον σωβινιστικόν πνεύμα, εξικνούμενον μέχρι σημείου, ώστε εις το εν σελ. 99-100 κεφάλαιον του Αναγνωστικού «Το τέλος του αθυροστόμου» ν' αποκαλήται η Ελληνική Γλώσσα Γκιαούρική!! (δηλ. γλώσσα απίστων, ως ονομάζονται παρά των Τούρκων οι μη Μουσουλμάνοι και προ παντός οι Έλληνες)» και γ) το υπ' αριθμόν 5 απορρίφθηκε επίσης γιατί «διότι εις όλον τούτο το βιβλίων γίνεται λόγος περί της Τουρκίας και μόνον ταύτης». Πρακτικό Επιτροπής ΥΠΕΠΘ 23.5.1953, σ. 1-2.

⁴⁴⁹ Πρακτικό Επιτροπής ΥΠΕΠΘ 23.5.1953, σ. 4: «διά συντόνου εργασίας είναι δυνατόν μέχρι του προσεχούς Οκτωβρίου, οπότε και άρχονται τα μαθήματα, να ετοιμασθώσι Τουρκικά βιβλία καθαρώς μορφωτικά και έξω και μακριά πάσης αδικαιολογήτου και απαράδεκτου οπωσδήποτε δι' ημάς, Τουρκικής Εθνικιστικής εκδηλώσεως εις την διαπαιδαγώγησιν των Μουσουλμανοπαίδων Θράκης» και σ. 5: «η Επιτροπή φρονεί, ότι, προς το παρόν τουλάχιστον, δεν είναι ακόμη ώριμοι αι δύο χώραι χώραι δι' άμεσον χρησιμοποίησιν εκδεδωμένων ήδη διδασκτικών βιβλίων εκτός εάν κοινή Επιτροπή συνέγραφεν εξ' υπαρχής, δι' αμφοτέρας τας μειονότητας, νέα τοιαύτα, συμφώνως προς το πνεύμα της μεταξύ των δύο χω'ρων φιλίας και συμφωνίας».

ασχολούνταν με το ζήτημα των σχολικών εγχειριδίων στα μειονοτικά σχολεία των δύο χωρών⁴⁵⁰. Η επιτροπή ασχολήθηκε σε πρώτη φάση με τα αναγνωστικά της πρωτοβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης των δύο χωρών, αφήνοντας σε δεύτερη φάση τα υπόλοιπα σχολικά βιβλία των μειονοτικών δημοτικών και γυμνασίων⁴⁵¹. Μετά τα Σεπτεμβριανά η επιτροπή δε συνέχισε τις εργασίες της και τα ζητήματα των σχολικών εγχειριδίων των μειονοτικών γυμνασίων παρέμενε εκκρεμές και ασαφές.

Η Τουρκία συνέχισε να στέλνει σχολικά εγχειρίδια που προορίζονταν για τα τουρκικά σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για να χρησιμοποιηθούν στο τουρκόφωνο πρόγραμμα των μειονοτικών γυμνασίων, τα οποία οι ελληνικές αρχές έλεγχαν, πριν αυτά παραδοθούν στους μαθητές. Ο έλεγχος από ελληνικής πλευράς συνίστατο στην επισήμανση εκείνων των σημείων που κρίνονταν «επιλήψιμα», δηλαδή θεωρούνταν ότι είχαν «*ανθελληνικόν ή φιλοτουρκικόν περιεχόμενον*» και στην αποκοπή των συγκεκριμένων σελίδων, με αποτέλεσμα τα σχολικά βιβλία να «*εμφανίζονται ακρωτηριασμένα ως προς το περιεχόμενό των και άνευ συνεχείας των σελίδων των προκαλούντα προφανώς το μίσος των μαθητών*»⁴⁵². Τα ερωτήματα που προκύπτουν αφορούν αφενός μεν στο τι θεωρούνταν από τις ελληνικές αρχές ως «επιλήψιμο» αφετέρου δε στη στάση που κράτησαν αυτές στο ζήτημα των τουρκικών σχολικών εγχειριδίων.

Σε ό,τι αφορά στο πρώτο ερώτημα σε έλεγχο που πραγματοποίησε ο επιθεωρητής τουρκικών σχολείων Ροδόπης-Έβρου το 1956 σε τρία αναγνωστικά της α', β' και γ' γυμνασίου «επιλήψιμα» σημεία κρίθηκαν όχι μόνο όσα αναφέρονταν άμεσα ή έμμεσα στην τουρκική εθνική ιδεολογία (τουρκικά εθνικά σύμβολα, τουρκικός στρατός, στοιχεία από τη ζωή και τη δράση του Κεμάλ Ατατούρκ, αναφορές στον πόλεμο της ανεξαρτησίας/μικρασιατικό πόλεμο και την ήττα του ελληνικού στρατού το 1922, αναφορά της λέξης «γκιαούρης»/gavur και των παραγώγων της σε σχέση με τους έλληνες κ.ά.), αλλά και σελίδες όπου γινόταν λόγος για την οθωμανική ιστορία, ακόμη και αν αυτές αφορούσαν σε γεγονότα που δε σχετίζονταν με την

⁴⁵⁰ Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΓΛΘ 17.3.1954, σ. 2: «*Παράλληλως εισήχθησαν εκ Τουρκίας εκατοντάδες τουρκικών βιβλίων του Δημοτικού και του Γυμνασίου διά τα τουρκικά σχολεία της Δ. Θράκης. Τα βιβλία ταύτα παραπεμφθέντα εις ελληνικήν Επιτροπήν εκρίθησαν ακατάλληλα διά μαθητάς φέροντας την ελληνικήν υπηκοότητα. Κατόπιν τούτου εισηγήθημεν την σύστασιν μικτής Ελληνοτουρκικής Επιτροπής διά την εκκαθάρισιν των σχολικών βιβλίων, προοριζομένων διά τους μαθητάς των δύο μειονοτήτων Δ. Θράκης και Κωνσταντινουπόλεως. Η πρότασις αύτη έγινε δεκτή υπό των ημετέρων Υπουργείων Παιδείας και Εξωτερικών ως και υπό του τουρκικού Υπουργείου Παιδείας, ως ανεκοίνωσεν ημίν το Υπουργείον Εξωτερικών, όπερ εχειρίσθη το ζήτημα της συγκροτήσεως της Επιτροπής».*

⁴⁵¹ Σύμφωνα με την Έκθεση Παπαευγενίου – Ατσαβέ 19.5.1954, σ. 3-10, στόχος της Ελλάδας ήταν να παρέμβει και να έχει λόγο στα σχολικά εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν στο τουρκόφωνο πρόγραμμα των ρωμαϊκών σχολείων, καθώς σε αυτό χρησιμοποιούνταν τα ίδια σχολικά βιβλία με τα τουρκικά σχολεία. Για αυτό η Ελλάδα πρότεινε να γραφτούν ιδιαίτερα βιβλία για τις δύο μειονότητες, της Θράκης και της Κωνσταντινούπολης. Η Ελλάδα το είχε κάνει και ζητούσε το ίδιο από το τουρκικό κράτος. Η τουρκική αντιπροσωπία αρνήθηκε την ελληνική πρόταση με το επιχείρημα ότι στο έδαφός της ζουν και άλλες μειονότητες εκτός από τη ρωμαϊκή και πρότεινε με τη σειρά της να απαλειφτούν από όλα τα σχολικά εγχειρίδια των δύο κρατών (και όχι μόνο σε αυτά που χρησιμοποιούνταν στα μειονοτικά σχολεία) τα «ενοχλητικά» και «μειωτικά» σημεία για τα δύο κράτη. Η ελληνική αντιπροσωπία με τη σειρά της δεν αποδέχτηκε αυτή την πρόταση, θεωρώντας την πρωτοβουλία πρόωρη. Αντιπρότεινε με τη σειρά της τα βιβλία του αλλόγλωσσου προγράμματος για την κάθε μειονότητα να εκτυπώνονται στη χώρα με την οποία είναι συνδεδεμένη (στη μητέρα-πατρίδα), να ελέγχονται και να αποστέλλονται στους μειονοτικούς μαθητές της χώρας που οι τελευταίοι είναι υπήκοοι. Η τουρκική απάντηση ήταν ότι αυτό δεν ήταν εύκολο από πλευράς τους, καθώς δεν υπήρχε στην Τουρκία οργανισμός ανάλογος του ελληνικού ΟΕΣΒ. Το ζήτημα δεν οδηγήθηκε σε λύση και η ελληνική πλευρά θεώρησε ότι η αδυναμία παρέμβασης της στα τουρκικά σχολικά βιβλία που δίνονταν στους ρωμιούς μαθητές καθιστούσε την όλη συμφωνία ετεροβαρή σε βάρος της Ελλάδας, διατυπώνοντας την ευχή να διορθωθούν τα πράγματα στο μέλλον.

⁴⁵² ΣΣΘ/Συνεδρίαση 28η/14.11.1962, σ. 6. Οι περισσότερες πληροφορίες στο αρχειακό υλικό μας αφορούν στα σχολικά εγχειρίδια για την πρωτοβάθμια μειονοτική εκπαίδευση. Οι προβληματισμοί και οι πρακτικές βέβαια των ελληνικών αρχών για τα τουρκικά σχολικά βιβλία ήταν ανάλογες και για τις δύο βαθμίδες. Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 1.10.1962, Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 1.8.1966, σ. 5.

ιστορία του «ελληνισμού», περιγραφές της Άγκυρας, χάρτης του τουρκικού κράτους, αναφορές στην τουρκική βιομηχανία⁴⁵³. Σε συνεδρίαση του ΣΣΘ (26.8.1965) στην οποία συζητήθηκε, μεταξύ άλλων, και η διάθεση τριών τουρκικών βιβλίων γραμματικής για την α', τη β' και τη γ' γυμνασίου και ενός εγχειριδίου καλλιγραφίας «επιλήψιμες» θεωρήθηκαν «φράσεις και εικόνες θίγουσαι αμέσως και εμμέσως την Ελλάδα ή προβάλλουσai ξένη χώραν εις βάρος της ιδικής μας»⁴⁵⁴.

Σε ό,τι αφορά στο δεύτερο ερώτημα, οι ελληνικές αρχές αναγνώριζαν το δυσμενές αντίκτυπο που είχε στους μειονοτικούς μαθητές η αφαίρεση σελίδων από τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια. Για αυτό το 1962 το ΣΣΘ πρότεινε την εκ νέου ενεργοποίηση της ελληνοτουρκικής επιτροπής για μια αμοιβαία διευθέτηση του ζητήματος των σχολικών βιβλίων και, στην περίπτωση άρνησης της Τουρκίας, να προχωρήσει η ελληνική κυβέρνηση στη συγγραφή σχολικών βιβλίων για το τουρκόφωνο πρόγραμμα των μειονοτικών σχολείων⁴⁵⁵. Η πρόταση αυτή δεν υλοποιήθηκε. Σύμφωνα με το ΓΕΜΣ Δ. Μαντζουράνη οι λόγοι είχαν να κάνουν με το μικρό αριθμό μαθητών που φοιτούσαν στα μειονοτικά γυμνάσια, γεγονός που καθιστούσε το όλο εγχείρημα ασύμφορο οικονομικά, αλλά κυρίως με την αμοιβαιότητα, καθώς τα σχολικά βιβλία που απέστειλε η μία στην άλλη αποτέλεσαν ακόμη ένα πεδίο «ελιγμών» στο μεταξύ τους ανταγωνισμό⁴⁵⁶. Σε ανάλογο πλαίσιο κινούνταν και οι προτάσεις του επιθεωρητή της δεύτερης εκπαιδευτικής περιφέρειας μουσουλμανικών σχολείων του ν. Ξάνθης το 1972, ο οποίος πρότεινε τη δημιουργία από το ΥΠΕΠΘ ξεχωριστών σχολικών βιβλίων για τα μαθήματα και του τουρκόφωνου και του ελληνόφωνου προγράμματος των μειονοτικών σχολείων (δημοτικών και γυμνασίων)⁴⁵⁷. Μάλιστα ο εν λόγω επιθεωρητής έκανε και συγκεκριμένες προτάσεις για τα μαθήματα της ιστορίας και της γεωγραφίας, ώστε τα σχολικά εγχειρίδια που θα παραγότουσαν να ήταν ευσύνοπτα, σε «απλή» γλώσσα και δε θα έθιγαν τη «θρησκευτική» ταυτότητα των μειονοτικών μαθητών⁴⁵⁸.

⁴⁵³ Έγγραφο Επιθεωρητή τουρκικών σχολείων προς ΥΠΕΠΘ 16.6.1956. Πρβλ. και ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 67-68.

⁴⁵⁴ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 40ή/26.8.1965, σ. 8.

⁴⁵⁵ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 28η/14.11.1962, σ. 6: «Κατόπιν των ανωτέρω εισηγούμαι όπως γίνουν αι σχετικά ενέργειαι παρά τη Τουρκική Κυβερνήσει δια την εκ νέου επαφήν των δύο Επιτροπών προς αμοιβαίαν ρύθμισιν του εκκρεμούντος θέματος, εν περιπτώσει δε αρνήσεως της Τουρκικής Κυβερνήσεως δέον όπως προέλθωμεν ημεείς εις την εκτύπωσιν των εν λόγω, εις την Τουρκικήν γλώσσαν, βιβλίων».

⁴⁵⁶ Έγγραφο ΓΕΜΣ προς ΥΠΕΠΘ 28.6.1967, σ. 1-2: «Ανεξαρτήτως της ανάγκης της κατά το δυνατόν συντόμου συντάξεως και εκτυπώσεως των βιβλίων δια το Δημοτικών σχολείων, δια το Γυμνάσιον και το Λύκειον, δια τα οποία δεν δυνάμεθα ακόμη να σκεφθώμεν έκδοσιν ένεκα του περιορισμένου αριθμού μαθητών, η γνώμη μας είναι να συνδυασθή η ενέργεια αυτή της Τουρκικής Κυβερνήσεως προς την αμοιβαιότητα, ήτοι την εισαγωγήν των αντιστοιχών βιβλίων εξ Ελλάδος περιεκομμένων, όπως εις την περίπτωσιν ταύτην θα συμβή και εν Κομοτηνή και Ξάνθη, κατά τας επιληψίμους σελίδας».

⁴⁵⁷ Μελέτη για μουσουλμανικά σχολεία Β' Εκπαιδευτικής περιφέρειας ν. Ξάνθης 24.2.1972, σ. 11-12: «Προτεινόμεν, όπως τα εν λόγω βιβλία, εφ' όσον υπάρχουν δυνατότητες (κατάλληλον επιστημονικόν προσωπικόν) συγγράφονται και εκτυπούνται εν Ελλάδι, με περιεχόμενον, την κατά τάξιν διδασκτέαν ύλην των Ελληνικών Γυμνασίων, δεδομένου ότι επ' αυτού ουδεμία δέσμευσις υπάρχει, καθ' όσον η διδασκτέα ύλη διά τα σχολεία ταύτα, δεν έχει εισέτι ορισθή υπό των ενδιαφερομένων χωρών. Ωσαύτως πρέπει να συγγραφούν και εκτυπωθούν βιβλία, και διά τα Ελληνιστί διδασκόμενα μαθήματα κατά την διαδικασίαν την οποίαν αναφέρομεν διά τα βοηθητικά βιβλία των Δημοτικών Μουσικών σχολείων. Φρονούμεν ότι επιτακτική ανάγκη προβάλλει, όπως το ταχύτερον εκτυπωθούν κατάλληλα βιβλία διά τα Ελληνιστί διδασκόμενα μαθήματα, διά να καταστή περισσότερον αποδοτικόν το έργον των Κρατικών Διδασκάλων, αλλά και το φαινόμενον της κοπής φύλλων, το οποίον γίνεται υπό της υπηρεσίας μας και προκαλεί τα ειρωνικά σχόλια των αντιπάλων μας, να εκλείψη μελλοντικώς».

⁴⁵⁸ Μελέτη για μουσουλμανικά σχολεία Β' Εκπαιδευτικής περιφέρειας ν. Ξάνθης 24.2.1972, σ. 11: «Προκειμένου να συγγραφούν βοηθητικά βιβλία, Ιστορίας και Γεωγραφίας επιβάλλεται, όπως καταρτισθή ειδική επιτροπή, ήτις θα προβή εις την εκλογήν της διδασκτέας ύλης. Και ως προς την Ιστορίαν, αφού επιλέξει εκ της Μυθολογίας, της Ιστορίας Αρχαίας Ελλάδος, Βυζαντινών και Νεωτέρων χρόνων τα σπουδαιότερα κεφάλαια, να διαχωρίση κατόπιν την επιλεγείσαν ύλην εις τρεις τόμους, όσαι είναι αι τάξεις εις ας διδάσκεται το μάθημα τούτο, διά να γνωρίζη εκείνος ο οποίος θα αναλάβη την συγγραφήν της Ιστορίας την ύλην την οποίαν θα αναπτύξη κατά κεφάλαιον, κατά

Για τις ελληνικές αρχές το «πρόβλημα» εντοπιζόταν στο περιεχόμενο των τουρκικών σχολικών βιβλίων και, μολονότι συζητήθηκε αρκετές φορές η επιστροφή τους στην Τουρκία, τις περισσότερες φορές αυτά μοιράζονταν με καθυστέρηση και ακρωτηριασμένα στους μαθητές των μειονοτικών γυμνασίων. Ωστόσο, υπήρχαν και περιπτώσεις, όπως προκύπτει κυρίως από τους συνομιλητές μας, που αυτό δε συνέβαινε και οι μαθητές έκαναν μάθημα με βιβλία που προμηθεύονταν από μεγαλύτερους συμμαθητές τους ή από σημειώσεις⁴⁵⁹. Παράλληλα, η χρήση μέσα στο σχολείο βοηθητικών βιβλίων από την Τουρκία ή άλλου μη εγκεκριμένου εκπαιδευτικού υλικού ήταν αυστηρά απαγορευμένη, ενώ και η προμήθειά του δεν ήταν πάντοτε εύκολη⁴⁶⁰.

τρόπον κατανοητόν και άνευ πολλών λεπτομερειών. Παραλείπων ως είναι αυτονόητον, παν σημείον επιλήψιμον δι' αυτούς, το οποίον είναι δυνατόν να θίξη την θρησκευτικήν των συνείδησιν. Το αυτό φρονούμεν όπως γίνη και διά την συγγραφήν βοηθητικών βιβλίων Γεωγραφίας». Το 1966 έγινε μια προσπάθεια να δημιουργηθεί «άτυπα» εκπαιδευτικό υλικό για το μάθημα της ιστορίας από δασκάλους που εργάζονταν στα μειονοτικά δημοτικά· αυτοί διαπιστώνοντας την αδυναμία «κατανοήσεως υπό των Μουσουλμάνων πολιτιστικών εκφράσεων και της προσπάθειας αποφυγής πληροφοριών θιγουσών εντόνων [οι υπογραμμίσσεις του συντάκτη του κειμένου] την φυλετικήν προέλευσίν των» προέβησαν στη δημιουργία περιλήψεων, οι οποίες εξακολουθούσαν να αποτελούν «αφ' ενός μεν δύσκολον κείμενον δια τους μουσουλμανόπαιδας, αφ' ετέρου δε μνημονεύουν εντόνων τον αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Τούρκων» (Εγγραφο ΓΕΕΜΣ προς Πρόεδρο ΣΣΘ 14.5.1966, σ. 1).

⁴⁵⁹ Σε Εγγραφο της ΓΕΕΜΣ προς το ΥΠΕΠΘ 28.6.1967, σ. 2 ο Δ. Μαντζουράνης εισηγούνταν να μη διανεμηθούν στους μαθητές των μειονοτικών γυμνασίων τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια για τα μαθήματα των μαθηματικών και της φυσικής ως αντίποινα για αντίστοιχη απαγόρευση από το τουρκικό κράτος της διάθεσης ελληνικών βιβλίων στους ρωμιούς μαθητές της Κωνσταντινούπολης («Εάν δεν γίνη αποδεκτή η άποψις αυτή, κατ' ανάγκην θα στερηθούν οι Μουσουλμάνοι μαθηταί των βιβλίων, όπως εστερήθησαν και οι μαθηταί της Ομογενείας της Κων/πόλεως, ως ανταπόδοσιν των ίσων»). Σε αυτή την περίπτωση οι μετακλητοί καθηγητές θα αναγκάζονταν να κάνουν μάθημα χωρίς βιβλία, αλλά και πάλι οι όποιες ασκήσεις θα έπρεπε να ελέγχονται από τη διεύθυνση του σχολείου («Είναι όμως ενδεχόμενον τότε οι εκ Τουρκίας καθηγηταί να διδάσκουν εν Κομοτηνή την οικείαν εις αυτούς ύλην των προβλημάτων και χωρίς βιβλία, οπότε καταλήγομεν εις κωμωδίαν. Δια τούτο εις την περίπτωσιν αυτήν οι εκ Τουρκίας Καθηγηταί θα διδάσκουν την ύλην θεωρητικώς χωρίς αναγωγήν εις τα εν Τουρκία, τα δε προβλήματα θα δίδονται υπό την έγκρισιν του Διευθυντού του Σχολείου. Δια τον λόγον όμως αυτόν έχομεν ανάγκην τουρκομαθούς Διευθυντού»).

Στο ζήτημα αναφέρονται και οι συνομιλητές μας· ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 1: «Δεν είχαμε τα κατάλληλα βιβλία, που θα μας εφοδίαζαν με τις γνώσεις της εποχής. Καθυστερημένα. Πολύ καθυστερημένα. Οι Αμερικάνοι είχαν πάει στο φεγγάρι και τα δικά μας βιβλία γράφανε ότι θα πάνε στο φεγγάρι. Κατόπιν εορτής», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «[---] Από ό,τι θυμάμαι, τώρα, κάποια βιβλία ήταν από τα τους προηγούμενους μαθητές. [---] Παλιά, ας πούμε. Παλιάς έκδοσης. Κλπ. Κάποια άλλα ήρθανε καινούρια. Ελάχιστα. Ας πούμε. Φυσικά αυτά τυπώντουσαν της τουρκικής γλώσσας στην Τουρκία λόγω των Συμφωνιών των διακρατικών αυτών των τέτοιων. Αλλά μέχρι να έρθουν εδώ ξέρω εγώ και λοιπά ... [ερ.]: Ερχότανε πλήρη τα βιβλία; Ή λείπανε τίποτα σελίδες από μέσα; [απ.]: Σχεδόν από όλα τα βιβλία λείπανε σελίδες. [ερ.]: Λείπανε σελίδες. [---] [απ.]: Εεεε, μετά που ασχολήθηκα και εγώ λίγο με τα εκπαιδευτικά, ας το πούμε, στο Σύλλογο των Επιστημόνων της Μειονότητας, που ήμουν εφτά (07) χρόνια στη διοίκηση, τότε διαβάσαμε και τι εστί Μορφωτικό Πρωτόκολλο, Μορφωτική Συμφωνία μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας κλπ. και [---] απλώς θυμηθήκαμε εκείνα τα χρόνια που ήταν σκισμένα. Λέμε στη λογοκρισία, ας πούμε, της αυτής ...», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «[ερ.]: Τα βιβλία, όταν παίρνατε βιβλία στα τουρκικά από το κράτος ήταν κανονικά ή έλειπαν πράγματα; [απ.]: Όχι, έλειπαν. Καμιά φορά έσκιζαν καμιά, ως παράδειγμα που είχα παρατηρήσει του Ατατούρκ τα αυτά έσκιζαν. Εκεί που υπήρχε ... [ερ.]: Στην αρχή συνήθως. [απ.]: Ναι, ναι δηλαδή εκεί που υπήρχε του Ατατούρκ ένα διάγγελμα, αυτό το έσκιζαν, αυτό δεν υπήρχε», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 4: «Ο αδελφός μου, και τα δύο αδέρφια μου πήγαν στο Τζελάλ Μπαγιάρ. Δεκατρείς (13) σελίδες χειρόγραφες φυσική. Δεν μπορεί. Δηλαδή, με δεκατρείς σελίδες χειρόγραφες φυσική δεν μπορεί να μάθεις. Αλλά, ποιος φταίει;», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «[απ.]: Δε θυμάμαι να λείπανε βιβλία. Ναι. [ερ.]: Όχι. Και αυτά που είχατε είχαν προβλήματα; [απ.]: Νομίζω ότι ήμασταν κάποια χρόνια πίσω από την Τουρκία, όσον αφορά το τουρκόφωνο πρόγραμμα».

⁴⁶⁰ Το 1966 ο πρόεδρος του ΣΣΘ ζήτησε την απαγόρευση κυκλοφορίας τουρκικών βιβλίων και εντύπων στη Θράκη στα πλαίσια της αμοιβαιότητας, καθώς ανάλογες πρακτικές εφαρμόζονταν και από το τουρκικό κράτος απέναντι στη ρωμική μειονότητα στην Κωνσταντινούπολη (Εγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 1.8.1966, σ. 7: «Εν Κων/πόλει, πέραν του καθαρώς Σχολικού βιβλίου, ουδέν έτερον Ελληνικόν κυκλοφορεί, ούτε και ευρίσκεται εις Σχολικάς Βιβλιοθήκας. Εν Θράκη εις τας Σχολικάς Βιβλιοθήκας αποστέλλονται εκ Τουρκίας, ή αγοράζονται επιτοπίως σωρεία βιβλίων, δυστυχώς όχι μόνον διδακτικών. Υποβάλλω την γνώμην, όπως τα απαγορευώμεν, εκτός εάν επιτρέψουν και εν Κων/πόλει, όπου είναι και μεγαλύτεραι αι ανάγκαι, διότι η μη αναστροφή των Ελληνοπαίδων με

Από την άλλη η χρήση στο ελληνόφωνο πρόγραμμα των δευτεροβάμιων μειονοτικών σχολείων των ίδιων σχολικών εγχειριδίων με τα ελληνόφωνα γυμνάσια δημιουργούσε επίσης προβλήματα όχι μόνο γιατί επρόκειτο για σχολικά βιβλία γραμμένα για μαθητές που είχαν την ελληνική ως μητρική γλώσσα, αλλά και για το περιεχόμενό τους. Ο έντονος ελληνοκεντρικός χαρακτήρας των σχολικών εγχειριδίων του ελληνόφωνου προγράμματος ερχόταν σε αντίθεση με τα διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά και το διαφορετικό «υποκειμενικό αναλυτικό πρόγραμμα» (hidden curriculum) των μειονοτικών μαθητών πολλαπλασιάζοντας της δυσκολίες κατά τη μαθησιακή διαδικασία, αφού εγείρονταν αντιστάσεις και παλινδρομήσεις, καθώς οι μειονοτικοί μαθητές μπορεί να ένιωθαν ότι απειλείται η ταυτότητά τους, παράμετρος που επισημαίνεται και από τους συνομιλητές μας, κυρίως σε σχέση με τα βιβλία της ιστορίας⁴⁶¹. Ωστόσο, αυτή η παράμετρος δε φαίνεται να απασχόλησε τις ελληνικές αρχές. Μολονότι αυτές έδειχναν ότι αναγνώριζαν τα προβλήματα από την ασυμβατότητα ανάμεσα στο ακολουθούμενο αναλυτικό πρόγραμμα και στα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια, εκείνο που μονοπωλούσε το ενδιαφέρον τους ήταν ο όποιος τουρκικός εθνοκεντρισμός διέκρινε τα τελευταία. Για τους έλληνες ιθύνοντες το «πρόβλημα» με τα σχολικά εγχειρίδια πάντοτε είχε σχέση με τα τουρκικά βιβλία και με τον κίνδυνο «εκτουρκισμού» της μειονότητας, δηλαδή της περεταίρω διάδοσης και εδραίωσης της τουρκικής της ταυτότητας, διαδικασία που έπρεπε να αντιμετωπιστεί από τις ελληνικές αρχές ή έστω να περιοριστεί στο μέγιστο δυνατό βαθμό. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τα όποια εκπαιδευτικού χαρακτήρα προβλήματα μπορεί να αντιμετώπιζαν οι μειονοτικοί μαθητές είτε λόγω της διγλωσσίας τους είτε για άλλους λόγους αποσιωπούνταν και παραβλέπονταν, αφού η προτεραιότητα δινόταν στον έλεγχο των ιδεολογικών τους προσανατολισμών και της ταυτότητάς τους.

Από το 2002 και μετά στα πλαίσια του Προγράμματος «Εκπαίδευση των παιδιών της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη» του ΥΠΕΠΘ δημιουργήθηκαν νέα εκπαιδευτικά υλικά για τους μειονοτικούς μαθητές που φοιτούν σε σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ οργανώθηκαν και συστηματικοί κύκλοι επιμορφώσεων των εκπαιδευτικών που διδάσκουν σε αυτά⁴⁶².

το Ελληνικόν βιβλίον και έντυπον, προκαλεί τον βαθμιαίον αφελληνισμόν γλωσσικώς»). Στη 50ή συνεδρίαση του ΣΣΘ στις 9.2.1967 αποφασίστηκε η εντατικοποίηση των ελέγχων στον τουρκικό τύπο που ερχόταν στη Θράκη και στην κατάσχεση οποιουδήποτε εντύπου περιείχε «και το παραμικρόν εις βάρος της Ελλάδος» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 50ή/9.2.1967, σ. 3).

Ανάλογες απόψεις εξέφρασαν και ορισμένοι από τους συνομιλητές μας· ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 3: «[ερ.]: Βιβλία άλλα από την Τουρκία μπορούσατε να προμηθευτείτε εύκολα; [απ.]: Όχι, πολύ δύσκολα. Διότι κοιτάζτε. Τα τελωνεία ήταν τότε, εκείνα τα χρόνια, πολύ σκληρά. Απέναντι στο βιβλίο και στις εφημερίδες και αυτά ήταν. Δεν ξέρω δηλαδή. Εντολή υπήρχε; Δεν μπορώ να καταλάβω. Ήταν πολύ σκληρά τα πράγματα. Δεν μπορούσες έτσι να προμηθευτείς».

⁴⁶¹ Για τα «υποκειμενικό αναλυτικό πρόγραμμα» των μαθητών βλ. ΔΡΑΓΩΝΑ 2003, σ. 14-16. Δύο από τους συνομιλητές μας αναφέρονται στις «ενοχλήσεις» που ένιωθαν ως μαθητές από το περιεχόμενο των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων, ιδιαίτερα αυτών για το μάθημα της ιστορίας· ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «[ερ.]: Σας δυσκόλευαν τα βιβλία τα ελληνικά; Σας ενοχλούσε κάτι στα ελληνικά βιβλία; [απ.]: Ναι. Βεβαίως. Δυσκόλευαν δηλαδή [-----]. Ως προς την ύλη τώρα εντάξει υπήρχαν οι δυσκολίες στα αρχαία ελληνικά ας πούμε κλπ., οι δυσκολίες ίσχυαν για όλους τους μαθητές και στα δημόσια σχολεία ας πούμε. [ερ.]: Σας ενοχλούσε κάτι στα βιβλία εσάς προσωπικά; [απ.]: Στα, στα βιβλία ναι. Με ενοχλούσε ας πούμε το αντιτουρκικό μένος που υπήρχε μέσα στα βιβλία του-, της ιστορίας, το ένα, το άλλο κλπ. [ερ.]: Τα συζητούσατε αυτά μεταξύ σας σαν μαθητές; [απ.]: Ναι. Βέβαια. [ερ.]: Υπήρχαν τέτοιες ζυμώσεις μεταξύ σας. [απ.]: Ναι. Βέβαια», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 5: «Ναι. Θυμάμαι, έλεγαν για το μεγαλείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κάποιοι, για το μεγαλείο του Βυζαντίου κάποιοι άλλοι. Σίγουρα υπήρχαν. Ειδικά στα μαθήματα της ιστορίας. Αν και η ιστορία ήταν η ελληνική ιστορία. Τούρκικη ιστορία δε μάθαμε ποτέ. Μιλούσαν κάποιοι φιλόλογοι τέλος πάντων. Υπήρχαν βέβαια αυτά. Εμένα δε με συγκίνησε καμιά από τις δυο πλευρές. Δεν υπάρχουν μεγαλεία, υπάρχουν μεγάλοι άνθρωποι».

⁴⁶² Συνολικά για το Πρόγραμμα «Εκπαίδευση των παιδιών της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη» του ΥΠΕΠΘ (φορέας υλοποίησης Πανεπιστήμιο Αθηνών, επιστημονική υπεύθυνη Άννα Φραγκουδάκη) βλ. την

Ανακεφαλαιώνοντας, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία, ως προς τα μαθήματα που διδάσκονταν οι μαθητές των μειονοτικών γυμνασίων το πρόγραμμα σπουδών τους ήταν αυτό της ελληνόφωνης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ως προς τις γλώσσες διδασκαλίας τα «θεωρητικά» μαθήματα διδάσκονταν στην ελληνική γλώσσα και τα «θετικά» στην τουρκική. Για τα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος χρησιμοποιούνταν σχολικά εγχειρίδια που προέρχονταν από την Τουρκία και για τα μαθήματα του ελληνόγλωσσου προγράμματος τα σχολικά εγχειρίδια που προορίζονταν για την ελληνόφωνη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Επί της ουσίας πρόκειται για δύο κύκλους μαθημάτων που λειτουργούσαν όμως ξεχωριστά ο ένας από τον άλλο, δε «συνομιλούσαν» μεταξύ τους ούτε και συσχετιζόνταν. Το μοντέλο αυτό διαμορφώθηκε τα χρόνια της δημιουργίας του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» κατ'αντιστοιχία με ό,τι ίσχυε στα ρωμαίικα δευτεροβάθμια σχολεία της Κωνσταντινούπολης και έκτοτε εξακολουθεί να ισχύει παρά τις όποιες επιμέρους μικρές αλλαγές μπορεί να επήρθαν στη δομή του. Ωστόσο, η ελληνική πλευρά δεν έθεσε ανοιχτά ζήτημα αναθεώρησης του υφιστάμενου προγράμματος σπουδών των μειονοτικών γυμνασίων. Οι λόγοι αυτής της επιλογής πρέπει να αναζητηθούν αφενός μεν στην αμοιβαιότητα, αφού μια τέτοια κίνηση θα επέφερε ανάλογες παρεμβάσεις και στα ρωμαίικα σχολεία της Κωνσταντινούπολης, αφετέρου δε στο ότι μια τέτοια κίνηση μπορούσε να αναδείξει τα ελλείμματα της δευτεροβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης και να οδηγήσει σε ευρύτερες αναθεωρήσεις της ελληνικής μειονοτικής εκπαιδευτικής πολιτικής, κάτι δεν ήταν επιθυμητό από τις ελληνικές αρχές. Οι έλληνες ιθύνοντες προσπάθησαν να ελέγξουν κατά κύριο λόγο τα τουρκικά σχολικά βιβλία που χρησιμοποιούσαν οι μαθητές στα μειονοτικά γυμνάσια είτε προχωρώντας σε αφαιρέσεις σελίδων που θεωρούσαν ότι προέβαλαν το τουρκικό κράτος και την τουρκική εθνική ταυτότητα μεταξύ των μειονοτικών μαθητών είτε μπλοκάροντας τη διανομή τους. Από την άλλη, και η Τουρκία συνέχισε να αποστέλλει σχολικά βιβλία που το περιεχόμενό του μπορούσε να εγείρει τέτοιες θεωρήσεις, αλλά και να αντιμετωπίζει με παρόμοιο τρόπο τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια που προορίζονταν για τα ρωμαίικα σχολεία⁴⁶³. Το ζήτημα των σχολικών βιβλίων αποτέλεσε άλλο ένα πεδίο του ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού για τον ιδεολογικό έλεγχο και τη χειραγωγή της μειονότητας και τα μέτρα στα οποία κατέφυγαν οι ελληνικές αρχές συντέλεσαν στην περαιτέρω υποβάθμισή της.

Σε ό,τι αφορά το τελευταίο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τοποθετήσεις ορισμένων από τους συνομιλητές μας και το πώς προσπαθούν να «διαβάσουν» σήμερα αυτοί τα σχετικά ζητήματα. Επισημαίνεται ότι και οι τρεις συνομιλητές μας δραστηριοποιήθηκαν κατά το παρελθόν στο πλευρό της Αριστεράς και ενεπλάκησαν από διαφορετικές θέσεις με τους συλλόγους της μειονότητας. Αυτοί, είτε μιλώντας γενικά για τις πολιτικές που ακολουθήθηκαν και από την τουρκική και από την ελληνική πλευρά απέναντι στη μειονότητα είτε αναφερόμενοι ειδικότερα για το ζήτημα των βιβλίων ή της γλώσσας που διδάσκονται ορισμένα μαθήματα, κάνουν λόγο για τον εγκλωβισμό της μειονότητας στον ελληνοτουρκικό ανταγωνισμό και για το έλλειμμα συνεννόησης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, παράμετροι που είχαν σε κάθε περίπτωση δυσμενείς επιπτώσεις για την ίδια τη μειονότητα, αλλά και για την επιμονή της τελευταίας να

ιστοσελίδα του: <http://www.museduc.gr/>, όπου είναι προσβάσιμα και όλα τα υλικά που παρήχθησαν για το δημοτικό και για το γυμνάσιο, αλλά και ΔΡΑΓΩΝΑ – ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008, σ. 17-56.

⁴⁶³ Έγγραφο της ΓΕΕΜΣ προς το ΥΠΕΠΘ 28.6.1967, σ. 1-2: «Η διαδικασία του ελέγχου και εκεί είναι η αυτή με την ιδιότητά μας, διότι την εδιδάχθημεν από εκείνους», «Χειρών αδίκων ήρξατο η άλλη πλευρά, η οποία απηγόρευσε την εισαγωγήν βιβλίων εις τα σχολεία της Ομογενείας».

αρνείται όποιες αναθεωρήσεις καλείται να αντιμετωπίσει⁴⁶⁴. Εκείνο που χαρακτηρίζει το λόγο τους, παρά τις επιμέρους αφορμήσεις τους, είναι η προσπάθειά τους να δει ο καθένας ό,τι συνέβη, αν όχι με αποστασιοποίηση, τουλάχιστον σε ένα διαφορετικό πλαίσιο από τη μονομερή καταγγελία της ελληνικής πολιτικής απέναντι στη μειονότητα, συνήθη χαρακτηριστικό του επίσημου μειονοτικού λόγου⁴⁶⁵. Οι κρίσεις αυτές, παρ' όλο που δεν παύουν να είναι μεμονωμένες και προσωπικές και να εκφέρονται απέναντι σε έναν πλειονοτικό, είναι ενδεικτικές ωστόσο των διεργασιών που συντελέστηκαν και συντελούνται εντός της μειονότητας και της αναστοχαστικής διάθεσης που μπορεί να διακρίνει ορισμένα από τα μέλη της, τα οποία

⁴⁶⁴ ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 2: «Επειδή εγώ είμαι ελεύθερος επαγγελματίας δεν έχω πρόβλημα και με το τουρκικό κράτος ή και με το ελληνικό. Δεν πιστεύω στο κράτος δηλαδή, πώς το λένε; Δηλαδή δεν βασιζόμαι ούτε στο ελληνικό το κράτος ούτε στο τουρκικό. Έχω τις δικές μου επιφυλάξεις. Πώς το λέει το ρητό ας πούμε: κράτα μικρό καλάθι για να φας ας πούμε κεράσι. Δηλαδή, δεν είναι τα πάντα, ό,τι λένε ή ό,τι κάνουν, σωστά ας πούμε. Έτσι. [-----] Τι θα 'λεγα; [-----] Αρκετοί επειδή έχουν κάποιες σχέσεις με το τουρκικό προξενείο ξέρω εγώ έχουν επιφυλάξεις να πούνε κάποια πράγματα. Ξέρω εγώ, αυτό εδώ είναι στραβό, βρε παιδί μου. Πρέπει να το κάνουμε και αλλιώς. Τι θα πούμε κλπ. Απλώς ήθελα να δώσω το, ένα παράδειγμα. Επειδή σας είχα πει ότι είχα ασχοληθεί με ή μάλλον είχαμε ασχοληθεί και με την εκπαίδευση κάποτε στο Σύλλογο Επιστημόνων της Μειονότητας. Πότε ήταν; Ποια χρόνια τώρα; Να σας πω ακριβώς: [-----] τέλη δεκαετίας '80 με αρχές δεκαετίας του '90. Σε εκείνα τα χρόνια δηλαδή. Αφού ψάξαμε, ράναμε, κάναμε σχετικά με την εκπαίδευση, με την εκπαίδευση και την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια κλπ., είπαμε να τα τεκμηριώσουμε όλα, να βγάλουμε ένα βιβλιαράκι. Αυτά είναι τα προβλήματα, ρε παιδί μου ξέρω εγώ. Να έχουμε ένα ντοκουμέντο κλπ. [----] Σκαλώσαμε στη Μορφωτική Συμφωνία και στο Μορφωτικό Πρωτόκολλο που υπήρχαν και που υπάρχουν ανάμεσα στις δύο χώρες ξέρω εγώ κλπ. Και μου είχε έρθει στο μυαλό, λέω: δε γράφουμε ένα κείμενο, και προς την Τουρκία αλλά και προς την Ελλάδα, τώρα εδώ στο Πρωτόκολλο και στη Συμφωνία λένε ότι σε τακτικά χρονικά διαστήματα, κάθε εξάμηνο ξέρω εγώ κλπ., οι δύο αντίστοιχες οι επιτροπές οι μορφωτικές συναντιούνται για να δουν ζητήματα, ξέρω εγώ, της εκπαίδευσης των μειονοτήτων. Από τότε έχει να συνεδριάσει αυτή η κοινή επιτροπή; Πότε πρόκειται, αν πρόκειται να συνεδριάσει; Να μας πούνε, ρε παιδί μου, να ξέρουμε. Και αν είναι δυνατόν να πάμε και σαν παρατηρητές εμείς, κανά δύο άτομα από το Σύλλογο, να δούμε τι κάνουν. Δηλαδή πόσο σοβαροί είναι. Το γράψαμε. Κάποιοι αντιδράσανε. Εγώ- Γράψαμε αυτό το γράμμα ή επιστολή. Και μας ήρθε απάντηση στο φλου και από τις δυο πλευρές. Και εμείς για να το κατοχυρώσουμε, για να κατοχυρωθούμε σαν διοίκηση του Συλλόγου, τις αντίστοιχες απαντήσεις τις δώσαμε στον τύπο. Και από τις δύο, και της Τουρκίας και της-, από την ..., από το Υπουργείο Παιδείας ήρθε, ξέρω εγώ. Τις δώσαμε. Αυτή λέει ήταν ακόμα, είναι η άποψη και των δύο, των δύο πλευρών. Που θέλω να καταλήξω; Δηλαδή, εκείνο που κάναμε [γέλια] ήταν κάτι [----] **το σωστό βέβαια**, ήταν σωστό, να ξέρουμε, εμένα με ενδιαφέρει ας πούμε σαν μέλος της μειονότητας το τι λένε, τι κάνουν, πώς δράνε. Έτσι, για το καλό μου, για το συμφέρον μου. Όπως ανταποκρίνονται σε αυτά που λένε ή μας δουλεύουν; Δηλαδή, για να το αποδείξουμε ότι μας δουλεύουν δώσαμε στο τύπο, δημοσιεύτε, ας πούμε. Και στον τουρκόφωνο και στον ελληνικό, ελληνόφωνο τύπο. Δηλαδή, που θέλω να καταλήξω; Η ίδια τακτική συνεχίζεται και επί των ημερών μας, κατά τη γνώμη μου: **μας δουλεύουν χοντρά**», ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 3: «Ενώ τώρα που είμαι στα πενήντα βρε παιδί μου μπορούσαν να κάθονται αυτοί οι άνθρωποι, οι αρμόδιοι επιστήμονες τάχα μου, αυτοί οι άνθρωποι, καθηγητές, κοτζάμ καθηγητάδες να συμφωνούσαν δηλαδή. Η Ελλάδα να έλεγε εμείς δε θέλουμε αυτά και αυτοί να τα έβγαζαν. Σιγά το πράγμα δηλαδή. Έχει στα μαθηματικά ή, πες μου, στα άλλα μαθήματα. Ήταν ανάγκη; **Δεν το καταλαβαίνω. Δηλαδή εκείνα τα χρόνια, πέτρινα χρόνια.** [ερ.]: Και οι άλλοι το βάζανε παράλληλα. [απ.]: Και οι άλλοι το βάζανε. Αυτό λέω δηλαδή. [ερ.]: Αυτό. [απ.]: Μα εκεί, έτσι θα σας αναφερθώ ένα πολύ χαρακτηριστικό ανέκδοτο που είχα ακούσει από ένα τούρκο καθηγητή στο πανεπιστήμιο, που δεν μπορώ να ξεχάσω, θέλω να μοιραστώ. Έλεγε αυτό το πράγμα: ο Ντεμιρέλ και ο Παπανδρέου, όχι αυτός ο Παπανδρέου, ο μπαμπάς Παπανδρέου, είχαν πεθάνει, λέει, και πήγαν, λέει, στον άλλο κόσμο, λέει, και τον ρωτάει ο θεός τι θέλεις να σε κάνω, λέει, τι θες να σου κάνω, λέει. Και ο, στην αρχή λέει στον Ντεμιρέλ. Ο Ντεμιρέλ λέει να απαντήσει πρώτα ο Παπανδρέου. Ο Παπανδρέου ρωτάει στην Τουρκία τι θα κάνετε λέει. Σε σένα θα δώσω, λέει στον Παπανδρέου, ένα. Στον Ντεμιρέλ θα δώσω δύο, λέει, δύο θα κάνω. Σε σένα που θα κάνω το ένα στο Ντεμιρέλ θα κάνω το δύο. Αμέσως σκέφτεται ο Παπανδρέου, λέει: τύφλωσε με το ένα μάτι. Για να τυφλώσει ... Δηλαδή ήταν μια τέτοια λογική, δεν υπήρχε λογική. Δηλαδή και τα δύο να ανοίξουν τα μάτια τους και να προχωρήσει η ζωή, αλλά ήταν να τυφλώσει ο ένας τον άλλο. Δυστυχώς», ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 4: «Ενώ με καλή θέληση θα μπορούσαν αυτά τα σχολεία να είναι πρότυπα σχολεία, να μαθαίνουν τα παιδιά και ελληνικά και τουρκικά. Αλλά εκεί υπάρχει, -μπορεί να μην το πει κανείς εκτός από μένα- δεν έχω καταλάβει ας πούμε γιατί μαθαίνουμε τα μαθηματικά στα τουρκικά. Αυτό δεν πρόκειται να στο πει κανείς άλλος. Αλλά τα μαθηματικά στα τουρκικά δεν μπορώ να το καταλάβω. Να βρούμε τρόπο να μαθαίνουν τουρκικά κάποιες ώρες περισσότερο. Ναι, να βρούμε λύση. Αλλά, άμα το ακούσει κάποιος τώρα, θα πει: **Ωπ! μας πουλήσες.**»

⁴⁶⁵ Βλ. και ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2007, σ. 69-71, 79-82, 86-88.

προσπαθούν να «διαβάσουν» το παρελθόν, αλλά και να θεωρήσουν το παρόν και το μέλλον τους ως μειονότητα⁴⁶⁶.

⁴⁶⁶ ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ 3: «Αλλά αυτό που θέλω να πω από το Τζελάλ Μπαγιάρ ένας απόφοιτος βρίσκει ένα φίλο του, επειδή γνωρίζει τα ελληνικά, πηγαίνουν Θεσσαλονίκη. Δηλαδή ένας άνθρωπος και άλλος που έχει τα χρήματα, πεντακόσιες χιλιάδες, επένδυσε. Δηλαδή θα μου πεις δεν είναι μεγάλο ποσό. Αλλά μέσα στην οικονομία πέντε, δέκα, έτσι μαζεύονται. Και αυτό που θέλω να πω, δηλαδή, τα κράτη αυτά τώρα εντάζει, εγώ βλέπω έτσι εξαφανίζεται αυτό. Ίσως θα παίζουν αυτοί οι άνθρωποι κάποιο ρόλο. Έτσι, και στο διπλωματικό πεδίο και στο οικονομικό πεδίο. Δηλαδή γνωρίζουν και εδώ πέρα και εκεί πέρα. Λέμε γέφυρα φιλίας. Τη γέφυρα πώς θα κάνεις άμα δε θα έχεις τα αυτά, τα άτομα; [----] Τα έτοιμα, δηλαδή θα πρέπει να έχεις και το υλικό. Αυτό το υλικό που θα παίζει τον πρωταρχικό ρόλο θα είναι αυτοί. [ερ.]: Που ζήσαν και εδώ και εκεί. [απ.]: Ναι. Έτσι ακριβώς! [ερ.]: Που ξέρον και εδώ και εκεί κόσμο. [απ.]: Ναι. Έτσι ακριβώς! [ερ.]: Αυτοί που ζήσαν [και εδώ και εκεί] [απ.]: Ακριβώς αυτό! Δηλαδή η Ελλάδα. Και η Ελλάδα και η Τουρκία που θα μπορούσαν να το εκμεταλλευτεί, δεν το εκμεταλλεύτηκε αυτό. Σας λέω δηλαδή, έκαναν εκεί ένα, μία συμφωνία. Έκαναν αυτό. Εγώ πιστεύω ότι ήταν ένα πολύ θετικό. Αλλά σταμάτησε εκεί πέρα. Δηλαδή, μπήκαν μέσα διαμάχη τότε με την Κύπρο, με το Αιγαίο, με το ένα, με το άλλο. Και άλλοι εκεί πέρα σαν μουνταλάδες αγόραζαν εκεί πέρα τα όπλα, τα αεροπλάνα. Οι δικοί μας εδώ πέρα τα όπλα, τα αεροπλάνα. Εμείς έχουμε αυτήν την κατάληξη. Αυτοί έχουν άλλη κατάληξη. Και στο τέλος μια τρύπα στο νερό».

Κεφάλαιο 4

Τα μειονοτικά ιεροσπουδαστήρια της Κομοτηνής και του Εχίνου Ξάνθης

Τα ιεροσπουδαστήρια είναι σχολεία που παρέχουν την απαιτούμενη γνώση για το ισλάμ και προετοιμάζουν τους θρησκευτικούς λειτουργούς της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη. Οι μειονοτικοί είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία μουσουλμάνοι σουνίτες της νομικής σχολής των hanefi (όπως και η πλειοψηφία των μουσουλμάνων της Τουρκίας), ενώ υπάρχει και ένας μικρός αριθμός αλεβί/μπεκτασί⁴⁶⁷. Τα ιεροσπουδαστήρια αποτελούν μέρος της μειονοτικής εκπαίδευσης γιατί ως σχολεία απευθύνονται μόνο στα μέλη της μειονότητας, αλλά και γιατί μέχρι πολύ πρόσφατα συνδέονταν με την εκπαίδευση των μειονοτικών δασκάλων.

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου αναφέρεται η ύπαρξη αρκετών σχολείων αυτού του είδους. Από τη δεκαετία του 1950 λειτουργούν μόνο δύο, το μειονοτικό ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής και το μειονοτικό ιεροσπουδαστήριο στον Εχίνο της Ξάνθης. Μέχρι το 1998 η λειτουργία τους λάμβανε χώρα μέσα σε ένα ασαφές νομικό και θεσμικό πλαίσιο, το οποίο συνδεόταν με τις πολιτικές του ελληνικού κράτους απέναντι στη μειονότητα, αλλά και με τις διεργασίες, τους προσανατολισμούς και τις αντιθέσεις στο εσωτερικό της μειονοτικής κοινωνίας. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει στα τέλη της δεκαετίας του 1990, όταν με μια σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων τα σχολεία αυτά εντάχθηκαν στις δομές της ελληνικής και της μειονοτικής εκπαίδευσης.

4.1 Μειονοτικά ιεροσπουδαστήρια: ίδρυση και λειτουργία

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου λειτουργούσαν αρκετά σχολεία τέτοιου είδους στη δυτική Θράκη⁴⁶⁸. Στα αμέσως μεταπολεμικά χρόνια αναφέρεται η λειτουργία μόνο δύο, ενός στην Κομοτηνή και ενός στην Ξάνθη, τα οποία όμως σε μεγάλο βαθμό υπολειπονταν⁴⁶⁹.

⁴⁶⁷ Στο σουνιτικό ισλάμ δεν υπάρχει κλήρος. Υπάρχει όμως ένα σώμα θρησκευτικών λειτουργών που απαρτίζεται από τους εξής: α) Ιμάμη: προϊστάται των προσευχών στο τζαμί και καθοδηγεί τους πιστούς σε αυτές, β) Χατίπης: ο αναγνώστης και κήρυκας του Κορανίου, γ) Μουεζίνης: ο πιστός που καλεί τους πιστούς για προσευχή, δ) Χότζας: ο μουσουλμάνος ιεροδιδάσκαλος, ε) Καδής: ο μουσουλμάνος ιεροδίκης που δικάζει σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο (σαρία) και στ) Μουφτής: ο ερμηνευτής του ισλαμικού νόμου, μουσουλμάνος θεολόγος και νομοδιδάσκαλος που έχει τη δικαιοδοσία να εκδίδει φετβάδες, δηλαδή επίσημες γνωμοδοτήσεις για ζητήματα που σχετίζονται με τον ισλαμικό νόμο· ΣΟΛΤΑΡΙΔΗΣ 1997, σ. 30, ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 77 και ΚΟΥΦΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ 2011, σ. 5.

⁴⁶⁸ Για την εκπαίδευση της μειονότητας στο Μεσοπόλεμο βλ. ενότητα 2.5 στην παρούσα εργασία. Το 1920 λειτουργούσαν στη Θράκη 5 μεντρεσέδες· ΧΑΣΕΚΗ 2008, σ. 74, αλλά δεν κατονομάζει την πηγή της. Το 1925 αναφέρεται η λειτουργία 19· η πληροφορία προέρχεται από επιστολή της Ένωσης Μουσουλμάνων Ελλάδος. Από του 19 συνολικά μεντρεσέδες που αναφέρονται οι 9 λειτουργούσαν στην περιοχή της Κομοτηνής (8 στην πόλη και 1 στις Σάμπες) και οι 10 στην περιοχή της Ξάνθης (4 στην πόλη και από ένας στον Εχίνο, την Κοτύλη, τα Μελίβοια, το Δημάριο, την Πάχνη και το Ωραίο, όλα τους χωριά στην ορεινή Ξάνθη). Ο Π. Θεοχαρίδης, ο οποίος υπηρέτησε το χρονικό διάστημα 1964-1968 ως πλειονοτικός δάσκαλος στο μειονοτικό ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου, αναφέρει τη λειτουργία μεντρεσέδων στα ίδια χωριά της ορεινής Ξάνθης «από το 1903 ή και λίγο παλαιότερα», ενώ σημειώνει ότι αυτός της Πάχνης λειτούργησε μέχρι της παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και «έκλεισε με την αναχώρηση του διευθυντού του στην Τουρκία»· βλ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995, σ. 174. Ο σχετικά μεγάλος αριθμός μεντρεσέδων που αναφέρεται για το 1925 ίσως μπορεί να ερμηνευθεί από το ότι ο όρος μεντρεσέ την εποχή αυτή χρησιμοποιείται πολύ συχνά από τους ίδιους τους μειονοτικούς για όλα τα κοινοτικά θρησκευτικά σχολεία, λόγω του προσανατολισμού τους και των γνώσεων που παρείχαν. Ενδεχομένως ορισμένοι από τους 19 αυτούς μεντρεσέδες να ήταν πρωτοβάθμια κοινοτικά σχολεία, τα οποία όμως, λόγω όσων δίδασκαν σε αυτά, να έχαιραν εκτίμησης στη μειονοτική κοινωνία. Το ότι η συγκεκριμένη πληροφορία

Το 1949 ιδρύθηκε το ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής («Μεντρεσέι – Χαϊριέ»), όταν συγχωνεύθηκαν σε έναν οι μεντρεσέδες που λειτουργούσαν στην πόλη. Η δημιουργία του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής αποτελούσε την απάντηση της ελληνικής διοίκησης στα αιτήματα που υπέβαλαν μεταπολεμικά οι νεωτεριστικοί κύκλοι της μειονότητας να ιδρυθεί ένα δευτεροβάθμιο μειονοτικό σχολείο και ένα διδασκαλείο για την εκπαίδευση των μειονοτικών δασκάλων⁴⁷⁰. Το 1949 οι ελληνικές αρχές, αναγνωρίζοντας την ανάγκη να υπάρχουν μορφωμένοι μειονοτικοί δάσκαλοι, που θα είχαν όμως σπουδάσει στην Ελλάδα και θα εξαρτιόνταν περισσότερο από την ελληνική διοίκηση, αλλά εκτιμώντας παράλληλα ως πρόωρη τη δημιουργία ενός διδασκαλείου για αυτούς (καθώς αυτό θα μπορούσε να ελεγχθεί ευκολότερα από τους νεωτεριστές), προχώρησε στην αναδιοργάνωση του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής, από όπου πλέον θα προέρχονταν οι θρησκευτικοί λειτουργοί της μειονότητας, αλλά και οι μειονοτικοί δάσκαλοι⁴⁷¹. Για την ελληνική διοίκηση η ενίσχυση της θρησκευτικής ταυτότητας της μειονότητας και η στήριξη των «παλαιομουσουλμάνων» εντός αυτής θεωρήθηκε περισσότερο επωφελής επιλογή από ό,τι η αποδοχή και η ικανοποίηση των επιδιώξεων των νεωτεριστών⁴⁷². Το αίτημά των τελευταίων θα μπορούσε να εξεταστεί εκ νέου στο μέλλον, όταν

προέρχεται από επιστολή της Ένωσης Μουσουλμάνων Ελλάδας συνηγορεί προς αυτή την κατεύθυνση. Η μειονοτική εκπαίδευση δεν έχει αποκτήσει ακόμα τη μετέπειτα δομή της και η ονομασία των σχολείων δεν αποτελεί ζήτημα συνυφασμένο με τον επίσημο προσδιορισμό της μειονότητας. Το 1929 ο αριθμός των λειτουργούντων στη Θράκη μεντρεσέδων ανερχόταν στους 5 (με 7 δασκάλους και 83 μαθητές), ενώ το 1938 καταγράφεται η λειτουργία 4 μεντρεσέδων στην Κομοτηνή, στους οποίους φοιτούσαν συνολικά 60 μαθητές. Πρόκειται για τους Καγιαλί μεντρεσέ, Γενή Τζαμί Μεντρεσέ, Τεκέ μεντρεσέ και Σοφταλάρ Μεντρεσέ· βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 50. Σύμφωνα με το ΣΟΛΤΑΡΙΔΗΣ 1997, σ. 143, ο οποίος όμως δεν αναφέρει τις πηγές του ούτε και χρονολογεί τις πληροφορίες του, ο μεντρεσές Γενί Τζαμί είχε 19 δωμάτια και 104 μαθητές και μεντρεσές Καγιαλί είχε 19 δωμάτια και 92 σπουδαστές (;). Σήμερα στο χώρο του τζαμιού Καγιαλί έχει οικοδομηθεί το κτίριο που στεγάζει το οικοτροφείο για τους μαθητές του σημερινού ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής. Ο μεντρεσές Σοφταλάρ είναι αυτός που θα εξελιχθεί στο σημερινό μειονοτικό ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής.

⁴⁶⁹ Έκθεση Παπαευγενίου 14.11.1946, σ. 5: «Ζωτικότερον ήδη εργάζεται το εν Κομοτινή τοιούτον, ενώ το εν Ξάνθη σχεδόν ητόνισε. Το εν Κομοτινή έχει περί τους 30 μαθητάς. Και τούτο όμως βαίνει προς μαρασμόν. Κατά προσεχές ταξίδιον εις Θράκην θ' ασχοληθώμεν περισσότερον με τα αφοράντα Ιδρύματα ταύτα. Τώρα σημειούμεν μόνον, ότι είναι οξεία η αντίθεσις μεταξύ τούτων και των προϊσταμένων της άνω σημειωθείσης κινήσεως των φανατικών Διδ/λων και των Κοινοτήτων Κομοτινής και Ξάνθης, επί κεφαλής των οποίων είναι φανατικοί Τούρκοι».

⁴⁷⁰ Για τα αιτήματα των νεωτεριστικών κύκλων της μειονότητας βλ. ενότητα 2.6 της παρούσας εργασίας. Για όσα προηγήθηκαν της ίδρυσης του μειονοτικού γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» βλ. ενότητα 3.1.α.

⁴⁷¹ Στις 1-2.12.1949 έγινε σύσκεψη στη ΓΔΘ με αντικείμενο τα μειονοτικά σχολεία της Θράκης. Ανάμεσα στα θέματα που συζητήθηκαν ήταν και η εκπαίδευση των μουσουλμάνων δασκάλων. Πόρισμα Σύσκεψης ΓΔΘ 1-2.12.1949, σ. 12: «Ότι οι Μουσουλμάνοι Διδάσκαλοι δέον να τύχωσι μορφώσεως, της οποίας η γραμμή θα καθορισθή παρά του Κράτους και ότι η μόρφωσις τοιούτων Διδασκάλων εκτός των ορίων της Χώρας ημών αντεδείκνυται από πάσης απόψεως –και δη της εθνικής ημών τοιαύτης– ουδεμία είναι δυνατόν να προβληθῇ, ή και προβαλλομένη να στηριχθῇ –αντίρρῃσις. Ανεντίρρητον επίσης ότι και διά της μορφώσεως ταύτης και διά των ως προς τα Σχολεία των Μουσουλμανοπαίδων υποδεικνυομένων μέτρων δεν επιδιώκεται η εξελλήνισις των Μουσουλμάνων, αλλά ο εντός των ορίων της δυνατότητος πάντοτε αφοπλισμός της ψυχῆς τούτων από του Τουρκικού και Μουσουλμανικού φανατισμού και η διάπλασις τούτων –επαναλαμβάνομεν και πάλιν την φράσιν: εντός των ορίων της δυνατότητος πάντοτε– εις καλούς και πειθαρχικούς Έλληνας πολίτας. Πιστεύομεν λοιπόν, ότι πρέπει να ληφθῶσι μέτρα διά την μόρφωσιν των Μουσουλμάνων διδασκάλων, πολύ δε περισσότερον, διότι εντατική καταβάλλεται από τινων ετών προσπάθεια, παρά φανερών και αφανών παραγόντων και κύκλων, δια να δοθῇ εις την μάχην της Μουσουλμανικής Μειονότητος εν Θράκη καθαρά και φανατική εθνικιστική Τουρκική κατεύθυνσιν, παν άλλο ή επωφελής δια τα εθνικά συμφέροντα ημών».

⁴⁷² Πόρισμα Σύσκεψης ΓΔΘ 1-2.12.1949, σ. 12: «ο Μουσουλμανικός φανατισμός, καθαρά ζωηρά θρησκευτική προσήλωσις εις τα παραδεδομένα Μουσουλμανικά ήθη και έθιμα δεν παρουσιάζει – και έχομεν πολλάς αποδείξεις περί του πράγματος – τας εξάψεις του Τουρκικού εθνικιστικού φανατισμού, του τόσον επικινδύνου σήμερα, εις την εθνικήν ημών ανασυγκρότησιν εις την τόσον ακραίαν και τόσον ευαίσθητον περιοχὴν της Θράκης. Η μουσουλμανική κίνησις και αφύπνησις εν Θράκη ευρίσκεται διά πολλούς λόγους εις οξείαν αντίθεσιν προς την εθνικιστικήν Τουρκικήν τοιαύτην. Αν υποτεθῇ, ότι εις προσεχές ή αιώτερον μέλλον –παρά πάσαν προσδοκίαν

το ελληνικό κράτος, το οποίο μόλις έβγαине από τον Εμφύλιο Πόλεμο, θα βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση και το «*κρατικόν μας γόητρον και κύρος γενικώς θα είναι στερεώτερον και επομένως ικανώτερον ν' ασφαλίση την τε Κρατικήν και Φυλετικήν υπόστασίν μας*»⁴⁷³. Η αναδιοργάνωση του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής αφορούσε και σε αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών του· στο εν λόγω σχολείο, πέραν των ιεροδιδασκάλων, προσελήφθηκαν μειονοτικός δάσκαλος «*διά τινα εγκύκλια μαθήματα*» στην τουρκική γλώσσα και πλειονοτικός «*διά την διδασκαλίαν της Ελληνικής*», ενώ η φοίτηση των μαθητών σε αυτό ορίστηκε ως τριετής. Επιπλέον, η ελληνική διοίκηση ενίσχυσε οικονομικά το ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής ώστε αυτό να μπορεί να ανταπεξέλθει όχι μόνο στη μισθοδοσία των επιπλέον εκπαιδευτικών, αλλά και στη συντήρηση των τροφίμων του, που «*ανέρχονται εις 110*»⁴⁷⁴.

Αμέσως μετά την ίδρυση του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής προέκυψε ένταση για την εποπτεία του σχολείου ανάμεσα στο μουφτή και στη ΔΕΜΠ Κομοτηνής, η οποία ελεγχόταν από τους νεωτεριστικούς κύκλους της μειονότητας. Τελικά, με παρέμβαση του νομάρχη Ροδόπης ο έλεγχος του σχολείου δόθηκε στη μουφτεία, την παραδοσιακή πνευματική ηγεσία των μουσουλμάνων της περιοχής⁴⁷⁵. Το παραπάνω συμβάν πρέπει να συσχετισθεί με τα αιτήματα των νεωτεριστικών κύκλων της μειονότητας (δημιουργία δευτεροβάθμιου μειονοτικού σχολείου, ίδρυση διδασκαλείου) και με την αντιμετώπιση που έτυχαν αυτά από την ελληνική διοίκηση, η οποία σε αυτή τη φάση αρνήθηκε να τα ικανοποιήσει. Επιπλέον, το γεγονός ότι στη ΔΕΜΠ Κομοτηνής την εποχή αυτή είχαν επικρατήσει οι εκπρόσωποι των νεωτεριστών επέτρεπε στους τελευταίους να κατευθύνουν κατά προτεραιότητα τους πόρους που προέρχονταν από την οικονομική εκμετάλλευση της περιουσίας της μειονότητας στα σχολεία που ελέγχονταν από αυτούς⁴⁷⁶. Ο έλεγχος του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής από την ΔΕΜΠ θα προσέφερε στους νεωτεριστές ένα εφελτήριο από το οποίο μπορούσαν να προωθήσουν τις θέσεις τους για μια περισσότερο εκκοσμικευμένη μειονοτική εκπαίδευση, το πλαίσιο και οι προσανατολισμοί της οποίας θα ήταν διαφορετικά από το παραδοσιακό μοντέλο που ίσχυε μέχρι τότε σε αυτό και η οποία δε θα ελεγχόταν από τους θρησκευτικούς ταγούς της μειονότητας, αποδυναμώνοντας παράλληλα τα ερείσματα των «παλαιομουσουλμανικών» ελίτ της μειονότητας.

Στον Εχίνου Ξάνθης το ιεροσπουδαστήριο, που είχε καταστραφεί το 1948, άρχισε να λειτουργεί άτυπα το 1952⁴⁷⁷. Το 1953 αποφασίστηκε η ανέγερση του διδακτηρίου όπου θα στεγαζόταν αυτό⁴⁷⁸. Το ιεροσπουδαστήριο Εχίνου άρχισε να επαναλειτουργεί επίσημα το σχολικό έτος 1955-56, τιθέμενο υπό την αιγίδα του μουφτή Ξάνθης⁴⁷⁹.

σήμερον— στρέφεται προς ταύτην προς ενιαίαν κατεύθυνσιν, θα έχωμεν όλον τον χρόνον να λάβωμεν τα ενδεικνύόμενα μέτρα προς διασφάλισιν των εθνικών μας συμφερόντων».

⁴⁷³ Πόρισμα Σύσκεψης ΓΔΘ 1-2.12.1949, σ. 12.

⁴⁷⁴ Πόρισμα Σύσκεψης ΓΔΘ 1-2.12.1949, σ. 11. Η χρήση του όρου «τρόφιμο» μας επιτρέπει να εικάσουμε βάσιμα ότι υπήρχε συσσίτιο για τους σπουδαστές του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής. Σε έγγραφο της διεύθυνσης μουσουλμανικών σχολείων με ημερομηνία 19.12.1949 αναφέρεται ότι οι σπουδαστές του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής ήταν 111 (πίνακας 4.1).

⁴⁷⁵ ΣΟΛΤΑΡΙΔΗΣ 1997, σ. 145-147.

⁴⁷⁶ Αναφορά Μηναΐδη 19.12.1949: «*Η ακίνητος περιουσία του Ιεροσπουδαστηρίου κατέχεται αυθαιρέτως παρά της καλουμένης Μουσ. Κοινότητας, παρά τας διαμαρτυρίας των ιερωμένων και της φιλοθρήσκου μερίδος των μουσουλμάνων, ζητούντων την ανασύντασιν της βακουφικής επιτροπής. [...]*».

⁴⁷⁷ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 1952, σ. 11: «*Το του Εχίνου είναι ατελές και λειτουργεί εφ' όσον υπάρχει κατάλληλος Ιεροδιδάσκαλος*», Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.1.1953, σ. 2: «*Περί των λειτουργούντων δύο άλλων Ιεροσπουδαστηρίων, του Εχίνου, και του Ιδιωτικού τοιούτου του Προέδρου της Ισλαμικής Αφυπνίσσεως Χαφούζ Ρεσάτ, ατελέστατα λειτουργούντων αμφοτέρων, ουδείς δύναται, ουδέ πρέπει να γίνηται λόγος*».

⁴⁷⁸ Πρακτικό Υποεπιτροπής ΓΔΘ 22.4.1953, σ. 5: «*Εξ άλλου να επιδιωχθή η ανέγερσις του διδακτηρίου του αποτεφρωθέντος Ιεροσπουδαστηρίου Εχίνου Ξάνθης, δια να δυνηθή τούτο να επαναλάβη την λειτουργίαν του καθισταμένης ούτω δυνατής της μορφώσεως επαρκούς αριθμού ιεροσπουδαστών, απαιτήτου διά την*

Το Σεπτέμβριο του 1955, λίγες ημέρες μετά τα Σεπτεμβριανά και ενώ άρχιζε τη λειτουργία του το ιεροσπουδαστήριο στον Εχίνο, υποβλήθηκε από τους κατοίκους τεσσάρων πομάκικων χωριών (Κοτύλη, Δημάριο, Αιμόνιο, Πάχνη) αίτημα να δημιουργηθεί ιεροσπουδαστήριο και στην Πάχνη, όπου λειτουργούσε και προπολεμικά. Σύμφωνα με τον επιθεωρητή τουρκικών σχολείων Μ. Μηναΐδη, πίσω από την κίνηση αυτή βρισκόταν ο «παλαιομουσουλμάνος» Χαφούζ Αλί Ρεσάτ, ο οποίος επιθυμούσε να γίνει διευθυντής του σχολείου αυτού⁴⁸⁰. Ωστόσο, η παραπάνω κίνηση πρέπει να συσχετισθεί με τις ανακατατάξεις που σημειώθηκαν στην αρχή της δεκαετίας του 1950 στους κόλπους των «παλαιομουσουλμάνων», με τον παραμερισμό της ακραιφνούς αντικεμαλικής και αντιτουρκικής ομάδας, στην οποία συγκαταλεγόταν και ο Χαφούζ Αλί Ρεσάτ, και την ανάδειξη πιο μετριοπαθών φωνών που δε θεωρούσαν αδιανόητη κάθε προσέγγιση με την Τουρκία⁴⁸¹. Η ακραιφνώς «παλαιομουσουλμανική» αντιτουρκική ομάδα αναζητούσε προφανώς τρόπους να συντηρήσει τα ερείσματά της μεταξύ των μειονοτικών και ο «έλεγχος» ενός ιεροσπουδαστηρίου μπορούσε να βοηθήσει προς αυτή την κατεύθυνση. Οι ελληνικές αρχές αρνήθηκαν να ικανοποιήσουν το αίτημα των κατοίκων των τεσσάρων προαναφερομένων χωριών θεωρώντας ότι έτσι θα αποδυναμωνόταν το ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου, ενώ θα είχαν να αντιμετωπίσουν και τις αντιδράσεις των νεωτεριστών, της μουφτείας Ξάνθης και των κατοίκων του Εχίνου⁴⁸². Η συγκεκριμένη ομάδα των «παλαιομουσουλμάνων», επιθυμώντας προφανώς να εκμεταλλευτεί το πολιτικό κλίμα που δημιουργήθηκε στους κύκλους της ελληνικής διοίκησης μετά τα Σεπτεμβριανά, επανήρθε το Νοέμβριο του 1955 στο αίτημά της να της δοθεί η άδεια να λειτουργήσει το δικό της ιεροσπουδαστήριο. Και το δεύτερο αίτημα

εξυπνέτησιν των θρησκευτικών αναγκών της μουσουλμανικής μειονότητας, αναγκών τας οποίας πλήρως αναγνωρίζει το Ελληνικόν Κράτος».

⁴⁷⁹ Έκθεση Παπαευγενίου 29.11.1955, σ. 5: «Ἐρχισε τελευταίως να επαναλειτουργή και δεύτερον Ἱεροδιδασκαλεῖον (Μεδρεσές) εἰς τὸν Εἰνὸν τῆς Ξάνθης. Τοῦτο εἰσιτοῦργει καὶ ἄλλοτε. Το ἄλλο λειτουργεῖ, δὲν διέκοψε δὲ τὴν λειτουργίαν του, ἐν Κομοτινῇ. Τοιοῦτοτρόπως λειτουργοῦσιν ἤδη δύο Ἱεροδιδασκαλεῖα, διὰ τὴν προπαρασκευὴν θρησκευτικῶν Μουσουλμάνων λειτουργῶν, ἐν εἰς τὸν Νομὸν Ροδόπης καὶ ἄλλο εἰς τὸν Νομὸν Ξάνθης. Εἰς τὸ πρῶτον ἐνεργήσαν κατὰ τὸ παρὸν Σχολ. ἔτος 110 ἱεροσπουδασταί, εἰς δὲ τὸ δεύτερον 35, συνεχίζομένων ἐπὶ τῶν ἐγγραφῶν, ἐφόσον μάλιστα προ ολίγου χρόνου ἤρχισεν ἡ επαναλειτουργία του» καὶ Ἐγγραφο Ἐπιθεώρησης Τουρκικῶν Σχολείων πρὸς Νομαρχία Ξάνθης 22.9.1955: «τὸ ἐν Εἰνῷ Ἱεροσπουδαστήριον, οὗτινος τὴν ἐπισκευὴν ἐπεράτωσεν ἡ Κ/σις, διαθέσασα ἀρκετὸν ποσὸν πρὸς τοῦτο, διὰ τῆς Εἰδικῆς Πιστώσεως τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας».

⁴⁸⁰ Στὸ σχετικὸ ἔγγραφο τῆς ἐπιθεώρησης τουρκικῶν σχολείων ὁ Χαφούζ Αλί Ρεσάτ δὲν ἀναφέρεται, ἀλλὰ περιγράφεται ξεκάθαρα «Τὴν κατόπιν τῶσων ἐτῶν επαναλειτουργίαν του ἐν λόγῳ Ἱεροσπουδαστηρίου ἐνταῦθα ἐζήτησαν οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν Κοτύλη, Δημάριον, Πάχνη καὶ Αἰμόνιον, κατόπιν ἐνεργειῶν, ὡς ἐπληροφορήθημεν, ἐνός Κιρκασίου πολιτικοῦ φυγάδος ἐκ Τουρκίας ἀπὸ τοῦ 1922, ὅστις φαίνεται ὅτι διεκδικεῖ τὴν θέσιν διευθυντοῦ καὶ ἱεροδιδασκάλου αὐτοῦ» (Ἐγγραφο Ἐπιθεώρησης Τουρκικῶν Σχολείων πρὸς Νομαρχία Ξάνθης 22.9.1955).

⁴⁸¹ Βλ. καὶ ἐνότητα 2.7.α στὴν παρούσα ἐργασία.

⁴⁸² Ἐγγραφο Ἐπιθεώρησης Τουρκικῶν Σχολείων πρὸς Νομαρχία Ξάνθης 22.9.1955: «Ὁμολογοῦμεν, ὅτι, ἐν καταφατικῇ περιπτώσει, θ' ἀντιμετωπίσωμεν τὴν ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν τῶν νεωτεριστῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν παλαιοφρόνων, τῶν κατοίκων Εἰνῶν, ὡς καὶ τῶν προσκεϊμένων πρὸς τὸν νῦν Μουφτή Ξάνθης». Ἐπιπλέον, γιὰ νὰ ἀποφύγουν νὰ δυσανεστήσουν τοὺς κατοίκους τῶν τεσσάρων πομάκικων χωριῶν ποὺ ὑπέβαλαν τὴν αἴτηση οἱ ἐλληνικὲς ἀρχὲς ἐπέλεξαν ὡς τακτικὴ νὰ μὴν ἀρνηθοῦν τὸ αἴτημα ἄμεσα, ἀλλὰ νὰ τὸ παραπέμψουν στὶς καλὲνδες, «διὰ τῆς ἐν ἐκκρεμότητι τηρήσεως τοῦ ζητήματος, πρὸς ἀμβλύνσιν τοῦ ἐκ τῆς ἀπορρίψεως δημιουργηθησομένου ἀντικτύπου παρὰ τοῖς Πομάκοις». Σὲ ἐκθεσὶ τοῦ ΓΕΞΜΣ Α. Παπαευγενίου τάχθηκε καὶ αὐτός ἐνάντια στὴ δημιουργία ἱεροσπουδαστηρίου στὴν Πάχνη γιὰτὶ ἡ ὅλη κίνηση μπορεῖ νὰ προερχόταν ἀπὸ τοὺς νεωτεριστὲς καὶ νὰ στόχευε ἐναντὶα στο ἱεροσπουδαστήριον τοῦ Εἰνῶν. Ἐκθεση Παπαευγενίου 29.11.1955, σ. 7: «Δὲν ἐκλείσαν ἀκόμη αἱ ἐγγραφαὶ εἰς τὸ Ἱεροδιδασκαλεῖον Εἰνῶν καὶ ἐπιδιώκεται καὶ ἡ λειτουργία τοιοῦτου καὶ εἰς τὸ χωρίον Πάχνη [οἱ ὑπογραμμίσαις τοῦ συντάκτη τοῦ κειμένου]. Εἶχε ζητηθῇ τὸ τοιοῦτον καὶ ἐνωρίτερον καὶ δὲν ἐπεδιώχθη ὁμῶς τὸ πρᾶγμα ἐντόπως. Ἢδη μετὰ τὴν επαναλειτουργίαν ἐκεῖνο, ἐκινήθησαν οἱ ἐνδιαφερόμενοι διὰ τὴν Πάχνην δραστηρίως. Δὲν ἀποκλείομεν ν' ἀνεπτύχθῃ ἡ τοιαύτη δραστηριότης παρὰ νεωτεριστῶν Τούρκων πρὸς ἐξουδετέρωσιν τοῦ Ἱεροδιδασκαλείου Εἰνῶν. Δὲν δυνάμεθα ν' ἀρνηθώμεν, ὅτι οἱ Νεότουρκοι ἐργάζονται συστηματικῶς καὶ σταθερῶς».

αντιμετωπίστηκε αρνητικά από τις εμπλεκόμενες με τη μειονοτική εκπαίδευση ελληνικές αρχές⁴⁸³. Παράλληλα, ο Χαφούζ Αλί Ρεσάτ λειτούργησε με την άδεια του κράτους στην Κομοτηνή (1947-1956) και στη συνέχεια στο χωριό Φιλύρα της Ροδόπης (1958-1966) ένα ιδιωτικό «ιερατικό φροντιστήριο»⁴⁸⁴.

Εκείνο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι δεν υπάρχει γραπτή πράξη που να θεμελιώνει την ίδρυση και τη λειτουργία των δύο ιεροσπουδαστηρίων, ανάλογη με αυτή που υπάρχει για τα μειονοτικά γυμνάσια. Αν και στην πράξη πρόκειται για μειονοτικά σχολεία, από την ίδρυσή τους λειτούργησαν σε νομικό κενό και σε ένα ασαφές θεσμικό πλαίσιο, ως «αδιαβάθμητα» σχολεία μετα-δημοτικής εκπαίδευσης. Σύμφωνα με την ισχύουσα πρακτική ιδρυτής τους θεωρείται ο οικείος μουφτής, ο οποίος ήταν και πρόεδρος της σχολικής εφορίας που είχε την εποπτεία του σχολείου⁴⁸⁵. Μέχρι το 1981 τελούσαν υπό τη διοικητική εποπτεία του αρμόδιου επιθεωρητή για την πρωτοβάθμια μειονοτική εκπαίδευση, ενώ από το 1982 θεωρήθηκαν σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, χωρίς να ενταχθούν ωστόσο και επισήμως στις δομές της. Τα ιεροσπουδαστήρια της Κομοτηνής και του Εχίνου αναγνωρίστηκαν ως σχολεία ισόβαθμα των εκκλησιαστικών γυμνασίων και λυκείων της χώρας με το Ν 2621/1998⁴⁸⁶.

Το ερώτημα που προκύπτει σχετίζεται με τους λόγους που καθυστέρησαν για σχεδόν πενήντα χρόνια την αναγνώριση αυτών των σχολείων. Το 1954 εντάχθηκαν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα το μειονοτικά δημοτικά, τα οποία αναγνωρίστηκαν ως ιδιωτικά, και καθορίστηκαν οι προϋποθέσεις απόκτησης άδειας «ιδρύσεως και λειτουργίας»⁴⁸⁷. Ανάλογη πρόβλεψη περιλαμβάνονταν και στο Ν 694/1977⁴⁸⁸. Από αυτές τις νομοθετικές παρεμβάσεις, αλλά και από τις όποιες άλλες σημειώθηκαν μέχρι το 1998 σχετικά με τη μειονοτική εκπαίδευση, απουσιάζει οποιαδήποτε πρωτοβουλία ένταξης των ιεροσπουδαστηρίων στο εκπαιδευτικό σύστημα.

Οι λόγοι για τους οποίους το ελληνικό κράτος αντιμετώπισε με αυτόν τον τρόπο τα συγκεκριμένα σχολεία πρέπει να αναζητηθούν στις μόνιμες προσπάθειες της να περιορίσει τη διάδοση των νεωτεριστικών ιδεών εντός της μειονότητας και να ανακόψει την υιοθέτηση από τους μειονοτικούς της τουρκικής εθνικής υπαγωγής, επιμένοντας στη θέση της ότι η μειονότητα είναι θρησκευτική και όχι εθνική. Οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων, εκτός από θρησκευτικά καθήκοντα, αποτελούσαν τη βασική δεξαμενή από όπου προέρχονταν οι δάσκαλοι για το μη ελληνόφωνο πρόγραμμα σπουδών στα μειονοτικά δημοτικά σχολεία, γεγονός που

⁴⁸³ Σε επιστολή του Χαφούζ Αλί Ρεσάτ προς τον ΓΕΞΜΣ Α. Παπαευγενίου με ημερομηνία 2.11.1965 ο πρώτος, αφού κατήγγελλε τον τρόπο που διαχειρίζονταν τα χρήματα της βακουφικής περιουσίας οι νεωτεριστικοί κύκλοι της μειονότητας, ζητούσε την συγκατάθεση του ΓΕΞΜΣ στην ίδρυση ενός ιεροσπουδαστηρίου: «αν υμείς υποδείξετε την ανάγκη ιδρύσεως και δευτέρου Ιεροσπουδαστηρίου, ασφαλώς θα εγκριθί η ίδρυσις. Διότι και ημείς δεν ζητούμεν ούτε κτίριον διά την Σχολήν. Τοιούτον θα εξεύρωμεν οπωσδήποτε. Ημείς ζητούμεν την ίδρυσιν διά να αντιμετωπίσωμεν μόνον μίαν ανάγκην» (Επιστολή Χαφούζ Αλί Ρεσάτ προς ΓΕΞΜΣ 2.11.1955). Ο ΓΕΞΜΣ πήρε αρνητική θέση στο παραπάνω αίτημα.

⁴⁸⁴ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995, σ. 174 και ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 51.

⁴⁸⁵ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 8: «Ο Μουφτής επιβλέπει και τα εις την περιφέρειάν του λειτουργούντα Ιεροδιδασκαλεία (Μεδρεσέδες), ήτοι σχολάς εξ ων εξέρχονται Μουσουλμάνοι κληρικοί», σ. 11: «Τελούν υπό την διοίκησιν των Μουφτήδων, οι οποίοι είναι και Πρόεδροι των Σχολικών Εφορειών των».

⁴⁸⁶ Ν 2621/1998, άρθρο 4, παρ. 1. Σύμφωνα με το Ν 2621/1998 ο εκάστοτε υπουργός παιδείας είναι αρμόδιος για τη σύνθεση του διδακτικού προσωπικού, το αναλυτικό πρόγραμμα, τα βιβλία, τη φοίτηση, τις εξετάσεις και ό,τι άλλο θέμα σχετίζεται με τη λειτουργία τους.

⁴⁸⁷ ΒΔ 3065/6.10.1954, άρθρο 1, παρ. 3.

⁴⁸⁸ Ν 694/1977, άρθρο 2: «τα κατά την δημοσίευσιν του παρόντος λειτουργούντα μειονοτικά σχολεία της δυτικής Θράκης υποχρεούνται όπως εντός ενός έτους από της δημοσίευσιν του παρόντος, υποβάλουν αίτησιν δια την χορήγησιν αδείας ιδρύσεως και λειτουργίας [...]. Μέχρι της χορηγήσεως της αδείας ταύτης και υπό την προϋπόθεσιν ότι η αίτησις υπεβλήθη εμπροθέσμως, θεωρούνται ως νομίμως λειτουργούντα».

επηρέαζε το γενικότερο χαρακτήρα και προσανατολισμό της μειονοτικής εκπαίδευσης⁴⁸⁹. Βασική επιδίωξη των ελληνικών κυβερνήσεων ήταν αυτοί να προέρχονται από ένα χώρο που θα διατηρούσε πολλά από τα «παραδοσιακά», «(παλαιο)μουσουλμανικά» χαρακτηριστικά του, αποτελώντας μια «νομιμόφρονα» προς την Ελλάδα συλλογικότητα που θα προέβαλλε, τουλάχιστον στον επίσημο λόγο της, τη θρησκευτική παράμετρο ως το βασικό στοιχείο προσδιορισμού και ταυτότητας των υποκειμένων⁴⁹⁰. Τα ιεροσπουδαστήρια ως σχολεία εξέφραζαν αυτόν τον προσανατολισμό, μιας παραδοσιακής θρησκευτικής εκπαίδευσης, διαφορετικής σε περιεχόμενο και στόχους από αυτήν που επιθυμούσαν οι νεωτεριστικοί κύκλοι της μειονότητας⁴⁹¹. Ενδεικτικό αυτής της διάστασης ανάμεσα στην παραδοσιακή εκπαίδευση που επαγγελλόταν το ιεροσπουδαστήριο και την εκκοσμικευμένη των μειονοτικών γυμνασίων, η οποία για την πλειοψηφία των μειονοτικών συνδέοταν και την τουρκική εθνική τους υπαγωγή,

⁴⁸⁹ Αίτηση Μουφτείας Κομοτηνής προς ΥΠΕΠΘ 5.12.1955: «Το από του έτους 1949 εν Κομοτηνή υφιστάμενον μουσουλμανικόν Ιεροσπουδαστήριον «Μεδρεσέϊ-Χαϊριγέ» ιδρυθέν με σκοπόν να μορφώνει νέους προωρισμένους διά τας θρησκευτικὰς Ιεροτελεστίας και την εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδασκαλίαν των θρησκευτικών μαθημάτων [...] προς άσκησιν του διδασκαλικού επαγγέλματος και καθηκόντων θεολόγου θρησκευτικού λειτουργού», Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.12.1955, σ. 3: «διά ταύτα προτείνομεν, όπως οι απόφοιτοι του Μεδρεσέ Χαϊριγέ, υπό την σημερινήν μορφήν του διορίζονται ως διδάσκαλοι [...] προτιμώνται δε εις την διεύθυνσιν των Σχολείων, όταν οι λοιποί Διδάσκαλοι είναι κατωτέρων προσόντων», Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων Θράκης 19.12.1955: «Εν τη υπ' αριθμ. ΕΠ 3435/4067/8-10-55 υπουργική αποφάσει, δι' ης καθωρίσθησαν τα γενικά και ειδικά προσόντα των διδ/λων των Τουρκικών Σχολείων [-δυσανάγνωστο-] η διάταξις, ότι οι απόφοιτοι του Ιεροσπουδαστηρίου, συν ταις κυρίαις ως θρησκευτικών λειτουργιών ασχολίαις, δύνανται ν' αναλάβωσι και τα καθήκοντα του διδ/λου εν τοις Τουρκ. Σχολείοις, όπου δεν είναι δυνατή η πρόσληψις ιδίου διδ/λου λόγω της πενίας των κατοίκων [-δυσανάγνωστο-] τον διορισμόν χωριστού διδ/λου. Ούτω εν τη περιφερεία του Ν. Ροδόπης εργάζονται ως διδ/λοι ή υποδιδ/λοι 66 περίπου απόφοιτοι του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής», Πόρισμα Σύσκεψης ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 3: «Να επιτρέπηται ακόμη ο διορισμός των Αποφοίτων των Ιεροσπουδαστηρίων ως διδασκάλων, αδιακρίτως» και ΣΣΘ/Συνεδρίαση 40ή/26.8.1965, σ. 3, όταν συζητήθηκε το θέμα των αντιμέτρων που θα μπορούσε να λάβει η ελληνική διοίκηση στην τουρκική απαγόρευση διορισμού στα ρωμαίικα σχολεία της Κωνσταντινούπολης των αποφοίτων της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης: «Η λήψις αντιστοίχου παρ' ημών μέτρου, ήτοι απαγόρευσις εις τους Ιεροσπουδαστάς, αποφοίτους των Ιερ/ρίων Κομοτηνής και Εχίνου, να διδάξουν, ου μόνον θ' ανεστάτωνα τα 80% των μουσουλμάνων, αλλά και θα απεστέρει τα Μουσουλμ. Σχολεία από τα ¾ της δυνάμεως του διδ/κού προσσωπικού των, συγχρόνως δε θα ικανοποιεί την Τουρκικήν Κυβέρνησιν, ήτις από ετών διά των εν Κομοτηνή εκπροσώπων της καταπολεμεί την ομαλήν λειτουργίαν των Ιερ/ρίων, τα οποία κατά το πλείστον μορφώνουν ιερωμένους άμα τε και εκπ/κούς, συγκεκρατημένους και νομοταγείς».

⁴⁹⁰ Μέχρι την ίδρυση της ΕΠΑΘ το 1968 οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων αποτελούσαν την πολυπληθέστερη ομάδα μεταξύ των μειονοτικών δασκάλων. Ανάμεσα στις άλλες ομάδες οι πιο επικίνδυνες «εθνικά» για την ελληνική πλευρά θεωρήθηκαν οι μετακλητοί και οι προσοντούχοι. Οι μεν μετακλητοί ήταν λίγοι και ο αριθμός τους θα περιοριζόταν ακόμα περισσότερο καθώς εξαρτιόταν από την αμοιβαιότητα και διαμορφωνόταν σε σχέση με τον αντίστοιχο αριθμό των Ελλήνων δασκάλων που θα πήγαιναν να εργαστούν στα ρωμαίικα σχολεία της Κωνσταντινούπολης, τα οποία από το 1955 και μετά βρίσκονταν σε φθίνουσα πορεία. Οι δε «προσοντούχοι» αντιμετώπισαν ποικίλα προβλήματα από ελληνικής πλευράς (προσκόμματα στην πρόσληψή τους ή στην ανανέωση των συμβάσεών τους, διώξεις, απολύσεις) με στόχο να απομακρυνθούν από τη μειονοτική εκπαίδευση· βλ. AARBAKKE 2000, σ. 144-147, ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 91-93 και ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007, σ. 314-342· πρβλ. και ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2011α, σ. 83-93.

⁴⁹¹ Υπόμνημα Παπαευγενίου 11.10.1955, σ. 2: «και να δεχθώσι εις το Ιεροσπουδαστήριον των και Καθηγητάς εκ Τουρκίας διά να επιδιώξωσι και να επιτύχωσι διά τούτων την εκπόρθησιν του οχυρού τούτου του Παλαιομουσουλμανισμού», Έκθεση Παπαευγενίου 29.11.1955, σ. 5-6: «Αι διαθέσεις της Τουρκίας έναντι των Ιεροδιδασκαλείων είναι γνωσταί. Τα θεωρεί ως εχθρικά οχυρά του Παλαιομουσουλμανισμού στρεφόμενα κατά των Κεμαλικών μεταρρυθμίσεων», Έκθεση Παπαευγενίου 12.12.1955, σ. 3: «[με τη φοίτηση των μειονοτικών μαθητών στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ»] θα εξουδετερούτο η ακολουθουμένη παρά τούτων, ως προς τον Παλαιομουσουλμανισμόν, γραμμή και θα έπαυε να υφίσταται το μεταξύ Τζελάλ Μπαγιάρ και Μεδρεσέ-Χαϊριγέ ιδεολογικόν χάσμα, πράγμα το οποίον, πλέον ή ασφαλώς, συμφέρει εις ημάς να υφίσταται», Πόρισμα Σύσκεψης ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 2: «Πρέπει να ενισχυθώσι αμφοτέρα τα νυν λειτουργούντα [ιεροσπουδαστήρια] εν Κομοτηνή και εν Εχίνω, διότι και αι θρησκευτικαί ανάγκαι των Μουσουλμάνων εξυπηρετούνται, αλλά και διότι οι απόφοιτοι τούτων διακρίνονται δια την νομιμοφροσύνην των. Να πολεμηθή πάσα ενέργεια των Νεοτούρκων προς διείσδυσιν εις το Ιεροσπουδαστήριον Κομοτηνής προς άλωσίν του».

αποτελεί το παρακάτω παράδειγμα: κατά την επίσκεψη στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής την άνοιξη του 1955 ο τούρκος σύμβουλος στο τουρκικό υπουργείο παιδείας Κιαμίλ Σου «υπέβαλε [στους μαθητές του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής] την ερώτησιν: “Πρόβατον έπεσεν εις πηγήν ποσίμου ύδατος και εκεί πνιγέν έπαθεν αποσύνθεσιν. Πώς θα γίνη ο καθαρισμός της πηγής;” Οι μαθηταί, βάσει των σχετικών διατάξεων του ιερού νόμου (σεριάτ) απήντησαν, ότι η πηγή θα καταστή χρησιμοποίησιμος μετά την εξ αυτής άντλησιν 300 οκάδων ύδατος. Ο Κιαμίλ γελάσας, είπεν ότι αυτός φοβείται να πίνη, πριν ή απολυμανθή η πηγή. Ήτο προφανής ο σκοπός του να διασαλεύση την θρησκευτικήν πεποίθησιν των ιεροσπουδαστών»⁴⁹².

Μέσα σε αυτό το πνεύμα επιτράπηκε και η λειτουργία του ιδιωτικού «ιερατικού φροντιστηρίου» (ορισμένοι απόφοιτοι του οποίου δούλεψαν και ως δάσκαλοι στα μειονοτικά δημοτικά σχολεία⁴⁹³), αφού έτσι καλύπτονταν ανάγκες της μειονότητας με πρωτοβουλίες που λάμβαναν χώρα μέσα στην Ελλάδα και υπό τον έλεγχό της.

Όμως και η Τουρκία ήθελε να ελέγξει το χώρο των θρησκευτικών λειτουργιών στη Θράκη και να προσεταιριστεί μεγάλο μέρος τους ώστε να επηρεάσει τους ευρύτερους προσανατολισμούς της μειονότητας. Το τουρκικό κράτος, στην προσπάθειά του να προσεταιριστεί τους μουσουλμάνους θρησκευτικούς λειτουργούς της μειονότητας και να δημιουργήσει μια θρησκευτική μειονοτική ελίτ που θα άρθρωνε ένα λόγο περισσότερο φιλικό στην Τουρκία, ένα «τουρκομουσουλμανικό» λόγο, μεταξύ άλλων προσέφερε υποτροφίες στους μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων, κίνηση στην οποία η «παλαιομουσουλμανική» πλευρά, η οποία είχε και τη στήριξη του ελληνικού κράτους, απάντησε με ανάλογες υποτροφίες για θεολογικές σπουδές στην Αίγυπτο (1956)⁴⁹⁴. Παράλληλα, η Τουρκία ζήτησε να τοποθετηθούν στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής θεολόγοι καθηγητές, μετακλητοί από την Τουρκία (1955)⁴⁹⁵. Οι ελληνικές αρχές, παρ’ όλο που αναγνώριζαν το σκεπτικό του τουρκικού αιτήματος, αρχικά το αποδέχτηκαν, αλλά

⁴⁹² Αναφορά Επιθεωρητή Τουρκικών Σχολείων προς ΓΔΘ 18.5.1955, σ. 1-2. Ο Κιαμίλ Σου συνοδευόταν σε αυτήν του την επίσκεψη στην Ελλάδα από το ρωμιο βουλευτή στην τουρκική εθνοσυνέλευση Α. Χατζόπουλο.

⁴⁹³ AARBAKKE 2000, σ. 144.

⁴⁹⁴ Πόρισμα σύσκεψης ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 2-3: «Εις τας τοιαύτας ενεργείας, εις ας φαίνεται έχει μνηθή πρό τινός παρά του ρηθέντος Προξένου και ο Μουφτής Κομοτινής οφείλεται και η εσχάτως αποστολή 5 αποφοίτων του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτινής, ως υποτρόφων της Τουρκικής Κυβερνήσεως εις το Θεολογικόν Φροντιστήριον Ικονίου. Δεν παρέλκει να σημειωθή εις το σημείον τούτο, ότι προς αντίδρασιν εις την άνω ενέργειαν των Νεοτούρκων 4 άλλοι απόφοιτοι του αυτού Ιεροσπουδαστηρίου, συνοδευόμενοι μετά του Βουλευτού Χασάνογλου Χασάν, Παλαιομουσουλμάνου, μετέβησαν εις Κάϊρον διά να φοιτήσωσι εις το αυτόθι περιώνυμον θρησκευτικόν Πανεπιστήμιον ΕΛ-ΑΖΧΑΡ [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου]».

⁴⁹⁵ Έκθεση Παπαευγενίου 29.11.1955, σ. 5-6: «Και διά τούτο, εφόσον δεν ηδύνατο να κλείση το τοιούτον της Κομοτινής προσεπάθησε να διεισδύση εις τούτο, διά να το υπονομεύση ή να το καταστήση όργανόν του, διά της τοποθετήσεως εις τούτο δύο Καθηγητών εκ Τουρκίας. Ήδη ανάγκη να μη επιτραπή η έλευσις τούτων, εφόσον δεν είχαν εγκριθή οριστικώς το τοιούτον. Ακριβώς δια τούτον δεν είδον οι νεωτερίζοντες Τούρκοι με εμενές όμμα την επαναλειτουργίαν του Ιεροδιδασκαλείου Εχίνου», Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.12.1955, σ. 1: «Υπό το πνεύμα μάλιστα τούτο [= ό,τι ίσχυε στα ελληνοτουρκικά πριν τα Σεπτεμβριανά] είχε γίνη δεκτό το αίτημα των Τούρκων να γίνωσι δεκτοί εις το Ιεροδιδασκαλείον τούτο δύο καθηγηταί εκ Τουρκίας, εν γνώσει ότι σκοπός μοναδικός της Τουρκίας, ως προς το αίτημα τούτο, ήτο να επιτευχθή ή η επικράτησις εις τούτο και διά τούτου εις την υπολειπομένην και στερρώς εχομένων των παλαιών παραδόσεων Μουσουλμανικήν Μειονότητα, των Κεμαλικών Μεταρρυθμίσεων, ή –εν αποτυχία του τοιούτου– η αποσύνθεσις του Ιδρύματος, από απόψεως σταθερής γραμμής εν τη διδασκαλία, την οποία ηκολούθει τούτο. Ευτυχώς, ως σημειούμεν και εν τη [...] εκθέσει ημών το δεκτόν γεγόμενον αίτημα τούτο δεν εφηρμόσθη, διότι είχαν επέλθει τα ΓΕΓΟΝΟΤΑ [οι επισημάνσεις του συντάκτη του κειμένου]», Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων Θράκης 19.12.1955: «Δι’ αυτόν ακριβώς τον λόγον τον παρελθόντα Μάϊον είχαν γίνει διαβήματα παρά της ενταύθα Μουφτείας διά την μετάκλησιν εκ Τουρκίας δύο ή τριών καθηγητών, εις τρόπον ώστε το σχολείον τούτο ν’ αναγνωρισθή ως Ιερατικόν Σχολείον ισοδύναμον προς Ημιγυμνάσιον. Ήδη λόγω των μεσολαβησάντων γεγονότων η τοιαύτη μετάκλησις φανταζόμεθα ότι θα είναι πάντη ασύμφορος».

τελικά αυτό δεν υλοποιήθηκε, καθώς μεσολάβησαν τα Σεπτεμβριανά και αυτές αναδιπλώθηκαν⁴⁹⁶.

Το 1955, ένα χρόνο μετά την αναγνώριση των μειονοτικών δημοτικών σχολείων, υποβλήθηκε από τη μουφτεία της Κομοτηνής το αίτημα να αναγνωριστεί το ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής ως διδασκαλείο, δηλαδή ως σχολείο μέσης εκπαίδευσης⁴⁹⁷. Όπως προκύπτει από το αρχειακό υλικό το αίτημα της μουφτείας Κομοτηνής φαίνεται ότι είχε τη σιωπηλή συναίνεση των ελληνικών αρχών (αν δεν είχε υποδειχτεί και από αυτές), οι οποίες αποσκοπούσαν σε ανάλογες παραχωρήσεις από το τουρκικό κράτος για τα ρωμαίκα σχολεία της Κωνσταντινούπολης⁴⁹⁸. Το αίτημα της μουφτείας Κομοτηνής ερειδόταν στο φόβο μήπως οι απόφοιτοι του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής, θεωρούμενοι «μειωμένης μόρφωσης», υποσκελιστούν από τους αποφοίτους του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» και δε γίνονται αποδεκτοί ως δάσκαλοι στο μειονοτικά δημοτικά σχολεία⁴⁹⁹. Παρ' όλα αυτά όμως το αίτημα απορρίφθηκε από την ελληνική διοίκηση με το σκεπτικό ότι, αν το ιεροσπουδαστήριο αναγνωριζόταν ως γυμνάσιο, θα ήταν δυνατή η μετεγγραφή μαθητών από αυτό στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» και, κυρίως, θα ήταν ευκολότερος ο έλεγχος του από τους νεωτεριστικούς

⁴⁹⁶ Το αίτημα να τοποθετηθούν δύο τούρκοι μετακλητοί καθηγητές στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής διατυπώθηκε από την τουρκική κυβέρνηση πριν από τα Σεπτεμβριανά και η ελληνική διοίκηση το αποδέχτηκε, αρκεί η όλη πρωτοβουλία να φαινόταν ότι προερχόταν από τους μειονοτικούς και όχι από τα ελληνικές αρχές (*Εκθεση Παπαευγενίου* 26.5.1955, σ. 2: «Υπέβαλον εἴτα παράκλησιν, ὅπως εἰς τὸ ἐν Κομοτινῇ Ἱεροδιδασκαλεῖον τοποθετηθῶσι δύο καθηγηταί ἐκ Τουρκίας, ὧν ὁ εἰς Θεολόγος. Εἶναι προφανὴς ὁ σκοπός, εἰς ὃν ἀποβλέπουσι οἱ Τούρκοι μετὰ τὸ αἶτημα τοῦτο. [...] Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἐδηλώθη – δια νὰ διασκεδασθῶσιν αἱ ὑπόνοιαι τῶν, ὅτι εὐνοεῖται παρ' ἡμῶν ἡ διάκρισις τοῦ Τουρκικοῦ ἐν Θράκῃ στοιχείου, – ὅτι παρ' ἡμῶν θὰ ἐπεκροτεῖτο τὸ πρᾶγμα, ἀρκεῖ τοῦτο νὰ ἐπιτευχθῇ δια τῆς συναινέσεως τῶν διοικούντων τὸ Ἱεροσπουδαστήριον, ἀνεὺ τῆς ἀσκήσεως ἐκ μέρους τοῦ Κράτους οἰασδῆποτε πιέσεως, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς θὰ προυκάλει παρεξηγήσεις καὶ παράπονα»). Τα Σεπτεμβριανά ματαίωσαν αυτές τις εξελίξεις: *Εκθεση Παπαευγενίου* 4.10.1956, σ. 4: ««Εματαιώθη ἡ σημειωθείσα ἐσχάτως κίνησις τοῦ καταστάντος, τελευταίου, ὁργάνου τοῦ Τούρκου Προξένου Μουφτῆ Κομοτηνῆς, διὰ τὴν εἰς τὸ Ἱεροσπουδαστήριον τῆς πόλεως ταύτης τοποθετήσιν Καθηγητοῦ, ἀποφοίτου μετὰ Πανεπιστημίου τοῦ Καῖρου ΕΛΑΖΧΑΡ [οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ συντάκτη τοῦ κειμένου], Τούρκου ὅμως υπηκόου, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς προπομπὸς διὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Μουσουλμανικοῦ τούτου, ὡς χαρακτηρίζεται τὸ Ἱεροσπουδαστήριον, οὐχυροῦ. Ἦδη παρουσιάζεται κίνησις διὰ τὴν ἔλευσιν Καθηγητοῦ ἐξ Αἰγύπτου»· βλ. καὶ ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 83.

⁴⁹⁷ *Αίτηση Μουφτείας Κομοτηνής* 5.12.1955: «Παρακαλούμεν ὅπως εὐαρεστούμενοι διατάξῃτε ἵνα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς τὸ Ἰδρυμα τοῦτο γίνονται δεκτοὶ οἱ κάτοχοι ἀπολυτηρίου ἐξαταξίων Δημοτικῶν Σχολείων καὶ συνεπῶς νὰ ἐνεργηθῶσι τὰ δέοντα ἐπὶ τῷ τέλει ἵνα ἀναγνωρισθῇ τὸ Ἰδρυμα τοῦτο ὡς Διδασκαλεῖον ἥτοι Σχολὴ Μέσης Ἐκπαίδευσως».

⁴⁹⁸ *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 12.12.1955, σ. 2: «Ν' ἀναγνωρισθῇ τοῦτο ὡς Διδασκαλεῖον, δὲν εἶναι σκόπιμον, διότι, δὲν ἀποκλείεται ἡ εἰς τὸ μέλλον κατάκτησις τοῦτου παρὰ τῶν Νεοτούρκων, ὁπότε θὰ εὐρεθῶσι οὗτοι μετὰ Διδασκαλεῖον ἐν Θράκῃ καὶ θὰ ἐπιδιώξωσι συνεπῶς τὴν καλυτέραν ὁργάνωσιν τοῦτου, ὡς ἐζητούμεν καὶ εἰχομεν προσχεδιάσει – πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σήμερα φαίνεται ἀποκλειόμενον – καὶ ἡμεῖς, δηλ. οἱ Ἕλληνες, κατὰ τὴν τελευταίαν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰβασιν τῆς ὑπὸ τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Υπουργείου μας Επιτροπῆς, ὁπότε εἶχε ριφθῇ ἡ ἰδέα, ἡ ὁποία καὶ πολλὰς ἐλπίδας ἐπιτυχίας, περὶ μεταβολῆς ἐνός ἐκ τῶν ἐκεῖ Γυμνασίων μας εἰς Διδασκαλεῖον».

⁴⁹⁹ Οι ανησυχίες αυτές της μουφτείας Κομοτηνής αναγνωρίζονταν και από το ΓΕΞΜΣ Α. Παπαευγενίου, ο οποίος σε έκθεσή του αναφέρει: «Ὁ κύριος φόβος τῆς Μουφτείας καὶ τῶν κύκλων τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου ἀνηκόντων ὅλων (παρ' ὅλον τὸ ὑποκριτικόν καὶ τὸ ἀσταθές τοῦ χαρακτήρος τοῦ νυν Μουφτῆ) εἰς τοὺς Παλαιομουσουλμάνους, εἶναι μήπως ὑποσκελισθῶσι οἱ ἀπόφοιτοι τοῦ Μεδρεσέ παρὰ τῶν ἀποφοίτων τοῦ Λυκείου Τζελάλ Μπαγιάρ (Νεοτούρκων ὅλων), οἱ ὁποῖοι καὶ προτιμῶνται, ὡς πρὸς τοὺς διορισμούς εἰς τὰ Σχολεία, ὁπότε, κατ' ἀνάγκην θὰ ἐμειούτο ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ Μεδρεσέ καὶ ἡ πρὸς τὸν Παλαιομουσουλμανισμόν τάσις καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐσβῇ μὲν μικρόν κατὰ μικρόν ἡ ἐστία τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τὴν Κεμαλικὴν Μεταρρυθμίσεων. Οἱ φόβοι οὗτοι δὲν εἶναι ἀστήρικτοι καὶ ἀδικαιολόγητοι. Οἱ φόβοι τοῦτοι δὲν εἶναι ἀστήρικτοι καὶ ἀδικαιολόγητοι. Πιστεῖται δὲ καὶ ἡμεῖς ἀκραδάντως, ὅτι, ἐφ' ὅσον υφίσταται ἐν Τουρκίᾳ ἡ πρὸς τὴν θρησκείαν ἀδιαφορία δὲν μας συμφέρει νὰ καταβροχθίσῃ τὸ Λεόντειον Τζελάλ Μπαγιάρ τὸ Ἱεροσπουδαστήριον», *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 12.12.1955, σ. 2-3.

και φίλα προσκείμενους στην Τουρκία κύκλους της μειονότητας⁵⁰⁰. Επιπλέον, θα έπρεπε να αναμορφωθεί και το πρόγραμμα σπουδών του ιεροσπουδαστηρίου κατά τρόπο ανάλογο του μειονοτικού γυμνασίου, γεγονός που θα σήμαινε ότι μια σειρά από μαθήματα θα διδάσκονταν στα τουρκικά, από τούρκους μετακλητούς καθηγητές ή από μειονοτικούς που θα είχαν σπουδάσει στην Τουρκία και οι οποίοι ταυτίζονταν συνολικά με τον τουρκικό εθνικισμό και τις επιδιώξεις του. Αν έπρεπε να αναβαθμιστεί, αυτό θα μπορούσε να γίνει με μουσουλμάνους θεολόγους καθηγητές που δε θα προέρχονταν από την Τουρκία, αλλά από άλλες μουσουλμανικές χώρες, και με διδάσκοντες για τα μαθήματα στα ελληνικά⁵⁰¹.

Και στη μία και στην άλλη περίπτωση το ισλάμ αξιοποιείται πολιτικά και εκλαμβάνεται ως μια από τις βασικές παραμέτρους συγκρότησης των εθνικών ταυτοτήτων, μολονότι αυτές είναι αντίπαλες. Οι μαθητές του ιεροσπουδαστηρίου εγκλωβίζονταν σε ένα παραδοσιακό μοντέλο εκπαίδευσης με συγκεκριμένους προσανατολισμούς και ακόμα πιο συγκεκριμένες και περιορισμένες επαγγελματικές δυνατότητες, το οποίο αναπαρήγαγε την υφιστάμενη δομή και προσέφερε ελάχιστες διεξόδους για μια ευρύτερη κοινωνική κινητικότητα. Αλλά και η Ελλάδα διατηρώντας αυτό το μοντέλο εκπαίδευσης μπορεί να επιβεβαίωνε την πρότασή της για το μουσουλμανικό και μόνο προσδιορισμό της μειονότητας και να εξασφάλιζε τις απαιτούμενες συμμαχίες σε ενδομειονοτικό επίπεδο, αλλά εγκλωβίστηκε και αυτή σε ένα παραδοσιακό μοντέλο διαχείρισης της μειονότητας, αδυνατώντας και να ελέγξει τις εξελίξεις και να διαμορφώσει συνθήκες για νέες.

4.2 Το πρόγραμμα σπουδών

Εξαιτίας του πλαισίου μέσα στο οποίο λειτούργησαν τα δύο ιεροσπουδαστήρια, στην Κομοτηνή και τον Εχίνο, ούτε η διάρκεια ούτε και το πρόγραμμα σπουδών τους ήταν τυποποιημένα. Το 1952 οι σπουδές στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής ήταν τριετείς, το 1957

⁵⁰⁰ Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.12.1955, σ. 2-3: «Πρέπει το περί ου ο λόγος Ίδρυμα [= το ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής] να χαρακτηρίζεται ως Εκπαιδευτικόν Ίδρυμα, ιδίου τύπου, προετοιμάζον Μουσουλμάνους ιερωμένους και Διδασκάλους, ανώτερον βεβαίως των Δημοτικών Σχολείων, αφού δέχεται αποφοίτους τούτων, αλλά και να μην αναγνωρισθῇ ως υπαγόμενον εις την Μέσσην Εκπαίδευσιν, χαρακτηριζόμενον ως ανήκον εις τον πρώτον κύκλον ταύτης, ως συμβαίνει εν Τουρκία, διότι, εν τοιαύτη περιπτώσει, οι απόφοιτοι τούτου θα ετρέποντο προς συνέχισιν των σπουδών των εις το Τζελάλ Μπαγιάρ, οπότε θα εξουδετερούτο η ακολουθουμένη παρά τούτων, ως προς τον Παλαιομουσουλμανισμόν, γραμμή», βλ. και ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 83-84.

⁵⁰¹ Πόρισμα Σύσκεψης ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 3: «Η Μουφτεία Κομοτηνής ενεργεί δραστηριώς προς την αναγνώρισιν του εκεί Ιεροσπουδαστηρίου ως Σχολείου Μέσης Εκπ/σεως και ως Διδασκαλείου. Τούτο αντεδείκνυται διότι αν αναγνωρισθῇ ως Σχολή Μέσης Εκπαιδεύσεως, θ' ανοίξη ο δρόμος της διά κατάλληλου προπαγάνδας, μεταπηδήσεως των Ιεροσπουδαστών προς το Λύκειον Τζελάλ Μπαγιάρ. Προτιμότερον να υφίσταται το χάσμα μεταξύ των δύο τούτων Ίδρυμάτων. Αν πάλι αναγνωρισθῇ το περί ου ο λόγος Ιεροσπουδαστήριον ως Διδασκαλείον, θα εγερθῇ θόρυβος, διότι ἀντὶ ενός πραγματικῆς και λαϊκῆς μορφῆς Διδασκαλείου επιτρέπομεν την λειτουργίαν –και το αναγνωρίζομεν μάλιστα– ενός τοιούτου καθαρᾶς Παλαιοτουρκικῆς μορφῆς, το οποίον και δεν αποκλείεται –εσημειώθη δι' ανωτέρω, ὅτι καταβάλλεται τοιαύτη ἐνέργεια– ν' αλωθῇ παρά των Νεοτούρκων τούτο αὐριον, οπότε και θα ευρεθῶσι οἱ Νεότουρκοι με ιδιῶν των Διδασκαλείων εν Θράκῃ ενώ ἡμεῖς στερούμεθα τοιούτου εν Κωνσταντινουπόλει. Να εξακολουθήσῃ κατόπιν τούτων, να λειτουργῇ το Ιεροσπουδαστήριον τούτο, ὑφ' οἴαν μορφήν λειτουργεῖ νυν, συμπληρουμένων των τάξεων αὐτοῦ εις ἐξ και ενισχυμένων του διδακτικῆς προσωπικοῦ του, και του Μουσουλμανικοῦ, δι' ἐλευσεως Καθηγητῶν εκ Καῖρου – εννοεῖται τη ἐπιθυμία και ταις ενεργείαις της Μουφτείας και της διοικήσεως Επιτροπῆς και του Ἑλληνικοῦ. Να επιτρέπηται ἀκόμη ο διορισμός των Αποφοίτων των Ιεροσπουδαστηρίων ως διδασκάλων, ἀδιακρίτως». Ο επιθεωρητής τουρκικῶν σχολείων Μ. Μηναΐδης, ο οποίος εἶχε τη διοικητικὴ ἐποπτεία του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνῆς πρότεινε τη μετεξέλιξιν του σε «ἡμιγυμνάσιον», καθὼς θα μπορούσε να «πλαισιωθῇ με δύο καθηγητὰς Ἑλληνας, οἵτινες θ' αναλάβουν τη διδασκαλία των εγκυκλίων μαθημάτων (ιστορίας, γεωγραφίας, μαθηματικῶν και φυσικῶν), οπότε και το Ιεροσπουδαστήριον δύναται ν' αναγνωρισθῇ ως Ἡμιγυμνάσιον. Εὐτυχῶς δε ἡ σημερινή ἀτμόσφαιρα εἶναι κατάλληλος δια την προαναφερθεῖσαν ἐνέργειαν».

έγιναν τετραετείς και μέσα στη δεκαετία του 1960 έγιναν πέντε χρόνια⁵⁰². Σύμφωνα με το ΣΣΘ οι σπουδές στο ιεροσπουδαστήριο έπρεπε να είναι τέσσερα χρόνια σύμφωνα με όσα ισχύουν για τα εκπαιδευτικά ιδρύματα αυτού του είδους στις μουσουλμανικές χώρες, αλλά και για να περιοριστεί κάθε ενδεχόμενο να μετατραπεί αυτό σε ένα ακόμη δευτεροβάθμιο μειονοτικό σχολείο⁵⁰³.

Οι σπουδές στο ιεροσπουδαστήριο Εχίνου ήταν τριετείς. Το 1967 ο ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνης εισηγήθηκε στο ΣΣΘ την αναβάθμισή του σε πενταετές σχολείο με το σκεπτικό ότι έτσι οι μαθητές του, που στην πλειοψηφία τους δεν είχαν τα τουρκικά για μητρική γλώσσα, δε θα μειονεκτούσαν σε σχέση με τους υπόλοιπους δασκάλους στα μειονοτικά σχολεία ούτε και θα αναγκάζονταν να μεταβαίνουν στην Ξάνθη (όπου από το 1965 είχε ιδρυθεί και εκεί μειονοτικό γυμνάσιο) για να συμπληρώσουν τις σπουδές τους, καθώς σε αυτή την περίπτωση ελλόχευε ο κίνδυνος να έρθουν σε επαφή με τους μειονοτικούς τούρκους και να επηρεαστεί το φρόνημά τους⁵⁰⁴. Επιπλέον, ο ΓΕΞΜΣ εισηγήθηκε οι τελειόφοιτοι «να διδασθώσιν [...] έστω και στοιχειωδώς, μαθήματα παιδαγωγικής, ψυχολογίας και ειδικής και γενικής διδακτικής» και να αναλάβουν διδασκαλία σε αυτό πλειονοτικοί καθηγητές που θα δίδασκαν, πέραν της ελληνικής γλώσσας, ιστορίας και γεωγραφίας, τα μαθηματικά και τη φυσική⁵⁰⁵. Το ΣΣΘ συμφώνησε με την

⁵⁰² Το ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής στην αρχή της λειτουργίας του λειτουργούσε με πέντε τάξεις. Οι δύο πρώτες ήταν οι δύο τελευταίες των μειονοτικών δημοτικών (πέμπτη και έκτη), οι οποίες μπορούσαν να θεωρηθούν ως «προπαρασκευαστικές», και στη συνέχεια οι μαθητές του ακολουθούσαν τις τριετείς σπουδές του ιεροσπουδαστηρίου. Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 11: «Το της Κομοτηνής είναι πλήρες και περιλαμβάνει Πέμπτην και Έκτην τάξιν του Δημοτικού, και τρεις ανωτέρας. Αι δύο ανώτεραι τάξεις του Δημοτικού υφίστανται διά την κατάρτισιν εις την Παλαιοτουρκικήν γλώσσαν, εκείνων εκ των Μουσουλμανοπαίδων, οι οποίοι δεν εδιδάχθησαν τοιαύτην εις τα Μειονοτικά Δημοτικά Σχολεία, από τα οποία απεφοίτησαν, καθ' όσον τα Ιεροσπουδαστήρια ανήκουν εις την κατηγορίαν των Νεοτουρκικών [= Παλαιοτούρκων, διορθώνεται με μεταγενέστερο έγγραφο της ίδιας υπηρεσίας με αριθμό πρωτοκόλλου 421/2/20/4β της 7.10.1952]. Εις ταύτα διδάσκεται και η Ελληνική γλώσσα υπό Ελλήνων διδασκάλων». Το 1955 το ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής είχε μία «προπαρασκευαστική» τάξη και τρεις κανονικές. Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων Θράκης 19.12.1955: «Το ως άνω Ιεροσπουδαστήριον “ΜΕΔΡΕΣΕ-ΧΑΪΡΙΕ”, από πενταετίας λειτουργεί ως κανονικόν σχολείον, δέχεται μαθητάς εκ της Ε' τάξεως των Δημοτικών Τουρκ. Σχολείων, τους οποίους και κατατάσσει εις την ΣΤ' την θεωρουμένην και προπαρασκευαστικήν τάξιν και εν συνεχεία η φοίτησις διαρκεί επί τριετίαν εισέτι, δηλ. αν το σχολείον τούτο ήτο επνδρωμένον με κατάλληλον προσωπικόν θα εθεωρείτο ως ημιγυμνάσιον ιερατικών». Σε έγγραφο του ΥΠΕΠΘ (Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΥΠΕΞ Ιούνιος 1962) με θέμα την επιμόρφωση των μειονοτικών δασκάλων που χρονολογείται στον Ιούνιο του 1962 (ακριβής ημερομηνία δεν αναφέρεται στο έγγραφο, αλλά αυτό πρέπει να συντάχθηκε πριν από τις 28.6.1962, ημερομηνία παραλαβής του, σύμφωνα με τη σφραγίδα πρωτοκόλλου, από την ΓΕΞΜΣ) αναφέρεται ότι οι μειονοτικοί δάσκαλοι «δεν θα υπολείπονται ουσιωδώς των εν Τουρκία εκπαιδευομένων εφ' όσον θα έχουν σπουδάς ίσης τουλάχιστον διάρκειας, ήτοι 6 έτη εν τω δημοτικών σχολείων και 4 έτη εν τω Ιεροσπουδαστηρίω Κομοτηνής», Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΥΠΕΞ Ιούνιος 1962· βλ. και ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 54.

⁵⁰³ Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 16.8.1967, σ. 1: «Τα αντίστοιχα Αραβικά και Τουρκικά Ιδρύματα είναι τετρατάξια και συνεπώς ως έχει σήμερα το Ιεροσπουδαστήριον είναι σύμφωνον προς τα βασικώς κρατούντα εις τον Μουσουλμανικόν κόσμον. Το ότι διεπράξαμεν εις το παρελθόν το σφάλμα να εγκρίνομεν την προσθήκην μιας τάξεως εις το Ιεροσπουδαστήριον Μεδρεσέι Χαϊριγέ (Κομοτηνής) δεν επιβάλλει την επανάληψιν του σφάλματος. Ήδη η προσπάθεια του Μουφτή και του Προξενείου στρέφεται περί την αναγνώρισιν του Ιεροσπουδαστηρίου εις Σχολήν Μ. Εκπαιδύσεως, οπότε και θα μετακαλέση καθηγητάς εκ Τουρκίας κλπ.».

⁵⁰⁴ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 50ή/9.2.1967, σ. 4-5: «1) Ότι εφ' όσον το Ιεροσπουδαστήριον Κομοτηνής είναι πεντατάξιον, ουδείς λόγος υφίσταται να μειονεκτέ το Ιερ/ριον Εχίνου μόνον εις τριτάξιον πράγμα το οποίον ήδη βαρέως φέρουν οι τε διδ/λοι και οι ιεροσπουδασταί Εχίνου. 2) Εφ' όσον γενική διαπίστωσις μας είναι ότι οι πομακόπαιδες των ορεινών περιοχών δεν πρέπει να έχουν μεγάλην και συχνή επαφήν μετά της Ξάνθης, συμφέρον έχομεν, ίνα η φοίτησις των αποπερατούται εν Εχίνω και ουχί εν Ξάνθη. 3) Εφ' όσον οι πλείστοι των αποφοίτων του Ιερ/ρίου Εχίνου προορίζονται ίνα καταλάβουν διδασκαλικάς θέσεις εις τα χωρία των –δοθέντος ότι ανέκαθεν το Σ.Σ. δεν ηννόησε την τοποθέτησιν τούρκων το γένος διδ/λων εις τα πομακικά χωρία– συμφέρον μας είναι να πραγματοποιηθή οποσδήποτε η προαγωγή του σχολείου»· βλ. και ΗΛΙΑΔΗΣ 2004, σ. 84.

⁵⁰⁵ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 50ή/9.2.1967, σ. 5: «Δια της προσθήκης Δ' και Ε' τάξεως το Ιερ/ριον τούτο θα αποβή εν φωτεινόν κέντρον εκπαιδύσεως, εις το ακραίον και νευραλγικόν τούτο σημείον εις το οποίον βραδύτερον

εισήγηση του ΓΕΞΜΣ και τον εξουσιοδότησε να προχωρήσει στην υλοποίησή της, αφού προηγουμένως εξασφάλιζε και τη σύμφωνη γνώμη του μουφτή Ξάνθης⁵⁰⁶. Οι προτάσεις του ΓΕΞΜΣ για την αναβάθμιση του ιεροσπουδαστηρίου του Εχίνου πρέπει να συσχετισθούν αφενός μεν με τις γενικότερες αντιλήψεις του ότι οι μειονοτικοί μαθητές έπρεπε να φοιτούν στην ελληνόφωνη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (και στη συνέχεια στην ελληνική τριτοβάθμια) αφετέρου δε με την ένταση της πομάκινης πολιτικής και με τις συζητήσεις που είχαν προηγηθεί στο ΣΣΘ για την ίδρυση γυμνασίων (ελληνόφωνων, αγροτικών) στις περιοχές όπου κατοικούσαν πομάκοι σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα⁵⁰⁷. Στο αρχειακό μας υλικό εντοπίστηκε χειρόγραφο σημείωμα του ΓΕΞΜΣ στο οποίο καταγράφει ορισμένες απόψεις για το πώς θα μπορούσε να αναβαθμιστεί το ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου. Σύμφωνα με αυτό, ο ΓΕΞΜΣ σκεφτόταν τη σταδιακή μετεξέλιξη του εν λόγω σχολείου σε ένα «*ίδρυμα επαγγελματικών μέσης εκπαίδευσεως μειονοτικού χαρακτήρος (εν πάσει περιπτώσει αναλόγου προς τα ιδικά μας της Κ[ωνσταντου]πόλεως*»⁵⁰⁸. Το σχολείο αυτό θα είχε τρεις κλάδους σπουδών (έναν «*καθαρώς ιερατικών*», έναν «*διδασκαλικών*» και ένα «*αγροτογεωπονικών*»⁵⁰⁹), η φοίτηση θα μπορούσε να διαρκεί τελικά έξι χρόνια, σε όλες τις τάξεις θα διδάσκονταν η ελληνική γλώσσα (αρχαία και νέα) και το διδακτικό έργο θα αναλάμβαναν μειονοτικοί και πλειονοτικοί καθηγητές. Στην ουσία ο ΓΕΞΜΣ ήθελε το σχολείο να μετεξελιχθεί σε ένα σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, διαφορετικό μεν από τα υπάρχοντα μειονοτικά και από τα ελληνόφωνα γυμνάσια, αλλά όχι και ισόβαθμό τους, αν και θα θεωρούνταν ιδιωτικό· ωστόσο οι απόφοιτοί του θα ήταν επαρκείς γνώστες της ελληνικής, ώστε να προτιμώνται ως δάσκαλοι στα μειονοτικά σχολεία⁵¹⁰. Ένα τέτοιο σχολείο θα εξυπηρετούσε δύο στόχους: θα ανέκοπτε το ρεύμα των πομάκων μαθητών προς τα μειονοτικά γυμνάσια, αλλά και την τάση των μειονοτικών να κάνουν διδασκαλικές σπουδές στην Τουρκία⁵¹¹. Η υλοποίηση της πρότασης αυτής θα περιλάμβανε και τη δημιουργία

δυνάμεθα να τοποθετήσωμεν και έλληνας καθηγητάς οίτινες πλην των ελληνικών της ιστορίας και γεωγραφίας, ίσως δυνηθούν ευκαιρίας διδομένης ν' αναλάβωσι και άλλα εγκύκλια μαθήματα, ως φυσικήν και μαθηματικά, ομοίως και τα παιδαγωγικά».

⁵⁰⁶ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 50ή/9.2.1967, σ. 5: «*εφ' όσον ήθελεν εἴρη ανταπόκρισιν παρά του Μουφτή Ξάνθης, μίσθαρνου οργάνου και τούτου τυγχάνοντος του Τουρκικού Προξενείου, πλην όμως και μη απεμπολήσαντος παντελώς και τα θρησκευτικά και μουσουλμανικά ιδεώδη, εφ' ών εμμένει η πλειονότης των πομάκων, της ορεινής περιοχής, παρά τας λυσσαλέας επιθέσεις των αργυρωνήτων οργάνου του Τουρκικού Προξενείου*».

⁵⁰⁷ Για τις απόψεις του ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνη για τη φοίτηση των μειονοτικών μαθητών στην ελληνόφωνη δευτεροβάθμια εκπαίδευση βλ. ενότητα 3.3.δ στην παρούσα εργασία· για τα σχέδια ίδρυσης γυμνασίων στις πομάκιμες περιοχές βλ. ενότητα 2.8 στην παρούσα εργασία.

⁵⁰⁸ Σημείωμα ΓΕΞΜΣ 1967, σ. 2· πρέπει να σημειωθεί ότι ο ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνης σε αυτό το σημείο του σημειώματός του έγραψε αρχικά «*ιδιωτικής εκπαίδευσεως*», φράση που διέγραψε και αντικατέστησε με τη φράση «*μέσης εκπαίδευσεως μειονοτικού χαρακτήρος*».

⁵⁰⁹ Σημείωμα ΓΕΞΜΣ 1967, σ. 3.

⁵¹⁰ Σημείωμα ΓΕΞΜΣ 1967, σ. 2-3: «*Ότι θα αυξηθούν τα έτη φοιτήσεως, όχι μόνον κατά έν έτος αλλά κατά δύο έτη ήτοι η φοίτησις θα είναι εξαετής, τόση είναι και η φοίτησις των μορφουμένων Διδασκάλων εις Ινστιτούτα Διδασκάλων (Διδασκαλεία). Ότι από του πρώτου έτους μέχρι του τελευταίου θα διδάσκονται ελληνικά (νέα και αρχαία) εις άλλον ρυθμόν δια να μην εξισούνται προς πτυχιούχους Γυμνασίου ή Λυκείου, αλλά λόγω της καλής καταρτίσεως εις τα ελληνικά θα έχουν περισσότερα προσόντα από τους τελειοφοίτους του (πρώην) Τ'ζελάλ Μπαγιάρ και θα διορίζονται άνευ εξετάσεως ελληνομαθείας. Ως ιδιωτικής εκπαίδευσεως σχολείον θα έχη και ιδιωτικούς εκπαιδευτικούς του διά την τουρκικήν (αρχαίαν και νέαν) γλώσσαν και γραφήν και τους Έλληνας (ιδιωτικούς) καθηγητάς του. Οι Έλληνες ούτοι καθηγηταί θα μισθοδοτούνται υφ' ημών όπως και οι Μουσουλμάνοι του Ιεροσπουδαστηρίου και θα διδάσκουν ελληνικά (αρχαία και νέα), Ιστορία, Γεωγραφία και αν επιθυμούν οι Προϊστάμενοι του Ιεροσπουδαστηρίου Φυσικά και Μαθηματικά ή το εν τούτων εις Ελληνικήν. Είναι δυνατόν να γίνωνται και απολυτήριοι εξετάσεις εις το τέλος του έκτου έτους ανώπιον Συλλόγου διά τα ελληνιστί διδασκόμενα μαθήματα*».

⁵¹¹ Σημείωμα ΓΕΞΜΣ 1967, σ. 4: «*Κατ' αυτόν τον τρόπον το Μειονοτικόν Γυμνάσιον Ξάνθης θα περιορισθή μόνον εις τους πεδινούς Μουσουλμάνους, οι οποίοι δεν αποκλείεται να στραφούν [εν μέρει] λόγω των παρεχομένων προσόντων προς την πομακικήν περιοχήν και θα αναστείλωμεν το ρεύμα προς μόρφωσιν των εν Τουρκία*

οικοτροφείου, ενώ η χρηματοδότηση του όλου εγχειρήματος θα γινόταν αποκλειστικά από ελληνικούς κρατικούς πόρους⁵¹². Οι προτάσεις αυτές του ΓΕΞΜΣ, ακόμη και στην εκδοχή που υιοθετήθηκαν από το ΣΣΘ, δεν υλοποιήθηκαν⁵¹³. Αναφερθήκαμε ωστόσο αναλυτικά σε αυτές γιατί διαγράφουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο γινόταν από τις ελληνικές αρχές αντιληπτός ο ρόλος που θα μπορούσαν να παίξουν τα ιεροσπουδαστήρια, αλλά και τα όρια που τίθονταν σε αυτά. Οι σχετικές ζυμώσεις και συζητήσεις είχαν ως αντικείμενο την αναβάθμιση του ιεροσπουδαστηρίου στον Εχίνου, αλλά οι προτάσεις που έγιναν δεν προέρχονταν από τη διερεύνηση και το σεβασμό των αναγκών και των επιθυμιών των μειονοτικών μαθητών, αλλά από την πρόθεση των ελληνικών αρχών να ανακόψουν και να περιορίσουν ό,τι θεωρούσαν ως τουρκική επιρροή εντός της μειονότητας. Στόχος των ελληνικών αρχών δεν ήταν να δημιουργηθεί ένα σχολείο που θα προσέφερε συνθήκες μόρφωσης και κοινωνικής κοινωνικότητας στους μαθητές του, προϋπόθεση απαραίτητη για την επιτυχία οποιουδήποτε εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά η εν δυνάμει βελτίωση του υφιστάμενου πλαισίου, για να δελεαστούν οι μαθητές (στη συντριπτική τους πλειοψηφία πομάκοι) και να επιτευχθεί ο προσεταιρισμός τους επό τους ελληνικούς μηχανισμούς που δραστηριοποιούνταν σε σχέση με την επιβολή και την επιτήρηση της μειονοτικής πολιτικής. Οι τρεις τομείς που οραματιζόταν ο ΓΕΞΜΣ για το αναμορφωμένο ιεροσπουδαστήριο Εχίνου ήθελαν να καταστήσουν τους μαθητές του είτε «ελληνόφρονες» και σχετικά καταρτισμένους δασκάλους στα μειονοτικά δημοτικά, είτε μουσουλμάνους θρησκευτικούς ιερούργους, είτε «εκσυγχρονισμένους» αγρότες. Αυτή όμως η προσέγγιση, με τους περιορισμούς και τα όρια που έθετε, εκχωρούσε όποιον άλλο ρόλο της εκπαίδευσης και κυρίως αυτόν της κοινωνικής κοινωνικότητας στα μειονοτικά γυμνάσια και στη γενικότερη υιοθέτηση από τα υποκείμενα της τουρκικής εθνικής υπαγωγής, η οποία και συνδεόταν με τις ρητές και άρρητες επιδιώξεις και στρατηγικές των μειονοτικών για βελτίωση των όρων της ζωής τους.

Τελικά, η ίδρυση της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης (ΕΠΑΘ) το 1968, στην οποία είχαν το δικαίωμα να συνεχίσουν τις σπουδές τους οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων, επέβαλε την εξομοίωση του χρόνου σπουδών στα δύο σχολεία, τα οποία έγιναν πενταετή⁵¹⁴.

Σε ό,τι αφορά το πρόγραμμα σπουδών των ιεροσπουδαστηρίων οι πληροφορίες στο αρχειακό μας υλικό είναι λίγες. Στη δεκαετία του 1960 το πρόγραμμα σπουδών του ιεροσπουδαστηρίου

Διδασκάλων. Και μάλιστα εξασφαλισθή εις το Ιεροσπουδαστήριον η καλή γνώσις της Ελληνικής, οι εκ των εν Τουρκία Διδασκαλείων προερχόμενοι θα αποκλείωνται ως μη έχοντες ή μη δυνάμενοι να αποκτήσουν την ελληνομάθεια εν τη πράξει».

⁵¹² Σημείωμα ΓΕΞΜΣ 1967, σ. 4: «θα παραστή ανάγκη να ιδρυθή οικοτροφείον καλόν και σχολικόν κτίριον ευπρεπές διά την προσέλευσιν μαθητών, θα πρέπει να καταβάλλεται ο μισθός των Ελλήνων ιδιωτικών εκπαιδευτικών και ο μισθός των μουσουλμάνων».

⁵¹³ Σε έγγραφό του ο πρόεδρος του ΣΣΘ προς τον υπουργό παιδείας με ημερομηνία 16.8.1967 αναφερόταν στους λόγους για τους οποίους το ΣΣΘ αναδιπλώθηκε από την προηγούμενη απόφασή του (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 50ή/9.2.1967, σ. 5) και δε συνηγορούσε πλέον στην προσθήκη και πέμπτης τάξης στο ιεροσπουδαστήριο Εχίνου. Σύμφωνα λοιπόν με αυτό τα αντίστοιχα ιδρύματα στο μουσουλμανικό κόσμο, αλλά και στην Τουρκία ήταν τετραετούς φοίτησης, ενώ η προσθήκη επιπλέον τάξεως θα ερμηνευόταν από το μουφτή Ξάνθης ως εκχώρηση προς τους νεωτεριστές, οι οποίοι μελλοντικά θα επιδίωκαν να μετεξελίσουν το σχολείο σε μειονοτικό γυμνάσιο (Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 16.8.1967, σ. 1: «Ο Μουφτής Ξάνθης υπό τον οποίον υπάγεται το Ιεροσπουδαστήριον Εχίνου είναι ένας ελεεινός μισέλλην και τυφλόν όργανον του Τουρκικού Προξενείου, το δε Ίδρυμα ευρίσκεται υπό την καθοδήγησιν του υιού του. Αυτός δε ο Εχίνος είναι το κέντρον της Τουρκικής προπαγάνδας. Ουδένα λόγον έχομεν σήμεραν να ενιχύσωμεν τας θέσεις αυτάς. Όλως αντιθέτως. [...] Όταν θα εφαρμόσωμεν την Πομακικήν μας πολιτικήν τότε θα δυνηθώμεν να επανεξετάσωμεν το θέμα καίτοι το να μη υπερβαίνωμεν τα Μουσουλμανικά πρότυπα το θεωρώ βασικόν»).

⁵¹⁴ Για την ΕΠΑΘ βλ. παρακάτω ενότητα 4.3 της παρούσας εργασίας.

Κομοτηνής περιλάμβανε δεκατρία (13) μαθήματα (πίνακας 4.2). Πέντε από αυτά (ποσοστό 38,5%) αφορούσαν στο ισλάμ και σχετίζονταν με τα μελλοντικά καθήκοντα των μαθητών ως θρησκευτικοί λειτουργοί της μειονότητας και μόνο ένα είχε να κάνει με τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας. Ανάλογη είναι η εικόνα και στο ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου. Από τα 14 μαθήματα που διδάσκονταν οι μαθητές τα 7 (ποσοστό 50%) σχετίζονταν με το ισλάμ και ένα αφορά τη διδασκαλία της τουρκικής (πίνακας 4.3)⁵¹⁵. Το υψηλό ποσοστό θρησκευτικών μαθημάτων σε σχέση με το σύνολο μπορεί σε ένα πρώτο επίπεδο να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι οι μαθητές προορίζονταν για θρησκευτικοί λειτουργοί της μειονότητας και, άρα, έπρεπε να υπάρχει μέριμνα για την καλύτερη δυνατή κατάρτισή τους. Ωστόσο οι περισσότεροι μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων θα υπηρετούσαν ως δάσκαλοι στα μειονοτικά δημοτικά, διδάσκοντας τα μαθήματα του τουρκόφωνου προγράμματος. Αν και τα τουρκικά χρησιμοποιούνταν ως γλώσσας διδασκαλίας και σε άλλα μαθήματα των ιεροσπουδαστηρίων, προκύπτει το ερώτημα κατά πόσο η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας, στο βαθμό και με τον τρόπο που γινόταν, μπορούσε να εξασφαλίσει ένα επαρκές επίπεδο γνώσης της, απαραίτητο για να τη διδάξει κάποιος. Πολύ περισσότερο, όταν πολλοί από τους μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων (στον Εχίνο η συντριπτική πλειοψηφία αυτών) ήταν πομάκοι με μη μητρική γλώσσα την τουρκική, την οποία όμως καλούνταν να διδάξουν.

Το 1982 δημιουργήθηκε νέο ωρολόγιο πρόγραμμα για τα διδασκόμενα μαθήματα και στις πέντε τάξεις των ιεροσπουδαστηρίων (πίνακας 4.5). Το «ειδικό» όπως επιγράφεται ωρολόγιο πρόγραμμα για τα μειονοτικά ιεροσπουδαστήρια προφανώς δημιουργήθηκε από τη ΓΕΜΣΜΔΕ, που τότε έδρευε στην Καβάλα⁵¹⁶, δηλαδή τον τοπικό διοικητικό μηχανισμό και όχι από τα θεσμικά αρμόδια όργανα του ΥΠΕΠΘ για αυτή τη δουλειά (ΚΕΜΕ, ΠΙ). Στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης* εκείνης της περιόδου δεν εντοπίστηκε κανένα νομοθετικό κείμενο που να θεμελιώνει την έκδοσή του. Η έκδοσή του «ειδικού» ωρολόγιου προγράμματος αλλά και το ό,τι τα μαθήματα του ελληνόφωνου προγράμματος αναλάμβαναν να τα διδάσκουν πλέον καθηγητές και όχι δάσκαλοι πρέπει να συνδυαστεί με τις κινητοποιήσεις των σπουδαστών της ΕΠΑΘ κατά το προηγούμενο ακαδημαϊκό έτος (1981-82), όταν μεταξύ άλλων αυτοί ζητούσαν και την αναβάθμιση των ιεροσπουδαστηρίων σε λύκεια, ώστε να μπορούν και οι απόφοιτοι τους να συνεχίζουν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και όχι μόνο την ΕΠΑΘ⁵¹⁷. Η απαιτούμενη αναγνώριση δεν πραγματοποιήθηκε και τα ιεροσπουδαστήρια εξακολούθησαν να λειτουργούν ως πενταετή σχολεία, μη συναρθρωμένα με το υπόλοιπο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, αλλά διαμορφώθηκε ένα νέο πρόγραμμα σπουδών και ένα ωρολόγιο πρόγραμμα προσανατολισμένο στα αντίστοιχα προγράμματα σπουδών που ακολουθούσαν οι μαθητές στα δημόσια δευτεροβάθμια σχολεία της χώρας.

Προχωρώντας σε μια παραβολή των «ειδικού» ωρολόγιου προγράμματος των ιεροσπουδαστηρίων με τα αντίστοιχα των δημόσιων γυμνασίων και λυκείων της χώρας (πίνακες 4.5, 4.6) διαπιστώνεται ότι οι ώρες διδασκαλίας συνολικά ανά εβδομάδα είναι ίδιες (30) και για τους μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων και για τους μαθητές των δημόσιων ελληνόφωνων γυμνασίων και λυκείων. Παραπέρα, με εξαίρεση το μάθημα των τουρκικών και το περιεχόμενο του μαθήματος των θρησκευτικών, τα υπόλοιπα μαθήματα που διδάσκονταν οι μαθητές των

⁵¹⁵ Στο ιδιωτικό «ερατικό φροντιστήριο» τα σχετικά με το ισλάμ μαθήματα ήταν 17 σε σύνολο 23 (ποσοστό 74%)· βλ. πίνακα 4.4.

⁵¹⁶ Με την ΥΑ Φ.247.8/66862 της 3.8.1976 έδρα της τη Γενική Επιθεώρησης Μειονοτικών Σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης ορίστηκε η Κομοτηνή. Τρεις μήνες μετά με την ΥΑ Φ.247.8/124895 της 11.11.1976 έδρα της ορίζεται η Καβάλα. Το 1998 με το Ν 2640/1998, άρθρο 14, παρ. 9 έδρα της εποπτεύουσας αρχής των μειονοτικών σχολείων ορίστηκε και πάλι η Κομοτηνή.

⁵¹⁷ Βλ. AARBAKKE 2000, σ. 152-155.

ιεροσπουδαστηρίων ήταν τα ίδια με τα ελληνόφωνα δευτεροβάθμια σχολεία της χώρας. Τα δύο προγράμματα διαφοροποιούνταν μεταξύ τους μονάχα ως προς την εσωτερική κατανομή των διδακτικών ωρών ανά μάθημα, αφού έπρεπε να εξασφαλιστούν οι απαιτούμενες επιπλέον διδακτικές ώρες για τα μαθήματα των θρησκευτικών και των τουρκικών. Αυτές εξασφαλιζόνταν με τη μείωση των ωρών διδασκαλίας ορισμένων μαθημάτων (αρχαία και νέα ελληνικά, μαθηματικά, γεωγραφία-γεωλογία, γυμναστική κτλ.) και με τη μη διδασκαλία άλλων, από αυτά που θεωρούνται δευτερεύοντα (όπως τα καλλιτεχνικά, τεχνολογία-οικιακή οικονομία, μουσική). Πρέπει να σημειωθεί ότι δε μειώνονταν καθόλου οι ώρες διδασκαλίας για το μάθημα της ιστορίας.

Ως προς την κατανομή των διαφόρων μαθημάτων στο «ειδικό» ωρολόγιο πρόγραμμα του 1982 για τα Ιεροσπουδαστήρια διαπιστώνεται ότι ένα μεγάλο μέρος του εβδομαδιαίου διδακτικού χρόνου αφιερωνόταν στα θρησκευτικά, τα οποία προβλεπόταν να διδάσκονται 8 διδακτικές ώρες την εβδομάδα στις τάξεις α'–δ' (ποσοστό 26,7% του συνολικού εβδομαδιαίου χρόνου διδασκαλίας) και 7 διδακτικές ώρες στην τάξη ε' (ποσοστό 23,3%). Το μάθημα των τουρκικής γλώσσας θα διδασκόταν συνολικά 4 διδακτικές ώρες την εβδομάδα στην α' τάξη (ποσοστό 13,3%) και από 3 διδακτικές ώρες στις τάξεις β'–ε' (ποσοστό 10%). Αντίθετα το μάθημα των ελληνικών (αρχαίων και νέων) θα διδασκόταν συνολικά 7 διδακτικές ώρες την εβδομάδα στις τάξεις α'–γ' και ε' (ποσοστό 23,3%) και 8 διδακτικές ώρες στην τάξη δ' (ποσοστό 26,7%). Το ερώτημα κατά πόσο η προβλεπόμενη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας ήταν επαρκής για τις ανάγκες των μαθητών και το μελλοντικό τους ρόλο ως δάσκαλοι στο τουρκόφωνο πρόγραμμα των μειονοτικών δημοτικών⁵¹⁸.

Μέχρι το 1982 τα μαθήματα στα ιεροσπουδαστήρια διδάσκονταν από άντρες δασκάλους, μειονοτικούς και πλειονοτικούς. Οι πληροφορίες που μας παρέχει το αρχειακό υλικό σχετικά με τα μαθήματα που δίδασκαν οι πλειονοτικοί και οι μειονοτικοί δάσκαλοι είναι πολύ λίγες. Κάποιοι από τους μειονοτικούς δασκάλους ήταν χοτζάδες και αυτοί αναλάμβαναν τη διδασκαλία των θρησκευτικών και των άλλων σχετικών με το ισλάμ μαθημάτων, οι πλειονοτικοί δάσκαλοι αναλάμβαναν τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, της γεωγραφίας και της ιστορίας, ενώ τα υπόλοιπα μαθήματα διδάσκονταν από τους μειονοτικούς δασκάλους⁵¹⁹. Στο αίτημα να ενταχθούν στο διδακτικό προσωπικό των ιεροσπουδαστηρίων και καθηγητές, πλειονοτικοί, μειονοτικοί ή μετακλητοί, η ελληνική διοίκηση μέχρι το 1982 ήταν αρνητική γιατί φοβόταν ότι, αν αποδεχόταν αυτό το αίτημα, θα ήταν πιο εύκολο στη συνέχεια να ζητηθεί η μετατροπή των ιεροσπουδαστηρίων σε μειονοτικά γυμνάσια, ενδεχόμενο ήθελε να αποκλείσει με κάθε τρόπο⁵²⁰.

⁵¹⁸ Αλλά και στην ΕΠΑΘ τα τουρκικά διδάσκονται λίγες ώρες σε σχέση με το εβδομαδιαίο συνολικό πρόγραμμα της σχολής: στην α' τάξη διδάσκονται 3 διδακτικές ώρες από τις 32 συνολικά (ποσοστό 9,4%) και στη Β' τάξη 3 διδακτικές ώρες από τις 33 συνολικά (ποσοστό 9,1%). Βλ. ΒΔ 725 της 29-10-1969, άρθρο 2' πρβλ. και άρθρο 3, παρ. Α7 και Β9.

⁵¹⁹ *Εγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων Θράκης* 19.12.1955: «εις τας τρεις τάξεις, πλην της αραβικής και των θρησκευτικών μαθημάτων, διδάσκονται οι μαθηταί τα αυτά του δημοτικού σχολείου μαθήματα και ναι μεν διά της παρουσίας ενός Τούρκου ημεδαπού αποφοίτου του ημετέρου εν Κομοτηνή Γυμνασίου, του ... οι μαθηταί ακούουν στοιχεία τινά θεωρητικής αριθμητικής [-δυσανάγνωστο-] ουχ ήττον αι γνώσεις των διδασκάλων δεν είναι τοιαύται, ώστε να δύνανται να διδάξουν μαθήματα γυμνασίου». Σύμφωνα με τον Π. Θεοχαρίδη, στον Εχίνο πλειονοτικοί δάσκαλοι δίδασκαν τα μαθήματα της ελληνικής γλώσσας, της ιστορίας και της γεωγραφίας και τα υπόλοιπα διδάσκονταν «από τους Μουσουλμάνους χοτζάδες» ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995, σ. 172.

⁵²⁰ *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 20.1.1972, σ. 2: «επί του θέματος διορισμού Καθηγητού Φιλολογίας εις το Ιεροσπουδαστήριον Εχίνου, μετά μακράν συζήτησιν, ο Επίτιμος Επιθεωρητής μουσουλμανικών σχολείων Κομοτηνής – Ξάνθης, ανέφερεν ότι τούτο ήτο παλαιότερα επιθυμία των μουσουλμάνων προκειμένου να επιτύχωσι την άνοδον του εκπαιδευτικού επιπέδου των Ιεροσπουδαστηρίων, εξισουμένου τούτου

Μέχρι τη δεκαετία του 2000 τα σχολικά εγχειρίδια που διδάσκονταν οι μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων στο ελληνόφωνο πρόγραμμά τους ήταν τα ίδια με αυτά που χρησιμοποιούσαν οι συμμαθητές τους στα υπόλοιπα δημόσια σχολεία της χώρας. Τα δε εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν για το τουρκόφωνο μέρος του προγράμματος διαμορφώνονταν από τους διδάσκοντες και ελέγχονταν πριν από την αναπαραγωγή τους παλαιότερα από τους επιθεωρητές μειονοτικών σχολείων και αργότερα από το συντονιστή πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης.

Με την αναγνώρισή τους το 1998 τα ιεροσπουδαστήρια εξομοιώθηκαν και ως προς τη διάρκεια και ως προς το πρόγραμμα σπουδών με τα εκκλησιαστικά γυμνάσια και λύκεια της χώρας· το δε πρόγραμμα σπουδών τους ακολουθεί αυτό των δευτεροβάθμιων ελληνόφωνων σχολείων με την προσθήκη μιας σειράς «υποχρεωτικών μαθημάτων ειδικότητας» σχετικά με το ισλάμ⁵²¹. Καθώς οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων μπορούν, ως απόφοιτοι λυκείων, να

προς το της Μέσης Εκπαιδεύσεως. Δια τον λόγον αυτόν και διότι εν συνεχεία ούτοι θα αιτήσωσι την τοποθέτησιν μουσουλμάνου Καθηγητού, δεν πρέπει να διορισθή Καθηγητής εις το Ιεροσπουδαστήριον Εχίνου. Μετά τούτο αποφασίζεται ομοφώνως ο μη διορισμός Καθηγητού εις το ως είρηται Ιεροσπουδαστήριον».

⁵²¹ Σύμφωνα με το Ν 2621/1998 ο εκάστοτε υπουργός παιδείας είναι υπεύθυνος για ζητήματα σύνθεσης του διδακτικού προσωπικού, αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος σπουδών, φοίτησης, εγγραφών και ό,τι άλλο σχετικό με τη λειτουργία των δύο ιεροσπουδαστηρίων. Σε εκτέλεση του παραπάνω νόμου εκδόθηκαν οι ΥΑ Γ2/5560 της 25.11.1999 και ΥΑ Γ2/5593 της 22.10.2001, που καθορίζουν το αναλυτικό και το ωρολόγιο πρόγραμμα των ιεροσπουδαστηρίων. Η αναβάθμιση των ιεροσπουδαστηρίων και η ένταξή τους στην κατηγορία των εκκλησιαστικών γυμνασίων και λυκείων σε πολύ μεγάλο βαθμό υπαγορεύτηκε από τις εξελίξεις, καθώς με τη θεσμοθέτηση το 1995 του ειδικού ποσοστού του 0,5% για την είσοδο των μειονοτικών μαθητών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση άρχισε να διαγράφεται μια στροφή όλων και περισσότερων στην ελληνόφωνη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (τα δύο μειονοτικά γυμνάσια και λύκεια δεν επαρκούσαν –και δεν επαρκούν– για να καλύψουν τις ανάγκες που δημιουργήθηκαν και δεν υπάρχει πρόθεση από ελληνικής πλευράς να δημιουργηθούν νέα, παρόλο που αυτό αποτελεί πάγιο αίτημα της μειονότητας). Τα πενταετή μέχρι τότε ιεροσπουδαστήρια, που η μόνη προοπτική σπουδών που προσέφεραν ήταν η ΕΠΑΘ, αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο να υποβαθμιστούν περισσότερο και να περιθωριοποιηθούν εντελώς στη μειονοτική κοινωνία. Σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα σπουδών τα ιεροσπουδαστήρια ως λύκεια λειτουργούν με μια κατεύθυνση σπουδών, τη θεωρητική, όπως και τα αντίστοιχα εκκλησιαστικά λύκεια. Βασικό χαρακτηριστικό του προγράμματος τους είναι η πληθώρα των διδακτικών αντικειμένων και οι πολλές ώρες διδασκαλίας –οι λιγότερες είναι στη β Γυμνασίου (36) και οι περισσότερες στη β' Λυκείου (39)–, παράμετρος όμως που στην πράξη μπορεί να λειτουργήσει και αρνητικά συντελώντας στην πολυδιάσπαση των μαθησιακών στόχων, στην εντατικοποίηση των σπουδών, στην καθημερινή κόπωση των μαθητών, με ό,τι συνέπειες μπορεί να έχουν όλα αυτά στην ποιότητα της διδασκαλίας και της μαθησιακής διαδικασίας. Παραπέρα, σε αντίθεση από ό,τι συμβαίνει στα δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία, όπου ένα σημαντικό μέρος των μαθημάτων διδάσκονται στα τουρκικά, στα ιεροσπουδαστήρια, τα οποία ως σχολεία απευθύνονται μόνο στα μέλη της μειονότητας, τα περισσότερα μαθήματα διδάσκονται στην ελληνική γλώσσα, η οποία αποτελεί τη βασική γλώσσα διδασκαλίας σε όλες τις τάξεις σε ποσοστό που πάντα κυμαίνεται γύρω στο 75% του συνολικού εβδομαδιαίου χρόνου διδασκαλίας. Σύμφωνα με όσα προβλέπονταν στην ΥΑ Γ2/5560 της 25.11.1999 σχετικά με το ωρολόγιο πρόγραμμα των ιεροσπουδαστηρίων οι γλώσσες διδασκαλίας θα ήταν τα ελληνικά και τα τουρκικά, στα οποία θα διδάσκονταν τα πρόσθετα «υποχρεωτικά μαθήματα ειδικότητας». Με τη μεταγενέστερη όμως ΥΑ ΑΣ177/54894/Ζ2 της 29.4.2008 διαμορφώθηκαν, πέραν του προγράμματος στην ελληνική γλώσσα, δύο ακόμα παράλληλα προγράμματα, ένα στα τουρκικά και ένα στα αραβικά. Τα τουρκικά είτε διδασκόμενα ως γλωσσικό μάθημα γλώσσας είτε χρησιμοποιούμενα ως γλώσσα διδασκαλίας άλλων μαθημάτων καταλαμβάνουν πολύ μικρό μέρος του συνολικού διδακτικού χρόνου· το ποσοστό τους κυμαίνεται από 12,8% στη β' λυκείου σε 16,2% στην γ' γυμνασίου. Μετά από μια μακρά περίοδο που τα ιεροσπουδαστήρια λειτουργήσαν μέσα σε ένα ρευστό και σε μεγάλο βαθμό αδιαφανές πλαίσιο, με αποτέλεσμα να απαξιωθούν από μεγάλο μέρος της μειονοτικής κοινωνίας και να περιθωριοποιηθούν ως εκπαιδευτήρια που δεν προσέφεραν ένα σοβαρό επίπεδο γνώσεων στους μαθητές τους με το νέο πρόγραμμα σπουδών εξελίχθηκαν σε ένα «νέο» τύπο δευτεροβάθμιων σχολείων, διαφορετικών ωστόσο και από τα αντίστοιχα μειονοτικά και από τα αντίστοιχα ελληνόφωνα. Η βασική τους διαφορά από τα μειονοτικά γυμνάσια και λύκεια έγκειται στη σχετικά περιορισμένη διδασκαλία και χρήση της τουρκικής γλώσσας· αυτή πέρα από το γλωσσικό μάθημα χρησιμοποιείται στη διδασκαλία μιας σειράς μαθημάτων που όλα τους σχετίζονται με το ισλάμ. Για τον ίδιο λόγο τα ιεροσπουδαστήρια διαφέρουν και από τα υπόλοιπα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, διότι σε αυτά οι μουσουλμάνοι μαθητές διδάσκονται υποχρεωτικά και θρησκευτικά και τουρκικά

συμμετέχουν στις γενικές εξετάσεις για την είσοδό τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και όχι μόνο στην ΕΠΑΘ, ο στενά θρησκευτικός τους χαρακτήρας αμβλύθηκε, κάτι που αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής από το σχολικό έτος 2001-2002 φοιτούν και μαθήτριες, σπάζοντας το άβατο που μέχρι τότε το ήθελε αμιγώς αντρικό χώρο⁵²².

4.3 Ζητήματα μαθητικού δυναμικού

Όπως ήδη αναφέρθηκε ο βασικότερος στόχος των ιεροσπουδαστηρίων ήταν να προετοιμάσουν τους μελλοντικούς θρησκευτικούς λειτουργούς της μειονότητας στη δυτική Θράκη. Οι απόφοιτοί τους μπορούν να προσληφθούν από τις οικείες μουφτείες ως ιμάμηδες, χοτζάδες, χατίπηδες, μουεζίνηδες στα τζαμιά που λειτουργούν στην περιοχή. Αλλά, όπως έχει ήδη ειπωθεί, τα ιεροσπουδαστήρια χρησιμοποιήθηκαν από το ελληνικό κράτος κυρίως για την «παραγωγή» δασκάλων για τα μειονοτικά σχολεία. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι στο αρχειακό υλικό που προέρχεται από την περίοδο 1950-1955 οι περισσότερες αναφορές στα ιεροσπουδαστήρια συνδέονται κυρίως με το ρόλο τους στην παραγωγή θρησκευτικών λειτουργών για τη μειονότητα και δευτερευόντως με αυτόν των μειονοτικών δασκάλων⁵²³. Αντίθετα, αυτό που επισημαίνεται είναι ο ρόλος που μπορεί να παίξει το γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» στη «βελτίωσιν του διδακτικού μουσουλμανικού προσωπικού, από απόψεως ποιοτικής, προσόντων»⁵²⁴. Μετά το 1955 οι σχετικές αναφορές στη σχέση ιεροσπουδαστηρίων και μειονοτικών δασκάλων πληθαίνουν.

(αν και από το σχολικό έτος 2006-2007 υπάρχει η δυνατότητα διδασκαλίας της τουρκικής και στα δημόσια γυμνάσια ως επιλεγόμενη δεύτερη ξένη γλώσσα (ΥΑ 61539/Γ2 της 20.6.2006. Με την ΥΑ 10654 της 23.5.2006 νομοθετήθηκε και η συγγραφή βιβλίων για τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας στα γυμνάσια). Εν κατακλείδι, απέναντι στα δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία, τα οποία ταυτίστηκαν με τις εκσυγχρονιστικές αντιλήψεις των νεωτεριστών για τη μορφή και την κατεύθυνση που θα έπρεπε να λάβει η μόρφωση των παιδιών της μειονότητας τα αναβαθμισμένα ιεροσπουδαστήρια μπορεί να θεωρηθούν ότι αποτελούν μια εναλλακτική πρόταση, κυρίως για τα πιο συντηρητικά στρώματα της μειονοτικής κοινωνίας, που καλούνται να διαχειριστούν την αναγκαιότητα των πραγμάτων νέα πραγματικότητα που επιβάλλει τις σπουδές των παιδιών τους, αλλά μέσα σε ένα πλαίσιο που θα διατηρεί, έστω και σε συμβολικό επίπεδο, πολλά από τα «παραδοσιακά» στοιχεία. Βλ. και ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 77-75, 288-318.

⁵²² ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 73.

⁵²³ Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών 31.7.1952, σ. 11: «Εκ των Ιεροσπουδαστηρίων τούτων, εξέρχονται Μουσουλμάνοι κληρικοί», Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.1.1953, σ. 2: «Εφόσον τούτο, το της Κομοτηνής παρασκευάζει τους απαραίτητους διά την Θρησκευτικήν ζωή των Μουσουλμάνων Λειτουργούς δεν είναι δυνατόν ούτε να αγνοηθή, ούτε να στερηθή της προσηκούσης ενισχύσεως διά την απρόσκοπτον και ευδόκιμον λειτουργίαν του», Πρακτικό Επιτροπής ΓΔΘ 22.4.1953, σ. 5: «καθισταμένης ούτω δυνατής της μορφώσεως επαρκούς αριθμού ιεροσπουδαστών, απαραίτητου διά την εξυπηρέτησιν των θρησκευτικών αναγκών της μουσουλμανικής μειονότητος, αναγκών τας οποίας πλήρως αναγνωρίζει το Ελληνικόν Κράτος. Διότι πιστεύομεν ότι η ανάδειξις μορφωμένων θρησκευτικών λειτουργών θα επιδράση ευεργετικώς εις την άνοδον του εν γένει πνευματικού επιπέδου των μουσουλμάνων» και Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς ΥΠΕΠΘ 19.7.1955: «Οι απόφοιτοι του Ιεροσπουδαστηρίου προορίζονται ως θρησκευτικοί λειτουργοί των ιερών τεμενών (χατίπ, μουεζίν, ιμάμ). Όπου όμως ζητηθή ίνα διδάξωσι το Κοράνιον και τα θρησκευτικά μαθήματα μόνον, εφ' όσον υπάρχουσι διδ/λοι των τουρκιστί διδασκομένων εγκυκλίων μαθημάτων, νομίζομεν ότι ουδέν το άτοπον γίνεται. Τουναντίον τούτο είναι καθιερωμένον εις τα μεγάλα χωρία από πολλών ετών. Επίσης εις τα μικρά ορεινά χωρία, όπου είναι αδύνατος η πρόσληψις διδ/λου άλλου, επιτρέπομεν κατ' οικονομίαν ίνα ο απόφοιτος του Ιεροσπουδαστηρίου (συνήθως εντόπιος) τυγχάνων θρησκευτικός λειτουργός, ν' ασκή και τα καθήκοντα διδ/λου, διότι άλλως το σχολείον θα έμενε κλειστόν παρά δε τοις μουσουλμάνοις κατοίκοις θα έμενε η εντύπωσις ότι το Κράτος σκοπίμως δεν επιτρέπει τούτο, ίνα τα τέκνα των μείνουν αγράμματα».

⁵²⁴ Υπόμνημα Παπαευγενίου 12.1.1953, σ. 2: «Βεβαίως το τοιοῦτον [= η επάρκεια των μειονοτικών δασκάλων] δεν είναι δυνατόν να επιτευχθή αμέσως, από της μιας στιγμής εις την άλλην, αλλά βαθμιαίως. Είναι όμως δυνατόν να χαραχθή από τούδε μία σταθερά γραμμή, η οποία και θα είναι πλήρως αποδεικτική των ευμενών διαθέσεών μας. Όταν συμπληρωθώσιν οι τάξεις του εν Κομοτηνῇ Γυμνασίου “Τζελάλ Μπαγιάρ” τότε οι απόφοιτοι τούτου θα προτιμώνται εις τον διορισμόν των ως διδασκάλων και μάλιστα, αν συνεχίσωσι τας σπουδὰς των εις τινα Παιδαγωγικήν Ακαδημίαν», Πρακτικό Επιτροπής ΓΔΘ 22.4.1953, σ. 2: «Πιστεύομεν δ' ότι, ένα τα υπάρχοντα

Οι περισσότεροι μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων προέρχονταν από «παλαιομουσουλμανικές» οικογένειες και από τους πομάκικους πληθυσμούς της Θράκης. Ωστόσο, το χαμηλό οικονομικό επίπεδο αρκετών από τις παραπάνω οικογένειες (κυρίως των πομάκικων) σε συνδυασμό με την προοπτική της εργασίας ως μειονοτικοί δάσκαλοι, αλλά και τις όποιες παροχές προσέφεραν οι σπουδές στα δύο ιεροσπουδαστήρια (δωρεάν σίτιση και στα δύο, στέγαση στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής, πολυήμερες εκδρομές), τις οποίες και ενίσχυε ο μηχανισμός της ελληνικής διοίκησης αποτελούσαν σημαντικό δέλεαρ⁵²⁵. Η απαγόρευση πρόσβασής μας στα αρχεία των μειονοτικών ιεροσπουδαστηρίων δε μας επιτρέπει ωστόσο να απαντήσουμε ικανοποιητικά σε αρκετά ερωτήματα που σχετίζονται με το μαθητικό δυναμικό των σχολείων αυτών, όπως για παράδειγμα ποιος ήταν ο αριθμός των μαθητών τους (αλλά και των εκπαιδευτικών, μειονοτικών και πλειονοτικών που εργάζονταν σε αυτά), η προέλευσή του μαθητικού δυναμικού τους και η εθνοτική του σύσταση, το ποσοστό της μαθητικής διαρροής

μουσουλμανικά σχολεία στοιχ. εκπαιδεύσεως συγχρονισθώσι, κατά το δυνατόν, το δε ιδρυθέν εν Κομοτηνή Γυμνάσιον “Τζελάλ Μπαγιάρ” αρχίση ν’ αποδίδη τους καρπούς του, συν τω χρόνω θα εξυψωθή κατά φυσικήν συνέπειαμ και το εν γένει κοινωνικόν και βιοτικόν επίπεδον των μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών», Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954, σ. 3: «Το ζήτημα των προσοντούχων Τούρκων Διδ/λων θα λυθή συν τω χρόνω, μόνον διά του Γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ». Πάντα τα λοιπά μέτρα είναι απολύτως προσωρινά».

⁵²⁵ Στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής λειτουργούσε (και εξακολουθεί να λειτουργεί μέχρι και σήμερα) οικοτροφείο και συσσίτιο για τους μαθητές που προέρχονταν από την ύπαιθρο στο χώρο του Καγιαλί τζαμιού. Στο ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου λειτουργούσε μόνο συσσίτιο για τους μαθητές από την έναρξη λειτουργίας του (Εκθεση Επιθεωρητή Μουσουλμανικών Σχολείων Ξάνθης για Εκπαιδευτικό του ιεροσπουδαστηρίου Εχίνου 15.12.1961: «Εδημιούργησε πρωτοβουλία του συσσίτιον των σπουδαστών και γενικά συμβάλλει ουσιαστικώς εις την βιοτικήν ανύψωσιν των χωρικών»). Τα χρήματα για τα συσσίτια των μαθητών των ιεροσπουδαστηρίων σχεδόν στο σύνολό τους, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1960 και μετά, προέρχονταν από πόρους της ελληνικής διοίκησης (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 55η/21.12.1967, σ. 7: «Από αρκετών ετών ελειτουργεί συσσίτιον χάριν των Ιεροσπουδαστών του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής των προερχομένων εκ της υπαίθρου και δη της ορεινής περιοχής, δια να συνηθώσιν ούτοι ν’ αφοσιωθώσιν απερίσκεπτοι εις τα μαθήματά των. Εφέτος τα εν λόγω συσσίτια ητόνισαν προσωρινώς, κατόπιν αποφάσεως της Εθνικής Κυβερνήσεως, όπως τα εν λόγω συσσίτια οργανωθώσιν επί βάσεων προσφορωτέρων. Επειδή όμως υπήρχε φόβος διαρροής των Ιεροσπουδαστών, ων η παρουσία εις το Ιεροσπουδαστήριον αποτελεί μίαν αρκούντως ανασχετικήν δύναμιν, έναντι των νεωτεριστών, παρά του Προέδρου του Σ.Σ. διετέθη ήδη ποσόν εκ δέκα χιλιάδων δραχμών (10.000) δια την εκ των ενόντων έναρξιν του συσσιτίου επί ταις εορταίς του Ραμαζανιού», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 11: «Αρχ. 30.000 διά την συνέχισιν των μαθητικών συσσιτίων σπουδαστών Ιερ/ρίου από 24-4-68 μέχρι 23-6-68», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 59η/9.9.1968, σ. 10-11: «Με την επί θύραις έναρξιν των μαθημάτων καθίσταται επιτακτική ανάγκη η άμεσος λειτουργία των Μαθητ. Συσσιτίων των Ιερ/ρίων Κομοτηνής και Εχίνου ως και του Ελλην. Δημοτικού Σχολείου Αράτου, του αυτόθι Αθιγγαν. Συν/σμού διά λόγους εκτιμηθέντας επανειλημμένως παρά του Σ.Σ. [...] Το Σ.Σ. ακούσαν του εισηγητού αποδέχεται την πρότασιν και αποφαινεται όπως: Χορηγήση 5 δρχ. ημερησίως δι’ έκαστον Ιεροσπουδαστήν, διά την λειτουργίαν των συσσιτίων εις τα Ιερ/ρια Κομοτηνής και Εχίνου [...]», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 61η/12.2.1969, σ. 4: «Γ. Εις Ιερ/ριον Εχίνου. Δια την συνέχισιν λειτουργία συσσιτίων [δρχ.] 20.000». Το 1965 στο «Οικοτροφείον τούτο ανηγέθη [...] εστία και μαγειρείον λειτουργούντα με τρόφιμα του Υπουργείου Παιδείας». Το 1966 οι δύο μειονοτικοί βουλευτές της περιοχής, διαπραγματευόμενοι την παροχή από πλευράς τους ψήφου εμπιστοσύνης στις κυβερνήσεις που προέκυψαν μετά την αναγκαστική παραίτηση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, πέτυχαν την έγκριση κονδυλίου 500.000 δρχ. για την ανέγερση νέου οικοτροφείου για το ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής στο χώρο του Γενί τζαμιού, του κεντρικού τζαμιού της Κομοτηνής. Σύμφωνα με το ΣΣΘ οι προθέσεις των δύο μειονοτικών βουλευτών ήταν καθαρά ψηφοθηρικές, αλλά ταυτόχρονα αποσκοπούσαν στην ευρύτερη προβολή της μειονότητας, καθώς στόχος τους ήταν η κατασκευή ενός μεγάλου κτιρίου, όπου θα στεγαζόταν η μουφτεία, το νέο οικοτροφείο του ιεροσπουδαστηρίου, ενώ θα υπήρχε και ένας όροφος γραφείων προς ενοικίαση. Το ΣΣΘ ζήτησε την «την ανάκλησιν διότι είναι αδιανόητον όταν ελλείπουν 12 αίθουσαι Ελληνικών Δημοτικών Σχολείων εντός της πόλεως Κομοτηνής, δεν υπάρχει κτίριον Οικονομικού Λυκείου, ελλείπουν 6 αίθουσαι από το Ελληνικόν Γυμνάσιον, δεν υπάρχει διδακτήριον Γυμνασίου Θηλέων Ξάνθης, υπάρχει Οικοτροφείον Τουρκικών εις την Κομοτηνήν ενώ δεν υπάρχει Ελληνικόν, να χορηγηθούν 500.000 δρχ. δια την ανέγερσιν δευτέρου ενώ εδόθησαν μόνον 250.000 δρχ. δια τα Ελληνικά Σχολεία. Υπό τας συνθήκας αυτάς τις μειονεκτικόν θέσιν ευρίσκεται το Ελληνικόν στοιχείον και η τάσις προς εγκατάλειψιν της περιοχής ενδυναμούται υφ’ ημών των ιδίων, μέχρις ανακλήσεως του εντάλματος υπό του Υπουργείου ουδεμία άδεια ανεγέρσεως θα εκδοθή» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 50ή/9.2.1967).

κ.ά. Οι σχετικές πληροφορίες που μας παρέχει το αρχειακό μας υλικό, κυρίως σε ό,τι αφορά την ποσοτική αποτύπωση των παραπάνω στοιχείων, είναι ελάχιστες⁵²⁶.

Μέχρι το 1968, έτος που ιδρύθηκε η ΕΠΑΘ, αρκούσε ο τίτλος αποφοίτησης από το ιεροσπουδαστήριο για να εργαστεί ένας μειονοτικός ως δάσκαλος στα μειονοτικά δημοτικά⁵²⁷. Μετά την ίδρυση της ΕΠΑΘ οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων αποτελούσαν τη βασική πηγή που την τροφοδοτούσε με σπουδαστές. Οι σπουδές στην ΕΠΑΘ ήταν διετείς, ενώ υπήρχε και μία προκαταρκτική τάξη, για όσους δεν είχαν απολυτήριο τίτλο σπουδών από εξατάξιο γυμνάσιο ή από λύκειο⁵²⁸. Οι απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων, κατόπιν εξετάσεων, μπορούσαν να γραφτούν στην προκαταρκτική τάξη. Με την επιτυχή ολοκλήρωση της τάξης αυτής, αν συγκέντρωναν βαθμολογία «λίαν καλώς», εγγράφονταν στην α' τάξη της ακαδημίας⁵²⁹. Σε διαφορετική περίπτωση έδιναν τις εισαγωγικές εξετάσεις που απαιτούνταν για την είσοδο στη σχολή. Οι εξετάσεις αυτές ήταν γραπτές και προφορικές. Οι υποψήφιοι εξετάζονταν γραπτά στην έκθεση, τη γεωγραφία και την ιστορία της Ελλάδας, που διδασκόταν στην προκαταρκτική τάξη ή στην στ' γυμνασίου (και αργότερα στην γ' λυκείου), ενώ στη συνέντευξη, «πρακτική δοκιμασία» όπως κατονομάζεται στη σχετική ΥΑ, ελεγχόταν η «ορθοφωνία ή παραφωνία», η ψυχική υγεία και σωματική διάπλαση, η αρτιμέλεια και η υγιεινή κατάσταση του υποψηφίου⁵³⁰. Στην ίδια κατηγορία με τους αποφοίτους των ιεροσπουδαστηρίων ήταν και όσοι είχαν ενδεικτικό της ε' γυμνασίου ή της β' λυκείου. Σε αντίθεση με ό,τι προβλεπόταν για αυτούς, οι απόφοιτοι των μειονοτικών εξατάξιων γυμνασίων ή τριτάξιων λυκείων μπορούσαν, κατόπιν εξετάσεων, να εγγραφούν στην α' τάξη της ΕΠΑΘ, καθώς αυτοί διέθεταν τίτλο απόλυσης αναγνωρισμένο από το κράτος. Αν μάλιστα το απολυτήριό του ήταν με βαθμό «λίαν καλώς» αυτοί γίνονταν δεκτοί στην ακαδημία χωρίς εξετάσεις⁵³¹. Ωστόσο οι εξετάσεις αυτές μόνο αδιάβλητες δε θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν (και η συνέντευξη των υποψηφίων βοηθούσε σε αυτό), καθώς το βασικό κριτήριο για την εισαγωγή στην ΕΠΑΘ ήταν η νομιμοφροσύνη των υποψηφίων στις επιταγές των ελληνικών μηχανισμών και η συνεργασία μαζί τους, παράμετροι η πιστοποίηση των οποίων γινόταν «μερίμνη των κ.κ. Επιθεωρητών Μουσουλμανικών Σχολείων Ξάνθης και Ροδόπης-Εβρου τη συνεργασία απάντων των τοπικών

⁵²⁶ Για παράδειγμα και σε ό,τι αφορά τον αριθμό των μαθητών των ιεροσπουδαστηρίων τα σχολικά έτη 1976-77 και 1977-78 βλ. πίνακες 4.7 και 4.8.

⁵²⁷ ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968, σ. 8: «Επειδή η πρόθεσις μας είναι πάντοτε, όπως οι εν των μέλλοντι διορισθησόμενοι διδ/λοι ώσιν απόφοιτοι Ελλην. Παιδαγωγικών Ακαδημιών, ανακοπή δε η εις τα Τουρκικά Διδ/λεία φοίτησις. Το Υπουργείον Παιδείας απεφάσισεν, όπως από του τρέχοντος έτους λειτουργήσῃ Παιδαγωγική Ακαδημία Μουσουλμ. Διδ/λων. Η Ακαδημία θα λειτουργήσῃ εν Θεσ/νίκη, η φοίτησις θα είναι διετής [...]. Εις την Παιδαγωγικήν Ακαδημίαν θα εισέρχονται Μουσουλμάνοι απόφοιτοι Γυμνασίου και Ιερ/ρίων προς τούτοις θα προστεθῇ μία τάξις εις το Ιερ/ριον Κομοτινής και δύο τάξεις εις το Ιερ/ριον Εχίνου. Το Σ.Σ. ακούσαν το Προέδρου αυτού αποφαινεται, ότι η σχετική απόφασις του Υπουργείου Παιδείας είναι λίαν εύστοχος από πάσης πλευράς. Ο αριθμός των υποψηφίων θα εξαρτηθῇ από τας αιτήσεις των ενδιαφερομένων, πάντως δεν θα είναι ανώτερος των 25-30». Οι στόχοι της ΕΠΑΘ όπως του σκιαγραφεί ο χουντικός υφυπουργός εσωτερικών και περιφερειακός διοικητής ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης ήταν «διά της πειθούς αλλά και των παρεχομένων υλικών προνομίων, καταστήσωμεν τούτους (σπουδαστάς), ολιγώτερον ευαλότους εις την προπαγάνδαν του Γενικού Τουρκικού Προξενείου Κομοτηνής, διά της εντατικής δε μορφώσεως εις τους τομείς: πνευματικόν – βιοτικόν – πολιτιστικόν, δημιουργήσωμεν τον θαυμασμόν προς τον Ελληνικόν πολιτισμόν, επιτυγχάνοντες ούτω τον φιλελληνισμόν τούτων, φθάνοντες ούτω εις το επιθυμητόν σημείον». Πρακτικό Σύσκεψης ΠΔΑΜ-Θ 24.3.1972, σ. 1-2). Για την ΕΠΑΘ βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 58-59 και κυρίως ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 74, 94-97. Πρβλ. επίσης ΜΑΤΑΝΑ 2005, σ. 123-127, ΟΖΔΕΜΙΡ 2010, σ. 90-91 και HUSEYINOGLU 2012, σ. 187-199.

⁵²⁸ Ν 695/1977, άρθρο 3, παρ. 8 και ΥΑ 61319 της 30.5.1978.

⁵²⁹ ΥΑ 61319 της 30.5.1978, άρθρο 5.

⁵³⁰ ΥΑ 61320 της 30.5.1978.

⁵³¹ ΥΑ 61320 της 30.5.1978.

παραγόντων (Αρχών Χωρ/κής, ΚΥΠ κλπ.) συντονιζόμενοι υπό των οικείων Νομαρχιών»⁵³². Στις διαδικασίες αυτές η δημόσια αποδοχή και προβολή της «πομακικής» ταυτότητας των υποψηφίων αποτελούσε ένα επιπλέον προσόν, ενώ, αντίθετα, η φοίτηση στα μειονοτικά γυμνάσια αξιολογούνταν αρνητικά⁵³³.

Με τη δημιουργία της ΕΠΑΘ οι ελληνικοί μηχανισμοί επιδόθηκαν σε μια μεγάλη προσπάθεια να χειραγωγήσουν ιδεολογικά τους μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων για να τους προσελκύσουν στην ακαδημία, ώστε το όλο εγχείρημα παραγωγής μειονοτικών δασκάλων που θα θεωρούνταν «έλληνες» ή, έστω θα προέβαλαν ένα μη τουρκικό μειονοτικό λόγο, να μην καταρρεύσει και η σχολή να εδραιωθεί⁵³⁴. Η προσπάθεια αυτή είχε δύο όψεις. Η μία αφορούσε το δελεασμό των μαθητών κατά τη φοίτησή τους στα ιεροσπουδαστήρια με διάφορες παροχές, αλλά και την προπαγάνδισή του οφέλους που συνεπαγόταν η ανέξοδη φοίτηση τους στην ΕΠΑΘ⁵³⁵. Η

⁵³² Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 15.2.1971, σ. 3 και Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 26.2.1973, σ. 4: ««Δια την επιλογήν των εκ των Ιεροσπουδαστηρίων αποφοιτούντων και προκειμένου να προωθηθώσι ούτοι ως σπουδασταί της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσ/νίκης προς κάλυψιν κενών θέσεων εις τα Μειον/κά Σχολεία, απεφασίσθη υπό του Συμβουλίου όπως οι κ.κ. Επιθεωρηταί Μ/κών Σχολείων εν συνεργασία μετά των Αρχών Ασφαλείας προβώσι από τούδε εις την συλλογήν πληροφοριών κατά το πρώτον μέρος και κατά το δεύτερον διά καταλλήλων παραινήσεων και κατευθύνσεων να στρέψουν τούτους προς την Ειδικήν Παιδαγωγικήν Ακαδημίαν Θεσ/νίκης». Ενδεικτικά των κριτηρίων με τα οποία μπορούσε να γίνει η επιλογή των υποψηφίων είναι και η παρακάτω Αναφορά της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόης-Έβρου προς τη ΓΕΜΣΜΔΕ 16.10.1977, σ. 1: «Μέχρι σήμερα στείλαμε στην ΕΠΑΘ δέκα τέσσερις (14) απόφοιτους του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής και γρήγορα θα στείλουμε κι άλλους δύο (2), που με τους γονείς τους και με γράμματά τους παρεκάλεσαν τόσο εμάς, όσο και το συνάδελφό μας κ., γιατί οι εταιρείες που εργάζονται [ως ναυτικοί] τους έστειλαν στην Άπω Ανατολή και ήδη κατευθύνονται στον Άγιο Φραγκίσκο των ΗΠΑ με πλοίο, από τον οποίο αεροπορικώς θα μεταβούν στην Ελλάδα, για να γραφούν στην ΕΠΑΘ».

⁵³³ Αναφορά της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόης-Έβρου προς τη ΓΕΜΣΜΔΕ 16.10.1977, σ. 1: «Στο κεφάλαιο αυτό θέλουμε να τονίσουμε, ότι είχαμε και δικαιολογητικά κι ενός Μ/νου απόφοιτου του μ/κού Γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ, που ο ίδιος πολλές φορές επισκέφθηκε το γραφείο μας και μας θερμopαρακαλούσε να τον βοηθήσουμε να φοιτήσει στην ΕΠΑΘ, αλλά εισηγηθήκαμε την απόρριψη της αιτήσεώς του, γιατί τα συνεργαζόμενα με μας κλιμάκια άλλων υπηρεσιών μάς πληροφόρησαν, πώς πρόκειται για μισέλληνα και όργανο του ΓΤΠ Κομοτηνής». Ανάλογες είναι οι επισημάνσεις και ενός από τους συνομιλητές μας: ΣΥΝΤΕΥΞΗ 2: «Το ιεροσπουδαστήριο και στη συνέχεια η ΕΠΑΘ, η Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης που υπήρχε, ήταν μια διέξοδος για τους νέους της μειονότητας, μιας σημαντικής μερίδας ας πούμε. Γιατί; Γιατί ξέρω εγώ ο γονιός πώς σκεφτόταν: θα πάει το παιδί μου στο ιεροσπουδαστήριο, θα πάει Ακαδημία μετά, θα γυρίσει, θα γίνει δάσκαλος, δημόσιος υπάλληλος. [-----] Αυτή η αντίληψη επικρατούσε. Και επικρατούσε δηλαδή και επί των ημερών μου. Εγώ, παρά τρία, ήμουν έτοιμος να πάω ΕΠΑΘ. Μετά το Τζελάλ Μπαγιάρ. Αλλά εκείνα τα χρόνια τους αποφοίτους του Τζελάλ Μπαγιάρ δεν τους έπαιρναν στην ΕΠΑΘ. Έπρεπε να τους πας απολυτήριο ιεροσπουδαστηρίου. Ή να δηλώσεις πομάκος. [γέλια] Τότε σε παίρνανε. [ερ.]: Το λέω γιατί το Τζελάλ Μπαγιάρ προσέφερε σπουδές έξι χρόνια, απολυτήριο γυμνασίου ή λυκείου, μετά που έγινε, και μπορούσες να πας πανεπιστήμιο. Ενώ από το ιεροσπουδαστήριο, τέσσερα και μετά πέντε χρόνια, μόνο ΕΠΑΘ. [απ.]: Πήγαινε ΕΠΑΘ. Γινόσουν να πούμε δάσκαλος, δημόσιος υπάλληλος, αυτό πρόσφερε. [ερ.]: Ναι. [απ.]: Ο γονιός σκεφτόταν οικονομικά. Εξασφαλισμένο το παιδί μου. Βεβαίως. [ερ.]: Όχι το επίπεδο σπουδών κτλ.; [απ.]: Όχι δεν τον ενδιέφερε τόσο. Περισσότερο το μέλλον του παιδιού του που θα ήταν εξασφαλισμένο σα δημόσιος υπάλληλος. Φυσικά κάποια μερίδα ανθρώπων σκεφτόταν έτσι. Κάποια άλλη μερίδα ή κλπ. δε σκεφτόταν. Λέει: τι να πάω; να σακατέψω να πούμε τα μυαλά του παιδιού μου; να το στείλω εκεί; Έτσι».

⁵³⁴ Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 29.4.1972, σ. 3: «Επί του Θέματος του προγραμματισμού των προς εισαγωγήν σπουδαστών εις την Ειδικήν Παιδαγωγικήν Ακαδημίαν Θεσσαλονίκης, ευρίσκονται σύμφωνοι και το Υπουργείον Εξωτερικών και το Υπουργείον Παιδείας. Επιδιωκτέος πρώτος στόχος μας είναι ο φιλελληνισμός. Μέτρα προς επίτευξιν τούτου είναι κυρίως η αποκοπή της προπαγάνδας του Γ. Τουρκικού Προξενείου Κομοτηνής, ει δυνατόν η μείωσίς της και η έντασις της προσπάθειάς ημών, δι' όλων των μέσων, στενή παρακολούθησις. Εδώ το βάρος θα πέση εις την στοιχειώδη εκπαίδευσιν προς δημιουργίαν των καταλλήλων στελεχών. Τούτο δε, θα επιτευχθή εφ' όσον και τα στελέχη που έρχονται, τα μετακλήτά, εκ Τουρκίας μειωθούν. Θα συνεχισθή λοιπόν η συνεχής και στενή παρακολούθησις στην Θεσσαλονίκη αλλά και εδώ ώστε δια των ενεργειών τούτων επέλθη η στήρησις επαφής τούτων μετά του Γενικού Τουρκικού Προξενείου έως ότου φθάσωμεν εις το επιθυμητόν σημείον».

⁵³⁵ Σύσκεψη Γραφείου Πολιτιστικών Υποθέσεων Νομαρχίας Ροδόης Φεβρουάριος 1974, σ. 2-3: «Περί δαπανών συσσιτίου μαθητών Ιεροσπουδαστηρίου. Απεφασίσθη όπως η εν λόγω δαπάνη αναλάβη εξ ολοκλήρου η Διοίκησις,

δεύτερη όψη αφορούσε στο συνεχή έλεγχο και την παρακολούθηση των μαθητών και του διδακτικού προσωπικού των ιεροσπουδαστηρίων με σκοπό τον έγκαιρο εντοπισμό και την αντιμετώπιση κάθε γνώμης που θεωρούνταν διαφορετική (δηλαδή μη «νομιμόφρων») προς τις επιταγές και τις υποδείξεις των ελληνικών μηχανισμών, πολύ περισσότερο αν αυτή προέβαλε ένα λόγο και μια κριτική προς την ΕΠΑΘ και τις ιδεολογικές συνέπειες της επιλογής της ή αναφερόταν στις προοπτικές ενδεχόμενων σπουδών στην Τουρκία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μαθητές και διδάσκοντες στα ιεροσπουδαστήρια καλούνταν να γίνουν συνεργάτες των μηχανισμών της ελληνικής διοίκησης⁵³⁶. Ίσως ένα από τα πιο ενδεικτικά παραδείγματα όλης αυτής της αντίληψης είναι το παρακάτω συμβάν που αφορά σε δύο μαθητές του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής και σε ένα διδάσκοντα σε αυτό. Ο τελευταίος, στις απολυτήριες εξετάσεις του Ιουνίου 1977, στο μάθημα της τουρκικής γλώσσας έβαλε ως θέμα έκθεσης το ερώτημα *«Τελειώνοντας το σχολείο, τι σκέφτομαι να κάνω;»*⁵³⁷. Σύμφωνα με τον αρμόδιο επιθεωρητή η επιλογή αυτού του θέματος από το διδάσκοντα δεν ήταν ανυστερόβουλη, καθώς η εκδήλωση από πλευράς των μαθητών του ενδιαφέροντός τους να σπουδάσουν στην ΕΠΑΘ θα σήμαινε πιέσεις από τους μηχανισμούς του τουρκικού προξενείου Κομοτηνής είτε προς τους μαθητές και είτε προς τις οικογένειές τους να αλλάξουν τις αποφάσεις τους⁵³⁸. Ωστόσο, τρεις

αφ' ενός μεν δια να ελαφρύνη τα οικονομικά βάρη των εν λόγω μαθητών, αφ' ετέρου δε, διά να προσελκύση μαθητάς δια το Ιεροσπουδαστήριον, εξ' ου αντλεί η Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία σπουδαστάς», αλλά κυρίως όσα αναφέρονται παρακάτω με αφορμή «10/ήμερη διδακτική και ψυχαγωγική εκδρομή» των μαθητών των δύο ιεροσπουδαστηρίων στην Ελλάδα, σε «περιοχές που ζωντάνεψαν στην συνείδηση των Μουσ/δων την όμορφιά και το πνεύμα των Αρχαίων και των Νέων Ελλήνων», στην οποία περιλαμβανόταν και επίσκεψη στην ΕΠΑΘ, «Στη Θεσ/νίκη φτάσαμε στις 2 μμ. περίπου, κι έπειτα από συνεννόησή μας με το Δ/ντή της ΕΠΑΘ, επισκεφτήκαμε τους χώρους της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας στις 5 μμ. Μίλησε ο Δ/ντής κ. κι αργότερα ο υποφαινόμενος. Οι σπουδαστές της ΕΠΑΘ παρουσίασαν πρόγραμμα μουσικό 15/λεπτο, οι δε σπουδαστές του Ιερ/ρίου Κομοτηνής έψαλλαν μερικά Σχολικά και Δημοτικά τραγούδια. Αργότερα τρεις νεαροί καθηγητές της ΕΠΑΘ μας συνόδευσαν στο κτίριο της Φοιτητικής Εστίας στο οποίο καθίσαμε αρκετά, για να μπορέσουν οι μαθητές των Ιερ/ρίων να αξιολογήσουν την μελλοντική τους διαμονή» (Αναφορά της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Εβρου προς τη ΓΕΜΣΜΔΕ 10.6.1977). Οι εκδρομές αυτές κατέληγαν σε ευχαριστήριες επιστολές των μαθητών προς τους μηχανισμούς και τις αρχές της Θράκης για όσα αυτές προσέφεραν στους μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων («Είμαι σε θέση από μέρους των συμμαθητών μου να σας ευχαριστήσω για την όμορφη συντροφιά σας στη μεγάλη και πολυήμερη εκδρομή που πραγματοποιήσαμε. [...] Την εκδρομή αυτή ποτέ δεν θα την πραγματοποιούσαμε μόνοι μας, γιατί δεν έχουμε την δυνατότητα. Γι' αυτό έχουμε υποχρέωση να ευχαριστήσουμε θερμά τον κ. Επιθ/τη κι όλους όσους βοήθησαν να γίνει η όμορφη κι αξέχαστη αυτή εκδρομή. Πρέπει ιδιαίτερα να ευχαριστήσω από μέρους των σπουδαστών μου την Κυβέρνηση, που διέθεσε τόσα χρήματα, για να επισκεφτούμε τα ωραιότερα μέρη της Πατρίδος μας. Ευχαριστούμε», Αναφορά της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Εβρου προς τη ΓΕΜΣΜΔΕ 10.6.1977) αλλά και την υπόσχεση ότι αυτοί θα συνεχίσουν τις σπουδές τους στην ΕΠΑΘ και δε θα προχωρήσουν σε κάποια άλλη επιλογή που δε θα είναι αρεστή στην ελληνική διοίκηση, «Κύριε Νομάρχα, Αναγνωρίζουμε το στοργικό ενδιαφέρον του Ελληνικού Κράτους σε μας τους μουσουλμάνους, για αυτό σας διαβεβαιώνουμε ότι όλοι εμείς μόλις πάρουμε το απολυτήριο του Ιεροσπουδαστηρίου, με την βοήθεια του Θεού, του χρόνου θα συνεχίσουμε τις σπουδές μας στην Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης, την οποία επισκεφθήκαμε και βεβαιωθήκαμε από κοντά, ότι η ζωή εκεί είναι από κάθε πλευρά ευχάριστη, αλλά και θα μας δώσει τα εφόδια για να μπορέσουμε να μορφώσουμε τους μουσουλμανόπαιδες των χωριών μας», Αναφορά σπουδαστών ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής προς Νομάρχη Ροδόπης, 10.6.1977).

⁵³⁶ Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Εβρου προς ΥΠΕΠΘ 4.1.1977, σ. 1-2: «β) Συνελέξαμεν ενοχοποιητικά στοιχεία δι' άπαντας τους Μ/νους εκπαιδευτικούς του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής, δικαιολογούντα αυτεπάγγελτον πειθαρχικήν δίωξιν, τα οποία θα χρησιμοποιήσωμεν εν καιρώ, εάν βεβαίως συμφωνήσει προς τούτο και τα προϊστάμενα κλιμάκια. 2.- Ενεγράψαμεν φιλέλληνας σπουδαστάς εις το Ιεροσπουδαστήριον Κομοτηνής, οίτινες μας αναφέρουν καταλεπτώς τα επισυμβαίνοντα εις τας αιθούσας διδ/λίας και εν των οικοτροφείω του Ιεροσπουδαστηρίου, ένθα μέχρι και του προηγουμένου διδ/κού έτους εγένετο δαμασμός των φιλέλληνων Πομακοπαίδων, υπό των ανθελληνικών δρώντων μ/νων εκπαιδευτικών».

⁵³⁷ Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Εβρου προς ΥΠΕΠΘ 4.1.1977.

⁵³⁸ Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Εβρου προς ΥΠΕΠΘ 4.1.1977: «Κατά τη γνώμη μας [ο εκπαιδευτικός που έβαλε την έκθεση με θέμα «Τελειώνοντας το σχολείο, τι σκέφτομαι να

μαθητές εξέφρασαν διαφορετική γνώμη από την αναμενόμενη, και δύο στις εκθέσεις τους άσκησαν κριτική στο ιεροσπουδαστήριο, στις σπουδές σε αυτό και στις προοπτικές που προσέφεραν αυτές, υποστηρίζοντας ότι θα ήθελαν να σπουδάσουν στην Τουρκία, όπου είχαν περισσότερες πιθανότητες να βελτιώσουν τη ζωή τους⁵³⁹. Οι ελληνικοί μηχανισμοί αντέδρασαν και έθεσαν τον εκπαιδευτικό και τους δύο μαθητές υπό παρακολούθηση· παράλληλα επεδίωξαν την απαγόρευση μετάβασης του ενός εκ των μαθητών κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών διακοπών στο χωριό καταγωγής του, ένα από τα πομάκικα χωριά της Ροδόπης, γιατί η μετάβασή του εκεί, σύμφωνα με τις ελληνικές αρχές, είχε στόχο την προπαγάνδα κατά της ΕΠΑΘ⁵⁴⁰. Οι

κάνω;»] ενήργησε έπειτα από εντολή της Μουφτείας και του ΓΤ Προξενείου Κομοτηνής, με σκοπό να επισημάνει τους τελειοφοίτους σπουδαστές, που επιθυμούν να φοιτήσουν στην ΕΠΑΘ Θεσ/νίκης, ν' αναφέρει τα ονόματά τους σ' αυτούς που τού 'δωσαν εντολή κι αυτοί με τα όργανά τους, να πιέσουν τους γονείς των φιλελλήνων αποφοίτων του Ιεροσπουδαστηρίου και να μεταβάλουν τους προσανατολισμούς στη μόρφωση και μελλοντική αποκατάσταση των παιδιών τους».

⁵³⁹ Η παράθεση των κειμένων των δύο εκθέσεων όπως αυτά συνοδεύουν, μεταφρασμένα στα ελληνικά, το σχετικό Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Εβρου προς ΥΠΕΠΘ 4.1.1977 είναι ενδεικτική για το πώς σκέφτονταν και τι ήθελαν οι δύο έφηβοι μαθητές του ιεροσπουδαστηρίου, αλλά και σε τι συνίστατο το «παράπτωμά» τους σύμφωνα με την ελληνική διοίκηση. Σύμφωνα με την πρώτη έκθεση ο μαθητής ασκούσε κριτική στις σπουδές στο ιεροσπουδαστήριο και στην μοναδική διέξοδο που προσέφερε (την ΕΠΑΘ), δήλωνε την πρόθεσή του να σπουδάσει σε θρησκευτικό λύκειο στην Τουρκία για να έχει περισσότερες επαγγελματικές διεξόδους, αλλά και γιατί εκεί θα μάθει καλύτερα την τουρκική γλώσσα και α αποκτήσει περισσότερες γνώσεις για την τουρκική ιστορία· «Ακόμη δεν είναι γνωστό που θα πάω. Πάντως σκέπτομαι να πάω στο Λύκειο Ιμάμ Χατίπ της Τουρκίας, διότι τα εκεί εκπαιδευτήρια σε σχέση με τα δικά μας διαφέρουν βουνά. Αν πάμε εκεί θα μάθουμε σωστά να ομιλούμε, την Ιστορία μας και τους προγόνους μας. Βέβαια και εδώ έχει βιβλία, αλλά στο σχολείο δυστυχώς δεν είναι δυνατόν να τα μάθουμε. Αν μείνουμε εδώ, θα γίνουμε αποκλειστικός δάσκαλοι ανεπίσημοι. Την πρώτη χρονιά στη Θεσ/νίκη, επειδή δεν θα έχουμε σχέδιο Παιδαγωγικό, θα περάσουμε άδικα τον καιρό μας και θα ξεχάσουμε όσα μάθαμε. Όταν δε και δυο χρόνια πάμε στο στρατό, στο μυαλό μας δεν θα μείνει καμιά γνώση. Άλλωστε και τίποτα το ολοκληρωμένο δεν μάθαμε. Σαν και μένα και άλλοι συμμαθητές μου την τουρκική γλώσσα δεν μπορούν να την γράψουν και να τη διαβάσουν σωστά. Αυτά όλα έχοντας υπόψη εγώ αποφάσισα να πάω στην Τουρκία. Εκεί αφού διαβάσω και προκόψω, θέλω να γίνω ένα υψηλό πρόσωπο». Ανάλογες είναι και οι απόψεις που εξέφρασε και ο άλλος μαθητής του ιεροσπουδαστηρίου: «Ο δικός μου σκοπός είναι μόλις κλείσουν τα σχολεία να φύγω λάθρα στην Τουρκία και εκεί αν πετύχω να αποκτήσω την ιθαγένεια θα συνεχίσω τις σπουδές μου μια αν δεν μπορέσω θα βρω εκεί μια άλλη εργασία. Εδώ δεν υπάρχει καμιά αξία των γραμμάτων. Άλλωστε εδώ για να σπουδάσει κανένας πρέπει να συμβαδίζει μ' αυτούς ηθικά και υλικά», «για να μας καθησυχάσουν έδωσαν μερικά δώρα στο σχολείο μας καθώς και μια δεκαήμερη εκδρομή, δωρεάν, με δαπάνη του Κράτους. Τα όσα εμείς θέλουμε να μάθουμε μάς τα σκεπάζουν και τραβούν ένα περντέ μπροστά στα μάτια μας. Σε καρτ-ποστάλ είχαμε δει στη Βέροια ένα χαλασμένο τζαμί. Ο ..., ο ... [μειονοτικοί συμμαθητές του] κι εγώ πήγαμε τρεχάτοι για να το δούμε. Στην επιστροφή μας όλοι ήταν πάνω στο λεωφορείο εκτός από μας. Οι κύριοι ... και ... [πλειονοτικοί διδάσκοντες] μας φέρθηκαν καλά, αλλά όμως όταν έμαθαν πού πήγαμε, ο ... μας μίλησε έτσι: "Όλο τα ίδια πρόσωπα βλέπω πάντα εσάς θα σας διώξω από το σχολείο"», «Γι' αυτούς τους λόγους ο σκοπός μου είναι να δραπετεύσω στην Τουρκία και εκεί να φτιάξω μια φωλεά γερή και εκεί ν' αναγνωρίζω όλους τους Τούρκους και Μουσουλμάνους αδελφούς. Παράκληση όπως σε κανένα να μην ανακοινωθούν οι παραπάνω σκοποί μου». Αλλά η έκθεσή του κοινοποιήθηκε σε μια σειρά υπηρεσιών που εμπλέκονταν με τα μειονοτικά θέματα (1) ΥΠΕΕ/2α Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων/Τμήμα Τουρκίας, 2) ΥΒΕ/Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, 3) Νομαρχία Ροδόπης/Γραφείο Πολιτιστικών Σχέσεων, 4) 14η Ανώτερη Εκπαιδευτική Περιφέρεια, 5) Γενική Επιθεώρηση Μειονοτικών Σχολείων, 6) Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων Καβάλας, 7) Διοίκηση Χωροφυλακής Ροδόπης, 8) Τμήμα Ασφαλείας Κομοτηνής, 9) 4251 Μονάδα [της ΚΥΠ]).

⁵⁴⁰ Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Εβρου προς ΥΠΕΠΘ 4.1.1977: «Ο καθοδηγητής τους, που από φόβο τελευταία σκύβει δουλικά τον αυχένα στις εντολές μας, την έκθεση αυτή έπρεπε να την αξιολογήσει με μονάδα, γιατί το περιεχόμενό της καμιά σχέση δεν έχει με το θέμα, την αποτίμησε με 14 Μονάδες, ενώ των υπολοίπων 14 από 5 έως 8 μονάδες. ... Μετά τη συγκέντρωση των γραπτών από τον υποδιευθυντή του Ιεροσπουδαστηρίου [ο οποίος ήταν πλειονοτικός δάσκαλος] τρέμει από φόβο της αποκαλύψεως των ανθελληνικών ενεργειών του, η δε σύζυγός του τον επιπλήττει για την ανόητη επιλογή του θέματος ... Γενέτειρα του τελειοφοίτου είναι η Άνω Βυρσίνη. Από το χωριό αυτό κατάγεται κι ο πιστός φίλος μας Με τη βοήθεια του πείσαμε τους γονείς των τελειοφοίτων σπουδαστών να συνεχίσουν τις σπουδές τους τα παιδιά τους στην ΕΠΑ Θεσ/νίκης. Το γεγονός αυτό το γνωρίζουν απόλυτα ΓΤ Προξενείο και Μουφτεία. Αποφάσισαν, λοιπόν, τις θερινές διακοπές να στείλουν τον στο χωριό Άνω Βυρσίνη, για να μεταπίσει τους σπουδαστές του που πρόκειται να φοιτήσουν στην ΕΠΑΘ και να μεταβούν στην Τουρκία. Πρέπει δε ν' αναφέρω,

δύο μαθητές τελικά έφυγαν στην Τουρκία⁵⁴¹. Στο παραπάνω συμβάν, το οποίο σημειωτέον έλαβε χώρα στα χρόνια της μεταπολίτευσης, ένας εκπαιδευτικός ζητάει από τους μαθητές τους να αναπτύξουν ένα θέμα έκθεσης, το οποίο σε κάθε άλλη περίπτωση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «αθώο», και δύο έφηβοι γράφουν, ενδεχομένως λίγο έξω από τα αναμενόμενα, τις πραγματικές τους σκέψεις και επιθυμίες. Όμως, τόσο η κίνηση του εκπαιδευτικού όσο και τα κείμενα των μαθητών και η γενικότερη συμπεριφορά τους εκλαμβάνονται από τους μηχανισμούς της ελληνικής διοίκησης ως επιθετικές ενέργειες στην ασκούμενη ελληνική «εθνική» πολιτική στο χώρο της μειονοτικής εκπαίδευσης και στο ρόλο που κατείχε σε αυτήν η ΕΠΑΘ. Ανεξάρτητα από τις προθέσεις όσων αναφέρονται στο παραπάνω περιστατικό (είτε αυτές ήταν οι πραγματικές είτε ήταν αυτές που τους αποδόθηκαν) εκείνο που αναδεικνύεται είναι η ακύρωση της ίδιας της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία παραμερίζει τους μαθητές και τις ανάγκες τους, ενώ το σχολείο μετατρέπεται σε ένα χώρο όπου η ειλικρίνεια των μαθητών για αυτό που σκέφτονται όχι μόνο δεν μπορεί να είναι ελεύθερη, αλλά αντίθετα ποινικοποιείται. Ανάλογα περιστατικά εντοπίστηκαν και άλλα στο αρχειακό μας υλικό. Σε όλες τις περιπτώσεις οι μηχανισμοί της ελληνικής διοίκησης κινητοποιήθηκαν για να ανακόψουν τη διείσδυση αυτού που θεωρούσαν ως τουρκικές επιρροές στο χώρο του ιεροσπουδαστηρίου· και ως τέτοιες θεωρήθηκαν η παρότρυνση να μιλούν οι μαθητές τουρκικά (τα οποία ωστόσο θα δίδασκαν στο μέλλον ως μειονοτικοί δάσκαλοι), η αναφορά στις δυνατότητες και τις προοπτικές των σπουδών στην Τουρκία, η κριτική στο περιεχόμενο των σπουδών στην ΕΠΑΘ⁵⁴². Και για αυτό το σκοπό

πώς η οικογένεια του κι ο ίδιος κατοικούν στην Κομοτηνή. Πώς τώρα του γεννήθηκε η επιθυμία να επισκεφτεί τη γενέτειρά του, που εδώ και πολλά χρόνια τελείως λησμόνησε; Παρακαλώ θερμά τις στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές, στις οποίες κοινοποιείται η αναφορά μου, να μη του επιτρέψουν τη μετάβαση στις επιτηρούμενες κι απηγορευμένες ζώνες του Νομού μας, γιατί σ' αντίθετη περίπτωση, η υπόθεση της ΕΠΑΘ θα ζημιωθεί αφάνταστα, μια κι ο είναι προικισμένος με βούληση ισχυρή και διανόηση υψηλή».

⁵⁴¹ Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Έβρου προς ΓΕΜΣΜΔΕ 4.1.1977, σ. 2: «Από τους αποφοίτους του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής δύο μόνο έφυγαν στην Τουρκία για σπουδές (ο ένας χωρίς διαβατήριο), ενώ άλλοι δύο παραμένουν στην Ελλάδα, χωρίς να εκδηλώνουν τις προθέσεις τους. Οι δύο που έφυγαν, ήταν εκείνοι που γράψαν τις ανθελληνικές εκθέσεις, κατά τις απολυτήριες εξετάσεις του Ιεροσπουδαστηρίου, όταν το πιστό όργανο της Μουφτείας εκπαιδευτικός έβαλε, ως θέμα εκθέσεως Ιδεών "Τελειώνοντας το Σχολείο, τι σκέφτομαι να κάνω;"».

⁵⁴² Την ίδια περίοδο που σημειώθηκε το παραπάνω περιστατικό με τις εκθέσεις των μειονοτικών μαθητών στο ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής οι μηχανισμοί της ελληνικής διοίκησης κινήθηκαν ενάντια σε μειονοτικό δάσκαλο στο ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου ο οποίος «συνεργάζεται στενά με τον μουφτή Ξάνθης για την προαγωγή των τουρκικών συμφερόντων στο νομό μας. Ενδιαφέρεται για τη διάδοση της τουρκικής γλώσσας στο πομακικό στοιχείο και για την αποστολή πομακοπαίδων στο σχολείο Ιμάμ Χατίπ Οκουλού της πόλεως Μπαλίκ Ισέρ της Τουρκίας, προκειμένου μετά την αποφοίτησή τους να διορισθούν από το Μουφτή ως ιμάμηδες στα χωριά της πομακικής περιοχής, σύμφωνα με απόφαση που πάρθηκε στη σύσκεψη των Μουφτηδών Τουρκίας και Δυτικής Θράκης που έγινε τον περασμένο Ιούλιο στην Τουρκία, όπως μας αποκάλυψε τούτο σε μας ο γιος του Μουφτή και δάσκαλος του Ιεροσπουδαστηρίου Εχίνου Έτσι από τα παραπάνω συνάγεται, ότι ο δάσκαλος αυτός προβαίνει σ' ενέργειες που αντίκεινται προς το Εθνικό συμφέρον, αλλά φρονούμε ότι επί του παρόντος δεν συμφέρει σε μας να κινηθούμε εναντίον του γιατί κατά την περίοδο αυτή άρχισε η πειθαρχική δίωξη κατά του Δ/ντού του Ιεροσπουδαστηρίου και κατά του δασκάλου και γιου του μουφτή που είναι περισσότερο επικίνδυνοι και που επιδιώκουμε να τους αποπέμψουμε από την υπηρεσία, και όπως είναι ευνόητο, η ενέργεια μας αυτή θα έχει σοβαρές επιπτώσεις στην εν γένει λειτουργία του Ιεροσπουδαστηρίου γιατί οι δάσκαλοι αυτοί, για να είμαστε αντικειμενικοί, ασκούν μεγάλη επιρροή στο πομακικό στοιχείο της περιοχής» (Έγγραφο της Α' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης προς ΓΕΜΣΜΔΕ 10.3.1977). Η σχετική υπηρεσιακή αλληλογραφία για τον παραπάνω μειονοτικό δάσκαλο είναι μεγάλη και στην περίπτωση του ενεπλάκησαν όλες σχεδόν οι ασχολούμενες με την εφαρμογή και την επιτήρηση της μειονοτικής πολιτικής ελληνικές υπηρεσίες, αλλά τελικά αυτός δε διώχθηκε, καθώς βρισκόταν και στο τέρμα της υπηρεσιακής του σταδιοδρομίας (Έγγραφο ΚΥΠ προς ΥΠΕξ και ΥΠΕΠΘ 6.4.1976, Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΔΕΜΣΜΔΕ 5.5.1976, Έγγραφο ΔΕΜΣΜΔΕ προς Α' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης 12.5.1976, Έγγραφο ΔΕΜΣΜΔΕ προς ΥΠΕΠΘ 31.5.1976, Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΓΕΜΣΜΔΕ 6.7.1976, Έγγραφο ΚΥΠ προς ΥΠΕξ και ΥΠΕΠΘ 31.1.1977, Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΓΕΜΣΜΔΕ 15.2.1977, Έγγραφο ΓΕΜΣΜΔΕ προς Α' Διεύθυνση Μειονοτικής Δημοτικής

κάθε πληροφορία για τις διεργασίες και τις ζυμώσεις στο χώρο των ιεροσπουδαστηρίων, είτε αυτή προερχόταν από τους πλειονοτικούς είτε από τους μειονοτικούς ήταν πάντα «ευπρόσδεκτη» για την ελληνική διοίκηση⁵⁴³.

Μετά την αποφοίτησή τους οι σπουδαστές της ΕΠΑΘ προωθούνταν κατά προτεραιότητα σε θέσεις δασκάλων στα μειονοτικά δημοτικά της δυτικής Θράκης. Μέχρι το 1977 η πρόσληψή τους (όπως και όσων άλλων μειονοτικών μπορούσαν να ασκήσουν διδακτικό έργο στα μειονοτικά σχολεία) γινόταν με συμβάσεις ιδιωτικού δικαίου, ενώ μετά αυτοί διορίζονταν ως «δημόσιοι εκπαιδευτικοί λειτουργοί των μειονοτικών σχολείων»⁵⁴⁴, μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις που οι μειονοτικοί μπορούσαν να διεκδικήσουν θέση στο ελληνικό δημόσιο. Ωστόσο, η προώθηση των πτυχιούχων της ΕΠΑΘ στα μειονοτικά δημοτικά σχολεία αποτέλεσε μια διαδικασία που έπρεπε να παρακάμψει βασικά νομοθετικά κείμενα (Συνθήκη της Λοζάνης, Ελληνοτουρκικό πρωτόκολλο του 1968, εσωτερική νομοθεσία), τα οποία κατοχύρωναν την αυτονομία της μειονότητας και εξασφάλιζαν την αυτενέργεια της στα εκπαιδευτικά ζητήματα, παράμετρος που επισημαινόταν και από την ελληνική διοίκηση⁵⁴⁵. Τελικά όμως, οι πτυχιούχοι δάσκαλοι της ΕΠΑΘ μπόρεσαν και επιβλήθηκαν από τις ελληνικές κυβερνήσεις στη μειονοτική εκπαίδευση.

Είτε ως απόφοιτοι των ιεροσπουδαστηρίων είτε, αργότερα, ως πτυχιούχοι από την ΕΠΑΘ οι δάσκαλοι αυτής της κατηγορίας δε γίνονταν αποδεκτοί από μεγάλο μέρος των μειονοτικών κοινοτήτων, γιατί τους θεωρούσαν ανεπαρκείς γνώστες της τουρκικής, κατηγορία που σε μεγάλο

Εκπαίδευσης Ξάνθης 26.2.1977, Έγγραφο ΓΕΜΣΜΔΕ προς ΥΠΕΠΘ 23.3.1977). Ανάλογες ήταν και οι διαπιστώσεις για τη μετάβαση μαθητών Κέχρος και Οργάνη, αλλά και μαθητών των ιεροσπουδαστηρίων στην Τουρκία για σπουδές: Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Έβρου προς ΓΕΜΣΜΔΕ 16.10.1977, σ. 3-4: «Για πρώτη φορά φέτος πάλι σημειώσαμε το γεγονός της μεταβάσεως απόφοιτων των Μ/κών Σχολείων για σπουδές στην Τουρκία και μάλιστα από τις περιοχές της Οργάνης και του Κέχρου. Επίσης και σπουδαστών διαφόρων τάξεων του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής. Προφανώς πρόκειται για παιδιά Πομάκων, που υπακούουν στις εντολές της Μουφτείας και του Γενικού Προξενείου Κομοτηνής και είτε έτσι, είτε αλλιώς και μετά την αποφοίτησή τους από το Ιεροσπουδαστήριο της Κομοτηνής, θα μετέβαιναν στην Τουρκία για σπουδές».

⁵⁴³ Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Έβρου προς ΓΕΜΣΜΔΕ 4.1.1977, σ. 2: «Συνοπτικά αναφέρω, ότι η απόλυση του εκπαιδευτικού, η απομάκρυνση του από το οικοτροφείο του Ιεροσπουδαστηρίου κι η αντικατάστασή τους με μ/νους φίλους, έδωσε σε μας και τους συναδέλφους μας συνεργάτες τη χαρά της επιτυχίας και το σώσιμο της ΕΠΑΘ από λυμφατική λειτουργία». Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Έβρου προς ΥΠΕΠΘ 26.4.1977, σ. 2: «Εισηγηθήκαμε τη μετάθεση του αποφοίτου της ΕΠΑΘ από το μ/κό Σχολείο του χωριού Διαλαμπής στην κενή θέση μ/νου διδ/λου του Σχολείου Β' Ασωμάτων. Η κενή θέση του μ/κού Σχολείου Β' Ασωμάτων προέκυψε από την παραίτηση του μ/νου διδ/λου Μ' αυτό τον τρόπο θα μπορεί καλύτερα να εποπτεύει ο μ/νος εκπαιδευτικός τις δραστηριότητες που θα πραγματοποιούνται στο χώρο του οικοτροφείου του Ιεροσπουδαστηρίου. Ευκαιριακά εδώ αναφέρουμε, πως δυο μ/νοι διδ/λοι απόφοιτοι της ΕΠΑΘ και συγκεκριμένα των Σχολείων Δύμης και Πελεκητής επεχείρησαν να εκβιάσουν ηθικά το νέο επιστάτη του οικοτροφείου, για να εγκαταλείψει την αποστολή που του αναθέσαμε. Χωρίς χρονοτριβή μας ανέφερε το γεγονός και θα εισηγηθούμε στον κ. Νομάρχη Ροδόπης να μας επιτρέψει να επιβάλουμε σ' αυτούς τις ανάλογες κυρώσεις».

⁵⁴⁴ Ν 695/1977, άρθρο 3, παρ. 9. Μέχρι τότε οι απόφοιτοι της ΕΠΑΘ προσλαμβάνονταν στα μειονοτικά σχολεία «επί συμβάσει ιδιωτικού δικαίου, δι' αποφάσεως του οικείου Νομάρχου, εκδιδομένης κατόπιν προτάσεως του αρμοδίου Επιθεωρητού Μειονοτικών Σχολείων και μετά γνώμης της οικείας Σχολικής Εφορείας» με συμβάσεις ιδιωτικού δικαίου· ΝΔ 1109 της 25-1-1972, άρθρο 6.

⁵⁴⁵ Προβληματιζόμενοι οι περί της μειονότητας μηχανισμοί της ελληνικής διοίκησης πώς θα προωθηθούν οι πρώτοι πτυχιούχοι της ΕΠΑΘ στα μειονοτικά δημοτικά διαπίστωναν «εκ της γενομένης εν εκτάσει συζητήσεως επί του αντικείμενου της τακτοποιήσεως των αποφοιτούντων σπουδαστών, κατέστη φανερόν το ποσόν δύσκολον και λεπτεπίλεπτον τούτο, προσκρούον είτε εις απαγορευτικά διατάξεις εκπηγαζούσας εκ της Συνθήκης της Λωζάνης, είτε εκ των Μορφωτικού πρωτοκόλλου του έτους 1968 είτε εκ της ημετέρας κειμένης νομοθεσίας»· για αυτό και «απεφασίσθη, λόγω της σοβαρότητος του να αναφερθή εν λεπτομερεία εις το Κυβερνητικόν Συμβούλιον» (Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 15.2.1971, σ. 3).

βαθμό έχει βάση⁵⁴⁶. Στην πλειοψηφία τους προέρχονταν από το πομακόφωνο τμήμα της μειονότητας και οι σπουδές τους στην ΕΠΑΘ είχαν περισσότερο φρονηματιστικό χαρακτήρα και διδασκόνταν ελάχιστα τουρκικά⁵⁴⁷. Εξάλλου, η ΕΠΑΘ, δημιούργημα της δικτατορίας, δεν αναμορφώθηκε από σε παιδαγωγικό τμήμα, όπως συνέβη με τις υπόλοιπες παιδαγωγικές ακαδημίες το 1985, αλλά συνέχισε να λειτουργεί ως διετής σχολή και εκτός του επίσημου ακαδημαϊκού κύκλου μέχρι και την πρόσφατη κατάργησή της⁵⁴⁸.

Για την πλειοψηφία των μειονοτικών τα ιεροσπουδαστήρια ήταν υποβαθμισμένα σχολεία που υπήρχαν κατά κύριο λόγο για να ελέγχει η ελληνική πολιτική το χώρο των μειονοτικών δασκάλων⁵⁴⁹. Η εκτίμηση αυτή δεν προερχόταν μόνο από τη μειονότητα. Και η ίδια η ελληνική πολιτεία όχι μόνο δεν τα αναγνώριζε, αλλά δεν τα θεωρούσε καν ισοδύναμα των ελληνόφωνων δημοσίων γυμνασίων· οι μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων μπορούσαν να μετεγγραφούν μόνο στις δύο πρώτες τάξεις τους⁵⁵⁰.

Με την αναγνώρισή τους από το 1998 και μετά οι μαθητές των ιεροσπουδαστηρίων, έχουν, όπως και οι υπόλοιποι μειονοτικοί μαθητές και μειονοτικές μαθήτριες, το δικαίωμα να

⁵⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρονται οι παρακάτω περιπτώσεις που εντοπίστηκαν στο αρχειακό μας υλικό: Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης προς ΓΕΜΣΜΔΕ 19.1.1977: «Αναφέρομεν Υμίν, [...] τινές εκ των γονέων και κηδεμόνων, διαπνεόμενοι εκ φιλοτουρκικών αισθημάτων και προτρέποντες, προφανώς, και τους υπολοίπους φιλησύχους και νομοταγείς ηζήσαν πειστικώς την αντικατάστασιν, “δι’ ημετέρων” Μουσώνων διδ/λων, των Μουσώνων διδ/λων των χωριών των: 1) αποφοίτου της Ειδικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης και 2) μη προσοντούχου και φιλικώς διακειμένου προς ημάς, αντιστοίχως, και ηρνήθησαν ν’ αποστείλουν, από της 1-12-76, εις το σχολείον τα υπόχρεα προς φοίτησιν τέκνα των. Παρά δε τας προσπάθειάς ημών τε και των προϊσταμένων αρχών προς διευθέτησιν του όλου θέματος κα αποκατάστασιν της ευρύθμου των σχολείων λειτουργίας ούτοι ενέμειναν και εμμένουν πεισματωδώς, (πλην εξ έως επτά του Προσλήπου), εις την αρχικήν κατηγορηματικήν δήλωσίν των», Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης προς ΓΕΜΣΜΔΕ 19.2.1977: «Συνεχίζοντας την αλληλογραφία και με το αντικείμενο του θέματος σας αναφέρουμε, ότι, μετά από μήνυση, που μας έστειλε ο υποδιευθυντής του σχολείου Βανιάνου Ξάνθης, εναντίον των γονέων και κηδεμόνων, που επιμένουν να μη στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο, γιατί δε θέλουν τον Μουσουλμάνο δάσκαλο, επειδή είναι απόφοιτος της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης, και εφαρμόζοντας τις σχετικές διατάξεις «περί επιβολής προστίμου» για αδικαιολόγητη διακοπή φοιτήσεως των υποχρέων για φοίτηση μαθητών, προχωρήσαμε στην επιβολή προστίμου 1000 δραχ. σε πρώτη φάση στους τέσσερις πρωταίτιους και στη συνέχεια στους υπολοίπους, εφ’ όσον δεν συμμορφωθούν».

⁵⁴⁷ Το αναλυτικό και το ωρολόγιο πρόγραμμα της ΕΠΑΘ καθορίστηκε με το ΒΔ 725/29.10.1969, για το κείμενο του οποίου βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 121-132.

⁵⁴⁸ Για την ΕΠΑΘ και αντιμετώπιση που είχαν οι δάσκαλοι απόφοιτοί της από τη μειονοτική κοινωνία της Θράκης βλ. ΑΑΡΒΑΚΚΕ 2000, σ. 149-157 και ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 75-78, 95-96. Επίσης η ταύτιση των ΕΠΑΘιτών δασκάλων από μεγάλο μέρος της μειονοτικής κοινωνίας με τις επίσημες ελληνικές μεθοδεύσεις στο ζήτημα ελέγχου της μειονοτικής εκπαίδευσης δε στερείται βάσης, καθώς, όπως σημειώνει ο ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ 1997, σ. 332, «μια παρατήρηση των χωριών καταγωγής δείχνει ότι αυτοί προέρχονται από αυτά που θα ονομάζαμε “νομιμόφρονα” χωριά».

⁵⁴⁹ Β' Διεύθυνση Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης - Έβρου προς ΓΕΜΣΜΔΕ 16.10.1977, σ. 2-3: «Επίσης παρουσιάστηκαν δύο άλλες κενές θέσεις στα μ/κά Σχολεία Μεγάλου Πιστού και Ασωμάτων. Αυτές προήλθαν από την υποβολή παραιτήσεων δύο μ/νων Διδ/λων αποφοίτων Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής, που δεν επιδοτούντο από μας, αλλά από το ΓΤΠ Κομοτηνής. Στις θέσεις αυτές διορίσαμε δύο μουσουλμάνους διδ/λους κι αυτούς απόφοιτους του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής, αλλά όργανα των υπηρεσιών της Ελληνικής Διοικήσεως κι επιδοτούμενοι από μας. Στο Κεφάλαιο αυτό επιθυμώ ν’ αναφέρω, πώς επιστρέψαμε την επαναλειτουργία του Μ/κού Σχολείου των Μοναχών, γιατί ο πρόεδρος της Κοινότητας Αμαζάδων, που ‘ναι και πρόεδρος των μ/νων Μοναχών μας ανέφερε ότι 16 μαθητές του χωριού Μοναχών πρέπει να φοιτήσουν στο Δημοτικό Σχολείο κι οι γονείς τους επιθυμούν να επαναλειτουργήσει το μ/κό Σχολείο του χωριού τους. Ως μ/νο διδ/λο διορίσαμε απόφοιτο του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής νομιμόφρονα και συνεργαζόμενο στενά με τις υπηρεσίες της Ελληνικής Διοικήσεως».

⁵⁵⁰ Σύμφωνα με την ΥΑ Ζ2/0210 της 24.12.1987, η οποία πρέπει να επισημανθεί είναι αδημοσίευτη στα ΦΕΚ, και με θέμα την «Έγγραφη μαθητών ιεροσπουδαστηρίων Εχίνου Ξάνθης και Κομοτηνής σε Χριστιανικά γυμνάσια» οι μαθητές της α' και β' Τάξης των ιεροσπουδαστηρίων μπορούσαν να μετεγγραφούν στην α' γυμνασίου, οι μαθητές της γ' και της δ' Τάξης στη β' Γυμνασίου και στην γ' γυμνασίου οι απόφοιτοι του ιεροσπουδαστηρίου βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 246, πρβλ. και ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 56.

εισάγονται μέσω της ειδικής ποσόστωσης 0,5% στην τριτοβάθμια ελληνική εκπαίδευση. Σχετική με αυτή τη νέα προοπτική που προσφέρεται στους μειονοτικούς μαθητές είναι και η απόφαση της ελληνικής διοίκησης να προσφέρει τη δυνατότητα στους παλαιούς απόφοιτους των πενταετών ιεροσπουδαστηρίων να γραφτούν στην γ' Λυκείου για να αποκτήσουν απολυτήριο λυκείου⁵⁵¹.

4.4 Ζητήματα εκπαιδευτικού προσωπικού

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, σύμφωνα με όσα προβλέπονται στη Συνθήκη της Λοζάνης (άρθρα 40 και 41) η μειονότητα έχει το δικαίωμα να διατηρεί ιδιωτικά σχολεία τα οποία θα διευθύνει και θα εποπτεύει η ίδια⁵⁵². Στην πράξη το ρόλο αυτό αναλάμβαναν οι σχολικές εφορίες, τις οποίες εξέλεγαν οι μειονοτικοί. Μεταξύ των άλλων οι σχολικές εφορίες ήταν αρμόδιες και για την πρόσληψη και τη μισθοδοσία των εκπαιδευτικών στα μειονοτικά σχολεία. Παράλληλα, οι μειονοτικοί μαθητές σε περίπτωση που φοιτούσαν σε δημόσια δημοτικά σχολεία, μπορούσαν να διδάσκονται τα ελληνικά, την επίσημη γλώσσα της χώρας με δαπάνες τους ελληνικού κράτους.

Σύμφωνα με το ΝΔ 3065/6.10.1954, για την πρόσληψη των διδασκόντων που θα δίδασκαν στο τουρκόφωνο μέρος του προγράμματος των μειονοτικών δημοτικών απαιτούνταν πρόταση της σχολικής εφορίας και η σύμφωνη γνώμη του ΓΕΞΜΣ. Για την πρόσληψη διδασκόντων για το ελληνόφωνο μέρος του προγράμματος, αν αυτοί δεν ήταν δημόσιοι υπάλληλοι, απαιτούνταν μόνο η σύμφωνη γνώμη του παραπάνω επιθεωρητή. Και στις δύο περιπτώσεις την τελική τοποθέτηση έκανε η ΓΔΘ και οι διδάσκοντες αυτής της κατηγορίας προσλαμβάνονταν για μια τριετία. Όσοι όμως διδάσκοντες στο ελληνόφωνο πρόγραμμα διορίζονταν μέσω των προβλεπόμενων διαδικασιών που ίσχυαν κατά καιρούς για τους διορισμούς στη δημόσια εκπαίδευση ή, ως διορισμένοι δημόσιοι υπάλληλοι, έπαιρναν μετάθεση ή απόσπαση στα μειονοτικά σχολεία αυτοί υπάγονταν στον οικείο επιθεωρητή πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης⁵⁵³. Διαπιστώνεται δηλαδή ότι οι σχολικές εφορίες είχαν λόγο για το πόσοι θα δίδασκαν στο τουρκόφωνο μέρος του προγράμματος (και αυτό εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την οικονομική δυνατότητα των κοινοτήτων), αλλά και για το ποιοι θα δίδασκαν, αν και η εμπλοκή των αρμοδίων επιθεωρητών μόνο αμελητέα δεν μπορεί να θεωρηθεί. Οι σχολικές εφορίες δεν είχαν λόγο για τους πλειονοτικούς δασκάλους δημόσιους υπαλλήλους που θα τοποθετούνταν στα μειονοτικά σχολεία. Το μεταγενέστερο ΝΔ 1109/25.1.1972 δεν επέφερε ουσιώδεις αλλαγές στα παραπάνω⁵⁵⁴. Ωστόσο, ο θρησκευτικός χαρακτήρας των ιεροσπουδαστηρίων επέτρεψε στην ελληνική διοίκηση την κατά περίπτωση εξαίρεσή τους από όσα προέβλεπαν τα προαναφερθέντα νομοθετήματα για τη λειτουργία των σχολικών εφοριών των μειονοτικών σχολείων. Ως θρησκευτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα η σχολική τους εφορία μπορούσε να διορίζεται από τον οικείο μουφτή, ο οποίος θεωρούνταν και υπεύθυνος για αυτά τα σχολεία (κατ' αναλογία με τους

⁵⁵¹ ΥΑ 106509/Ζ2 της 10.6.2002.

⁵⁵² Για τη Συνθήκη της Λοζάνης βλ. ενότητα 2.9 της παρούσας εργασίας.

⁵⁵³ ΒΔ 3065/6.10.1954, άρθρο 6 και 7, παρ. 1-2. Στο άρθρο 5 καθορίζεται η διαδικασία εκλογής των σχολικών εφοριών.

⁵⁵⁴ Οι σχετικές αλλαγές που επέφερε το ΝΔ 1109/ 25.1.1972 και σε σχέση με όσα προέβλεπε το προγενέστερο ΒΔ 3065/6.10.1954 για την πρόσληψη των εκπαιδευτικών στα μειονοτικά δημοτικά σχολεία αφορούσαν τη ρήτρα να γνωρίζουν οι διδάσκοντες που πρόκειται να προσληφθούν για το τουρκόφωνο μέρος του προγράμματος επαρκώς την ελληνική γλώσσα, κάτι το οποίο θα ελεγχόταν με εξετάσεις (άρθρο 1, παρ. 5, χωρία 2-3), οι δάσκαλοι στο ελληνόφωνο πρόγραμμα έπρεπε να είναι δημόσιοι υπάλληλοι (άρθρο 1, παρ. 5, χωρίο 1γ), ενώ την τελική τοποθέτηση έκανε ο οικείος νομάρχης, καθώς η ΓΔΘ είχε καταργηθεί ως διοικητικός μηχανισμός. Η αυξημένη βαρύτητα που δίνεται στη γνώση της ελληνικής γλώσσας ήταν μια άμεση πριμοδότηση των δασκάλων αποφοίτων της ΕΠΑΘ, οι οποίοι σε αυτό τουλάχιστον μπορεί να υπερτερούσαν των υπολοίπων συναδέλφων τους.

ορθόδοξους μητροπολίτες που θεωρούνταν υπεύθυνοι για τα ορθόδοξα εκκλησιαστικά σχολεία που λειτουργούσαν στην περιφέρειά τους), και της οποίας σχολικής εφορίας έργο ήταν να βοηθά το μωφτή στη διαχείριση των ιεροσπουδαστηρίων⁵⁵⁵.

Στην εμπλοκή της ελληνικής διοίκησης στα των ιεροσπουδαστηρίων ρόλο φαίνεται να έπαιξε και η έλλειψη πόρων και η οικονομική ενίσχυση που προσέφερε στα σχολεία αυτά το ελληνικό κράτος. Στο αρχειακό μας υλικό εντοπίστηκαν αρκετές μαρτυρίες σχετικές με τα παραπάνω. Η ΔΕΜΠ Κομοτηνής, που ελεγχόταν από τους νεωτεριστικούς κύκλους της μειονότητας, κατήυθνε ελάχιστους από τους πόρους τη προς το ιεροσπουδαστήριο, στη λειτουργία του οποίου εναντιωνόταν, αφού, ως σχολείο ήταν συνδεδεμένο με τους «παλαιομουσουλμάνους»⁵⁵⁶. Στον Εχίνο η σχολική εφορία του ιεροσπουδαστηρίου είχε ελάχιστα έσοδα και το εκεί

⁵⁵⁵ Το 1963 ο πρόεδρος του ΣΣΘ έθεσε υπ' όψη του ΣΣΘ σχετικό δημοσίευμα της μειονοτικής εφημερίδας «Σεμπάτ» με το οποίο εκφραζόταν η επιθυμία των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής να εκλέξουν αυτοί τη δική τους σχολική εφορία σύμφωνα με όσα το ΒΔ 3065/6.10.1954 προέβλεπε. Μπροστά στο ενδεχόμενο η σχολική εφορία που θα προέκυπτε, αν γινόταν εκλογές, μπορεί να μην εξυπηρετούσε τις επιλογές της ελληνικής διοίκησης σε ό,τι αφορούσε τα ιεροσπουδαστήρια το ΣΣΘ αποφάνθηκε ότι κάτι τέτοιο δεν μπορούσε να γίνει καθώς «το Ιεροσπουδαστήριον δεν δύναται να υπαχθή εις τας διατάξεις του εν λόγω Ν. Δ/τος, καθ' όσον το Ιεροσπουδαστήριον ως εκπ/κόν καθίδρυμα καθαρώς θρησκευτικόν, έχει ιδρυτήν αυτόν τούτον τον Μωφτήν όστις και προτείνει τον διορισμόν ως σχολικών εφόρων άτομα, άτινα μόνον επί της οικονομικής διαχειρίσεως υποβοηθούν τον Μωφτήν. Ο κ. Πρόεδρος συμφωνεί με τας απόψεις του Νομάρχου, διότι το Ιεροσπουδαστήριον είναι εκπαιδευτικόν παρεμφερές προς τας παρ' ημίν Ιερατ. Σχολάς, ων οι ιδρυταί είναι οι κατά τόπους οικείοι Μητροπολίται και επομένως τα πράγματα να μείνουν ως έχουσιν Το Συμβούλιον συμφωνεί» (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31η/4.7.1963, σ. 13). Δηλαδή η αυτοδιοίκηση που εξασφάλιζε, με τον τρόπο και στο βαθμό που την εξασφάλιζε, το ΒΔ/3065/6.10.1954 για τα μειονοτικά σχολεία στην προκειμένη περίπτωση αναιρούνταν. Ένα χρόνο αργότερα και με αφορμή την εισαγωγή, στα πλαίσια της αμοιβαιότητας, στα μειονοτικά σχολεία του θεσμού του υποδιευθυντή (ο οποίος θα ήταν πλειονοτικός εκπαιδευτικός) το ΣΣΘ αποφαινεται (για λόγους που δεν είναι ιδιαίτερα σαφείς) την εξαίρεση των ιεροσπουδαστηρίων από αυτό το μέτρο επικαλούμενο την «ελευθερία» που πρέπει να απολαμβάνουν ως σχολεία. ΣΣΘ/Συνεδρίαση 33η/6-7.4.1964, σ. 6: «Γεννάται όμως το ερώτημα, συμφέρει ή μάλλον τίνα δύναται να εξυπηρετήση ο διορισμός Υποδιευθυντού και εις τα ενταύθα Ιεροσπουδαστήρια; Η παρεμβολή δυσχεραίνει ως προς την ομαλήν και ελευθέραν λειτουργίαν των θρησκευτικών τούτων σχολείων, ενάγεται εις τας επιδιώξεις της τουρκικής προπαγάνδας. Άλλωστε ημείς, μη συναγωνιζόμενοι του Τούρκους εις το κατά της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως στρεφόμενον τούτον μέτρον, συγκριτικώς και επωφελούμεθα και υπερέχομεν. Απόφασις. Κατά την γενομένην διαλογικήν συζήτησιν το Σ.Σ. αποφασίζει ομοφώνως όπως ο θεσμός του Υποδιευθυντή εφαρμοσθή, οψέποτε το Υπουργείον Εξωτερικών ήθελεν αποφασίση εις τα εν Δ. Θράκη σχολεία της Μουσουλμανικής μειονότητος εξαίρεσει των δύο Ιεροσπουδαστηρίων διά τους εν τη εισηγήσει αναφερομένους λόγους». Βλ. και ΤΣΠΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 57.

⁵⁵⁶ Το ζήτημα της εξαίρεσης των «παλαιομουσουλμανικών» σχολείων από τη χρηματοδότηση της ΔΕΜΠ Κομοτηνής εντοπίζεται ήδη στο αρχειακό μας υλικό από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, όταν οι «παλαιομουσουλμάνοι» διαμαρτύρονται στις ελληνικές αρχές για την πλημμελή πρόσβαση ή τον αποκλεισμό τους στους οικονομικούς πόρους που διαχειρίζεται η ΔΕΜΠ Κομοτηνής (Σχέδιο απάντησης ΓΕΕΜΣ προς ΥΠΕΠΘ 27.12.1955, σ. 2: ««Κατ' αρχήν έχομεν την γνώμην ότι οι Μουσουλμάνοι έχουσι δίκαιον εις τα πλείστα παρ' αυτών αναφερομένων, ως εις το ταιών Βακουφικών περιουσιών, της ανίσου, εν σχέσει με τους Νεότουρκους, οικονομικής ενισχύσεως και της προς τους αυτούς Νεότουρκους ανοχής», «Τα υπομνήματα όμως της Ενώσεως Μουσουλμάνων δεν αναφέρονται μόνον εις την ίδρυσιν Ιεροσπουδαστηρίου, αλλά θέτουσι πλατύτερον και πλέον ή σαφή τι ζήτημα της θέσεως των Μουσουλμάνων εν σχέσει με τας Συνθήκας, ως προς τα των βακουφίων, [-δυσανάγνωστο-] μέρος του Κράτους οικονομική ενίσχυσιν»). Το 1969 το ΣΣΘ αποφάσισε την οικονομική ενίσχυση των «παλαιομουσουλμανικών» σχολείων και του ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής, ώστε στη συνέχεια να αυξηθούν οι μισθοί του διδακτικού τους προσωπικού (ΣΣΘ/Συνεδρίαση 61η/12.2.1969, σ. 4: «Κατά την συνεδρίασιν του Σ.Σ. της 8.1.69 είχε αποφασισθή η χορήγησις 85.000 δρχ. εις τα 3 συνοικιακά Σχολεία Κομοτηνής και το Ιερ/ριον δια την κατά 30% αύξησιν των αποδοχών του διδ/κού προσωπικού»). Το 1964 σε σύσκεψη στην Κομοτηνή αποφασίζεται νομοθετική παρέμβαση που να καθιστά υποχρεωτική τη χρηματοδότηση του ιεροσπουδαστηρίου από τη ΔΕΜΠ Κομοτηνής (Σύσκεψη Γραφείου Πολιτιστικών Υποθέσεων Νομαρχίας Ροδόπης Φεβρουάριος 1974, σ. 2: «παρίσταται ανάγκη τροποποιήσεως της σχετικής αποφάσεως των Υπουργών Συντονισμού και Εθνικής Παιδείας (45674/Γ.Α. 2388/20.9.67) επί τω τέλει όπως καθίσταται υποχρεωτική η εκ μέρους της Δ.Ε.Μ.Π. Κομοτηνής επιχορήγησις του Ιεροσπουδαστηρίου»).

ιεροσπουδαστήριο χρηματοδοτούνταν ως επί το πλείστον από κρατικούς πόρους⁵⁵⁷. Η ΔΕΜΠ Ξάνθης δεν μπορούσε να συνεισφέρει σε αυτό, αφού σύμφωνα με τις ελληνικές αρχές, τα όρια δικαιοδοσίας της περιορίζονταν στα σχολεία που λειτουργούσαν στην πόλη της Ξάνθης, ενώ πάγια θέση της ελληνικής διοίκησης ήταν αυτά να μη διευρυνθούν, ώστε να περιοριστεί κάθε ενδεχόμενος κίνδυνος διείσδυσης των νεωτεριστών στα σχολεία που λειτουργούσαν στα πομάκικα χωριά. Η ελληνική διοίκηση δεν είχε λόγο να μη στηρίζει τα ιεροσπουδαστήρια, αφού ως σχολεία ήταν συνδεδεμένα με τους «παλαιομουσουλμάνους» και με τους πομάκικους πληθυσμούς της μειονότητας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αρχικά οι εκπαιδευτικοί που δίδασκαν στα ιεροσπουδαστήρια ήταν μειονοτικοί, οι περισσότεροι από αυτούς μουσουλμάνοι θρησκευτικοί λειτουργοί, ενώ υπήρχαν και ορισμένοι πλειονοτικοί δάσκαλοι, για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Από το 1970 όμως και μετά οι απερχόμενοι μειονοτικοί διδάσκοντες άρχισαν να αντικαθίστανται με πλειονοτικούς με παράλληλη αλλαγή στη γλώσσα διδασκαλίας των μαθημάτων. Αυτό όμως δεν έγινε στη βάση μιας νομοθετικής πρόβλεψης, αλλά σταδιακά και σε κενό δικαίου, εγείροντας σημαντικά ζητήματα νομιμότητας της όλης διαδικασίας.

Παράλληλα, οι σχολικές εφορίες, ενώ νομικά υφίσταντο, σε ό,τι αφορά τουλάχιστον αυτές των ιεροσπουδαστηρίων, παραγκωνίστηκαν και με επεμβάσεις από την πλευρά της πολιτείας επιδιώχτηκε να εκμαιευθεί, αν όχι η συνεργασία τους, τουλάχιστον η βεβαιότητα ότι δε θα δημιουργούσαν προβλήματα στις μεθοδεύσεις που αυτή επιχειρούσε. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 ο νομάρχης Ροδόπης, παραβλέποντας τη σχέση της μουφτείας με το ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής, διόρισε ως πρόεδρο της σχολικής εφορίας και στη θέση του μουφτή Κομοτηνής πρόσωπο της αρεσκείας του⁵⁵⁸. Μετά τη μεταπολίτευση ωστόσο η πολιτική αυτή παγιώθηκε και δεν άλλαξε⁵⁵⁹. Αυτή η κατάσταση μπορεί να αποδοθεί στην παραπέρα σκλήρυνση της ελληνικής πολιτικής ενάντια στη μειονότητα, ειδικά μετά το 1974. Όπως προκύπτει από το αρχειακό υλικό για την περίοδο μετά το 1974, οι ελληνικές αρχές εκφράζονταν ανοιχτά κατά της μουφτείας Κομοτηνής, την οποία θεωρούσαν ως ένα από τα όργανα της τουρκικής πολιτικής στη Θράκη⁵⁶⁰.

⁵⁵⁷ Πόρισμα Σύσκεψης ΥΒΕ 7-8.8.1956, σ. 4: «Λέον να γίνη σύστασις προς τον Νομάρχην Ξάνθης να κάμη ανακατανομήν του σταλέντος εις αυτόν, διά την ενίσχυσιν της εκαπιδεύσεως των Μουσουλμάνων, ποσού των 400.000 δραχ. και να χορηγήση 30.000 εις το περί ου ο λόγος Ιεροσπουδαστήριον – ίσον ποσόν εχορηγήθη και τις το Ιεροσπουδαστήριον Κομοτηνής», ΣΣΘ/Συνεδρίαση 50ή/9.2.1967, σ. 6: «Μετά διαλογικήν συζήτησιν, διαπιστωθέντος ότι κατ' αρχήν το θέμα δεν αφορά αμέσως το Σ.Σ. αλλά τους Σχολικούς Εφόρους του Εκπαιδευτικού τούτου Ιδρύματος και επειδή τούτο στερείται πόρων ικανών δια την αύξησιν των αποδοχών των μουσουλμ. προσωπικού, το Σ.Σ. αποφαινεται όπως παρακληθῇ ο κ. Νομάρχης Ξάνθης, ίνα το ποσόν της Κρατικής ενισχύσεως του Υπουργείου Παιδείας, το δι' αυτού χορηγούμενον προς την Σοχλικήν Εφορείαν του Ιερ/ρίου Εχίνου αυξηθῇ αρκούντως, προς κάλυψιν της επί πλέον γεννησομένης αυξήσεως των αποδοχών των Ιεροδ/λων», Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης 23.2.1974, σ. 2 ««Επί του αιτήματος των διδασκάλων του Ιεροσπουδαστηρίου Εχίνου διά χορήγησιν αδείας καταβολής περιορισμένων διδάκτρων υπό των μαθητών δι' αύξησιν χαμηλών μισθών των απεφασίσθη όπως χορηγηθῇ αύξησης 500 δρχ. εις έκαστον εκ των 5 διδασκάλων υπό προς τούτο παρεχομένων κονδυλίων του ΥΠΟΥΡΓ. ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, διά δε τον εξ αυτών διδάσκαλον ... αιτηθῇ η χορήγησις ετέρων 500 δρχ. εκ της Ε[δικού] Π[ρογράμματος] Θ[ράκης]», Έγγραφο Α' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης προς ΓΕΜΣΜΔΕ 13.1.1978: «[οι μειονοτικοί εκπαιδευτικοί που εργάζονται στο ιεροσπουδαστήριο Εχίνου] μισθοδοτούνται και από το σχολικό ταμείο, με χρήματα που χορηγούνται κάθε χρόνο από το Υπουργείο Παιδείας, ο μεν δ/ντής με το ποσό των 2500 δρχ. οι δε λοιποί δάσκαλοι με το ποσό των 1300 δρχ.».

⁵⁵⁸ ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 53.

⁵⁵⁹ Η σχολική εφορία στο ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου σταμάτησε να λειτουργεί το 1985, ενώ αυτή της Κομοτηνής το 2003 αποτελούνταν από άτομα που δεν ήταν γονείς ή κηδεμόνες μαθητών και μαθητριών και από ορισμένους από τους καθηγητές που δίδασκαν εκεί: ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 57.

⁵⁶⁰ Πρόκειται κυρίως για έγγραφα της Διεύθυνσης Δημοτικής Εκπαίδευσης της Β' Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης – Έβρου: Έγγραφο Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης – Έβρου προς ΓΕΜΣΜΔΕ 26.4.1977: «η απομάκρυνση του τοπορητή της Μουφτείας και του ΓΤ Προξενείου από το χώρο

Εξάλλου, η δημιουργία της ΕΠΑΘ και, κυρίως, η στήριξή της αποτέλεσαν βασικές παραμέτρους της ελληνικής μειονοτικής εκπαιδευτικής πολιτικής. Η στήριξη αυτή περιλάμβανε και τον απόλυτο έλεγχο των ιεροσπουδαστηρίων τόσο των μαθητών τους όσο και των εκπαιδευτικών που εργάζονταν εκεί και μια σχολική εφορία που δε θα ελεγχόταν από τους ελληνικούς μηχανισμούς σίγουρα δεν ήταν επιθυμητή⁵⁶¹.

Ο Ν 694/1977 συστηματοποίησε και παγίωσε και νομοθετικά όλες αυτές τις αλλαγές και παρεμβάσεις στο εσωτερικό της μειονοτικής εκπαίδευσης. Μεταξύ άλλων επέφερε τροποποιήσεις στη διαδικασία εκλογής των σχολικών εφοριών αλλοιώνοντας μέχρι ενός βαθμού τη βούληση των μειονοτικών, καθώς διεύρυνε τις δυνατότητες του οικείου νομάρχη να επεμβαίνει στην τελική σύνθεσή τους, αλλά το σημαντικότερο μια σειρά από θέματα που αφορούν τη σύνθεση του διδακτικού προσωπικού των μειονοτικών σχολείων και την πρόσληψη των διδασκόντων για το τουρκόφωνο μέρος του προγράμματος (προσόντα, διαδικασία, δικαιώματα, υποχρεώσεις, κατάρτιση/ανανέωση συμβάσεων, πειθαρχικός έλεγχος, απολύσεις) πέρασαν στην άμεση δικαιοδοσία του ΥΠΕΠΘ, το οποίο πλέον έχει και με νομοθετική κάλυψη την αρμοδιότητα να εκδίδει τις σχετικές ΥΑ. Με το Ν 694/1977 τα όποια περιθώρια είχαν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οι σχολικές εφορίες να εμπλέκονται στη διοίκηση των μειονοτικών σχολείων περιορίστηκαν ακόμη περισσότερο. Οι ΥΑ που εκδόθηκαν σε εκτέλεση όσων ο Ν 694/1977 προβλέπει καθόρισαν τον τρόπο εκλογής και συγκρότησης των σχολικών εφοριών και τις αρμοδιότητές τους, οι οποίες περιορίστηκαν στη διαχείριση των οικονομικών των μειονοτικών σχολείων, ενώ αφαιρέθηκε από αυτές κάθε ουσιαστική δυνατότητα ανάμιξης στην πρόσληψη του διδακτικού προσωπικού⁵⁶². Και οι μεταγενέστερες σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούσαν κινήθηκαν στο ίδιο πνεύμα. Ο ρόλος που διαφαίνεται να αποδίδεται πλέον από τη νομοθεσία στις σχολικές εφορίες των μειονοτικών σχολείων προσιδιάζει περισσότερο σε αυτόν των σχολικών επιτροπών των δήμων και των συλλόγων γονέων και κηδεμόνων των σχολείων⁵⁶³.

του Ιεροσπουδαστηρίου», «θύελλα διαμαρτυριών της δ/σεως του μ/κού φυλλαδίου “ΓΙΟΛ” (οργάνου της Μουφτείας και του ΓΤ Προξενείου Κομοτηνής)», Έγγραφο Β’ Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης – Έβρου προς ΓΕΜΣΜΔΕ 16.10.1977: «πρόκειται για παιδιά Πομάκων, που υπακούουν στις εντολές της Μουφτείας και του Γενικού Προξενείου Κομοτηνής», Έγγραφο Β’ Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης – Έβρου προς ΓΕΜΣΜΔΕ 4.2.1978: «παιδιά φιλελλήνων μ/νων, που δεν υπάκουσαν στα κελεύσματα του ΓΤ Προξενείου Κομοτηνής».

⁵⁶¹ Έγγραφο Β’ Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης – Έβρου προς ΥΠΕΠΘ 28.2.1977: «Επειδή πρόθεσή μας είναι: α) Να πραγματοποιήσουμε κάθαρση στο Ιεροσπουδαστήριο από τα όργανα της Αγκύρας, β) Να επέμβουμε στο οικοτροφείο και να βάλουμε και Κρατικό διδ/λο σαν επόπτη, αλλά γ) Και ν’ απαγορεύσουμε το Μουφτή να επεμβαίνει σε θέματα της αρμοδιότητός μας», Έγγραφο Β’ Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης – Έβρου προς ΥΠΕΠΘ 19.3.1977: «Επίσης ευκαιριακά επιθυμούμε ν’ αναφέρουμε: 1) Οι ενέργειές μας αποσκοπούν στην φοίτηση των αποφοίτων του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής στην Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσ/νίκης. 2) Στην εκλογή και πάλι ως προέδρου των Αποφοίτων του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής του διδ/λου, που πρόσφατα συνεργάζεται στενά μαζί μας και 3) Στον απόλυτο έλεγχο των δραστηριοτήτων της Μουφτείας και του ΓΤ Προξενείου Κομοτηνής στους χώρους του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής, που ένα αντικειμενικό σκοπό έχουν: “Να κλείσουν τα Ιεροσπουδαστήρια και την Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης”».

⁵⁶² ΥΑ 52447 της 8.5.1978 και ΥΑ 70464 της 20.6.1978.

⁵⁶³ Η ΥΑ Ζ2/141 της 31-5-1994 καθορίζει μόνο τη διαδικασία διεξαγωγής των εκλογών για τις σχολικές εφορίες. Ο Ν 2817/2000, άρθρο 9, παρ. 19 καθορίζει τον τρόπο συγκρότησης των σχολικών εφοριών, ενώ οι παραπομπές που γίνονται στο Ν 1566/1985, άρθρο 52 και στο Ν 1894/1990, άρθρο 5, παρ. 8, 9, 10, 13, 14 σχετίζονται με τον τρόπο σύστασης και τις αρμοδιότητες αντίστοιχα των συλλόγων των γονέων και κηδεμόνων και των σχολικών επιτροπών των δήμων. Ο Ν 2986/2002, άρθρο 14, παρ. 1 αναθεωρεί όσα προέβλεπε προηγούμενος Ν 2817/2000, αλλά πάλι σε σχέση με τον τρόπο σύστασης των σχολικών εφοριών. Παρομοίως και στη σχετική νομοθετική παραγωγή με την οποία καθορίζονται οι προϋποθέσεις πρόσληψης ή διορισμού των μειονοτικών δασκάλων για το τουρκόφωνο μέρος του προγράμματος στα μειονοτικά σχολεία δεν περιλαμβάνει καμιά

Στην πράξη και σε ό,τι αφορά τα ιεροσπουδαστήρια το όλο ζήτημα είχε διευθετηθεί από ελληνικής πλευρά ήδη από τη δεκαετία του 1970. Οι πλειονοτικοί εκπαιδευτικοί, δάσκαλοι και μετά το 1982 καθηγητές, «διατίθονταν» στα ιεροσπουδαστήρια για τις διδακτικές τους ανάγκες από το ΥΠΕΠΘ. Συνήθως οι θέσεις καλύπτονταν με διορισμένους εκπαιδευτικούς που αποσπώνταν στα ιεροσπουδαστήρια ή με αναπληρωτές. Τα κενά σε διδακτικό προσωπικό μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000 δεν αντιμετωπίζονταν ως οργανικά κενά και δεν καλύπτονταν με τον ίδιο τρόπο που καλύπτονταν τα κενά στα υπόλοιπα σχολεία της χώρας, καθώς κάτι τέτοιο θα σήμαινε και μια έμμεση αναγνώρισή τους ως σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Και αυτό που επεδίωκε η ελληνική διοίκηση ήταν να κρατήσει τα σχολεία στον απόλυτο έλεγχο της, περιορίζοντας κάθε ενδεχόμενο να χρειαστεί να συναινέσει στη διαμόρφωση ενός προγράμματος σπουδών που θα αποτελούσε παραλλαγή του δίγλωσσου προγράμματος που εφαρμοζόταν στα δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία. Παραπέρα, η διαδικασία των αποσπάσεων ή της πρόσληψης με το καθεστώς του αναπληρωτή, καθώς γίνεται με αίτηση του εκπαιδευτικού να υπηρετήσει στο συγκεκριμένο σχολείο, επέτρεπε στους μηχανισμούς της ελληνικής διοίκησης να ελέγχουν απόλυτα τα πρόσωπα που θα αναλάμβαναν το διδακτικό έργο στα συγκεκριμένα σχολεία. Παράλληλα, κρατούσε τον κύκλο των αποσπάσεων ή των τοποθετήσεων αναπληρωτών περιορισμένο σε ένα τοπικό δίκτυο πλειονοτικών εκπαιδευτικών, που ζούσαν στη Θράκη (και άρα ήταν γνώστες της νοοτροπίας και των τοπικών συνθηκών απέναντι στη μειονότητα), «κοινωνών» της αντίληψης για τον «εθνικό» ρόλο που αναλάμβαναν όσοι εργάζονταν σε μειονοτικά σχολεία, αποτρέποντας παράλληλα κάποιους εκτός Θράκης (που ενδεχομένως διέθεταν μιαν «άλλη» ματιά απέναντι σε όλα αυτά) να εμπλακούν ή να γίνουν κοινωνοί του τι συνέβαινε και πώς δρομολογούνταν ο έλεγχος στη μειονοτική εκπαίδευση⁵⁶⁴.

Σύμφωνα λοιπόν με όσα προβλέπονται στη Συνθήκη της Λοζάνης τα ιεροσπουδαστήρια θα έπρεπε να ανήκουν είτε στην κατηγορία των ιδιωτικών σχολείων είτε στα δημόσια. Αν ανήκαν στην πρώτη κατηγορία θα έπρεπε να λειτουργούν με βάση όσα νομοθετικά προβλέπονται για αυτά τα ιδιωτικά σχολεία⁵⁶⁵. Σε αυτή την περίπτωση αρμόδια να αποφασίζει για την πρόσληψη και τη μισθοδοσία των εκπαιδευτικών που θα υπηρετούν σε αυτά θα ήταν η ίδια η μειονότητα η οποία θα ασκούσε αυτό το δικαίωμά της διαμέσου των εκλεγμένων από αυτήν σχολικών εφοριών. Στην αντίθετη περίπτωση, αν τα ιεροσπουδαστήρια ήταν δημόσια σχολεία, θα έπρεπε να ισχύει ό,τι ισχύει κατά καιρούς για τα δημόσια σχολεία.

αναφορά στη συμμετοχή των σχολικών εφοριών στην όλη διαδικασία· βλ. ΥΑ 55368 της 16.5.1978, ΠΔ 1024/19.12.1979, ΠΔ 39/4.2.1992, Ν 2341/1995, ΥΑ Ζ2/219 της 24.5.1993 και ΥΑ Ζ2/103 της 8.4.1996. Οι ΥΑ 62094/Ζ2 της 10.6.2002 και 62092 της 10.6.2002 καθόρισαν εκ νέου τον τρόπο εκλογής των σχολικών εφοριών και τις αρμοδιότητές τους, στις οποίες εξακολουθεί να μην περιλαμβάνεται η συμμετοχή τους στις διαδικασίες πρόσληψης των εκπαιδευτικών για το τουρκόφωνο μέρος του εκπαιδευτικού προγράμματος. Το 2002 και μετά την τελευταία νομοθετική ρύθμιση σχετικά με τον τρόπο εκλογής και τις αρμοδιότητες των σχολικών εφοριών το αίτημα από την μειονότητα για την αποκατάσταση του ρόλου και του λόγου των σχολικών εφοριών στην πρόσληψη εκπαιδευτικών παραμένει: «*Η διεξαγωγή των εκλογών αυτών με δημοκρατικές διαδικασίες και η αναγνώριση σ' αυτές του δικαιώματος ασκήσεως των αρμοδιοτήτων τους, θα δημιουργήσει την κατάλληλη ατμόσφαιρα για την επίλυση των προβλημάτων της εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένου και αυτού του διορισμού των δασκάλων. Και όλα αυτά θα ενδυναμώσουν τον διάλογο και τη συνεργασία μεταξύ του πολίτη και του κράτους*» ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ/ΑΖΙΝΛΙΚ ΕĞİTİMİ 2002, σ. 7, 15.

⁵⁶⁴ Εξάλλου, σύμφωνα με το Ν 695/1977, άρθρο 4, παρ. 4: «*προκειμένης πληρώσεως, διά διορισμού, θέσεων διδασκάλων μειονοτικών σχολείων προτιμώνται οι καταγόμενοι εκ Δ. Θράκης ή ομογενείς προερχόμενοι εκ χωρών του εξωτερικού καθοριζόμενων δι' αποφάσεων του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων*». Για το κείμενο του Ν 695/1977 βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001, σ. 185-191. Για τον «εθνικό» ρόλο των πλειονοτικών δασκάλων βλ. ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 96-99 και ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011, σσ. 83-87.

⁵⁶⁵ Ο βασικός νόμος που ρυθμίζει τα της ιδιωτικής εκπαίδευσης παραμένει ο Ν 682/1977.

Και στις δύο περιπτώσεις το ζήτημα των προσλήψεων ή του διορισμού των εκπαιδευτικών που θα διδάξουν σε αυτά αποδείχτηκε κομβικού χαρακτήρα, αφού καθόρισε την ιδιωτική ή τη δημόσια φύση των σχολείων αυτών. Αυτό που συνέβη τελικά ήταν ότι σταδιακά η ελληνική διοίκηση με τις κατάλληλες μεθοδεύσεις και παρεμβάσεις υπερκέρασε τον αρχικό ιδιωτικό χαρακτήρα των ιεροσπουδαστηρίων και διαμόρφωσε έναν τύπο σχολείου όπου ο χαρακτηρισμός ιδιωτικό παρέμενε τύποις, ενώ ο δημόσιος χαρακτήρας τους αυξανόταν όλο και περισσότερο. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι αυτό δεν έγινε με μια άμεση νομοθετική παρέμβαση όπου θα αναθεωρούνταν το καθεστώς των σχολείων αυτών, αλλά σταδιακά και σιωπηλά, εν μέσω νομικού κενού και μη ορατών διαδικασιών⁵⁶⁶. Η τελική αναβάθμισή τους και εξομοίωση με τα εκκλησιαστικά γυμνάσια και λύκεια της χώρας, όταν έγινε, δε χρειάστηκε να διαμορφώσει ένα πλαίσιο για αυτά τα σχολεία, καθώς αυτό είχε εν πολλοίς διαμορφωθεί ήδη⁵⁶⁷.

⁵⁶⁶ Βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 61-64.

⁵⁶⁷ Το 2002, τέσσερα χρόνια μετά την εξομοίωση των ιεροσπουδαστηρίων με τα εκκλησιαστικά γυμνάσια και λύκεια (1998) καθορίστηκε η σύνθεση του διδακτικού τους προσωπικού. Σύμφωνα με την ΥΑ 58334/Ζ2 της 23.8.2002 στο ιεροσπουδαστήριο της Κομοτηνής 15 καθηγητές θα αναλάμβαναν το ελληνόγλωσσο πρόγραμμα και 6 θα ήταν «μουσουλμάνοι», ενώ στο ιεροσπουδαστήριο του Εχίνου 9 καθηγητές θα αναλάμβαναν το ελληνόγλωσσο πρόγραμμα και 3 θα ήταν «μουσουλμάνοι». Το 2006 συστάθηκαν οργανικές θέσεις: ΥΑ 29733/Ζ2ΑΣ.163 της 31.8.2006. Το 2008 καθορίστηκαν οι προϋποθέσεις για το διορισμό των καθηγητών στο αραβόφωνο και το τουρκόφωνο μέρος του προγράμματος: ΥΑ ΑΣ177/54894/Ζ2 της 29.4.2008. Τέλος, το 2009 έγιναν οι διορισμοί των καθηγητών που ανέλαβαν τη διδασκαλία σε αυτό το μέρος του προγράμματος σύμφωνα με την ΥΑ 1377/162013/Ζ2 της 23.2.2009. Σε ό,τι αφορά τους καθηγητές θεολόγους, καθώς αυτοί εντάσσονται στο αραβόφωνο πρόγραμμα, πρέπει να διαθέτουν σχετικό πτυχίο θεολογίας από πανεπιστήμια της Σαουδικής Αραβίας, της Αιγύπτου, της Συρίας, του Λιβάνου και της Ιορδανίας. Οι θεολόγοι, κάτοχοι αντίστοιχου πτυχίου από τουρκικά πανεπιστήμια, δε γίνονται δεκτοί.

Κεφάλαιο 5

Διαπιστώσεις και επισημάνσεις

Προηγουμένως επιχειρήσαμε να σκιαγραφήσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησε η δευτεροβάθμια μειονοτική την περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Αναφερόμενοι στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση επί της ουσίας αναφερόμαστε σε τέσσερα σχολεία: τα δύο μειονοτικά γυμνάσια – λύκεια, στην Ξάνθη και την Κομοτηνή, και τα δύο ιεροσπουδαστήρια, στην Κομοτηνή και στον Εχίνο Ξάνθης.

Σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε η φοίτηση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αφορούσε έναν πολύ μικρό αριθμό μειονοτικών μαθητών· οι περισσότεροι από αυτούς κατευθύνονταν στα μειονοτικά γυμνάσια (χρησιμοποιούμε τον όρο συνεκδοχικά για τα μειονοτικά γυμνάσια και λύκεια και εναλλακτικά με τον όρο δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία) και στα ιεροσπουδαστήρια. Τα μειονοτικά γυμνάσια και τα ιεροσπουδαστήρια αποτελούσαν δύο διαφορετικά είδη σχολείων ως προς τη δομή, τη στελέχωση, τη λειτουργία, αλλά κυρίως ως προς τον προσανατολισμό τους. Η ύπαρξη τους σχετίζεται με τους διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς εντός της μειονότητας: με τη διαφορά ανάμεσα στους «(παλαιο)μουσουλμάνους» και τους νεωτεριστές, αλλά και με τις μεθοδεύσεις της ελληνικής πολιτείας, που προσπάθησε να αξιοποιήσει αυτή την ενδομειονοτική διαφοροποίηση για δικούς της λόγους.

Τα μειονοτικά γυμνάσια σχολεία συνδέθηκαν με την επικράτηση των νεωτεριστικών ιδεών εντός της μειονότητας. Η ίδρυσή τους αποτέλεσε βασικό αίτημα των νεωτεριστικών κύκλων της μειονότητας, οι οποίοι επιδίωκαν τη δημιουργία σύγχρονων εκπαιδευτικών δομών. Για τους νεωτεριστές τα σχολεία αυτά θεωρήθηκαν ένα σημαντικό βήμα για την αναβάθμιση της μειονοτικής εκπαίδευσης, που θα οδηγούσε παραπέρα στον «εκσυγχρονισμό» της μειονότητας. Και ο «εκσυγχρονισμός» αυτός, για τους νεωτεριστές, ήταν συνδεδεμένος με την υιοθέτηση από τη μειονότητα μιας εκκοσμηκευμένης νοοτροπίας και ιδεολογίας και μιας σειράς μεταρρυθμίσεων, ανάλογες με αυτές που έζησε η τουρκική κοινωνία. Ακόμη, ο «εκσυγχρονισμός» αυτός συνδεόταν με την εγκατάλειψη της προνεωτερικής ταυτότητας του μουσουλμάνου και την υιοθέτηση μιας εθνικής θεώρησης της μειονοτικής ταυτότητας, που στην προκειμένη περίπτωση και ήταν αυτή του μειονοτικού τούρκου.

Οι ελληνικές αρχές δεν ήταν θετικές απέναντι στη δημιουργία μειονοτικών γυμνασίων, γιατί δεν ήθελαν τη δημιουργία ενός στρώματος μορφωμένων μειονοτικών, που θα προερχόταν από εκπαιδευτικές δομές διαφορετικές από τις παραδοσιακές, καθώς φοβόνταν την επιρροή που θα μπορούσε να ασκήσει στη μειονότητα μια ελίτ που θα διακρινόταν για μια περισσότερο «εθνική» θεώρηση των πραγμάτων. Η ίδρυση των δύο μειονοτικών γυμνασίων δεν προήλθε από πρωτοβουλίες της ελληνικής πολιτείας και το ενδιαφέρον αυτής για τη μειονότητα, αλλά υπαγορεύθηκε από την πολιτική συγκυρία και τις προτεραιότητες της ελληνικής πολιτικής στα ελληνοτουρκικά. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η ίδρυσή τους, αν και έλαβε χώρα σε διαφορετικές συνθήκες, θεωρήθηκε από τις ελληνικές αρχές ως μια παραχώρηση προς τη μειονότητα. Ως εκ τούτου οι όποιες αλλαγές στο πολιτικό πεδίο είχαν τον αντίκτυπό τους και στη λειτουργία των σχολείων αυτών.

Ο σφιχτός εναγκαλισμός της μειονοτικής εκπαίδευσης από τον ελληνοτουρκικό ανταγωνισμό και ο ετεροκαθορισμός της από αυτόν αποτέλεσε τροχοπέδη για τη λειτουργία και την εξέλιξη

αυτών των μειονοτικών γυμνασίων⁵⁶⁸. Βασικές προτεραιότητες, τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Τουρκία, αναδείχθηκαν η ιδεολογική διαμόρφωση και η χειραγωγή της μειονότητας, παράμετροι που στην ουσία ακύρωσαν την εκπαιδευτική διαδικασία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η λειτουργία των μειονοτικών γυμνασίων αντιμετώπισε πολλαπλά προβλήματα. Για τις ελληνικές αρχές και για ένα μεγάλο μέρος της πλειονοτικής κοινωνίας της Θράκης θεωρήθηκαν ως εκκολαπήτριά της τουρκικής εθνικής ιδεολογίας, που εξυπηρετούσαν τους στόχους της τουρκικής πολιτικής και την ενίσχυση της τουρκικής ταυτότητας της μειονότητας⁵⁶⁹. Ζητήματα που σχετίζονταν με το γενικότερο ρόλο που θα μπορούσαν να παίξουν τα μειονοτικά γυμνάσια στην εγγραματοσύνη των μειονοτικών και στην ενσωμάτωσή των τελευταίων στην ελληνική κοινωνία αποσιωπήθηκαν. Βασικός στόχος των ελληνικών αρχών ήταν ο έλεγχος των σχολείων αυτών και οι όποιες παρεμβάσεις σημειώθηκαν προς αυτήν την κατεύθυνση αφορούσαν μέτρα κυρίως διοικητικού χαρακτήρα, ενώ άλλα ζητήματα δεν αντιμετωπίζονταν, στα πλαίσια μιας πολιτικής της αδράνειας, συντελώντας στην υποβάθμιση των μειονοτικών γυμνασίων και στη μετατροπή τους σε «προβληματικά» σχολεία. Μείζονα ζητήματα όπως η δομή και ο προσανατολισμός του προγράμματος σπουδών, τα σχολικά εγχειρίδια, η διγλωσσία των μειονοτικών μαθητών, τι είδους διγλωσση εκπαίδευση μπορεί να εξυπηρετεί καλύτερα τις ανάγκες αυτών δεν αποτέλεσαν προτεραιότητες για την ελληνική πολιτική και, όταν συζητήθηκαν, αυτό έγινε περιφερειακά και σχεδόν πάντα στο πλαίσιο του ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού. Πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της αντιμετώπισης αποτέλεσε ο τρόπος που συγκροτήθηκε το αναλυτικό πρόγραμμα των μειονοτικών γυμνασίων, αλλά και το θέμα των τουρκικών σχολικών εγχειριδίων, ζήτημα στο οποίο αναφαιίνεται ίσως με τον πιο εναργή τρόπο ότι τόσο το τουρκικό κράτος (με τα σχολικά βιβλία που έστελνε) όσο και το ελληνικό (με τον τρόπο που αντιμετώπιζε τα βιβλία αυτά) αντιμετώπιζαν εργαλειακά τη μειονοτική εκπαίδευση στο μεταξύ τους ανταγωνισμό.

Επιπλέον, ο χαρακτήρας των ελληνικών παρεμβάσεων και ο τρόπος που εκδηλώθηκαν αυτές ακύρωσαν την επιζητούμενη συναίνεση της μειονότητας για ένα ουσιαστικό διάλογο περί της μειονοτικής εκπαίδευσης. Καθώς οι μειονοτικοί θεώρησαν –και δικαίως– ότι στο στόχαστρο ήταν η ταυτότητά τους και, κυρίως, το δικαίωμά τους να είναι διαφορετικοί από την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία, αναδιπλώθηκαν στην υπεράσπιση αυτού του δικαιώματος, υιοθετώντας αμυντικές πρακτικές, οι οποίες με τη σειρά τους συντέλεσαν και αυτές στην παραπέρα εσωστρέφεια της μειονότητας και την περεταίρω περιθωριοποίησή της. Ο τρόπος που υπερασπίστηκε και υπερασπίζεται η ηγεσία της μειονότητας τα δευτεροβάθμια μειονοτικά σχολεία είναι ενδεικτικός⁵⁷⁰. Έτσι όμως, καίρια ζητήματα της εκπαίδευσης μεταβλήθηκαν σε

⁵⁶⁸ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 103. Πρβλ. και ΜΑΤΑΝΑ 2005, σ. 121-123.

⁵⁶⁹ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «[ερ.]: Εδώ οι ντόπιοι της Κομοτηνής, οι πλειονοτικοί, πώς βλέπανε το Τζελάλ Μπαγιάρ από τη μέρα που έγινε; [...] [απ.]: [-----] Εεεε [-----] Η μεγάλη πλειοψηφία σαν λυκοφωλιά, σφηκοφωλιά έβλεπε εκείνα τα χρόνια. Δεν ξέρω αν τώρα επί των ημερών μας τι αντιλήψεις επικρατεί. Δεν πιστεύω να έχει αλλάξει και τίποτα. Μπορεί και χειρότερα ας πούμε. [ερ.]: Σφηκοφωλιά. [απ.]: Δεν ξέρω αν βρήκα ακριβώς τη λέξη», ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ 2: «[ερ.]: Τι πιστεύουν εδώ οι ντόπιοι χριστιανοί για το Τζελάλ Μπαγιάρ; Πώς το βλέπουν; [απ.]: Βρε παιδί μου, αυτό που παρατηρώ. Δηλαδή για τώρα μιλάτε ή για τότε; [ερ.]: Για τότε, θα ξεκινήσουμε. [απ.]: Για τότε. Κοιτάζτε, υπήρχε ένα πράγμα εκείνα τα χρόνια. Επειδή ήταν οι περισσότεροι **καλοί μαθητές**, υπήρχε μια [--], το παραδεχόντουσαν. Δηλαδή ως παράδειγμα, το Ιεροσπουδαστήριο υποτιμητικά, ένα υποτιμητικό. Ενώ, για το Τζελάλ Μπαγιάρ είτε με τα ελληνικά, είτε με τη συμπεριφορά των παιδιών, είτε με τις επιτυχίες αυτά είχαν ένα σεβασμό. Αλλά είχαν και το άλλο: δηλαδή μήπως είναι κάτι αλτρωτικό μέσα σε αυτά, στην αγκαλιά μας. Είχε και αυτό το πράγμα είχε. Αυτή, αυτό, αυτή η αντίληψη υπήρχε».

⁵⁷⁰ Σε συνέδριο που διοργάνωσε η «Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης» στην Κομοτηνή στις 26-27.11.2005 και στο οποίο συμμετείχαν αποκλειστικά μέλη της μειονότητας η φοίτηση των μειονοτικών μαθητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση θεωρήθηκε αποκλειστικά σχεδόν στα πλαίσια των μειονοτικών δευτεροβάθμιων σχολείων και το αίτημα που διατυπώθηκε αφορούσε στην επέκταση του μειονοτικού μοντέλου

«θέματα ταμπού» και η όποια προσέγγισή τους έπρεπε και να εξασφαλίσει την άρση της συγκρουσιακής κατάστασης που λάνθανε και ότι η συνέχεια πράγματι θα λάμβανε χώρα σε ένα περιβάλλον συναινετικών προθέσεων και διαδικασιών. Μια τέτοια προοπτική ωστόσο σημαίνει μετατοπίσεις από τις υφιστάμενες στάσεις και αναθεωρήσεις στα ενυπάρχοντα πλαίσια και τους καθορισμούς που αυτά επιβάλλουν, διαδικασίες που σε μεγάλο βαθμό αποτελούν εξωτερίκευση ευρύτερων αναστοχασμών, ατομικών και συλλογικών, κυρίως πάνω στο ζήτημα της ταυτότητας ή, καλύτερα, των πολλαπλών ταυτοτήτων των υποκειμένων.

Παραπέρα, παρ' όλα τα προβλήματα που αντιμετώπισαν, τα μειονοτικά γυμνάσια με το δίγλωσσο πρόγραμμα σπουδών τους στα ελληνικά και στα τουρκικά, ανάλογο με αυτό των μειονοτικών δημοτικών, αποτέλεσαν ένα οικείο περιβάλλον, όπου οι η μειονοτική τους ταυτότητα φαινόταν προστατευμένη. Κυρίως, όμως η φοίτηση στα μειονοτικά γυμνάσια συνδεόταν με την προοπτική σπουδών σε τουρκικά τριτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα και με τις δυνατότητες που ενέγραφε για την προσωπική εξέλιξη των υποκειμένων μια τέτοια επιλογή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και θεωρώντας ότι στα σύγχρονα εθνικά κράτη η εκπαίδευση καλείται να υπηρετήσει ένα διπλό ρόλο, να καλλιεργήσει την κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα, η οποία αποτελεί το σημαντικότερο παράγοντα για την όποια βελτίωση του επιπέδου ζωής σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο, και να εξασφαλίσει την πολιτική κοινωνικοποίηση των μελών της εθνικής κοινότητας, εκτιμάται ότι τα μειονοτικά γυμνάσια μάλλον ανταποκρίθηκαν σε αυτό το ρόλο, αλλά αυτές οι διαδικασίες έλαβαν χώρα στα πλαίσια ενός έθνους – κράτους διαφορετικού από το ελληνικό. Ωστόσο, οι διαδικασίες αυτές εξυπηρετούσαν και τις προτεραιότητες και τις θεωρήσεις της ελληνικής πολιτικής σε ό,τι αφορά στη μειονοτική εκπαίδευση που ήθελε είτε την «αμορφωσιά» της μειονότητας και τη γενικότερη περιθωριοποίησή της (εκτιμώντας ότι έτσι θα ήταν και πιο εύκολη η χειραγωγή της) είτε τον εξαναγκασμό όσων εναντιώνονταν σε αυτό και οραματίζονταν ένα διαφορετικό μέλλον για τον εαυτό τους να μεταναστεύσουν στην Τουρκία, όπου και θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν τις προσδοκίες τους, αντιμετωπίζοντας όμως και τις συνέπειες αυτής της επιλογής. Πρόκειται για μια επί της ουσίας *εθνική πολιτική* που «διαγράφει», αφού δεν μπόρεσε να αφομοιώσει, όσους θεωρεί ξένο σώμα στην εθνική κοινωνία, επιβεβαιώνοντας την παραδοχή για την άρρητη ταυτότητα της μειονότητας. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, και για όλη την περίοδο που εξετάζουμε σε αυτήν την εργασία, η επιλογή φοίτησης στα μειονοτικά δευτεροβάθμια σχολεία αφορούσε, όπως έχει αναφερθεί, σε μικρό μέρος της μειονότητας. Για αυτό και η διαχείρισή της από το ελληνικό κράτος με τον τρόπο που τη διαχειρίστηκε δεν οδήγησε σε ευρύτερες εντάσεις ανάμεσα σε αυτό και τη μειονότητα. Η αύξηση του ενδιαφέροντος των μειονοτικών, στη δεκαετία του 1980, για σπουδές στη δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση, και κυρίως η επιμονή των ελληνικών αρχών να διαχειριστεί τα πράγματα όπως και πριν, αποτέλεσε ένα από τα πεδία που εκδηλώθηκε η σύγκρουση ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και τη μειονότητα.

Σε ό,τι αφορά στα ιεροσπουδαστήρια, αν και πρόκειται για εκπαιδευτικά ιδρύματα που ο πρωταρχικός τους στόχος ήταν η κατάλληλη προετοιμασία των θρησκευτικών λειτουργών της

του δημοτικού και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση· βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΤΕΛΙΚΗΣ 2008, σ. 70-71 . Σε παλαιότερη δημοσιοποίηση ανάλογων αιτημάτων των μειονοτικών το 2002, δημοσιοποίηση που υπογραφόταν από το «Σύλλογο Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης» και την «Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης» το ανάλογο αίτημα είχε διατυπωθεί με πιο ασαφή τρόπο, αφήνοντας περιθώρια για ευρύτερες «συζητήσεις» και «ζυμώσεις» σχετικά με τη δομή και το περιεχόμενο των δευτεροβάθμιων μειονοτικών σχολείων: «να ιδρυθούν 4 νέα Γυμνάσια, 4 Λύκεια, 1 Τεχνικό Λύκειο και ένα Λύκειο θηλέων οι κυριότητες των οποίων καθώς και οι Διοικήσεις θα ανήκουν μεν στην Μειονότητα, θα έχουν δε την κρατική στήριξη και αιγίδα» (ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ/ΑΖΙΝΛΙΚ ΕĞİTİMİ 2002, σ. 10, 17).

μειονότητας, ο ρόλος που ανέλαβαν αφορούσε περισσότερο την παραγωγή μειονοτικών δασκάλων για το τουρκόφωνο μέρος του προγράμματος των μειονοτικών δημοτικών. Αυτή η αλλαγή στο ρόλο τους σχετίζεται άμεσα με την ελληνική πολιτική να ελέγξει όσο πιο αποφασιστικά μπορούσε το χώρο των μειονοτικών δασκάλων, εξασφαλίζοντας ότι αυτοί, τουλάχιστον στη δημόσια σφαίρα, αν δεν ταυτίζονταν με τις επιλογές των ελληνικών κυβερνήσεων, δε θα στέκονταν εμπόδιο και ούτε θα δημιουργούσαν επιπρόσθετα προβλήματα σε αυτές.

Για το ελληνικό κράτος είχε πολύ μεγάλη σημασία οι μειονοτικοί δάσκαλοι να ήταν και να παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό προσανατολισμένοι σε πιο παραδοσιακές θεωρήσεις της μειονοτικής ταυτότητας και ως τέτοιες εκλαμβάνονταν όσες περιέκλειαν ως βασικό στοιχείο προσδιορισμού τη θρησκευτική παράμετρο και την προσκόλληση σε πρακτικές με έντονα «(παλαιο)μουσουλμανικά» χαρακτηριστικά. Αντίθετα, οι μειονοτικοί δάσκαλοι που είχαν σπουδάσει στην Τουρκία εκλαμβάνονταν στο σύνολό τους ως φερέφωνα του τουρκικού εθνικισμού στη Θράκη και για αυτό καταβλήθηκαν προσπάθειες να μειωθεί έως ελαχιστοποιηθεί η παρουσία τους στη μειονοτική εκπαίδευση.

Από την ίδρυσή τους και μέχρι το 1998 τα ιεροσπουδαστήρια στην Κομοτηνή και στον Εχίνο λειτούργησαν ως «αδιαβάθμητα» σχολεία, εντασσόμενα στη μετα-δημοτική εκπαίδευση, χωρίς τυπική και ουσιαστική αναγνώριση, γεγονός που συντέλεσε στη σταδιακή υποβάθμισή τους. Η ελληνική πολιτεία συνέδεε την όποια αναγνώρισή τους ως σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με το ενδεχόμενο να αποκτήσουν τα ιεροσπουδαστήρια τα χαρακτηριστικά των μειονοτικών γυμνασίων και να συνδεθούν με τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και τις θεωρήσεις εκείνων των μειονοτικών που είχαν υιοθετήσει μια τουρκική εθνική υπαγωγή. Για αυτό και για μεγάλο διάστημα την απέρριπτε.

Καθώς όμως ο ρόλος των ιεροσπουδαστηρίων στην παραγωγή μειονοτικών δασκάλων γινόταν όλο και μεγαλύτερος αυξήθηκαν και οι παρεμβάσεις από ελληνικής πλευράς, ώστε να εξασφαλιστεί ότι αυτά θα συνέχισαν να εξυπηρετούν τους στόχους της ελληνικής πολιτικής με τους όρους που εκείνη ήθελε. Οι παρεμβάσεις της ελληνικής πολιτικής στα ιεροσπουδαστήρια δεν έγιναν διαμέσου μιας νομοθετικής παρέμβασης σε κεντρικό επίπεδο, αλλά σταδιακά και σιωπηλά, κινούμενες σε μεγάλο βαθμό από τους τοπικούς μηχανισμούς διαμόρφωσης πολιτικής και επιτήρησης της μειονότητας επιτείνοντας τη ρευστότητα που χαρακτήριζε την όλη λειτουργία τους. Αν και σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης πρόκειται για ιδιωτικά σχολεία που θα εποπτεύονταν από την ίδια τη μειονότητα διαμέσου των εκλεγμένων από αυτή σχολικών εφοριών, σταδιακά ο ρόλος και η συμμετοχή της μειονότητας στη διοίκηση των ιεροσπουδαστηρίων περιορίστηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό, ενώ αντίστοιχα αυξήθηκε ο ρόλος της ελληνικής διοίκησης. Η αποδοχή της Συνθήκης της Λοζάνης και η πιστή τήρηση των όρων της σήμαινε ότι τα ιεροσπουδαστήρια θα έπρεπε να θεωρούνται ιδιωτικά σχολεία και η εποπτεία τους από το ΥΠΕΠΘ θα έπρεπε να γίνεται με τους ίδιους όρους που κάθε φορά ίσχυαν για τα ιδιωτικά σχολεία. Στην προκειμένη περίπτωση το ιδιωτικό συγχέεται με το δημόσιο μέχρι την τελική επικράτηση του τελευταίου⁵⁷¹.

Για την ηγεσία της μειονότητας και για όσους μειονοτικούς είχαν υιοθετήσει την τουρκική εθνική ταυτότητα τα ιεροσπουδαστήρια ήταν και παραμένουν συνώνυμα της οπισθοδρόμησης και του εγκλωβισμού τους σε ένα προεθνικό παρελθόν που σε καμιά περίπτωση δε θεωρούν

⁵⁷¹ ΤΣΙΠΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 62.

αντιστοιχεί με τα βιώματά τους από το μειονοτικό παρόν και με τις όποιες προσδοκίες έχουν για το μέλλον τους ως μειονοτικοί έλληνες πολίτες⁵⁷².

Τα «νέα» ιεροσπουδαστήρια από το 1998 και μετά αποτελούν έναν ενδιάμεσο τύπο σχολείου μεταξύ του μειονοτικού γυμνασίου/λυκείου και των αντίστοιχων δημοσίων. Στο πρόγραμμα σπουδών τους από το 1998 και μετά η αυξημένη θέση των θρησκευτικών και η διδασκαλία των αραβικών δε σχετίζεται μόνο με το ρόλο των σχολείων αυτών στην προετοιμασία των θρησκευτικών λειτουργών της μειονότητας, αλλά ερείδεται και στην ελληνική επιμονή που θέλει τη μειονότητα θρησκευτική και όχι εθνική τουρκική, γεγονός που μεταφράζεται μεταξύ άλλων στην περιορισμένη χρήση της τουρκικής γλώσσας στο πρόγραμμα σπουδών τους. Στην ουσία όμως η παράμετρος αυτή νομιμοποίησε μια προϋπάρχουσα κατάσταση που θεωρούνταν δεδομένη και μη αναστρέψιμη. Παράλληλα, πρέπει να σημειωθεί ότι για τις πιο συντηρητικές οικογένειες που έχουν στενές σχέσεις με τη θρησκεία, η επιλογή του ιεροσπουδαστηρίου μπορεί να εκληφθεί ως μια «ορθολογική» επιλογή, καθώς αποτελεί τον πιο οικείο χώρο, μέσα στον οποίο όσοι το επιλέγουν νιώθουν την αναγκαία προστασία που προσφέρει η παράδοση μπροστά στις προκλήσεις και τις υφιστάμενες δυσκολίες που έχουν να διαχειριστούν⁵⁷³.

Οι παρεμβάσεις και οι μεθοδεύσεις από ελληνικής πλευράς να ελεγχθεί στο μέγιστο δυνατό βαθμό η πρωτοβάθμια μειονοτική εκπαίδευση, διαδικασίες στις οποίες αξιοποιήθηκαν και τα δύο ιεροσπουδαστήρια, έγιναν στο όνομα της προστασίας των μειονοτικών που δεν ήθελαν να υιοθετήσουν την τουρκική ταυτότητα, αλλά σε καμιά περίπτωση δε δημιούργησαν προϋποθέσεις για την ενσωμάτωση της μειονότητας στην ελληνική κοινωνία. Αντίθετα, αναπαρήγαγαν τις διαχωριστικές γραμμές με τη συνοδεία μιας ρητορικής περί αυτονομίας της μειονότητας στη βάση της διαφορετικής θρησκευτικής ταυτότητας των μελών της. Το γεγονός αυτό δημιούργησε, όπως ήταν αναμενόμενο, αντιδράσεις από την πλευρά των μειονοτικών. Οι αντιδράσεις όμως αυτές δεν αμφισβήτησαν αυτές καθαυτές τις διαχωριστικές γραμμές και τα όρια που έθετε όποια θεώρηση περί αυτονομίας της μειονότητας, αλλά απλώς διεκδίκησαν τον έλεγχο αυτής της αυτονομίας και το δικαίωμα να υπαγορεύουν την ταυτότητα και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της μειονοτικής κοινωνίας.

Σε όλη την περίοδο που μελετάμε η δευτεροβάθμια μειονοτική εκπαίδευση και στις δύο εκδοχές της (μειονοτικά γυμνάσια και ιεροσπουδαστήρια) αξιοποιήθηκε εργαλειακά ώστε να αναπαραχθεί ο διαχωρισμός της μειονότητας από την πλειονότητα στη βάση μιας «μιλετίστικης» αντίληψης, η οποία, ανεξάρτητα αν ερειδόταν σε θρησκευτικά ή εθνικά κριτήρια, συντηρούσε τις διαχωριστικές γραμμές, και εν τέλει μειονοτικοποιούσε τους μειονοτικούς.

Όλα αυτά όμως είναι ιστορία, η οποία, κυρίως για τους μειονοτικούς, φέρει και το βάρος του τραύματος⁵⁷⁴. Αν όμως, ως ιστορία, δεν αποσιωπηθούν και δεν απωθηθούν, αλλά αναδειχθούν και καταστούν αντικείμενο μιας ορθολογικής επεξεργασίας, ώστε να γίνει κατανοητό το πλαίσιο μέσα στο οποίο έλαβαν χώρα, μπορεί να εγγράψουν τη δική τους υπόσχεση για το ρόλο της μνήμης και το πώς αυτή μπορεί να χαράζει νέες πορείες σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο.

⁵⁷² Μεταξύ των αιτημάτων που παρουσίασε το 2002 ο «Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης» και η «Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης» δεν καταγράφεται κανένα αίτημα σχετικά με τα ιεροσπουδαστήρια στην Κομοτηνή και στον Εχίνιο· ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ/ΑΖΙΝΛΙΚ ΕĞİTİMİ 2002. Το 2005 μεταξύ των συμπερασμάτων του συνεδρίου που διοργάνωσε η «Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης» με θέμα τη μειονοτική εκπαίδευση καταγράφεται και το αίτημα της ενσωμάτωσης των ιεροσπουδαστηρίων στα μειονοτικά σχολεία· βλ. ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ – ΤΣΙΠΕΛΙΚΗΣ 2008, σ. 70.

⁵⁷³ ΑΣΚΟΥΝΗ 2006, σ. 313-318.

⁵⁷⁴ ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008, σ. 498-499.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 2.1: Πληθυσμός δυτικής Θράκης – Απογραφή 1951⁵⁷⁵

	ν. Ξάνθης	%	ν. Ροδόπης	%	ν. Έβρου	%	Σύνολο	%
Πλειονοτικοί	49667	55,3	46726	44,2	135469	95,9	231862	68,8
Μειονοτικοί	40224	44,7	58997	55,8	5871	4,1	105092	31,2
Σύνολο	89891	100,0	105723	100,0	141340	100,0	336954	100,0

Πίνακας 2.2: Μειονοτικός πληθυσμός δυτικής Θράκης ανά νομό – Απογραφή 1951

	Μειονοτικοί	%
ν. Ξάνθης	40224	38,3
ν. Ροδόπης	58997	56,1
ν. Έβρου	5871	5,6
Σύνολο	105092	100,0

Πίνακας 2.3: Κατανομή πληθυσμού δυτικής Θράκης σε αστικούς, ημιαστικούς και αγροτικούς οικισμούς – Απογραφή 1951

	Πλειονοτικοί	%	Μειονοτικοί	%	Σύνολο	%
Αστικοί	57510	24,8	20246	19,3	77756	23,1
Ημιαστικοί	47898	20,7	10709	10,2	58607	17,4
Αγροτικοί	126454	54,5	74137	70,5	200591	59,5
Σύνολο	231862	100,0	105092	100,0	336954	100,0

Πίνακας 2.4: Γλωσσική σύνθεση μειονοτικού πληθυσμού δυτικής Θράκης – Απογραφή 1951

	Δυτική Θράκη	%	ν. Ξάνθης	%	ν. Ροδόπης	%	ν. Έβρου	%
Τουρκόφωνοι	85945	81,8	23151	57,6	57093	96,8	5701	97,1
Πομακόφωνοι	18664	17,8	16925	42,1	1628	2,8	111	1,9
Ρομανίφωνοι	303	0,3	47	0,1	237	0,3	19	0,3
Άλλες γλώσσες	180	0,2	101	0,2	39	0,1	40	0,7
Σύνολο	105092	100,0	40224	100,0	58997	100,0	5871	100,0

Πίνακας 2.5: Πληθυσμός δυτικής Θράκης – Απογραφές 1951, 1961, 1971

	Απογραφή 1951	%	Απογραφή 1961	%	Διαφορά 1961-1951	%	Απογραφή 1971	%	Διαφορά 1971-1961	%
ν. Ξάνθης	89891	26,7	89594	25,1	-297	-0,3	82917	25,1	-6677	-7,4
ν. Ροδόπης	105723	31,4	109201	30,6	3478	3,3	107677	32,7	-1524	-1,4
ν. Έβρου	141340	41,9	157760	44,3	16420	11,6	138988	42,2	-18772	-11,9
Σύνολο	336954	100,0	356555	100,0	19601	5,8	329582	100,0	-26973	-7,6

Πίνακας 2.6: Κατανομή πληθυσμού δυτικής Θράκης σε αστικούς, ημιαστικούς και αγροτικούς οικισμούς – Απογραφές 1951, 1961, 1971⁵⁷⁶

	Απογραφή 1951	%	Απογραφή 1961	%	Απογραφή 1971	%
Αστικοί	77756	23,1	94582	26,5	96908	29,4
Ημιαστικοί	58607	17,4	46601	13,1	41993	12,7
Αγροτικοί	200591	59,5	215372	60,4	190681	57,8
Σύνολο	336954	100,0	356555	100,0	329582	100,0

⁵⁷⁵ Προέλευση πίνακα: ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1951α, σ. 9, 12, ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1951β, σ. 208-211, 244-247.

⁵⁷⁶ Προέλευση πίνακα: ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1961, σ. 39, 46-47, 55, 255-263, ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1971, σ. 69-72, 90, 204-211.

Πίνακας 2.7: Κατανομή πληθυσμού δυτικής Θράκης σε αστικούς, ημιαστικούς και αγροτικούς οικισμούς ανά νομό – Απογραφές 1961, 1971⁵⁷⁷

		Απογραφή 1961	%	Σύνολο	Απογραφή 1971	%	Σύνολο
ν. Ξάνθης	Αστικοί	27802	31,0	89594	27040	32,6	82917
	Ημιαστικοί	3269	3,7		3232	3,9	
	Αγροτικοί	58523	65,3		52645	63,5	
ν. Ροδόπης	Αστικοί	31845	29,2	109201	32219	29,9	107677
	Ημιαστικοί	13290	12,2		10777	10,1	
	Αγροτικοί	64066	58,6		64681	60,0	
ν. Έβρου	Αστικοί	34935	22,1	157760	37649	27,1	138988
	Ημιαστικοί	30042	19,0		27984	20,1	
	Αγροτικοί	92783	58,9		73355	52,8	
	Σύνολο	356555		356555	329582		329582

Πίνακας 2.8: Πληθυσμός πόλεων δυτικής Θράκης – Απογραφές 1951, 1961, 1971⁵⁷⁸

	Απογραφή 1951	Απογραφή 1961	Διαφορά 1951-1961	%	Απογραφή 1971	Διαφορά 1961-1971	%
Ξάνθη	27283	27802	519	1,9%	27040	-762	-2,7%
Κομοτηνή	31893	31845	-48	-0,2%	32219	374	1,2%
Αλεξανδρούπολη	18580	20987	2407	13,0%	25136	4149	19,8%
Λιδυμότειχο	8136	7894	-242	-3,0%	8893	999	12,7%
Ορεστιάδα	12832	13948	1116	8,7%	12513	-1435	-10,3%

Πίνακας 2.9: Μειονοτικός πληθυσμός δυτικής Θράκης ανά νομό – Καταγραφή 1952⁵⁷⁹

	Μειονοτικοί	%
ν. Ξάνθης	40769	38,4
ν. Ροδόπης	60901	57,4
ν. Έβρου	4477	4,2
Σύνολο	106147	100,0

Πίνακας 2.10: Μειονοτικός πληθυσμός δυτικής Θράκης ανά νομό – Καταγραφή 1952

	ν. Ξάνθης	%	ν. Ροδόπης	%	ν. Έβρου	%	Σύνολο	%
Μειονοτικοί Τούρκοι	25500	57,4	52000	82,3	9200	76,0	86700	72,4
Πομάκοι	18450	41,6	9100	14,4	900	7,5	28450	23,8
Μειονοτικοί Ρομά	450	1,0	2100	3,3	2000	16,5	4550	3,8
Σύνολο	44400	100,0	63200	100,0	12100	100,0	119700	100,0

Πίνακας 2.11: Πληθυσμός ν. Ροδόπης, Ξάνθης – Στοιχεία απογραφής 1961

	ν. Ροδόπης	%	ν. Ξάνθης	%	Ροδόπη, Ξάνθη	%
Πλειονοτικοί	51560	47,2	52636	58,8	104196	52,4
Μειονοτικοί	57641	52,8	36958	41,2	94599	47,6
Σύνολο	109201	100,0	89594	100,0	198795	100,0

⁵⁷⁷ Προέλευση πίνακα: ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1961, σ. 39, 46-47, 55, 255-263, ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1971, σ. 69-72, 90, 204-211.

⁵⁷⁸ Προέλευση πίνακα: ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1961, σ. 39, 46-47, 55, 255-263, ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1971, σ. 69-72, 90, 204-211.

⁵⁷⁹ Προέλευση πίνακα: ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1961, σ. 39, 46-47, 55, 255-263, ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1971, σ. 69-72, 90, 204-211.

Πίνακας 2.12: Κατανομή πληθυσμού ν. Ροδόπης σε αστικούς, ημιαστικούς και αγροτικούς οικισμούς – Στοιχεία απογραφής 1961

	Απογραφή 1961 ν. Ροδόπης (σύνολο πληθυσμού)	%
Αστικοί	31845	29,2
Ημιαστικοί/Αγροτικοί	77356	70,8
Σύνολο	109201	100,0

Πίνακας 2.13: Πλειονοτικός και μειονοτικός αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός ν. Ροδόπης – Στοιχεία απογραφής 1961

	Απογραφή 1961 ν. Ροδόπης (πλειονοτικοί)	%	Απογραφή 1961 ν. Ροδόπης (μειονοτικοί)	%
Αστικοί	21116	41,0	10729	18,6
Ημιαστικοί/Αγροτικοί	30444	59,0	46912	81,4
Σύνολο	51560	100,0	57641	100,0

Πίνακας 2.14: Κατανομή πληθυσμού νομού Ξάνθης σε αστικούς, ημιαστικούς και αγροτικούς οικισμούς – Στοιχεία απογραφής 1961

	Απογραφή 1961 ν. Ξάνθης (σύνολο πληθυσμού)	%
Αστικοί	27802	31,0
Ημιαστικοί/Αγροτικοί	61792	69,0
Σύνολο	89594	100,0

Πίνακας 2.15: Πλειονοτικός και μειονοτικός αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός ν. Ξάνθης – Στοιχεία απογραφής 1961

	Απογραφή 1961 ν. Ξάνθης (πλειονοτικοί)	%	Απογραφή 1961 ν. Ξάνθης (μειονοτικοί)	%
Αστικοί	22044	41,9	5758	15,6
Ημιαστικοί/Αγροτικοί	30592	58,1	31200	84,4
Σύνολο	52636	100,0	36958	100,0

Πίνακας 2.16: Πληθυσμός ν. Ροδόπης – Καταγραφή Νομαρχίας Ροδόπης 1965

	Νομαρχιακή απογραφή Ροδόπης 1965	%
Πλειονοτικοί	53428	44,2
Μειονοτικοί	67549	55,8
Σύνολο	120977	100,0

Πίνακας 2.17: Πληθυσμός ν. Ροδόπης – Καταγραφή Νομαρχίας Ροδόπης 1965

	Νομαρχιακή απογραφή Ροδόπης 1965	%
Μειονοτικοί Τούρκοι	50651	74,8
Πομάκοι	9430	13,9
Μειονοτικοί Ρομά	7000	10,3
«Ερυθρίνοι» (Κιζιλπάσηδες)	650	1,0
Σύνολο	67731	100,0

Πίνακας 2.18: Πληθυσμός ν. Ροδόπης – Απογραφή 1951, Στοιχεία απογραφής 1961, Καταγραφή Νομαρχίας Ροδόπης 1965

	Απογραφή 1951	%	Απογραφή 1961	%	Διαφορά 1961-1951	%	Καταγραφή 1965	%	Διαφορά 1961-1965	%
Πλειονοτικοί	46726	44,2	51560	47,2	4834	10,34	53428	44,2	1868	3,6
Μειονοτικοί	58997	55,8	57641	52,8	-1356	-2,35	67549	55,8	9908	17,2
Σύνολο	105723	100,0	109201	100,0	3478	3,3	120977	100,0	11776	10,8

Πίνακας 2.19: Πλειονοτικός και μειονοτικός ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός ν. Ροδόπης – Στοιχεία απογραφής 1961, Καταγραφή ΣΣΘ 1966

	Απογραφή 1961 ν. Ροδόπης (ημιαστικοί, αγροτικοί)	%	Καταγραφή ΣΣΘ 1966 ν. Ροδόπης (ημιαστικοί, αγροτικοί)	%	Διαφορές	%
Πλειονοτικοί	30444	39,4	30146	37,2	-298	-1,0
Μειονοτικοί	46912	60,6	50969	62,8	4057	8,6
Σύνολο	77356	100,0	81115	100,0	3759	4,9

Πίνακας 2.20: Πλειονοτικός και μειονοτικός ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός ν. Ξάνθης – Στοιχεία απογραφής 1961, Καταγραφή ΣΣΘ 1966

	Απογραφή 1961 ν. Ξάνθης (ημιαστικοί, αγροτικοί)	%	Καταγραφή ΣΣΘ 1966 ν. Ξάνθης (ημιαστικοί, αγροτικοί)	%	Διαφορές	%
Πλειονοτικοί	31592	50,3	30394	47,3	-1198	-3,8
Μειονοτικοί	31200	49,7	33924	52,7	2724	8,7
Σύνολο	62792	100,0	64318	100,0	1526	2,4

Πίνακας 2.21: Πληθυσμός ν. Ροδόπης, Ξάνθης – «Σύνθεση» προέδρου ΣΣΘ 1966

	ν. Ροδόπης	%	ν. Ξάνθης	%	ν.Ροδόπης, Ξάνθης	%
Πλειονοτικοί	51262	45,4	52438	56,9	103700	50,6
Μειονοτικοί	61698	54,6	39682	43,1	101380	49,4
Σύνολο	112960	100,0	92120	100,0	205080	100,0

Πίνακας 2.22: Γλωσσική σύνθεση μειονοτικού πληθυσμού ημιαστικών και αγροτικών οικισμών ν. Ροδόπης, Ξάνθης – Στοιχεία καταγραφής ΣΣΘ 1966

	ν. Ροδόπης	%	ν. Ξάνθης	%	ν. Ξάνθης, ν. Ροδόπης	%
Μειονοτικοί Τούρκοι	37239	73,1	12390	36,5	49629	58,5
Πομάκοι	9704	19,0	19661	58,0	29365	34,6
Μειονοτικοί Ρομά	4026	7,9	1873	5,5	5899	6,9
Σύνολο	50969	100,0	33924	100,0	84893	100,0

Πίνακας 2.23: Πληθυσμός δυτικής Θράκης – Καταγραφή ΣΣΘ 1969

		Καταγραφή ΣΣΘ 1969 «Εγγεγραμμένοι»	%	Καταγραφή ΣΣΘ 1969 «Διαβιούντες»	%
ν. Ξάνθης	Πλειονοτικοί	62925	54,3	44871	52,4
	Μειονοτικοί	52957	45,7	40776	47,6
	Σύνολο	115882	100,0	85647	100,0
ν. Ροδόπης	Πλειονοτικοί	55260	45,4	46438	43,6
	Μειονοτικοί	66527	54,6	60121	56,4
	Σύνολο	121787	100,0	106559	100,0
ν. Έβρου	Πλειονοτικοί	189107	98,2	146272	98,6
	Μειονοτικοί	3524	1,8	2130	1,4
	Σύνολο	192631	100,0	148402	100,0

Πίνακας 2.24: Πληθυσμός δυτικής Θράκης – Καταγραφή ΣΣΘ 1969

		Καταγραφή ΣΣΘ 1969 «Εγγεγραμμένοι»	Καταγραφή ΣΣΘ 1969 «Διαβιούντες»	Διαφορά	%
ν. Ξάνθης	Πλειονοτικοί	62925	44871	-18054	-28,7
	Μειονοτικοί	52957	40776	-12181	-23,0
	Σύνολο	115882	85647	-30235	-26,1
ν. Ροδόπης	Πλειονοτικοί	55260	46438	-8822	-16,0
	Μειονοτικοί	66527	60121	-6406	-9,6
	Σύνολο	121787	106559	-15228	-12,5
ν. Έβρου	Πλειονοτικοί	189107	146272	-42835	-22,7
	Μειονοτικοί	3524	2130	-1394	-39,4
	Σύνολο	192631	148402	-44229	-23,0

Πίνακας 2.25: Πληθυσμός ν. Ξάνθης – Στοιχεία απογραφής 1961, Καταγραφή ΣΣΘ 1969

	Απογραφή 1961	%	Καταγραφή 1969 «Διαβιούντες»	%	Διαφορά 1961-1969	%
Πλειονοτικοί	52636	58,8	44871	54,4	-7765	-14,8
Μειονοτικοί	36958	41,2	40776	47,6	3818	10,3
Σύνολο	89594	100,0	85647	100,0	-3947	-4,4

Πίνακας 2.26: Πληθυσμός ν. Ροδόπης – Στοιχεία απογραφής 1961, Καταγραφή ΣΣΘ 1969

	Απογραφή 1961	%	Καταγραφή 1969 «Διαβιούντες»	%	Διαφορά 1961-1969	%
Πλειονοτικοί	51560	47,2	46438	43,6	-5122	-9,9
Μειονοτικοί	57641	52,8	60121	56,4	2480	4,3
Σύνολο	109201	100,0	106559	100,0	-2642	-2,4

Πίνακας 2.27: Πληθυσμός ν. Ροδόπης – Καταγραφή Νομαρχίας Ροδόπης 1965, Καταγραφή ΣΣΘ 1969

	Καταγραφή 1965	%	Καταγραφή 1969 «Διαβιούντες»	%	Διαφορά 1965-1969	%
Πλειονοτικοί	53428	44,2	46438	43,6	-6990	-13,1
Μειονοτικοί	67549	55,8	60121	56,4	-7428	-11,0
Σύνολο	120977	100,0	106559	100,0	-14418	-11,9

Πίνακας 3.1: Αριθμός μαθητών/μαθητριών μειονοτικού γυμνασίου Κομοτηνής⁵⁸⁰

Σχολικά έτη	Προκαταρκτική τάξη			Τάξεις Α-Στ'			Σύνολα
	Α	Κ	Σ	Α	Κ	Σ	
1952-53	122 (93,8%)	8 (6,2%)	130				
1953-54	47 (95,0%)	3 (6,9%)	50	46 (93,9%)	3 (6,1%)	49	
1954-55	38 (95,0%)	2 (5,0%)	40	80 (94,1%)	5 (5,9%)	85	
1954-55			~43	77 (93,9%)	5 (6,1%)	82	125
1955-56							137
1962-63							165
1964-65							(~300)
1965-66							(<318)
1976-77				269 (74,9%)	90 (25,1%)	359	359
1977-78				255 (74,3%)	88 (25,7%)	343	343

⁵⁸⁰ Προέλευση πίνακα: Έκθεση Μαμέλη 20.5.1954, σ.13, Έγγραφο Γενικής Επιθεώρησης Μέσης Εκπαίδευσης ΙΑ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας 17.12.1954, Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης 15.1.1955, Υπόμνημα Παπαεγγενίου 1.2.1955, σ. 3, Σημείωμα Παπαεγγενίου 3.2.1956, ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31η/4.7.1963, σ. 18, σ. 1, Έγγραφο ΔΕΜΣΜΔΕ 8.11.1977. Οι 300 μαθητές του σχολικού έτους 1964-65 αναφέρονται στο Έγγραφο ΓΕΞΜΣ 29.12.1964, σ. 1: «Εκ του μηδενός εντός δεκαετίας εδημιουργήθη αριθμός 300 μαθητών φοιτώντων εις το Λύκειον Κομοτηνής, το οποίον ιδρύθη δαπάναις του ελληνικού κράτους διά τους Μουσουλμάνους». Οι 318 μαθητές και μαθήτριες που αναφέρονται περιλαμβάνουν και τους μαθητές της α' τάξης του μειονοτικού γυμνασίου Ξάνθης, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του το σχολικό έτος 1965-1966· ΣΣΘ/Συνεδρίαση 42η/4.2.1966, σ. 12: «[...] και κατόπιν της ιδρύσεως εν Ξάνθη Μουσουλμανικού Λυκείου και Γυμνασίου και του εν Κομοτινή από του 1954 λειτουργούντος Μουσουλμανικού Λυκείου και Γυμνασίου, 2 Σχολαί Μέσης Εκπαιδεύσεως με συνολικόν αριθμόν 318 μαθητών».

Πίνακας 3.2: Μειονοτικό γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ», Εξετασθέντες, εισαχθέντες και απορριφθέντες μαθητές – Σχολικό έτος 1954-55⁵⁸¹

Υποστάντες Εισιτήριον Εξέτασιν				Εισαχθέντες			Απορριφθέντες		
	Άρρ.	Θήλ.	Σύνολον	Άρρ.	Θήλ.	Σύνολον	Άρρ.	Θήλ.	Σύνολον
Ιούλιον	34	4	38	21	0	21	13	4	17
Σεπτέμβριον	27	1	28	20	0	20	7	1	8
Οκτώβριον	14	2	16	7	2	9	7	0	7
Γενικόν Σύνολον	75	7	82	48	2	50	27	5	32
	91,5%	8,5%	100,0%	58,6%	2,4%	61,0%	32,9%	6,1%	39,0%

Πίνακας 3.3: Εγγραφέντες μαθητές και μαθήτριες του γυμνασίου «Τζελάλ Μπαγιάρ» κατά το έτος 1954-55⁵⁸²

Προκαταρκτική τάξη			Α΄ Τάξη			Β΄ Τάξη			Σύνολα		
Α	Κ	Σ	Α	Κ	Σ	Α	Κ	Σ	Α	Κ	Σ
38	2	40	44	2	46	36	3	39	80	5	85
95,0%	5,0%	100,0%	95,7%	4,3%	100,0%	92,3%	7,7%	100,0%	94,1%	5,9%	100,0%

Πίνακας 3.4: «Κατάστασις αριθμητική των μαθητών του γυμνασίου Τζελάλ Μπαγιάρ κατά το έτος 1954-55»⁵⁸³

Τάξεις	Εκ Κομοτηνής		Εκ περιφέρειας Κομοτηνής		Εκ Ξάνθης		Εκ περιφέρειας Ξάνθης		Σύνολο		Γενικό Σύνολο
	Άρρ.	Θήλ.	Άρρ.	Θήλ.	Άρρ.	Θήλ.	Άρρ.	Θήλ.	Άρρ.	Θήλ.	
Α΄	23	1	16	1	0	0	3	0	42	2	44
Β΄	20	3	13	0	0	0	2	0	35	3	38
Σύνολον	43	4	29	1	0	0	5	0	77	5	82
Σύνολα	47 (57,3%)		30 (36,6%)		0		5 (6,1%)				(100,0%)

Πίνακας 3.5: Μαθητές στ΄ τάξης μειονοτικών δημοτικών που φοίτησαν, σχολικά έτη 1960-1961 έως 1970-71⁵⁸⁴

Σχολικά έτη	ν. Ξάνθης			ν. Ροδόπης			ν. Έβρου			Σύνολα		
	Α	Κ	Σ	Α	Κ	Σ	Α	Κ	Σ	Σ/Α	Σ/Κ	Σύνολο
1960-61	213	99	312	326	156	482	16	10	26	555	265	820
1961-62	206	89	295	352	145	497	17	8	25	575	242	817
1962-63	226	123	349	392	168	585	32	13	45	650	304	954
1963-64	246	157	403	391	194	585	16	10	26	653	361	1014
1964-65	267	150	417	367	165	532	19	11	30	653	326	959
1965-66	298	149	447	430	191	621	32	14	46	760	354	1114
1966-67	262	170	432	429	201	630	27	18	45	718	389	1107
1967-68	297	137	434	438	180	618	27	12	39	762	329	1091
1968-69	335	220	555	480	242	722	38	21	59	853	483	1336
1969-70	383	242	625	521	326	887	36	18	54	980	586	1566
1970-71	363	218	581	521	330	851	42	31	73	926	579	1505

⁵⁸¹ Προέλευση πίνακα: Έγγραφο Γενικής Επιθεώρησης Μέσης Εκπαίδευσης ΙΑ΄ Εκπαιδευτικής Περιφέρειας 17.12.1954.

⁵⁸² Προέλευση πίνακα: Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης 15.1.1955.

⁵⁸³ Προέλευση πίνακα: Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης 15.1.1955.

⁵⁸⁴ Προέλευση πίνακα: ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1962, σ. 44-45, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1965, σ. 81, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1966α, σ. 45, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1966β, σ. 47, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1966γ, σ. 47, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1968, σ. 47, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1969α, σ. 24, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1969β, σ. 34, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1971α, σ. 34, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1971β, σ. 34, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1974, σ. 94.

Πίνακας 3.6: Μαθητές στ' τάξης μειονοτικών δημοτικών δυτικής Θράκης (φοιτήσαντες, απολυθέντες), σχολικά έτη 1971-72 έως 1978-79⁵⁸⁵

Σχολικά έτη	Φοιτήσαντες			Απολυθέντες		
	A	K	Σ	A	K	Σ
1971-72	987	563	1550	950	538	1488
1972-73	954	550	1504	923	519	1442
1973-74	951	581	1532	922	535	1457
1974-75	864	545	1409	819	506	1325
1975-76	852	509	1361	837	493	1330
1976-77	833	553	1386	820	535	1355
1977-78	873	623	1496	855	580	1435
1978-79	898	636	1534	869	580	1449

Πίνακας 3.7: Μειονοτικό γυμνάσιο Κομοτηνής – Εγγεγραμμένοι μαθητές – σχολικά έτη 1976–77, 1977–78⁵⁸⁶

	Σχολικό έτος 1976-77			Σχολικό έτος 1977-78		
	A	K	Σ	A	K	Σ
τάξη α'	124 (81,6%)	28 (18,4%)	152	92 (78,6%)	25 (21,4%)	117
τάξη β'	55 (72,4%)	21 (27,6%)	76	66 (79,5%)	17 (20,5%)	83
τάξη γ'	48 (77,4%)	14 (22,6%)	62	49 (79,0%)	13 (21,0%)	62
τάξη δ'	16 (55,2%)	13 (44,8%)	29	23 (62,2%)	14 (37,8%)	37
τάξη ε'	13 (61,9%)	8 (38,1%)	21	12 (50,0%)	12 (50,0%)	24
τάξη στ'	13 (68,4%)	6 (31,6%)	19	13 (65,0%)	7 (35,0%)	20
Σύνολα	269 (74,9%)	90 (25,1%)	359	255 (74,3%)	88 (25,7%)	343

Πίνακας 3.8: Μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης – Εγγεγραμμένοι μαθητές – σχολικά έτη 1976–77, 1977–78⁵⁸⁷

	Σχολικό έτος 1976-77			Σχολικό έτος 1977-78		
	A	K	Σ	A	K	Σ
τάξη α'	36 (81,8%)	8 (18,2%)	44	33 (68,8%)	15 (31,3%)	48 ⁵⁸⁸
τάξη β'	27 (79,4%)	7 (20,6%)	34	25 (80,6%)	6 (19,4%)	31
τάξη γ'	21 (84,0%)	4 (16,0%)	25	17 (85,0%)	3 (15,0%)	20
τάξη δ'	16 (72,7%)	6 (27,3%)	22	20 (87,0%)	3 (13,0%)	23
τάξη ε'	8 (57,1%)	6 (42,9%)	14	11 (64,7%)	6 (35,3%)	17
τάξη στ'	8 (50,0%)	8 (50,0%)	16	7 (53,8%)	6 (46,2%)	13
Σύνολα	116 (74,8%)	39 (25,2%)	155	113 (74,3%)	39 ⁵⁸⁹ (25,7%)	152

⁵⁸⁵ Προέλευση πίνακα: ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1975, σ. 47, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1976, σ. 47, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1977, σ. 49, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1978α, σ. 68, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1978β, σ. 70, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1979, σ. 78, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1981, σ. 74, ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1982, σ. 72.

⁵⁸⁶ Προέλευση πίνακα: Έγγραφο Διοικητικής Επιθεώρησης Μειονοτικών Σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης, 8.11.1977

⁵⁸⁷ Προέλευση πίνακα: Έγγραφο Διοικητικής Επιθεώρησης Μειονοτικών Σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης, 8.11.1977

⁵⁸⁸ Στο έγγραφο από όπου αντιγράφουμε τα στοιχεία ο συνολικός αριθμός των εγγαφέντων μαθητών και μαθητριών υπολογίζεται αντί για 48, που είναι με βάση την επιμέρους αναφορά σε μαθητές και μαθήτριες, σε 50. Ως εκ τούτου ο συνολικός αριθμός των μαθητών και μαθητριών του σχολείου υπολογίζεται στους 154.

⁵⁸⁹ Στο έγγραφο από όπου αντιγράφουμε τα στοιχεία ο συνολικός αριθμός των εγγεγραμμένων μαθητριών στο μειονοτικό γυμνάσιο Ξάνθης αναγράφεται ως 41 και ως εκ τούτου ο συνολικός αριθμός των μαθητών και μαθητριών του σχολείου υπολογίζεται στους 154.

Πίνακας 4.1: Μειονοτικό ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής – Φοιτώντες σπουδαστές – σχολικό έτος 1949-50⁵⁹⁰

	Σχολικό έτος 1949-50	
	Α	Σ
τάξη α΄		
τάξη β΄		
τάξη γ΄		
τάξη δ΄	74	74
τάξη ε΄	10	20
τάξη στ΄	27	27
Σύνολα	111	111

Πίνακας 4.2 – Μαθήματα ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής – Δεκαετία 1960⁵⁹¹

1. Αραβικά	6. Ερμηνεία Κορανίου	10. Χημεία
2. Ελληνικά	7. Ρήσεις Μωάμεθ	11. Ιστορία
3. Τουρκικά	8. Μαθηματικά	12. Γεωγραφία
4. Κοράνι	9. Φυσική	13. Γυμναστική
5. Ισλαμικό Δίκαιο		

Πίνακας 4.3 – Μαθήματα ιεροσπουδαστηρίου Εχίνου – Δεκαετία 1960⁵⁹²

1. Ελληνική γλώσσα	8. Αραβική γλώσσα
2. Ιστορία	9. Αραβικός νόμος
3. Γεωγραφία	10. Αραβική ομιλία
4. Κοράνιο	11. Τουρκική γλώσσα
5. Θρησκευτικά	12. Αριθμητική
6. Θρησκευτική ιστορία	13. Γεωμετρία
7. Ηθική	14. Φυσική Ιστορία

Πίνακας 4.4 – Μαθήματα «ιερατικού φροντιστηρίου» – Δεκαετία 1960⁵⁹³

1. Ελληνικά	13. Πίστη
2. Τουρκικά	14. Φιλολογία
3. Περσικά	15. Φιλοσοφία
4. Θρησκευτικά	16. Καλλιγραφία
5. Ερμηνεία Κορανίου	17. Ισλαμικό δίκαιο
6. Πνευματική ζωή του Μωάμεθ	18. Κληρονομικό δίκαιο
7. Διδασκαλία του Μωάμεθ	19. Ιστορία
8. Περί ιμάμηδων	20. Αριθμητική
9. Κήρυγμα ιμάμη	21. Γεωμετρία
10. Κουλτούρα	22. Χημεία
11. Σοφία	23. Γεωγραφία
12. Κοινωνία	

⁵⁹⁰ Προέλευση πίνακα: Αναφορά Μηναΐδη, 19.12.1949

⁵⁹¹ Προέλευση: ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 55

⁵⁹² Προέλευση: ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 55

⁵⁹³ Προέλευση: ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003, σ. 55

Πίνακας 4.5 – Ειδικό ωρολόγιο πρόγραμμα μειονοτικών ιεροσπουδαστηρίων Κομοτηνής και Εχίνου⁵⁹⁴

Μαθήματα	Τάξεις									
	Α		Β		Γ		Δ		Ε	
	Ωρες	%	Ωρες	%	Ωρες	%	Ωρες	%	Ωρες	%
1. Θρησκευτικά (Κοράνι, Αραβικά, Ισλαμική Ιστορία)	8	26,7	8	26,7	8	26,7	8	26,7	7	23,3
2. Τουρκικά	4	13,3	3	10,0	3	10,0	3	10,0	3	10,0
3. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία	4	13,3	4	13,3	4	13,3	5	16,7	4	13,3
4. Νεοελληνική Γλώσσα και Γραμματεία	3	10,0	3	10,0	3	10,0	3	10,0	3	10,0
5. Ιστορία	2	6,7	2	6,7	2	6,7	2	6,7	2	6,7
6. Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος					1	3,3			1	3,3
7. Ξένη Γλώσσα	1	3,3	1	3,3	1	3,3	1	3,3	1	3,3
8. Μαθηματικά	3	10,0	3	10,0	3	10,0	3	10,0	3	10,0
9. Φυσική – Χημεία			3	10,0	3	10,0	3	1,0	3	10,0
10. Ανθρωπολογία – Υγιεινή			1	3,3						
11. Γεωγραφία – Γεωλογία	2	6,7	1	3,3	1	3,3	1	3,3		
12. Βιολογία	2								1	3,3
13. Ψυχολογία									1	3,3
14. Φυσική Αγωγή	1	3,3	1	3,3	1	3,3	1	3,3	1	3,3
	30	100	30	100	30	100	30	100	30	100

Πίνακας 4.6 - Ωρολόγιο Πρόγραμμα των Ημερήσιων Γυμνασίου και Α' και Β' Ημερήσιων Λυκείου (1981)⁵⁹⁵

Μαθήματα	Τάξεις Γυμνασίου			Τάξεις Λυκείου	
	Α	Β	Γ	Α	Β
	Ωρες	Ωρες	Ωρες	Ωρες	Ωρες
1. Θρησκευτικά	2	2	2	2	2
2. Σχολικός Επαγγελματικός Προσανατολισμός			1		
3. Αρχαία Ελληνική Γραμματεία	3/4	4	4/3	7/6	5/4
4. Νεοελληνική Γλώσσα και Γραμματεία	5	4/3	4	4	3/4
5. Ιστορία	3	2	2	2	2
6. Μαθηματικά	4/3	3/4	3/4	4/5	3/4
7. Ξένη Γλώσσα	3	3	3	3	2
8. Γεωγραφία	3/-	1	1		
9. Γεωλογία – Ορυκτολογία – Οικονομική Γεωγραφία				1	
10. Βιολογία	-/3		1		
11. Ανθρωπολογία Υγιεινή		1			1
12. Καλλιτεχνικά	2	1	1	1	
13. Τεχνολογία/Οικιακή Οικονομία	2	2	1		
14. Πολιτιστικές Δραστηριότητες		1	1		
15. Φυσική Αγωγή	2	2	2	2	2/1
16. Χημεία		1	1	1	1
17. Φυσική		2	1	3	2
18. Μουσική	1	1	1		
19. Ψυχολογία					1
20. Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος			1		
21. Μαθήματα Προγράμματος Επιλογής					6
	30	30	30	30	30

⁵⁹⁴ Προέλευση: ΣΟΛΤΑΡΙΔΗΣ 1997, σ. 148 και Γενική Επιθεώρηση Μειονοτικών Σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης Καβάλας αρ. πρωτ.: 1/62/23-11-1982

⁵⁹⁵ Προέλευση: ΠΔ 1286/16-10-1981. Στον πίνακα δεν περιλάβαμε την Γ' τάξη του Λυκείου ούτε και τα μαθήματα του Προγράμματος Επιλογής αναλυτικά.

Πίνακας 4.7: Μειονοτικό ιεροσπουδαστήριο Κομοτηνής – εγγραφέντες μαθητές – σχολικά έτη 1976–77, 1977–78⁵⁹⁶

	Σχολικό έτος 1976-77		Σχολικό έτος 1977-78	
	Α	Σ	Α	Σ
τάξη α΄	52 (39,4%)	52	35 (33,0%)	35
τάξη β΄	30 (22,7%)	30	28 (26,4%)	28
τάξη γ΄	17 (12,9%)	17	17 (16,0%)	17
τάξη δ΄	16 (12,1%)	16	12 (11,3%)	12
τάξη ε΄	17 (12,9%)	17	14 (13,2%)	14
Σύνολα	132 (100,0%)	132	106 (100,0%)	106

Πίνακας 4.7: Μειονοτικό ιεροσπουδαστήριο Εχίνου – εγγραφέντες μαθητές – σχολικά έτη 1976–77, 1977–78⁵⁹⁷

	Σχολικό έτος 1976-77		Σχολικό έτος 1977-78	
	Α	Σ	Α	Σ
τάξη α΄	33 (33,0%)	33	27 (26,0%)	27
τάξη β΄	28 (28,0%)	28	28 (26,9%)	28
τάξη γ΄	17 (17,0%)	17	19 (18,3%)	19
τάξη δ΄	13 (13,0%)	13	16 (15,4%)	16
τάξη ε΄	9 (9,0%)	9	14 (13,5%)	14
Σύνολα	100 (100,0%)	100	104 (100,0%)	104

⁵⁹⁶ Προέλευση πίνακα: Έγγραφο Διοικητικής Επιθεώρησης Μειονοτικών Σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης, 8.11.1977

⁵⁹⁷ Προέλευση πίνακα: Έγγραφο Διοικητικής Επιθεώρησης Μειονοτικών Σχολείων Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης, 8.11.1977

ΠΗΓΕΣ

Α. Αρχειακές πηγές

ΓΑΚ Καβάλας – Αρχείο Συντονιστικού Γραφείου Μειονοτικών Σχολείων

- *Υπόμνημα Μουσουλμανικών Κοινοτήτων* 20.9.1945: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Μουσουλμανική Κοινότητα Κομοτηνής Ξάνθης και Διδυμοτείχου, «Υπόμνημα προς την Γενικήν Διοίκησιν Θράκης, Διεύθυνσιν Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως», αριθμός πρωτοκόλλου: 122
- *Σημείωμα Παπαευγενίου* 28.9.1945: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, ΓΕΞΜΣ, «Σημείωμα Γενικού Επιθεωρητού Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων επί του αριθμ. 122/20.9.1945 υπομνήματος των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων Κομοτηνής, Ξάνθης και Διδυμοτείχου», αριθμός πρωτοκόλλου ΕΠ: 212
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 30.3.1946: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεσις του Αθαν. Παπαευγενίου, προς το Υπουργείο Παιδείας, «Περί των Μουσουλμανικών Σχολείων Δυτ. Θράκης και Αρμενικών τούτων», αριθμός πρωτοκόλλου ΕΠ: 95
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 14.11.1946: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεσις Αθαν. Παπαευγενίου, «Περί των ζωτικών ζητημάτων των Μουσουλμανικών Σχολείων Θράκης, προς το Υπουργείο Παιδείας», αριθμός πρωτοκόλλου ΕΠ: 115
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 29.10.1948: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεσις Αθανασίου Παπαευγενίου, «Περί των εν Θράκη Μουσουλμανικών Σχολείων», αριθμός πρωτοκόλλου ΕΠ: 331
- *Πόρισμα Συνσέψεως ΓΔΘ* 1-2.12.1949: ΑΣΓΜΣ, φ. 89, «Πόρισμα της παρά τη ΓΔΘ συσκέψεως 1-2.12.1949 διά τα Μουσουλμανικά Σχολεία Θράκης»
- *Αναφορά Μηναΐδη* 19.12.1949: ΑΣΓΜΣ, φ.95, «Αναφορά Μηνά Μηναΐδη, Επιθεωρητού Μουσουλμανικών Σχολείων προς τον Γενικόν Επιθεωρητήν Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων», αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 772
- *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 28.12.1949: ΑΣΓΜΣ φ. 89, Υπόμνημα Αθαν. Παπαευγενίου, «Περί γλωσσικής αφομοιώσεως των Ξενοφώνων», αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ: 241
- *Έγγραφο Κέντρου Αλλοδαπών Ροδόπης* 14.14.1951: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Κέντρο Αλλοδαπών Ροδόπης, «Μετάφραση άρθρου του Χασάν Νεβζάτ Καραγκιλ στο περιοδικό *Γεσίλ – Αδά* (Πράσινο νησί – Κύπρος) με τίτλο “Τι γίνονται οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης. Μη λησμονείτε τους εκατόν χιλιάδας Τούρκων”, στα φύλλα 20, 21, 22, 23 των μηνών Ιουλίου, Αυγούστου, Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου 1951», προς ΓΕΞΜΣ, αριθμός πρωτοκόλλου Π/4/68κη
- *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 28.6.1952: ΓΑΚ Καβάλας–ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Υπόμνημα Αθανασίου Παπαευγενίου, «Του εν τη Δυτ. Θράκη ιδρυομένου –ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ– Γυμνασίου», αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 75
- *Έκθεση Διεύθυνσης Αλλοδαπών* 31.7.1952: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, ΥΠΕΣ, Γενική Διεύθυνση Αλλοδαπών, «Έκθεσις περί των εν Ελλάδι βιούντων Μουσουλμάνων», αριθμός πρωτοκόλλου: 421/2/20/4
- *Πράξη 103 ΥΠΕΠΘ* 13.12.1952: ΑΣΓΜΣ, φ. 89, «Πράξεις 103 του ΥΠΕΠΘ της 13.2.1952»
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 22.12.1952: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεσις Αθανασίου Παπαευγενίου, «Περί της εν τη περιφερεία της Γεν. Διοικήσεως Θράκης Μειονοτικών και Ξένων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων», αριθμός πρωτοκόλλου: Ε 170,
- *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 12.1.1953: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Υπόμνημα του Αθανασίου Παπαευγενίου, «Περί της βελτιώσεως του (πνευματικού) επιπέδου Μουσουλμάνων Θράκης», αριθμός πρωτοκόλλου: 9
- *Πρακτικό Υποεπιτροπής ΓΔΘ* 22.4.1953: ΑΣΓΜΣ, φ. 89, «Πρακτικό Υποεπιτροπής διά την εξύψωσιν το επιπέδου των Μουσουλμάνων Δυτικής Θράκης», ημερομηνία 22.4.1953
- *Πρακτικό Επιτροπής ΥΠΕΠΘ* 23.5.1953: ΑΣΓΜΣ, φ. 89, «Πράξεις της διά της υπ’ αριθμ. 18508/24.2.1953 αποφάσεως του Υπουργού Παιδείας καταρτισθείσης Επιτροπής [...]επί του επιτρεπτού ή μη της κυκλοφορίας εις την εν Δυτική Θράκη Μουσουλμανικά Σχολεία των εκ Τουρκίας αποσταλέντων κάτωθι διδακτικών βιβλίων»
- *Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΓΔΘ* 17.3.1954ΑΣΓΜΣ, φ. 89, ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Διδακτικών Βιβλίων προς ΓΔΘ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 1201
- *Έκθεση Καλλιφατίδη* 18.5.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεση Κ. Καλλιφατίδη, «εκτελούντα χρέη» υποδιευθυντή στο γυμνάσιο «Τζελάλ Μπαγιάρ» [περιλαμβάνεται στην Έκθεση Μπακάλμπαση 25.5.54, η οποία επισυνάπτεται στο Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.54]
- *Έκθεση Παπαευγενίου – Ατσαβέ* 19.5.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 89, «Έκθεσις της Ελληνικής Επιτροπής Περί των παρά της μικτής ελληνοτουρκικής Επιτροπής διά τα Εκπαιδευτικά των δύο μειονοτήτων συζητηθέντα»
- *Έκθεση Μαμέλη* 20.5.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεση Γ. Μαμέλη, Διευθυντή Μέσης Εκπαίδευσης Γενικής Διοικήσεως Θράκης [περιλαμβάνεται στην Έκθεση Μπακάλμπαση 25.5.54, η οποία επισυνάπτεται στο Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954]
- *Έκθεση Μπακάλμπαση* 25.5.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεση Γ. Μπακάλμπαση της 25.5.54 [επισυνάπτεται στο Υπόμνημα Παπαευγενίου 17.7.1954]

- *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 17.7.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Υπόμνημα Αθανασίου Παπαευγενίου, «Επί της 25.5.54 εκθέσεως του κ. Δ. Μπακάλμπαση, πρ. Υπουργού, περί των αναγκών της Τουρκικής εν Θράκη Μειονότητας», προς ΥΠΕΠΘ, αριθμός πρωτοκόλλου: Ε 178
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 30.7.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεσις Αθανασίου Παπαευγενίου, «Περί των ελθόντων ενταύθα εκ Τουρκίας 1) Αλεξ. Χατζοπούλου, Βουλευτού Κωνσταντινουπόλεως εν τη Τουρκική Βουλή, 2) Οσμάν Γκιουνέι, Διευθυντού Παιδείας (Ιδιωτικών, Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων Κωνσταντινουπόλεως)», αριθμός πρωτοκόλλου ΝΠ 197
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 27.10.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 89, Έκθεσις Αθανασίου Παπαευγενίου, «Περί της παρά των Τούρκων εγκρίσεως των διά την Ελληνικήν Αναγνωστικών των Δημοτικών Σχολείων της Ελληνικής εν Κωνσταντινουπόλει Μειονότητας και της εν Θράκη Τουρκικής», αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 254
- *Έγγραφο Προξενείου της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη* 11.12.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Γενικό Προξενείο της Ελλάδος, «Απόψεις κ. Παπαευγενίου περί των Ελληνικών σχολείων Κωνσταντινουπόλεως», προς Πρεσβεία της Ελλάδας στην Αγκυρα, αριθμός πρωτοκόλλου: 1817
- *Έγγραφο Πρεσβείας της Ελλάδος στην Τουρκία* 16.12.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Πρεσβεία της Ελλάδος στην Τουρκία προς ΥΠΕΞ/Α΄ Πολιτική Διεύθυνση/Τμήμα Τουρκίας, αριθμός πρωτοκόλλου: 3697
- *Έγγραφο Γενικής Επιθεώρησης Μέσης Εκπαίδευσης ΙΑ΄ Εκπαιδευτικής Περιφέρειας* 17.12.1954: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Γενική Επιθεώρηση Μέσης Εκπαίδευσης ΙΑ΄ Εκπαιδευτικής Περιφέρειας, προς ΓΕΞΜΣ, αριθμός πρωτοκόλλου: 2427
- *Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων Θράκης* 15.1.1955: φ. 92, Επιθεώρηση Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, προς ΓΕΞΜΣ, αριθμός πρωτοκόλλου: 119
- *Έγγραφο ΓΔΘ προς ΥΠΕΞ* 18.1.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, ΓΔΘ/Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων, προς ΥΠΕΞ/Τμήμα Τουρκίας, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 60
- *Έγγραφο Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής* 31.1.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή/Τμήμα Ασφαλείας Ξάνθης, προς Διοικητή Χωροφυλακής Ξάνθης/Γραφείο Εθνικής Ασφάλειας, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ: 28/1/16/160
- *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 1.2.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Υπόμνημα Αθανασίου Παπαευγενίου, «Περί της στάσεως της ΤΟΥΡΚΙΑΣ έναντι της Εκπαιδευτικής καταστάσεως της εν τη Χώρα ημών Τουρκικής Μειονότητας και την παραλλήλου και αντιστοίχου ημετέρας τιοιούτης», αριθμός πρωτοκόλλου: 28
- *Έγγραφο Ασφάλειας Ξάνθης* 24.2.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή/Τμήμα Ασφαλείας Ξάνθης, «Περίληψη φύλλου της μειονοτικής εφημερίδας “Θράκη”, αριθμός φύλλου 616 της 14.2.1955», προς Διοικητή Χωροφυλακής Ξάνθης/Γραφείο Εθνικής Ασφάλειας, αριθμός πρωτοκόλλου: 28/1/5/212
- *Έγγραφο Ασφάλειας Ξάνθης* 3.5.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Ελληνική Βασιλική Χωροφυλακή/Τμήμα Ασφαλείας Ξάνθης, «Περίληψη φύλλου της μειονοτικής εφημερίδας “Μιλλέτ”, αριθμός φύλλου 447-163 της 15.4.1955», προς Διοικητή Χωροφυλακής Ξάνθης/Γραφείο Εθνικής Ασφάλειας, αριθμός πρωτοκόλλου: 28/1/37/134
- *Αναφορά Επιθεωρητή Τουρκικών Σχολείων προς ΓΔΘ* 18.5.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Επιθεώρηση Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, προς ΓΔΘ/Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 37
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 26.5.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Έκθεσις Αθαν. Παπαευγενίου, Περί των παρά τω Υπουργείω των Εξωτερικών γενομένων συζητήσεων μετά των Τούρκων αντιπροσώπων διά τα εκπαιδευτικά», αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ: 151
- *Έγγραφο Παπαευγενίου* 31.5.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, ΓΕΞΜΣ, «Περί των εκ Θράκης υποτρόφων εις Τουρκίαν προς μόρφωσιν των ως διδασκάλων», προς ΓΔΘ/Τμήμα Πολιτικών Υποθέσεων, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ: 25
- *Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων Θράκης* 19.7.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Επιθεώρηση Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, «Υποβολή σχεδίου αποφάσεως περί ημεδαπών τούρκων διδασκάλων», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Στοιχειώδους Εκπαίδευσης, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 59
- *Αίτηση μειονοτικών μαθητών προς ΥΒΕ* 20.7.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92/[Αίτηση τριών μειονοτικών μαθητών] προς τον ΥΒΕ
- *Έγγραφο ΥΒΕ προς ΓΕΞΜΣ* 26.7.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, ΥΒΕ/Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, προς ΓΕΞΜΣ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 622 Ξ/Σ
- *Έγγραφο ΓΕΞΜΣ προς ΥΒΕ* 28.7.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, ΓΕΞΜΣ, «Περί της προσλήψεως εις το ενταύθα Πανεπιστήμιον ως υποτρόφων τριών Τουρκοπαίδων εκ Θράκης», προς ΥΠΕΠΘ/Γενική Γραμματεία, αριθμός πρωτοκόλλου: 207
- *Έγγραφο ΥΒΕ προς ΓΕΞΜΣ* 5.8.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, ΥΒΕ/Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, προς ΓΕΞΜΣ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 624 Σ/Η
- *Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς Νομαρχία Ξάνθης* 22.9.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Επιθεώρηση Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, «Ιδρυσις Ιεροσπουδαστηρίου εν Πάχνη – Κοτύλης – Ξάνθης», προς Νομαρχία Ξάνθης, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 99
- *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 11.10.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Υπόμνημα Αθαν. Παπαευγενίου, «Περί της τηρητέας έναντι της εν τη Δυτ. Θράκη Τουρκικής Μειονότητας Στάσεως», αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 275

- *Επιστολή Χαφούζ Αλί Ρεσάτ προς ΓΕΞΜΣ* 2.11.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Επιστολή Χαφούζ Αλή Ρεσάτ, Προέδρου του Σωματείου «Ιτιχάτι Ισλάμ» Ενώσεως Μουσουλμάνων Ελλάδος και Αντιπροσώπου των Ελλάδι Κιρκασίων, προς ΓΕΞΜΣ
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 29.11.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεση Αθανασίου Παπαευγενίου, «Περί της γενομένης παρ' αυτού ερευνής ως προς την Εκπαίδευσιν της Τουρκικής Μειονότητας Θράκης», αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 296
- *Υπόμνημα Παπαευγενίου* 12.12.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, ΓΕΞΜΣ, «Μουσουλμανικόν Ιεροσπουδαστήριον Κομοτηνής Μεδρεσέι-Χαϊριγέ», προς το ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Θρησκευμάτων/Τμήμα Ετεροδόξων, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ: 310
- *Αίτηση Μουφτείας Κομοτηνής προς ΥΠΕΠΘ* 5.12.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Μουφτεία Κομοτηνής, προς ΥΠΕΠΘ, αριθμός πρωτοκόλλου: 175
- *Έγγραφο Επιθεώρησης Τουρκικών Σχολείων προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων Θράκης* 19.12.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, Επιθεώρηση Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, «Περί του Ιεροσπουδαστηρίου Κομοτηνής», προς Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων Θράκης, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 138
- *Σχέδιο απάντησης ΓΕΞΜΣ προς ΥΠΕΠΘ* 27.12.1955: ΑΣΓΜΣ, φ. 92, ΓΕΞΜΣ, Χειρόγραφο/Σχέδιο απάντησης ΓΕΞΜΣ προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Θρησκευμάτων/Τμήμα Ετεροδόξων
- *Σημείωμα Παπαευγενίου* 3.2.1956: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, ΓΕΞΜΣ, «Σημείωμα Αθανασίου Παπαευγενίου ως προς την έκδοσιν παρά της ΕΜΣ βιβλίου: *Η Τουρκική Μειονότης Δυτ. Θράκης*», προς ΥΒΕ/Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 21
- *Έγγραφο Επιθεωρητή τουρκικών σχολείων προς ΥΠΕΠΘ* 16.6.1956: ΑΣΓΜΣ, φ. 89, Επιθεώρηση Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, «Έλεγχος εκ Τουρκίας Αναγνωστικών Ι, ΙΙ και ΙΙΙ γυμνασίου», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Διδακτικών Βιβλίων, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 56
- *Πόρισμα Σύσκεψης ΥΒΕ* 7-8.8.1956: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, «Πόρισμα της παρά τω Υπουργώ Βορ. Ελλάδος συσκέψεως επί του εκπαιδευτικού ζητήματος της Τουρκικής Μειονότητος Δυτ. Θράκης»
- *Έκθεση Παπαευγενίου* 4.10.1956: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Έκθεση του Αθανασίου Παπαευγενίου, «Περί της σημερινής εν τη Δυτ. Θράκη – σχετικώς προς την αυτόθι Τουρκικήν μειονότητα καταστάσεως», αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 164
- *Σημείωμα Παπαευγενίου* 27.6.1957: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Σημείωμα Αθαν. Παπαευγενίου, «Περί της ιδρύσεως εις Κομοτηνήν Οικοτροφείου», αριθμός πρωτοκόλλου: 149
- *Απογραφικό Δελτίο Νομαρχίας Θεσσαλονίκης* 3.6.1958: ΑΣΓΜΣ, φ. 95, Νομαρχία Θεσσαλονίκης, [Δελτίο Απογραφής υπηρετούντων στις δημόσιες υπηρεσίες του ν. Θεσσαλονίκης και τα ΝΠΔΔ], αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 101
- *Έκθεση Επιθεωρητή Μουσουλμανικών Σχολείων Ξάνθης για Εκπαιδευτικό του ιεροσπουδαστηρίου Εχίνου* 15.12.1961: ΑΣΓΜΣ, φ. 18, Επιθεώρηση Μουσουλμανικών Σχολείων Ξάνθης, «Έκθεσις Επιθεωρήσεως κατά την 13ην-12-1961»
- *Απόφαση Ανασύστασης ΣΣΘ* 16.5.1962: ΑΣΓΜΣ φ. 17, [Απόφαση Υπουργού Εξωτερικών Ευάγγελου Αβέρωφ – Τσιτσά για ανασύσταση ΣΣΘ], αριθμός απόφασης: 1946-16
- *Έγγραφο ΓΕΞΜΣ προς ΥΠΕΞ* 16.5.1962: ΑΣΓΜΣ φ. 48, ΓΕΞΜΣ, «Παράλληλοι τάξεις εις το Γυμνάσιο Ξάνθης διά Μουσουλμάνους», προς ΥΠΕΞ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 48
- *ΣΣΘ/Συνεδρίαση* 24η/11.6.1962: ΑΣΓΜΣ φ. 17, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 24ης Συνεδρίασης της 11.6.1962
- *Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΥΠΕΞ* Ιούνιος 1962: ΑΣΓΜΣ φ. 17, ΥΠΕΠΘ/Γενική Διεύθυνση Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως/Τμήμα Β, «Περί επιμορφώσεως μουσουλμάνων διδασκάλων», προς ΥΠΕΞ/Δ' Πολιτική Διεύθυνση, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 1864
- *Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ* 1.10.1962: ΑΣΓΜΣ φ. 17, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Στοιχειώδους Εκπαίδευσης, αριθμός πρωτοκόλλου: ΜΘ 135
- *ΣΣΘ/Συνεδρίαση* 27η/15.10.1962: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 27ης Συνεδρίασης της 15.10.1962
- *ΣΣΘ/Συνεδρίαση* 28η/14.11.1962: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 28ης Συνεδρίασης της 14.11.1962
- *ΣΣΘ/Συνεδρίαση* 30/13.2.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 30ης Συνεδρίασης της 13.2.1963
- *Αναφορά Προέδρου ΣΣΘ* 22.2.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, «Αναφορά του προέδρου του Συντονιστικού Συμβουλίου Θράκης προς τον Υπουργό Παιδείας», αριθμός πρωτοκόλλου ΜΘ 386
- *Έγγραφο Προξενίου Κωνσταντινούπολης προς ΥΠΕΞ* 20.6.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Ελληνικό Προξενείο Κωνσταντινούπολης προς ΥΠΕΞ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 1960/Μ/2/10
- *Έγγραφο ΥΠΕΞ προς ΥΠΕΠΘ* 1.7.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 10, ΥΠΕΞ/Δ' Πολιτική Διεύθυνση προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Μέσης Εκπαίδευσης/Τμήμα Δικαστικό, αριθμός πρωτοκόλλου: Δ 940-33

- *Εγγραφο Υπεξ προς ΥΠΕΠΘ* 2.7.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Υπεξ/Δ' Πολιτική Διεύθυνση, «Ιδρυσις Τουρκικού Γυμνασίου εν Ξάνθη», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ιδιωτικής Εκπαίδευσης, αριθμός πρωτοκόλλου: Δ 921-35
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 31/4.7.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 31ης Συνεδρίασης της 4.7.1963
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 32η/16-17.9.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 32ας Συνεδρίασης της 16-17.9.1963
- *Εγγραφο Προέδρου ΣΣΘ* 27.9.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, «Διορισμός ημεδαπών μουσουλμάνων προσοντούχων διδασκάλων», προς Υπεξ/Α' Πολιτική Διεύθυνσις, αριθμός πρωτοκόλλου ΜΘ 840
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 41ης Συνεδρίασης της 29.10.1965
- *Εγγραφο Προέδρου ΣΣΘ* 18.11.1963: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, προς Πρωθυπουργό, ΥΠΕΠΘ αριθμός πρωτοκόλλου: ΜΘ 792
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 33η/6-7.4.1964: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικός 33ης Συνεδρίασης της 6-7.7.1964
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 35η/23.7.1964: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 35ης Συνεδρίασης της 23.7.1964
- *Εγγραφο ΓΕΞΜΣ* 29.12.1964: ΑΣΓΜΣ φ. 10, ΓΕΞΜΣ, «Τουρκικαί αιτιάσεις διά καταπιέσεις μειονότητας Δ. Θράκης», προς Υπεξ/Δ' Διεύθυνση Πολιτική, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 183
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 38η/5-6.4.1965: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 38ης Συνεδρίασης της 5-6.4.1965
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 40η/26.8.1965: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 40ης Συνεδρίασης της 26.8.1965
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 41η/29.10.1965: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 41ης Συνεδρίασης της 29.10.1965
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 42η/4.2.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 44ης Συνεδρίασης της 4.2.1966
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 43η/4.3.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 43ης Συνεδρίασης της 4.3.1966
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 44η/6.4.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 44ης Συνεδρίασης της 6.4.1966
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 45η/12.5.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 45ης Συνεδρίασης της 12.5.1966
- *Εγγραφο ΓΕΞΜΣ προς Πρόεδρο ΣΣΘ* 14.5.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, ΓΕΞΜΣ προς Πρόεδρο ΣΣΘ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 124
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 47η/6.7.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 47ης Συνεδρίασης της 6.7.1966
- *Εγγραφο Προέδρου ΣΣΘ* 1.8.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικόν Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, «Βασικά Προβλήματα Μουσουλμανικής Μειονότητας Θράκης», προς Πρωθυπουργό, ΥΠΕΠΘ, Υπεξ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΜΘ 402
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 48η/16.9.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό της 48ης Συνεδρίασης της 16.9.1966
- *Εγγραφο Προέδρου ΣΣΘ* 26.10.1966: ΑΣΓΜΣ, φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, «Αγορά οικήματος προς στέγασιν Μουσουλμανικού Γυμνασίου», προς Νομάρχες Θράκης, αριθμός πρωτοκόλλου: ΜΘ 508
- *Εγγραφο Προέδρου ΣΣΘ* 4.11.1966: ΑΣΓΜΣ, φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος με τίτλο «Πίνακες πραγματικού πληθυσμού Νομών Ξάνθης και Ροδόπης κατά Θρησκείαν», προς τον Πρωθυπουργό, Υπεξ, Υπεσ, ΥΠΕΘΑ, ΥΠΕΠΘ, Υπουργό Δημόσιας Τάξης, ΥΒΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΜΘ 546
- *Σημείωμα Μαντζουράνη* Τέλη Νοέμβρη 1966: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, Χειρόγραφο Σημείωμα ΓΕΞΜΣ Δ. Μαντζουράνη, χρονολόγηση: μετά τις 24-25.11.1966
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 49η/2.12.1966: ΑΣΓΜΣ φ. 10, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 49ης Συνεδρίασης της 2.12.1966
- *Εγγραφο Προέδρου ΣΣΘ* 28.1.1967: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, «Μουσουλμανική Μειονότης Δυτικής Θράκης», προς τον Πρωθυπουργό, Υπεξ, αριθμός πρωτοκόλλου ΜΘ 734
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 50ή/9.2.1967: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 50ης Συνεδρίασης της 9.2.1967
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 51η/27.2.1967: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 51ης Συνεδρίασης της 27.2.1967

- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 52η/15.5.1967: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 52ας Συνεδρίασης της 15.5.1967
- Έγγραφο ΓΕΜΣ προς ΥΠΕΠΘ 28.6.1967: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, ΓΕΜΣ, «Τουρκικής προελεύσεως βιβλία διά το μουσουλμανικόν γυμνάσιον και λύκειον Κομοτηνής», προς ΥΠΕΠΘ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 125
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 53η/31.7.1967: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 53ης Συνεδρίασης της 31.7.1967
- Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 16.8.1967: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, «Ιεροδιδασκαλείον Εχίνου Ξάνθης», αριθμός πρωτοκόλλου: ΜΘ 1057
- Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 4.9.1967: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, «Διαχειριστικά Επιτροπαί Περιουσίας των τέως Μουσουλμανικών Κοινοτήτων», προς ΥΠΕΠΘ και Υπουργό Συντονισμού, αριθμός πρωτοκόλλου: ΜΘ: 1.124
- Έγγραφο Προέδρου ΣΣΘ 27.9.1967: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης/Πρόεδρος, «Χρήσις των όρων Μουσουλμανικών και Τουρκικών εις τα Μειονοτικά Σχολεία», προς τους νομάρχες Ξάνθης, Ροδόπης, Έβρου και τον Ανώτατο Διοικητή Χωροφυλακής Θράκης, αριθμός πρωτοκόλλου ΜΘ 1163
- Σημείωμα ΓΕΜΣ 1967: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, Χειρόγραφο Σημείωμα ΓΕΜΣ Δ. Μαντζουράνη, «Ιεροσπουδαστήριο Εχίνου»
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 55η/21.12.1967: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 55ης Συνεδρίασης της 21.12.1967
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 57η/27.5.1968: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 57ης Συνεδρίασης της 27.5.1968
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 58η/13.8.1968: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 58ης Συνεδρίασης της 13.8.1968
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 59η/9.9.1968: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 59ης Συνεδρίασης της 9.9.1968
- ΣΣΘ/Συνεδρίαση 61η/12.2.1962: ΑΣΓΜΣ φ. 11, Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης, Πρακτικό 61ης Συνεδρίασης της 12.2.1962
- Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 2.8.1969: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, ΥΒΕ, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εις Καβάλαν την 2αν Αυγούστου 1969»
- Εισήγηση ΓΕΜΣΜΔΕ σε Σύσκεψη ΥΒΕ 21.3.1970: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, Γενική Επιθεώρηση Μειονοτικών Σχολείων, «Θέματα διά την Συνεδρίαν του Υπουργείου Βορείου Ελλάδος κατά την 21ην.3.1972»
- Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 20.6.1970: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, ΥΒΕ, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εις Θεσσαλονίκην την 20ην Ιουνίου 1970»
- Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 15.2.1971: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, ΥΒΕ/Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εις Καβάλαν την 15ην Φεβρουαρίου 1971»
- Πρακτικό Σύσκεψης ΥΒΕ 12.7.1971: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, ΥΒΕ/Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εις Καβάλαν την 12ην Ιουλίου 1971»
- Πρακτικό Σύσκεψης Διεύθυνσης Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 8.10.1971: ΑΣΓΜΣ, φ. 11, ΠΔΑΜ-Θ/Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων/Τμήμα Β', «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εις Καβάλαν την 8ην Οκτωβρίου 1971»
- Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 20.1.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 20ην Ιανουαρίου 1972»
- Έγγραφο της Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης 14.2.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 38, Α' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, «Κατάστασις εμφανίους τα Μειονοτικά Σχολεία της Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ν. Ξάνθης»
- Έγγραφο της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης 16.2.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 39, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, «Κατάστασις εμφανίους τα Μειονοτικά Σχολεία της Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ν. Ξάνθης»
- Έγγραφο ΔΕΜΣΜΔΕ προς ΥΠΕΠΘ 19.2.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 41, ΔΕΜΣΜΔΕ, «Μετακλητοί εκ Τουρκίας εκπαιδευτικοί», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Εκπαίδευσης Ελληνοπαίδων Εξωτερικού/Τμήμα Σχολείων Μουσουλμανικής Μειονότητας, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 48
- Μελέτη για μουσουλμανικά σχολεία Β' Εκπαιδευτικής περιφέρειας ν. Ξάνθης 24.2.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 39, Νομαρχία Ξάνθης/Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μουσουλμανικών Σχολείων Ξάνθης, «Μελέτη αφορώσα εις την λειτουργίαν των μουσουλμανικών σχολείων της Βας εκπαιδευτικής περιφέρειας Ν. Ξάνθης κατά την προσεχόν 10/ετίαν»
- Πρακτικό Σύσκεψης 24.3.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 24ην Μαρτίου 1972»
- Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ 29.4.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 29ην Απριλίου 1972»
- Πρακτικό Σύσκεψης 31.5.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 31ην Μαΐου 1972»

- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 30.6.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 30ην Ιουνίου 1972»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 31.7.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 31ην Ιουλίου 1972»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 31.9.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 30ην Σεπτεμβρίου 1972»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 30.11.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 30ην Νοεμβρίου 1972»
- *Πρακτικό Σύσκεψης* 28.12.1972: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 28ην Δεκεμβρίου 1972»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 26.2.1973: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 26ην Φεβρουαρίου 1973»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης* 24.5.1973: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, Νομαρχία Ροδόπης/Γραφείο Πολιτιστικών Σχέσεων, «Πρακτικόν Τοπικής Συσκέψεως Μηνός Μαΐου 1973 [24.5.1973]»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 31.5.1973: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 31ην Μαΐου 1973»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 31.7.1973: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 31ην Ιουλίου 1973»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτικών Υποθέσεων ΠΔΑΜ-Θ* 29.9.1973: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, ΠΔΑΜ-Θ/Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων, «Πρακτικά συσκέψεως λαβούσης χώραν εν Καβάλα την 29ην Σεπτεμβρίου 1973»
- *Πρακτικό Σύσκεψης Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Ροδόπης* 27.2.1974: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, Νομαρχία Ροδόπης/Γραφείο Πολιτιστικών Σχέσεων, «Πρακτικόν Τοπικής Σύσκεψης Φεβρουαρίου 1974»
- *Σύσκεψη Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης* Φεβρουάριος 1974: ΑΣΓΜΣ, φ. 12, Νομαρχία Ροδόπης/Γραφείο Πολιτιστικών Σχέσεων, «Πρακτικόν Τοπικής Σύσκεψης μηνός Φεβρουαρίου 1974»
- *Σύσκεψη Γραφείου Πολιτιστικών Σχέσεων Νομαρχίας Ροδόπης* 10.5.1974: ΑΣΓΜΣ, φ. 12/ Νομαρχία Ροδόπης/Γραφείο Πολιτιστικών Σχέσεων, «Πρακτικόν Τοπικής Σύσκεψης»
- *Έγγραφο ΚΥΠ προς ΥπΕξ και ΥΠΕΠΘ* 6.4.1976: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΚΥΠ/Κλάδος Β'/Τμήμα ΙΙΙ/Β2, «Ανθελληνική δραστηριότητα ημεδαπών μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργιών», προς ΥπΕξ/2αν Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων και ΥΠΕΠΘ/Γενική Διεύθυνση Θρησκευμάτων, αριθμός πρωτοκόλλου: Ρ-99509
- *Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΔΕΜΣΜΔΕ* 5.5.1976: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, «Περί φιλοτουρκικής δραστηριότητος του μουσουλμάνου διδασκάλου ... του Ιεροσπουδαστηρίου Ξάνθης», προς ΔΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: 1289
- *Έγγραφο ΔΕΜΣΜΔΕ προς Α' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης* 12.5.1976: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΔΕΜΣΜΔΕ, «Περί φιλοτουρκικής δραστηριότητος του μουσουλμάνου διδασκάλου ... του Ιεροσπουδαστηρίου Ξάνθης», προς Επιθεώρηση Δημοτικής Εκπαίδευσης Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, αριθμός πρωτοκόλλου: 98
- *Έγγραφο ΔΕΜΣΜΔΕ προς ΥΠΕΠΘ* 31.5.1976: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΔΕΜΣΜΔΕ, «Περί φιλοτουρκικής δραστηριότητος του μουσουλμάνου διδασκάλου ... του Ιεροσπουδαστηρίου Ξάνθης», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ελληνοπαίδων Εξωτερικού, Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων, Τμήμα Α', αριθμός πρωτοκόλλου: 110
- *Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΓΕΜΣΜΔΕ* 6.7.1976: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/Τμήμα Α', «Περί του διδασκάλου και ιμάμη του χωρίου Εχίνου Ξάνθης ...», προς ΔΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: 1902
- *Έγγραφο της Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης* 2.11.1976: ΑΣΓΜΣ, φ. 38, Α' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, «Κυκλοφορία τετραδίων εις Μειονοτικά σχολεία με επιλήψιμον εμφάνισιν», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 91
- *Έγγραφο της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης – Έβρου* 4.1.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 33, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης-Έβρου, «Παροχή Πληροφοριών», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/Τμήμα Α', αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 2
- *Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης προς ΓΕΜΣΜΔΕ* 19.1.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, «Υπόθεσις χωρίων Βανιάνου και Προσηλίου Ξάνθης», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 3
- *Έγγραφο ΚΥΠ προς ΥπΕξ και ΥΠΕΠΘ* 31.1.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΚΥΠ/ Διεύθυνση Β'/Τμήμα 3/Β2, «Ανθελληνική δραστηριότητα ημεδαπών μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργιών», προς ΥπΕξ/2αν Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων και ΥΠΕΠΘ/Γενική Διεύθυνση Θρησκευμάτων, αριθμός πρωτοκόλλου: Σ-92577
- *Έγγραφο της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης – Έβρου* 13.12.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης-Έβρου, «Συμπεριφορά Πομάκων στις βουλευτικές εκλογές», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 150

- Έγγραφο ΥΠΕΠΘ προς ΓΕΜΣΜΔΕ 15.2.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΥΠΕΠΘ/Γενική Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/Τμήμα Α', «Ανθελληνικές δραστηριότητες του Μουφτή Ξάνθης και του μουσουλμάνου διδασκάλου του Ιεροσπουδαστηρίου Ξάνθης», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 305
- Έγγραφο της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης προς ΓΕΜΣΜΔΕ 19.2.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, «Υπόθεση σχολείου Βανιάνου Ξάνθης», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 9
- Έγγραφο ΓΕΜΣΜΔΕ προς Α' Διεύθυνση Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης 26.2.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΓΕΜΣΜΔΕ, «Ανθελληνικές δραστηριότητες του Μουφτή Ξάνθης και του μουσουλμάνου δασκάλου του Ιεροσπουδαστηρίου Ξάνθης», προς Επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης της Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 21
- Έγγραφο της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης-Έβρου 28.2.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15/ Νομαρχία Ροδόπης, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης-Έβρου, «Παροχή Πληροφοριών», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/Τμήμα Α', αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 16
- Έγγραφο της Α' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης 7.3.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 33, Α' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, «Πληροφορίες», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 17
- Έγγραφο της Α' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης προς ΓΕΜΣΜΔΕ 10.3.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15/ Α' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, «Περί της δράσεως του δασκάλου Ιεροσπουδαστηρίου Εχίνου», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 12,
- Έγγραφο της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης - Έβρου 19.3.1977:-ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης - Έβρου, «Παροχή Πληροφοριών», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/Τμήμα Α', αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 22
- Έγγραφο ΓΕΜΣΜΔΕ προς ΥΠΕΠΘ 23.3.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, ΓΕΜΣΜΔΕ, «Δραστηριότητες μουσουλμάνων δασκάλων», προς ΥΠΕΠΘ/Υπηρεσία Ελληνοπαίδων Εξωτερικού, Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/ Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/Τμήμα Α', αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 48
- Έγγραφο της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης - Έβρου 26.4.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης-Έβρου, «Παροχή Πληροφοριών», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/Τμήμα Α', αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 42
- Αναφορά της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Έβρου προς τη ΓΕΜΣΜΔΕ 10.6.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης-Έβρου, «Παροχή Πληροφοριών», προς ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνση Ξένων και Μειονοτικών Σχολείων/Τμήμα Α', αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 72
- Αναφορά της Β' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ροδόπης-Έβρου προς τη ΓΕΜΣΜΔΕ 16.10.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης - Έβρου, «Παροχή Πληροφοριών», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 122
- Έγγραφο ΔΕΜΣΜΔΕ 8.11.1977: ΑΣΓΜΣ, φ. 35, ΔΕΜΣΜΔΕ, «Πίνακας εγγραφέντων μαθητών στα Μειονοτικά Σχολεία Μέσης και Δημοτικής Εκπαίδευσης», προς Γραφείο Πολιτικών Υποθέσεων Καβάλας, αριθμός πρωτοκόλλου: 1061
- Έγγραφο της Α' Διεύθυνσης Μειονοτικής Δημοτικής Εκπαίδευσης Ξάνθης προς ΓΕΜΣΜΔΕ 13.1.1978: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ξάνθης, «Αύξηση αμοιβής μουσουλμάνων δασκάλων ιεροσπουδαστηρίου», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 2
- Έγγραφο της Β' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης - Έβρου 4.2.1978: ΑΣΓΜΣ, φ. 15, Β' Εκπαιδευτική Περιφέρεια Μειονοτικών Σχολείων Ροδόπης - Έβρου, «Παροχή Πληροφοριών», προς ΓΕΜΣΜΔΕ, αριθμός πρωτοκόλλου: ΕΠ 16

Β. Νομοθετικά Κείμενα

- Ν 1242Β της 24.6.1919 «Περί κωδικοποίησης των εις την μέσην εκπαιδευσιν αναγομένων διατάξεων», *ΦΕΚ* 190α/28.8.1919
- 1920
- Ν 2345/1920: Ν 2345 «Περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω Κράτει Μουσουλμάνων και περί διαχείρισεως των περιουσιών των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων» της 3.7.1920 , *ΦΕΚ* 148α/3.7.1920
- Ν 2456/1920: Ν 2456 «Περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων» της 24.6.1920, *ΦΕΚ* 173α/2.8.1920
- ΝΔ της 29.9.1923 «Περί κυρώσεως της εν Σέβραις υπογραφείσης Συνθήκης περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων», *ΦΕΚ* 311α/30.10.1923
- Ν 3179/1924: Ν 1924 «Περί του προσωπικού των σχολείων Θράκης» της 5.8.1924, *ΦΕΚ* 186α/7.8.1924
- ΒΔ 29.7.1949: ΒΔ της 29.7.1949 «Περί εκτελέσεως και εφαρμογής του άρθρου 12 του Νόμου 2345 της 24 Ιουνίου/3 Ιουλίου 1920 “περί προσωρινού Αρχιμουφτή και Μουφτήδων των εν τω Κράτει Μουσουλμάνων και περί διαχείρισεως των περιουσιών των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων” όσον αφορά την Δ. Θράκην», *ΦΕΚ* 164α/29.7.1949

- Ν 2073/1952: Ν 2073 «Περί κυρώσεως της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας μορφωτικής Συμφωνίας της 20ής Απριλίου 1951» της 18.4.1952, *ΦΕΚ* 103α/23.4.1952
- ΒΔ 2203/1952: ΒΔ 2203 «Περί ιδρύσεως εν Κομοτηνή Γυμνασίου υπό την επωνυμίαν “Γυμνάσιον Τζελάλ Μπαγιάρ”» της 15.8.1952, *ΦΕΚ* 222α/15.8.1952
- ΝΔ 2567/1953: ΝΔ 2567 «Περί τροποποιήσεως του υπ’ αριθ. 2203/1952 Ν.Δ/τος “περί ιδρύσεως εν Κομοτηνή Γυμνασίου υπό την επωνυμίαν Γυμνάσιον Τζελάλ Μπαγιάρ”» της 31.8.1953, *ΦΕΚ* 240α/3.9.1953
- ΒΔ 3065 της 6.10.1954 «Περί τρόπου ιδρύσεως και λειτουργίας Τουρκικών Σχολείων Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως Δυτικής Θράκης και ρυθμίσεως ζητημάτων τινών αφορώντων εις την εποπτείαν αυτών και τους Επιθεωρητάς Τουρκικών Σχολείων Δυτικής Θράκης», *ΦΕΚ* 239α/9.10.1954
- ΝΔ 3370/1955: ΝΔ 3370 «Περί κυρώσεως του κώδικος ελληνικής ιθαγενείας» της 20.9.1955, *ΦΕΚ* 258α/28.3.1955
- ΥΑ 149251 της 28.11.1957 «Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των Μουσουλμανικών σχολείων», *ΦΕΚ* 162β/4.6.1958
- ΥΑ 28767 της 5.4.1965 «Άδεια ιδρύσεως ιδιωτικού ημερησίου Γυμνασίου», *ΦΕΚ* 142γ/1965
- ΒΔ 725 «Περί καθορισμού του ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των διδασκάντων μαθημάτων παρά τη Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης» της 29.10.1969, *ΦΕΚ* 226α/12.11.1969
- ΝΔ 1109 «Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως και αντικαταστάσεως διατάξεων του ΝΔ 3065/1954 και ρυθμίσεως ζητημάτων τινών αφορώντων γενικώς εις την Εκπαίδευσιν της εν Δ. Θράκη Μειονότητας» της 25.1.1972, *ΦΕΚ* 17α/31.1.1972
- ΥΑ 57568 της 4.5.1972: «Περί κατατακτηρίων εξετάσεων μαθητών μειονοτικών Σχολείων Γ’ τάξεως Γυμνασίου και απολυτηρίων εξετάσεων μαθητών Στ’ τάξεως των ως άνω Μειονοτικών Γυμνασίων», *ΦΕΚ* 315β/9.5.1972
- ΥΑ Φ.247.8/66862 της 3.8.1976 «Περί καθορισμού της έδρας εκάστης Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Μέσης Εκπαιδεύσεως και των υπαγομένων εις ταύτας σχολείων, ως και της έδρας εκάστης Ανωτέρας Εκπαιδευτικής Περιφέρειας και των υπαγομένων εις ταύτας Εκπαιδευτικών Περιφερειών Μέσης Εκπαιδεύσεως», *ΦΕΚ* 1026β/18.8.1976
- ΥΑ Φ.247.8/124895 της 30.10.1976 «Περί ορισμού της έδρας της Εκπαιδευτικής περιφέρειας Μειονοτικών Σχολείων», *ΦΕΚ* 1371β/11.11.1976
- Ν 682/1977: Ν 682 «Περί ιδιωτικών σχολείων Γενικής Εκπαιδεύσεως και Σχολικών Οικοτροφείων» της 31.8.1977, *ΦΕΚ* 244Α/1.9.1977
- Ν 694/1977: Ν 694 «Περί Μειονοτικών Σχολείων της Μουσουλμανικής Μειονότητας εις Δ. Θράκην» της 13.7.1977, *ΦΕΚ* 264α/16.9.1977
- Ν 695/1977: Ν 695 «Περί ρυθμίσεως θεμάτων τινών του διδακτικού και εποπτικού προσωπικού των Μειονοτικών Σχολείων και της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας», *ΦΕΚ* 264α/16.9.1977
- ΥΑ 52447 της 8.5.1997 «Διαδικασία εκλογής Εφορειών των Μειονοτικών Σχολείων», *ΦΕΚ* 473β/22.5.1978
- ΥΑ 55368 της 16.5.1978 «Τρόπος προσλήψεως των επί συμβάσει Μουσουλμάνων διδασκάλων και θέματα υπηρεσιακών καταστάσεων αυτών», *ΦΕΚ* 520Β/6.6.1978
- ΥΑ 61319 της 30.5.1978 «Περί οργανώσεως προκαταρκτικών τάξεων στην Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης», *ΦΕΚ* 523β/12.6.1978
- ΥΑ 61320 της 30.5.1978 «Περί εισαγωγικών εξετάσεων υποψηφίων σπουδαστών για την Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης», *ΦΕΚ* 523β/8.6.1978
- ΥΑ 70464 της 20.6.1978 «Περί καθηκόντων και αρμοδιοτήτων Σχολικής Εφορείας στα Μειονοτικά Σχολεία τη Δυτικής Θράκης», *ΦΕΚ* 579β/29.6.1978
- ΥΑ Ζ/3301 της 10.4.1979 «Περί διαχωρισμού των Μειονοτικών σχολείων ΜΕ Δυτ. Θράκης σε Λύκεια και Γυμνάσια κατά την έννοια των διατάξεων του Νόμου 309/1976» της 10.4.1979, *ΦΕΚ* 412β, 27.4.1979
- ΠΔ 1024 της 19.12.1979 «Περί συστάσεως θέσεων, κλάδων και βαθμών δια τους Μουσουλμάνους Δημοσίους εκπαιδευτικούς λειτουργούς των Μειονοτικών Δημοτικών Σχολείων Δυτικής Θράκης, αποφοίτους της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσ/νίκης, του τρόπου διορισμού αυτών και ρυθμίσεως θεμάτων υπηρεσιακής καταστάσεως αυτών», *ΦΕΚ* 288Α/28.12.1978
- ΠΔ της 16.10.1981 «Περί τροποποιήσεως του ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των σχολείων της Μέσης Γενικής Εκπαιδεύσεως», *ΦΕΚ* 315α/19.10.1981
- Ν 1566/1985: Ν 1566 «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις» της 26.9.1985, *ΦΕΚ* 167α/30.9.1985
- ΥΑ Ζ2/0210 της 24.12.1987 «Εγγραφή μαθητών ιεροσπουδαστηρίων Εχίνου Ξάνθης και Κομοτηνής σε Χριστιανικά γυμνάσια» [Αδημοσίευτη στα ΦΕΚ]
- Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου του Υπουργικού Συμβουλίου της 24.12.1990 «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών», *ΦΕΚ* 182α/24.12.1990
- Ν 1894/1990: Ν 1894 «Για την Ακαδημία Αθηνών και άλλες εκπαιδευτικές διατάξεις» της 23.8.1990, *ΦΕΚ* 110α/27.8.1990

- Ν 1920/1991: Ν 1920 «Κύρωση της από 24 Δεκεμβρίου 1990 Πράξης Νομοθετικού Περιεχομένου Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών» (ΦΕΚ 182Α΄)» της 1.2.1991, *ΦΕΚ* 11α/4.2.1991
- ΠΔ 39 της 4.2.1992 «Ρύθμιση θεμάτων μειονοτικής εκπαίδευσης Θράκης», *ΦΕΚ* 19α/14.2.1992
- ΥΑ Ζ2/219 της 24.5.1993 «Τρόπος πρόσληψης μουσουλμάνων δασκάλων με σύμβαση εξηρημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου και άλλες διατάξεις», *ΦΕΚ* 712β/10.9.1993
- ΥΑ Ζ2/141 της 31.5.1994 «Τροποποίηση – συμπλήρωση της απόφασης περί του τρόπου πρόσληψης μουσουλμάνων δασκάλων με σύμβαση εξηρημένης εργασίας ιδιωτικού δικαίου ορισμένου χρόνου», *ΦΕΚ* 464β/21.6.1994
- Ν 2341/1995: Ν 2341 «Ρύθμιση θεμάτων του εκπαιδευτικού προσωπικού των μειονοτικών σχολείων της Θράκης και της Ειδικής Παιδαγωγικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης και άλλες διατάξεις» της 2.10.1995, *ΦΕΚ* 208Α/6.10.1995
- ΥΑ Φ. 152.11/Β3/790 της 28.2.1996 «Καθορισμός ποσοστού θέσεων υποψηφίων που προέρχονται από τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, για εισαγωγή στα ΑΕΙ, ΤΕΙ και ΑΣΕΤΕΜ/ΣΕΛΕΤΕ», *ΦΕΚ* 129β/5.3.1996
- ΥΑ Ζ2/103 της 8.4.1996 «Διορισμός διδακτικού προσωπικού στα Μειονοτικά Σχολεία», *ΦΕΚ* 327Β/13.5.1996
- Ν 2621/1998: Ν 2621 «Ρύθμιση θεμάτων οργάνωσης και λειτουργίας των Τεχνολογικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και άλλες διατάξεις» της 19.6.1998, *ΦΕΚ* 136α/23.6.1998
- Ν 2623/1998: Ν 2623 «Ανασύνταξη των εκλογικών καταλόγων, οργάνωση και άσκηση του εκλογικού δικαιώματος των ετεροδημοτών, εκσυγχρονισμός της εκλογικής διαδικασίας και άλλες διατάξεις» της 24.6.1998, *ΦΕΚ* 139α/25.6.1998
- Ν 2640/1998: Μ 2640 «Δευτεροβάθμια τεχνική – επαγγελματική εκπαίδευση και άλλες διατάξεις» της 2.9.1998, *ΦΕΚ* 206α/3.9.1998
- ΥΑ Γ2/5560 της 25.11.1999 «Ωρολόγιο Πρόγραμμα Ιεροσπουδαστηρίων», *ΦΕΚ* 2162β/15.12.1999
- Ν 2817/2000: Ν 2817 «Εκπαίδευση των ατόμων με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και άλλες διατάξεις» της 14.3.2000, *ΦΕΚ* 78α/14.3.2000
- ΥΑ Γ2/5593 της 22.10.2001 «Ωρολόγιο Πρόγραμμα Ιεροσπουδαστηρίων», *ΦΕΚ* 1450β/22.10.2001
- Ν 2986/2002: Ν 2686 Ν 2986 «Οργάνωση των περιφερειακών υπηρεσιών της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου και των εκπαιδευτικών, επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και άλλες διατάξεις» της 8.2.2002, *ΦΕΚ* 24α/13.2.2002
- ΥΑ 106509/Ζ2 της 10.6.2002 «Εγγραφή αποφοίτων παλαιού τύπου Ιεροσπουδαστηρίων», *ΦΕΚ* 1332β/14.10.2002
- ΥΑ 62094/Ζ2 της 10.6.2002 «Διαδικασία της εκλογής Εφορειών των μειονοτικών σχολείων της Θράκης», *ΦΕΚ* 825β/2.7.2002
- ΥΑ 62092 της 10.6.2002 «Καθήκοντα και αρμοδιότητες σχολικής εφορείας στα μειονοτικά σχολεία Θράκης», *ΦΕΚ* 776β/21.6.2002
- ΥΑ 58334/Ζ2 23.8.2002 «Σύνθεση διδακτικού προσωπικού Ιεροσπουδαστηρίων», *ΦΕΚ* 1128β/29.8.2002
- ΥΑ Φ.151/17104/Β6 της 17.2.2006 «Πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που υπάγονται στις ειδικές κατηγορίες του εδαφίου α της παραγράφου 4 του άρθρου 2 του ν. 2525/1997, όπως αντικαταστάθηκε με τις διατάξεις της παραγράφου 2 του άρθρου 1 του ν. 2909/2001 (ΦΕΚ 90 Α) και των παραγρ. 1, 2 και 3 του άρθρου 13 του ν. 3404/2005 (ΦΕΚ 260 Α)», *ΦΕΚ* 259β/1.3.2006
- ΥΑ 10654 της 23.5.2006 «Εκχώρηση αρμοδιότητας ανάθεσης Ενέργειας Τεχνικής Βοήθειας – Στήριξης Στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο», *ΦΕΚ* 947β/19.7.2006
- ΥΑ 61539/Γ2 της 20.6.2006 «Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για τη διδασκαλία της Τουρκικής Γλώσσας στην Α΄, Β΄ και Γ΄ τάξη του Γυμνασίου», *ΦΕΚ* 867β/10.7.2006
- ΥΑ 29733/Ζ2ΑΣ.163 της 31.8.2006 «Σύσταση οργανικών θέσεων στα Ιεροσπουδαστήρια», *ΦΕΚ* 1271/8.9.2006
- ΥΑ ΑΣ177/54894/Ζ2 της 29.4.2008 «Καθορισμός προσόντων των εκπαιδευτικών του αραβόγλωσσου και του τουρκόγλωσσου προγράμματος των Ιεροσπουδαστηρίων Κομοτηνής και Εχίνου Ξάνθης», *ΦΕΚ* 898β/15.5.2008
- ΥΑ 1377/162013/Ζ2 της 23.2.2009 «Διορισμός σε κενές θέσεις μονίμων εκπαιδευτικών λειτουργιών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του αραβόγλωσσου και τουρκόγλωσσου προγράμματος των Ιεροσπουδαστηρίων Κομοτηνής και Εχίνου Ξάνθης», *ΦΕΚ* 459γ/17.6.2009

Γ. Δημογραφικά στοιχεία

- ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1951α: ΕΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1951*, τόμος 1: *Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητες, πόλεις και χωριά*, Αθήνα 1955
- ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1951β: ΕΣΥΕ, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1951*, τόμος 2: *Πίνακες δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού*, Αθήνα 1958
- ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1961: ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού – κατοίκων της 19 Μαρτίου 1961*, τόμος 1: *Πληθυσμός κατά γεωγραφικά και διοικητικές υποδιαίρεσεις*, Αθήνα 1964

- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1962: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1960-61. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1962
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1965: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1961-62. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1965
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1966α: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1962-63. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1966
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1966β: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1963-64. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1966
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1966γ: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1964-65. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1966
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1968: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1965-66. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1968
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1969α: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1966-67. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1969
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1969β: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1967-68. Στοιχειώδης Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1969
- ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1971: ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού – κατοίκων της 14ης Μαρτίου 1971, τόμος 1: Πληθυσμός κατά γεωγραφικές και διοικητικές υποδιαιρέσεις*, Αθήνα 1980
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1971α: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1968-69. Δημοτική Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1971
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1971β: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1969-70. Δημοτική Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1971
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1974: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως κατά το σχολικό έτος 1940-71. Δημοτική Εκπαίδευσις*, Αθήνα 1974
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1975: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1971-72*, Αθήνα 1975
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1976: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1972-73*, Αθήνα 1976
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1977: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1973-74*, Αθήνα 1977
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1978α: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1974-75*, Αθήνα 1978
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1978β: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1976-77*, Αθήνα 1978
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1979: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1977-77*, Αθήνα 1979
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1981: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1977-78*, Αθήνα 1981
- ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 1982: ΕΣΥΕ, *Στατιστική της Εκπαιδεύσεως 1979-80*, Αθήνα 1982

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AARBAKKE 2000: Vemund Aarbakke, *The muslim minority of Greek Thrace*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, τ. 1-2, University of Bergen, Bergen 2000
- AKGÖNÜL 1999: Samin Akgönül, *Une communauté, deux états: la minorité turco-musulmane de Thrace occidentale*, Istanbul, εκδ. Isis, 1999
- ANAGNOSTOU – TRIANTAFYLIDOU 2007: Dia Anagnostou, Anna Triandafyllidou, *Regions, minorities and European integration: A case study on Muslims in Western Thrace, Greece*, Αθήνα, ΕΛΙΑΜΕΠ, 2007 http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/en/2006/05/Case_study_report_Thrace.pdf
- BELLI 2009: Mihri Belli, «Καπετάν Κεμάλ». *Αναμνήσεις από τον ελληνικό εμφύλιο*, İstanbul, εκδ. Telos
- BIRTEK 2006: Faruk Birtek, «Ο ελληνικός ταύρος στο υαλοπωλείο της οθωμανικής “μεγάλης χίμαιρας”. Ο ρόλος της Ελλάδας στην κατασκευή της σύγχρονης Τουρκίας», *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και Έθνος-κράτος*, (επιμ. Θάλεια Δραγώνα, Φαρούκ Μπιρτέκ), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια 2006, σ. 84-103
- CHRISTOPOULOS 2000: Dimitris Christopoulos, “Misleading Perceptions on Minority Rights in Greece”, *The New Millennium: Challenges and Strategies for a Globalizing World* (επιμ. Sai Felicia Krishna – Hesnel), Λονδίνο, Ashgate, 2000
- DALÈGRE 1997: Joëlle Dalègre, *La Thrace Grecque. Population et Territoire*, Παρίσι, εκδ. L’Harmattan, 1997
- FEATHERSTONE – PAPADIMITRIOU κ.ά. 2011: Kevin Featherstone, Dimitris Papadimitriou, Argyris Mamarelis and Georgios Niarchos, *The Last Ottomans. The Muslim Minority of Greece, 1940-1949*, Hampshire, εκδ. Palgrave Macmillan, 2011
- HERSANT 2008: Jeanne Hersant, “Surveillances croisées et rivalité gréco-turque en Thrace occidentale: entre coercition et contrôle social”, *European Journal of Turkish Studies* 8 (2008) <http://ejts.revues.org/2693>
- HOBBSBAM 2004: Eric Hobsbawm, «Επινοώντας παραδόσεις», *Η επινόηση της παράδοσης* (επιμ. Eric Hobsbawm – Terence Ranger), Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 2004, σ. 9-24
- HUSEYINOGLU 2012: Ali Huseyinoglu, *The Development of Minority Education at South-Easternmost Corner of the EU: The case of Muslim Turks in Western Thrace, Greece*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, University of Sussex, 2012
- JENKINS 2007: Richard Jenkins, *Κοινωνική Ταυτότητα*, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας, 2007
- KEYDER 2006: Caglar Keyder, «Ιστορία και γεωγραφία του τουρκικού εθνικισμού», *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και Έθνος-κράτος*, (επιμ. Θάλεια Δραγώνα, Φαρούκ Μπιρτέκ), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια 2006, σ. 25-49
- KIZILYÜREK 2006: Niyazi Kizilyürek, *Κεμαλισμός. Η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Τουρκίας*, Αθήνα, εκδ. Μεσόγειος, 2006
- LEWIS 2001: Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. Τόμος Ι. Τα στάδια της ανάδυσης*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2001
- MEMİŞOĞLU 1991: Hüseyin Memişoglu, *Pages of the History of Pomaks Turks*, Ankara, 1991
- OGBU 1992: John Ogbu, “Les Frontières culturelles et les enfants des minorités”, *Revue Française de Pédagogie*, 101 (Octobre-Novembre-Décembre 1992), σ. 9-26
- OGBU – SIMONS 1998: John P. Ogbu – Herbert D. Simons, “Voluntary and Involuntary Minorities: A Cultural-Ecological Theory of School Performance with Some Implications for Education”, *Anthropology and Education Quarterly* 29/2 (1998), σ. 155-188
- ÖZDEMİR 2010: Ramazan Özdemir, “Turkish Minority Groups in Terms of Education and Political Participation in Greek Society in Western Thrace from 1923 to 1993”, *Turkish Journal of Politics* 1/1 (Summer 2010), σ. 85-98
- POULTON 2000: Hugh Poulton, *Ημίψηλο, γκρίζος λύκος και ημισέληνος*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 2000
- SITAROPOULOS 2004: N. Sitaropoulos, “Freedom of Movement and the Right of to a Nationality v. Ethnic Minorities: The case of ex article 19 of the Greek National Code”, *European Journal of Migration and Law* 6 (2004), σ. 205-223
- SMITH 2000: Antony D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 2000
- TRUBETA 2003: «“Minorisation” and “Ethnicisation” in Greek Society: Comparative Perspectives on Muslim Immigrants and the Thracian Muslim Minority», *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 5 (2003), σ. 95-112
- TSIBIRIDOU 2000: Fotini Tsibiridou, *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethnique et pratiques socioculturelles*, Paris, εκδ. L’Harmattan, 2000
- TSITSELIKIS 2007: Konstantinos Tsitselikis, “The Pending Modernization of Islam in Greece: From Millet to Minority Status”, *Südosteuropa* 55/4 (2007) σ. 354-372
- TSITSELIKIS 2012: Konstantinos Tsitselikis, “Aspects of Legal Communitarianism in Greece: Between Millet and Citizenship”, *Oñati Socio-legal Series* 2/7 (2012), σ. 106-118 <http://ssrn.com/abstract=2050345>

- YAGCIOGLU 2004: Dimosthenis Yagcioglu, *From Deterioration to Improvement in Western Thrace, Greece: A Political Systems Analysis of a Triadic Ethnic Conflict*, Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή, George Mason University, 2004
- ZÜRCHER 2004: Erik Jan Zürcher, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2004
- ΑΒΔΕΛΑ 1997, Έφη Αβδελά, «Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο», «*Τι είναι η πατρίδα μας*», *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση* (επιμ. Άννα Φραγκουδάκη – Θάλεια Δραγώνα), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 49-71
- ΑΒΔΕΛΑ 1998, Έφη Αβδελά, *Ιστορία και Σχολείο*, Αθήνα, εκδ. Νήσος, 1998
- ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ 1995: Ακαδημία Αθηνών, *Η ανάπτυξη της Θράκης. Προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα 1995
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ 1988: Αλέξης Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων. 1923-1954», *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1988, σ. 31-172
- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1956: Κ. Γ. Ανδρεάδης, *Η μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης*, έκδ. ΕΜΣ/ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1956
- ΑΝΔΡΟΥΣΟΥ 2005: Αλεξάνδρα Ανδρούσου, «*Πώς σε λένε*», *Διεργασίες μιας Επιμορφωτικής Παρέμβασης στη Μειονοτική Εκπαίδευση*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2005
- ΑΣΚΟΥΝΗ 2006: Νέλλη Ασκούνη, *Η εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη. Από το περιθώριο στην προοπτική της κοινωνικής ένταξης*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ – ΛΙΟΝΑΡΑΚΗ 2002: Φωτεινή Ασημακοπούλου, Σεβαστή Λιοναράκη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα, εκδ. Α. Α. Λιβάνη, 2002
- ΒΕΝΤΟΥΡΑ 2009: Λίνα Βεντούρα, «Κράτος, Έθνος και Ομογένεια: 1974 – 2001», *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και Πολιτικές* (επιμ. Μίλτος Παύλου, Αθηνά Σκουλαρίκη), Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2009, σ. 105-140
- ΓΕΡΑΓΑΣ 1925: Κώστας Γεραγάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920-1922*, Αθήνα, εκδ. Εστίας, 1925
- ΓΙΩΛΤΖΟΓΛΟΥ 2006: Σταύρος Γιώλτζογλου, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1922-1930)*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης Ιστορίας και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη, 2006
- ΓΚΙΟΥΒΕΝ 2006: Ντίλεκ Γκιουβέν, *Εθνικισμός, κοινωνικές μεταβολές και μειονότητες. Τα επεισόδια εναντίον των μη μουσουλμάνων της Τουρκίας (6/7 Σεπτεμβρίου 1955)*, Αθήνα, εκδ. Εστίας, 2006
- ΔΙΒΑΝΗ 1995: Λένα Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*. Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1995
- ΔΡΑΓΩΝΑ 1997: Θάλεια Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», «*Τι είναι η πατρίδα μας*», *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση* (επιμ. Άννα Φραγκουδάκη – Θάλεια Δραγώνα), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 72-105
- ΔΡΑΓΩΝΑ 2003: Θάλεια Δραγώνα, *Ταυτότητα και εκπαίδευση*, Πρόγραμμα «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων», Κλειδιά και Αντικλειδιά, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2003
<http://www.kleidiakaantikleidia.net/book19/book19.pdf>
- ΔΡΑΓΩΝΑ 2004: Θάλεια Δραγώνα, «Εκπαιδεύοντας τον “ανοίκειο άλλο”»: Το παράδειγμα της μειονοτικής εκπαίδευσης», *Ψυχολογία* 11/1 (2004), σ. 20-33
- ΔΡΑΓΩΝΑ 2008: Θάλεια Δραγώνα, «Εκπαιδεύοντας τον ανοίκειο άλλο: Ταυτότητες, ψυχικοί μηχανισμοί και ιδεολογία», *Πρόσθεση, όχι αφαίρεση – Πολλαπλασιασμός, όχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη* (επιμ. Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη), Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2008, σ. 423-435
- ΔΡΑΓΩΝΑ – ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008: Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη, «Εισαγωγή. Πρόσθεση όχι αφαίρεση, πολλαπλασιασμός όχι διαίρεση», *Πρόσθεση, όχι αφαίρεση – Πολλαπλασιασμός, όχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη* (επιμ. Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη), Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2008, σ. 17-56
- ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ 2011: Μαρία Ζωγραφάκη, *Κοινωνικές πορείες γυναικών από τη μειονότητα της Θράκης: ο ρόλος της εκπαίδευσης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, ΤΕΑΠΗ, 2011
- ΗΛΙΑΔΗΣ 2004: Χρήστος Ηλιάδης, *Η εθνική ταυτότητα της μουσουλμανικής μειονότητας και η εκπαιδευτική πολιτική. Μελέτη αρχειακών πηγών, 1945-1967*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, ΕΚΠΑ, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», Αθήνα 2004
- ΗΛΙΑΔΗΣ 2008: «Ένα “Αποθνημένο Αρχείο”: Το Συντονιστικό Συμβούλιο Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης», *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, (επιμ. Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου) Αθήνα εκδ. Καστανιώτης, 2008, σ. 344-360
- ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ 2001: Αλέξης Ηρακλείδης, «Τα αίτια της αντιμειονοτικής στάσης της Ελλάδας. Ορισμένες υποθέσεις για έρευνα», *Μειονότητες στην Ελλάδα (Επιστημονικό Συμπόσιο, 7-9 Νοεμβρίου 2002)*, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2002, σ. 43-57
- ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ 2004: Αλέξης Ηρακλείδης, *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»*, Αθήνα, εκδ. Πόλις, 2004
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ 1995: Πέτρος Θεοχαρίδης, *Πομάκοι. Οι μουσουλμάνοι της Ροδόπης (Ιστορία, καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, λαογραφικά)*, Ξάνθη, εκδ. Πολιτιστικό Αναπτυξιακό Κέντρο Θράκης (ΠΑΚΕΘΡΑ), 1995

- ΘΡΑΚΙΚΗ ΣΤΟΑ 1932: *Θρακική Στοά, Λεύκωμα Μακεδονίας – Θράκης. Έτος 1932*, Κομοτηνή, 1932
- ΙΟΣ 2005: Ιός της Ελευθεροτυπίας, «Επιδότηση ελληνοχριστιανικών γεννήσεων στη Θράκη. Η συνταγή της Χούντας», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 17.4.2005 και <http://www.iospress.gr/ios2005/ios20050417a.htm>
- ΙΟΣ 2006: Ιός της Ελευθεροτυπίας, «Τα δάνεια “εθνικής σκοπιμότητας” στη Θράκη - Εθνικοφροσύνη με το στρέμμα», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 19.2.2006 και <http://www.iospress.gr/ios2006/ios20060219.htm>
- ΚΑΛΑΝΤΖΗΣ 2004: Γιώργος Κаланτζής, «Το μουσουλμανικό εκπαιδευτικό δίκτυο της Δυτικής Θράκης κατά την περίοδο 1923-1928: Ορισμένα στατιστικά στοιχεία», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 38 (2004), σ. 9-28
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ 1997: Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «“Νοερές κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, (επιμ. Θάνος Βερέμης), Αθήνα, εκδ. ΜΙΕΤ, 1997, σ. 53-131
- ΚΟΝΟΡΤΑΣ 2000: Παρασκευάς Κονόρτας, «Από τα μιλλέτ στα έθνη: Διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων στη Θράκη (19ος – αρχές 20ού αιώνα)», *Θράκη. Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, εκδ. ΕΙΕ, 2000
- ΚΟΥΙΔΗΣ 2009: Βασίλης Κουίδης, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης κατά την περίοδο 1974-1996*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, ΠΤΔΕ, Θεσσαλονίκη, 2009
- ΚΟΥΦΟΓΙΑΝΝΙΔΗΣ 2011: Βασίλειος Κουφογιαννίδης, *Ο θεσμός του μουφτή και ο ιερός νόμος του ισλάμ στην ελληνική έννομη τάξη*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, ΔΠΘ, Τμήμα Νομικής, Τομέας Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης, Κομοτηνή 2011
<http://www.constitutionalism.gr/ast/cov/MO/MOUFTIS.pdf>
- ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ 2009: Γιάννης Κτιστάκης, «Η μειονότητα στη Θράκη: συνηγορία για μια φιλελεύθερη προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα. Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, (επιμ. Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη), Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2009, σ. 78-83
- ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2000: Τάσος Κωστόπουλος, *Η Απαγορευμένη Γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα, εκδ. Μαύρη Λίστα, 2000
- ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009: Πέτρος Κωστόπουλος, *Το «μακεδονικό» της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2009
- ΛΕΚΚΑΣ 1996: Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, εκδ. Κατάρτι, 1996.
- ΛΕΠΙΔΑ 2011: Στυλιανή Λεπίδα, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης. Η διένεξη νεωτεριστών – συντηρητικών κατά το Μεσοπόλεμο*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Θεσσαλονίκη 2011
<http://invenio.lib.auth.gr/record/129021/files/GRI-2012-8494.pdf>
- ΛΙΑΖΟΣ 2007: Νικόλαος Λιάζος, *Τα τουρκικά σχολικά εγχειρίδια της μειονοτικής εκπαίδευσης στην ανάπτυξη διαπολιτισμικών σχέσεων μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων στη Δυτική Θράκη*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2007
<http://invenio.lib.auth.gr/record/75926/files/gri-2007-579.pdf>
- ΜΑΛΚΙΔΗΣ 2004: Θεοφάνης Μαλκίδης, «Η διαμάχη “παλαιομουσουλμάνων” – κεμαλικών στην ελλαδική Θράκη την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Νέα Κοινωνιολογία* 39 (Φθινόπωρο 2004), σ. 73-87
- ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2006: Γιώργος Μαυρομμάτης, *Αντι-εθνικιστικός λόγος στη Θράκη*, Μελέτη στα πλαίσια του προγράμματος «Ελλάδα – Βαλκάνια: Πολυπολιτισμικότητα και αντι-εθνικιστικός λόγος», Πυθαγόρας II, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, επιστ. υπεύθυνος: Γιώργος Αγγελόπουλος, Θεσσαλονίκη, 2006
http://afroditi.uom.gr/mahabbet/Projects/Documents/Pythagoras_II_Mavromatis.pdf
- ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ 2007: Γιώργος Μαυρομμάτης, *Εθνικισμός και ιστορία εκπαιδευτικής πολιτικής: η εκπαίδευση των Θρακιωτών μουσουλμάνων μειονοτικών 1945-1975*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2007
- ΜΑΤΑΛΑΣ 2003: Παρασκευάς Ματάλας 2003: *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο, εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003
- ΜΑΤΑΝΑ 2005: Αναστασία Ματανά, «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους για τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης: Η περίπτωση της πρωτοβάθμιας μειονοτικής εκπαίδευσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 116/Α (2005), σ. 111-140
- ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ/ΑΖΙΝΛΙΚ ΕĞİTİMİ 2002: *Μειονοτική Εκπαίδευση στη Θράκη. Προοπτική για την αναζήτηση λύσης το έτος 2002/Trakya'da azınlık eğitimi (2002 yılında çözümler arayışları için yeni bir perspektif)*, Κομοτηνή, έκδ. Σύλλογος Επιστημόνων Μειονότητας Δυτικής Θράκης – Ένωση Τούρκων Διδασκάλων Δυτικής Θράκης, 2002
- ΜΗΛΛΑΣ 2001: Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία – Ιστοριογραφία – Λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2001
- ΜΟΥΔΟΥΡΟΣ 2012: Νίκος Μούδουρος, *Ο μετασχηματισμός της Τουρκίας. Από την κεμαλική κυριαρχία στον «ισλαμικό» νεοφιλελευθερισμό*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2012

- ΜΟΥΖΕΛΗΣ – ΠΑΓΟΥΛΑΤΟΣ 2006: Νίκος Μουζέλης – Γιώργος Παγουλάτος, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και Έθνος-κράτος*, (επιμ. Θάλεια Δραγώνα, Φαρούκ Μπιντάρ), Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια 2006, σ. 169-202
- ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ 1997: Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Ελληνική Διοίκηση και Μειονοτική Εκπαίδευση στη Δυτική Θράκη. Αιτιότητες και αντιφάσεις μιας εκπαιδευτικής πολιτικής», *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών* (επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος), Αθήνα, εκδ. Κριτική, σ. 315-348.
- ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ-ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2001: Λάμπρος Μπαλτσιώτης – Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης. Συλλογή Νομοθεσίας – Σχόλια*, Αθήνα – Κομοτηνή, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2001
- ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ 2004: Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Εθνικοί μύθοι και ιστορικές κατασκευές στις μη ελληνόφωνες ομάδες. Το παράδειγμα των Αρβανιτών και των Βλάχων», *Μειονότητες στην Ελλάδα (Επιστημονικό Συμπόσιο, 7-9 Νοεμβρίου 2002)*, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2002, σ. 337-366
- ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ-ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2008: Λάμπρος Μπαλτσιώτης – Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Η μειονοτική εκπαίδευση της Θράκης: νομικό καθεστώς, προβλήματα και προοπτικές», *Πρόσθεση, όχι αφαίρεση – Πολλαπλασιασμός, όχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη* (επιμ. Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη), Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2008, σ. 59-90
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2002: Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η πορεία προς την αυτόνομη πολιτική συγκρότηση της μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη», *Μειονότητες στην Ελλάδα (Επιστημονικό Συμπόσιο, 7-9 Νοεμβρίου 2002)*, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2002, σ. 119-162
- ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997α: Ιμπράμ Ονσούνογλου, *Η μειονοτική Εκπαίδευση στους Τουρκομουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης*, Αδημοσίευτη Έκθεση που εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος «Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων» του ΥΠΕΠΘ/Φορέας υλοποίησης ΕΚΠΑ – Επιστημονική υπεύθυνη: Άννα Φραγκουδάκη, Οκτώβριος 1997
- ΟΝΣΟΥΝΟΓΛΟΥ 1997β: Ιμπράμ Ονσούνογλου, «Κριτική στη μειονοτική εκπαίδευση: η ματιά του μειονοτικού», *Σύγχρονα Θέματα* 63 (Απρίλιος – Ιούνιος), σ. 61-64
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ 1995: Ναθανάηλ Παναγιωτίδης, *Μουσουλμανική Μειονότητα και Εθνική Συνείδηση, Αλεξανδρούπολη*, έκδ. Τοπική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων ν. Έβρου, 1995
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2003: Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *Οι Πομάκοι της Ροδόπης. Από τις εθνοτικές σχέσεις στους βαλκανικούς εθνικισμούς (1870-1990)*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, 2003
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2008: Παναγιώτης Παπαδημητρίου, *Από τις κλειστούρες στα δερβένια. Η σύζευξη της σλαβοφωνίας και του Ισλάμ στους Πομάκους της Ροδόπης*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, 2008
- ΠΑΠΑΕΥΓΕΝΙΟΥ 1926: Αθανάσιος Παπαευγενίου, *Η ελληνική εκκλησία εν Θράκη. Τούρκοι – Βούλγαροι. Καταστροφαιών και μονών. Φόνοι, εξορίες και κακοποιήσεις κληρικών*, Θεσσαλονίκη, 1926
- ΠΑΠΑΡΓΥΡΙΟΥ 2007: Όλγα Παπαργυρίου, *Ο θρησκευτικός χαρακτήρας της μουσουλμανικής μειονότητας της Δ. Θράκης και η εκπαίδευσή της στα πλαίσια του ελληνικού κράτους*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2007 <http://invenio.lib.auth.gr/record/100968/files/gri-2008-1129.pdf>
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ 2009: Αντώνης Παπανικολάου, «Σύγχρονες προσεγγίσεις της έννοιας της ιθαγένειας. Η περίπτωση των ανιθαγενών, μελών της τουρκο-μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης», *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και Πολιτικές* (επιμ. Μίλτος Παύλου, Αθηνά Σκουλαρίκη), Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2009, σ. 253-276
- ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 1993α-β: Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Αντανακλάσεις και Διαθλάσεις. Η στρατηγική των κειμένων (Βιβλίο πρώτο), Ιδεολογία και Ρητορεία. Οι αντιλήψεις των τουρκικών πολιτικών δυνάμεων για την Ευρωπαϊκή Κοινότητα 1957 – 1993 (Βιβλίο δεύτερο)*, Αθήνα, Εκδ. Θεμέλιο, 1993
- ΠΛΕΞΟΥΣΑΚΗ 2009: Έφη Πλεξουσάκη, «Το όνομα του “Άλλου”: θέσεις και αντιπαραθέσεις κατά τη σύνθεση της κατηγορίας “μειονότητα” στη Θράκη», *Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα. Προκλήσεις για την εκπαίδευση*, (επιμ. Αλεξάνδρα Ανδρούσου, Νέλλη Ασκούνη, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2009, σ. 223-243
- ΡΟΒΟΛΑ 2005: Γεωργία Ροβόλα, *Η Μειονότητα των Πομάκων: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές απόψεις*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα: «Κοινωνικός αποκλεισμός, μειονότητες και φύλο», Αθήνα, 2005
- ΡΟΥΣΣΕΑΣ – ΒΡΕΤΑΚΟΥ 2008: *Η μαθητική διαρροή στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Γυμνάσιο, Ενιαίο Λύκειο, ΤΕΕ). 4η Έρευνα μαθητικής διαρροής: (γενιά μαθητών 2003-04)*, Μελέτη του Παρατηρήσιμου Μετάβαση τους ΠΙ, Αθήνα 2008 <http://www.pi-schools.gr/programs/par/p5.html>
- ΣΕΛΛΑ-ΜΑΖΗ 1997: Ελένη Σελλά – Μάξη, «Διγλωσσία και ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα», *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών* (επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος), Αθήνα, εκδ. Κριτική, σ. 349-413
- ΣΚΟΥΛΑΡΙΚΗ 2009: Αθηνά Σκουλαρίκη: «Δηλώσεις Εθνικών Φρονημάτων: Ο πολιτικός λόγος και η δημόσια αντιπαράθεση στην Ελλάδα σχετικά με τον αυτοπροσδιορισμό των μειονοτήτων και την υποψηφιότητα της

- Γκιουλμπεγιάζ Καρά Χασάν», *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και Πολιτικές* (επιμ. Μίλτος Παύλου, Αθηνά Σκουλαρίκη), Αθήνα, εκδ. Βιβλιόραμα, 2009, σ. 69-93
- ΣΟΛΤΑΡΙΔΗΣ 1997: Συμεών Σολταρίδης, *Η ιστορία των μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Αθήνα, εκδ. Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, 1997
- ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2001: Σεβαστή Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα, εκδ. Κριτική, 2001
- ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2006: Κωστής Τσιούμης, *Η μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης (1950 – 1960). Πολιτικοδιπλωματικές διεργασίες και εκπαιδευτική πολιτική*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφοί Σταμούλη, 2006
- ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2011α: Κωστής Τσιούμης, «Η ηγεσία της μειονοτικής εκπαίδευσης στη Θράκη και το ζήτημα των μετακλητών δασκάλων 1952-1956», *Πρακτικά 32ου Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 27-29 Μαΐου 2011)*, σ. 83-93
<http://histosociety.web.auth.gr/Praktika%202011%20-%20Periexomena.htm>
- ΤΣΙΟΥΜΗΣ 2011β: «Η διαχείριση της μειονοτικής ταυτότητας στον ελληνικό χώρο και η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής: Η περίπτωση των μουσουλμάνων της Θράκης 1923–1974», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τόμος Ε'* (επιμ. Κωνσταντίνος Δημάδης), Αθήνα, έκδ. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011, σ. 577-590
- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2002: Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Διαμόρφωση και εφαρμογή του δικαιώματος στη διδασκαλία της μητρικής – γλώσσας: Από το μειονοτικό στο διαπολιτισμικό σχολείο», *Η διδασκαλία της γλώσσας και των μαθηματικών*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Παρατηρητής, 2002
- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2002β: Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Η Συνθήκη Αθηνών 2013 στην προκρούστεια κλίνη», *Νομοκανονικά 1* (2002), σ. 101-116
- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2003: Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Μουσουλμανικά εκπαιδευτήρια: Το ατελές και διφορούμενο νομικό καθεστώς των ιεροσπουδαστηρίων», *Νομοκανονικά 2* (2003), σ. 49-66
- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2011: Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, *Σχετικά με την νομοθετική μεταρρύθμιση της μειονοτικής εκπαίδευσης της Θράκης. Διαπιστώσεις και Προτάσεις*, Δημοσίευτη μελέτη που εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος «Εκπαίδευση Παιδιών της Μειονότητας της Θράκης» του ΥΠΕΠΘ/Φορέας υλοποίησης ΕΚΠΑ – Επιστημονική υπεύθυνη: Άννα Φραγκουδάκη, Φεβρουάριος 2011
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ 2008: Άννα Φραγκουδάκη, «Η Θράκη αλλάζει: Επίμετρο σχόλιο για τις προοπτικές και τα εμπόδια», *Πρόσθεση, όχι αφαίρεση – Πολλαπλασιασμός, όχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στην εκπαίδευση της μειονότητας στη Θράκη* (επιμ. Θάλεια Δραγώνα – Άννα Φραγκουδάκη), Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2008, σ. 483-499
- ΧΑΣΕΚΗ 2008: Τζαχιδέ Χασεκί, *Εκπαίδευση και ισλάμ: Η διδασκαλία των Θρησκευτικών στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στη Θράκη*, Ανέκδοτη Μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2008
<http://invenio.lib.auth.gr/record/124549/files/GRI-2010-5783.pdf>
- ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2005: Σεβαστός Κ. Χατζηδημητρίου, *Τοπωνυμολογική θεώρηση των πομάκικων οικισμών του νομού Ξάνθης*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Θεσσαλονίκη 2005 (<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/19065#page/1/mode/2up>)
- ΧΑΤΖΙΚΟΣ 2009: Γεώργιος Χατζίκος, *Η επίδραση του Ισλάμ στον κοινωνικό ιστό και το εκπαιδευτικό σύστημα της μειονότητας της Δυτικής Θράκης*, Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2009
<http://invenio.lib.auth.gr/record/113462/files/Binder1.pdf>
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2002: Δημήτρης Χριστόπουλος, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας*, Αθήνα, ΚΕΜΟ, 2002
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2006: Δημήτρης Χριστόπουλος, «Θράκη: Όψεις της Μεταπολίτευσης στη μειονοτική πολιτική», *Θέσεις 96* (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2006)
http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=952